

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ARCHIVNICTVÍ A POMOCNÝCH VĚD HISTORICKÝCH

DISERTAČNÍ PRÁCE

„A přece mě ten krutý osud stihl...“

**Ovdovělé pražské měšťanky ve druhé polovině 19. století
v odrazu ego-dokumentů**

Autorka práce: Mgr. et Mgr. Dana Marešová

Vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Ryantová, CSc.

České Budějovice 2020

Prohlašuji, že svoji disertační práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své disertační práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdání textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledky obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Ve Všechných 2. března 2020

.....
Dana Marešová

Anotace

Disertační práce představuje na základě zvolených ego-dokumentů a dalších pramenů osudy ovdovělých měšťanek žijících v Praze během druhé poloviny 19. století. Předkládaná práce se zprvu zaměřuje na život žen před tím, než se staly vdovami, následně zachycuje celý proces ovdovění měšťanek od umírání manžela přes pohřeb a první chvíle po jeho skonu. Práce pamatuje i na právní stránku ovdovění a ekonomická hlediska s tím spojená jakými jsou např. materiální zabezpečení, uplatnění vdov, žádosti o podporu, spolky podporující vdovy a možnosti ubytování. Další z kapitol se věnují každodennosti ovdovělých žen, sítím vztahů, reflexi a sebereflexi vdovství, prožívání smutku a hledání útěchy u Boha. Jádrem práce je zakončeno vzpomínáním na zemřelého manžela, posledními dny, smrtí a „posmrtným životem“ vdov. Pro doplnění disertaci obohacují tabulky, přílohy se znázorněním příbuzenských vztahů vdov, obrazová část, ediční zpracování vybraných pramenů osobní povahy a rejstřík osob.

Annotation

The dissertation presents the fate of widowed bourgeois women living in Prague during the second half of the 19th century on the basis of selected ego-documents and other sources. This thesis first focuses on women's lives before becoming widows and then captures the whole process of becoming a widow from the husband's death to the funeral and the first moments after his death. The thesis also considers the legal aspect of widowhood and the economic aspects connected with it, such as material security, job possibilities for widows, aid requests, widow's association and accommodation possibilities. Other chapters deal with the everyday life of widowed women, networks of relationships, reflection and self-reflection of widowhood, experiencing of sadness and seeking solace from God. The core of the thesis is concluded by remembering the deceased husband, the last days, death and the "afterlife" of the widows. To complete the dissertation, the thesis is enriched by tables, appendices with depictions of relatives of widows, pictorial part, editorial processing of selected sources of personal nature and index of persons.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala doc. PhDr. Marii Ryantové, CSc., za cenné rady, připomínky a trpělivost při vedení práce. Poděkování též patří řediteli a zaměstnancům Literárního archivu Památníku národního písemnictví a pracovníkům dalších archivů a knihoven, ve kterých jsem bádala. Dále můj dík patří všem, kteří se jakkoliv podíleli na vzniku této disertační práce. Jmenovitě Peterovi a Davidovi, Vladěce a Lukášovi a Rostíkovi a Bonnie, Míše a Honzovi, Šárce, Kačence, Hance a Jirkovi. V neposlední řadě mé největší poděkování patří rodičům a bratru Davidovi za podporu během studia.

Obsah

Úvod	8
Dvě poznámky na úvod.....	12
Jmenná poznámka	12
Ediční poznámka	13
Od literatury k pramenům a metodám	14
Literatura	14
Prameny.....	21
Metody.....	32
1. Život měšťanek před ovdověním.....	36
1. 1 Barbora Leitnerová (1795–1869), provdaná Nerudová	36
1. 2 Karolína, baronka ze Schauerothů (1804–1885), provdaná Pinkasová	43
1. 3 Johana Zimmerová (1810–1874), provdaná Englová	47
1. 4 Eleonora Weisselesová (1811–1881), provdaná Zeyerová.....	54
1. 5 Anna Trnková (1814–1900), provdaná Klicperová	57
1. 6 Aloisie Šolcová (1838–1917), provdaná Jeřábková.....	60
1. 7 Marie Wiedermannová (1841–1914), provdaná Purkyňová.....	65
1. 8 Dorota Horáčková (1843–1907), provdaná Hálková.....	71
2. Proces ovdovění.....	77
2. 1 Poslední dny života manžela.....	77
2. 2 První dny po smrti manžela.....	84
3. Vdovství a poručnictví v právních normách	98
3. 1 Vdovství	98
3. 2 Poručnictví	103
4. Vdovství z ekonomického hlediska.....	107
4. 1 Materiální zabezpečení.....	107
4. 2 Uplatnění vdov	116
4. 3 Žádosti o podporu	126
4. 4 Spolky podporující vdovy	128
4. 5 Ubytování vdov	131
5. Každodennost vdov.....	140
5. 1 Každodennost vdov v soukromém prostoru.....	140

5. 2 Každodennost vdov ve veřejném prostoru	143
6. Vdovství a sítě vztahů	150
6. 1 Starost vdovy o děti.....	151
6. 2 Starost dětí o vdovu.....	157
6. 3 Přátelské svazky	160
6. 4 „Vdova národa“	166
6. 5 Opětovné sňatky	168
6. 6 Sexualita.....	174
7. Reflexe a sebereflexe vdovství.....	176
7. 1 Reflexe	176
7. 2 Sebereflexe	180
8. Prožívání smutku a hledání útěchy	183
8. 1 Prožívání smutku.....	183
8. 2 Hledání útěchy	186
9. Na konci vdovství	190
9. 1 Vzpomínání na zemřelého manžela	190
9. 2 Poslední dny, smrt a „posmrtný život“ vdov	199
Závěr	210
Seznam zkratk	217
Seznam použitých pramenů, literatury a internetové zdroje	219
Seznam tabulek	241
Seznam příloh.....	241
Rejstřík osob.....	260

Úvod

Během druhé poloviny 19. století v Praze v Mariánské ulici bydlely měšťanky Johana Englová a Eleonora Zeyerová. Nedaleko od této ulice v těsné blízkosti Karlova mostu na Kampě žila Karolína Pinkasová a pár kroků odtud na Malé Straně ve skromném bytě pobývala Barbora Nerudová. Obdobně v malém bytě ve Štěpánské ulici bydlela Anna Klicperová, v Hopfenštokově ulici Dorota Hálková a na nedalekých Vinohradech Aloisie Jeřábková a Marie Purkyňová.¹ Co spojovalo těchto osm měšťanek? Kromě toho, že všechny prožily většinu života v Praze v období druhé poloviny 19. století, všem uvedeným zemřel manžel a ony se staly vdovami.

Osud vdovy mohl potkat jak měšťanku, tak i šlechtičnu a venkovskou ženu, jelikož vdovství představovalo typický celospolečenský jev.² Ovdovění pro všechny ženy znamenalo, jak uvádí sociologické slovníky, změnu životního stylu, sociálního postavení, majetkové situace, osobních vztahů a prestiže.³ To znamená, že role, které během manželství ženy hrály, se v průběhu ovdovění proměnily a vdovám nezbývalo nic jiného než se s novým statutem smířit.⁴ Jinak tomu bylo u vdovců. Na rozdíl od ovdovělých žen u nich po smrti manželky nedošlo k razantnímu zlomu a téměř nic se v jejich životech nezměnilo.

Tato nerovnost ovdovělých má své kořeny v tzv. teorii sfér, která určovala jak mužům, tak ženám jasné postavení v rámci společnosti. Podle ní muži stáli v čele rodiny, vydělávali finance, veřejně se angažovali (veřejná sféra) a ženy se staraly o domácnost, v rámci níž společnost akceptovala tři role, a to hospodyně, manželky a matky (privátní sféra).⁵ Mužům i ženám se podle této teorie připisovaly vlastnosti, které obě pohlaví definovaly. Např. muži vystupující na veřejnosti oplývali značnou energií, silou, udatností, pevností a nezávislostí, dále jim nesměla chybět odvaha a racionální uvažování, na druhou stranu se jim přičítaly atributy jako násilí,

¹ Životní data osmi vybraných vdov budou zmíněna dále v textu, ovšem u ostatních jmenovaných budou roky narození a úmrtí uvedeny v Rejstříku osob, který se nachází v závěru této disertační práce.

² Ursula MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos. Bildungsbürgerliche Witwen im 19. Jahrhundert*, Osnabrück 2001, s. 9.

³ Jiří LINHART – Alena VODÁKOVÁ a kol., *Velký sociologický slovník*, Praha 1996, s. 746; Jan JANDOUREK, *Sociologický slovník*, Praha 2001, s. 179.

⁴ Merry E. WIESNER, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2000, s. 89; Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 68.

⁵ M. LENDEROVÁ, „...ušlechtilé sestřínky“ aneb *Dívčí a ženské ctnosti v době předbřeznové*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Biedermeier v českých zemích*, Praha 2004 (= Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 79–87, zde s. 79; Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009, s. 14. Tuto nerovnost uzákonil Občanský zákoník z roku 1811.

antagonismus a asertivita. Oproti nim se u žen očekávalo jiné chování. Při vedení domácnosti si měly zakládat na pečlivosti, v očích společnosti byly slabé, oddané a závislé a spojovaly se s nimi jemnější vlastnosti jako dobrota, soucit, láska, skromnost, cudnost, laskavost, krása, slušnost a zvýšená emocionalita.⁶

Uvedené sféry se začaly proměňovat ve druhé polovině 19. století, jelikož se postupně přibližovaly a ženy se pomalu dostávaly z privátní zóny i do té veřejné.⁷ A právě toto zmíněné přibližování se mužského a ženského světa znamenalo zároveň proměnu postavení ovdovělých žen. Teorie sfér a s ní spojená možnost samostatného rozhodování se týkala všech žen (šlechtických i venkovských), ovšem předkládaná práce se dále zaměří pouze na měšťanky žijící v Praze během 19. století.

Po staletí byly ženy podřízeny mužům, tzn., že postavení obou pohlaví bylo dané a v podstatě ho jak měšťané, tak měšťanky akceptovali. Muži si byli vědomi toho, že musí rodinu zajistit, protože jinak by selhali ve své úloze, a stejně tak se ženy se svým posláním smířily a věděly, co je čeká. Z toho vyplývá, že obě pohlaví v rámci rodiny plnila svou předepsanou sociální roli a manželství jim zaručovalo jistotu, bezpečí a též možnost uplatnění se.⁸

O tyto uvedené atributy přišly ženy v souvislosti s koncem manželství, buď rozlukou a rozvodem od stolu a lože, což nebylo ve zkoumané době tak časté, nebo smrtí muže. Právě se ztrátou chotě se začaly výše uvedené sféry překrývat, ženy kromě domácího prostoru, ve kterém dominovaly, musely proniknout do světa veřejného a postarat se o neúplnou rodinu. Naskytl se jim jedinečná příležitost, protože na rozdíl od všech ostatních žen vdovy získaly právo rozhodovat se samy. Na jednu stranu tedy disponovaly svobodou, na druhou stranu i velkou zodpovědností, protože jim mnohdy nezbývalo nic jiného než zastat manželovo místo a převzít obchod či živnost.⁹ Ovdovělá

⁶ Karin HAUSEN, *Geschlechtergeschichte als Gesellschaftsgeschichte*, Göttingen 2012 (= Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 202), s. 24.

⁷ Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005, s. 28.

⁸ Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska. Vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*, Český časopis historický 95, 1997, s. 55–109, zde s. 56; Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2005, s. 21; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 158; Jitka KOHOUTOVÁ, *Konstrukce otcovské identity v 19. století: aspekt otce-živitele v rodinách české intelektuální buržoazie*, in: Jiří Hutečka – Jitka Kohoutová – Radmila Pavlíčková – Radmila Švaříčková Slabáková (edd.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy*, Praha 2012, s. 174–183, zde s. 177; J. BUREŠOVÁ, *Historické kořeny genderové nerovnosti v podnikání a na pracovním trhu*, in: Pavla Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky v minulosti a současnosti*, Praha 2016, s. 17–51, zde s. 18–19.

⁹ Jana MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 262–277, zde s. 270.

měšťanka se sice postavila do čela rodinného živobytí, ale ani to nezaručovalo, že se rodině bude dařit, vždy totiž záleželo na vdoviných schopnostech. Příkladů žen, které se ztotožnily s novou rolí vdovy-živitelky, lze v 19. století najít několik. Jednou z nich byla Anna Fingerhutová, která zvládla řídit obchod, starat se o nezletilé děti a k tomu si získala respekt širokého okolí, nebo Sofie Podlipská, jež neúnavně pracovala, psala a splácela rodinné dluhy.¹⁰

Téma ovdovělých žen ve městech alespoň okrajově zajímalo historické demografy, kteří ve svých výzkumech zjistili, že v Praze ve druhé polovině 19. století žilo z dvou set tisíc obyvatel méně než deset tisíc vdov, z čehož byl pouze malý zlomek měšťanek.¹¹ Dále lze na základě jejich výzkumu říci, že do skupiny ovdovělých se ženy dostávaly snadněji, jelikož se vdávaly za starší muže. V průměru se ženy v Praze ve zkoumaném období vdávaly mezi dvacátým a třicátým rokem, a současně s prodlužováním doby před vstupem do manželství se zvětšoval čas k nashromáždění věna.¹² Oproti nim se muži obvykle ženili až po třicítce, jelikož chtěli nejdříve zajistit rodinu, takže byli nuceni získat pozici, která jim zaručila určité ekonomické a společenské postavení, což mnohdy trvalo i několik let.¹³ V takto vzniklých manželstvích se rodilo méně dětí, protože se odkládáním sňatku zkrátila doba plodnosti ženy.¹⁴

Historičtí demografové dále doložili, že postupně převažoval počet vdov nad vdovci, na což mělo vliv to, že od poloviny století přibývalo žen a ubývalo mužů.¹⁵ K tomu se neustále zvyšovala možnost dožití se vyššího věku, ženy, jak bylo uvedeno výše, rodily méně dětí, navíc se redukovala plodnost a omezovala porodnost, dále se zlepšovala hygiena a bojovalo se proti nemocem. Všechny tyto změny vedly k navyšování počtu starých lidí, v rámci něhož stoupal počet čtyřiceti-, padesáti-

¹⁰ Ludmila SOCHOROVÁ, *Muž a žena v české vlastenecké společnosti doby biedermeieru*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Biedermeier*, s. 92–103, zde s. 100.

¹¹ P. HORSKÁ, *Hlavní problémy demografického vývoje Prahy ve 2. polovině 19. století*, *Documenta Pragensia* 5, Praha 1985, s. 31–37, zde s. 31; Eduard MAUR – Pavla HORSKÁ – Milan STLOUKAL – Milan KUČERA, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 371; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 397. K počtům i Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*, *Documenta Pragensia* 13, Praha 1996, s. 291–299, zde s. 291.

¹² L. FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*, *Documenta Pragensia* 13, Praha 1996, s. 175–183, zde s. 178; srov. Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Brno 2005, s. 96; K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 62.

¹³ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 216; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 109.

¹⁴ M. LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, *Studie k sociálním dějinám 19. století* 7, Opava-Praha-Kutná Hora 1997, s. 29–43, zde s. 39.

¹⁵ J. MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč?*, s. 27.

a šedesátiletých vdov.¹⁶ Obě pohlaví mohla kdykoliv status vdovy/vdovce změnit, a to vstupem do dalšího manželství, čehož častěji více než ženy využívali ovdovělí muži.¹⁷

Historičtí demografové pracují s čísly, vytváří statistiky a tabulky a svým výzkumem pronikají k širokým masám, které by jinak zůstaly zapomenuty, proto je tento výzkum vhodný pro venkovskou společnost. Ovšem v případě výzkumu měšťanské společnosti se nabízí možnost zvolit vhodnější typ pramenů, a to zejména proto, že si měšťané ve zkoumaném 19. století to, co je trápilo, nebo z čeho měli radost, zapisovali, a tak vzniklo neuvěřitelné množství ego-dokumentů, které přibližují jejich život. Právě proto byly prameny osobní povahy zvoleny za ústřední zdroje této práce, neboť pomáhají poznat každodennost vdov, uchopit jejich myšlení či zachytit niterné prožívání.

Na začátku textu bude uvedena literatura dotýkající se tématu disertační práce a v návaznosti na to bude jeho velká část věnována pramenům osobní povahy, na kterých je výzkum založen. Dále na základě dochovaných pramenů bude v předkládané práci představen život osmi vybraných zkoumaných měšťanek před ovdověním, a to z toho důvodu, že tyto ženy nejsou povětšinou obecně známé a pro zpracování jejich osudů po smrti manžela je nutné představit prostředí, z kterého pocházely. Nelze opomenout, že jim jejich původní rodina vštípila určitou výchovu, od níž se odvíjelo jejich postavení, možnosti budoucího sňatku apod. Tato kapitola zachytí i novou rodinu ženy, její manželský a mateřský život, a to až do okamžiku smrti manžela. Velká část práce bude věnována procesu ovdovění, respektive se zaměří na poslední dny života manžela a první dny po smrti muže. Další dvě kapitoly zachytí postavení vdovy v právních normách a z ekonomického hlediska.

V následujících kapitolách budou zodpovězeny otázky týkající se právního postavení vdov, materiálního zabezpečení a uplatnění, možností podory a bydlení. Práce bude pokračovat představením každodennosti vdov v soukromém a veřejném prostoru, na což naváže kapitola věnující se síti rozličných vztahů, jelikož vdovy po smrti manžela nežily osamoceně, ale obklopovala je řada příbuzných, přátel a dalších osob. V rámci této kapitoly bude řešena i otázka navazování nových manželství a sexuality vdov. V neposlední řadě bude na základě vybraných pramenů též zachycena reflexe a sebereflexe vdovského stavu, prožívání smutku a hledání útěchy u Boha.

¹⁶ E. MAUR – P. HORSKÁ – M. STLOUKAL – M. KUČERA, *Dětství, rodina a stáří*, s. 353, 391; srov. U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 25; J. MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 288–289.

¹⁷ L. FIALOVÁ, *Sňatkový věk*, s. 180; srov. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 96.

Předkládanou práci zakončí kapitola věnující se závěru života ovdovělých žen, ve které bude zprvu řešena otázka vzpomínání na zemřelého manžela a následně naváže část zachycující poslední dny, smrt a „posmrtný život“ vdov.

Dvě poznámky na úvod

Jmenná poznámka

Při psaní vlastních jmen osmi vybraných ovdovělých žen autorka této práce zvolila z důvodu sjednocení počestělou podobu jmen (např. *Johanna* jako *Johana*, *Karolina* jako *Karolína*) a stejně tak byla uváděna jejich příjmení (*Barbora Neruda* jako *Barbora Nerudová*, *Eleonora Zeyer* jako *Eleonora Zeyerová* atd.), ovšem s tím, že se neměnila podoba německých tvarů příjmení, pouze došlo k přechylování ženských jmen (*Wiedermannová*, *Zimmerová*). Obdobně byla vlastní jména upravována i u ostatních (*Oscar* na *Oskar*, *Arthur* na *Artur*), jen u jmen, která jsou již vžitá v literatuře, byla ponechána jejich nejčastější podoba užívání (*Růžena* a ne *Rozálie*). Stejně tak autorka práce postupovala u jmen uváděných v pramenech, tzn., že pokud člena měšťanské společnosti nenazvali jinak, bylo zachováno jeho nejčastěji užívané jméno (*Matilda Zimmerová* a ne *Matylda Zimmerová*). Autorka sjednotila i jména cizího původu podle pravidla nejfrekventovanějšího užívání (*Joachim Barrande* namísto *Joachym Barrande*, *Hippolyt Pinkas* namísto *Hypolit Pinkas*).

Co se týká počest'ování jmen při práci se zahraniční literaturou, autorka předkládané práce se řídila následujícím pravidlem: Pokud byl text přeložen do češtiny a jméno autora/autorky společně s tím počestili, bylo jeho jméno v této práci uvedeno v přechýlené podobě (např. v poznámce Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Brno 2005). Ovšem pokud se o autorovi/autorce knihy psalo v této práci, a ne v souvislosti s jejich přeloženým dílem, užila se nepočestělá verze jména (*Lynn Abrams*). Stejně tak autorka této práce preferovala nepočestělou verzi jména v případě, že kniha nebyla přeložena (např. v poznámce Karin HAUSEN, *Geschlechtergeschichte als Gesellschaftsgeschichte*, Göttingen 2012). Dále byla ženská zdvojená příjmení psána bez spojovníku, a to v takovém pořadí, že na prvním místě stojí přijaté manželovo jméno a na druhém rodné (*Růžena Pokorná Purkyňová*), jelikož autorka práce vychází z českého právního řádu, který spojovník nepřipouští. Ovšem v případě, že se objevovalo jméno s pomlčkou ve vydané literatuře, byla tato podoba zachována i v této práci (*Marie Červinková-Riegrová*).

Ediční poznámka

V předkládané práci byla při edičním zpracování českých textů použita transkripce a u cizojazyčných pramenů metoda transliterace, a to z toho důvodu, že většina užitých textů byla v německém jazyce. V prozkoumaných fondech jsou uloženy i archiválie v angličtině, francouzštině a dalších jazycích, a právě kvůli jazykové rozmanitosti pramenů se autorka rozhodla, že všechny uvedené úryvky přeloží do českého jazyka s tím, že jejich originální podoba bude uvedena v poznámce pod čarou.

Ediční zpřístupnění pramenů vycházelo z dnešních pravidel českého pravopisu, podle nich bylo upraveno psaní velkých a malých písmen, interpunkce, *s* a *z* (*prozby* na *prosby*), nespisovného *sem* na *jsem*, čárek a háčků nad slovy (*žiti* a *žíti*, *mne* a *mně*). Dále byly ve správné podobě uváděny dvojhlásky (*spoluauddy* na *spoluúdy*), také bylo změněno písmeno *y* na *j*, *w* na *v*, *i* na *y* (*keyta* na *kejta*, *Nerudowou* na *Nerudovou*, *bily* na *byly*) a zdvojení písmen *ff*, *mm*, *rr*, *ss* bylo přepsáno na *f*, *m*, *r*, *s*, (*proffessor* na *profesor*, *Emmanuel* na *Emanuel*, *korrespondence* na *korespondence*, *wssech* na *všech*). U sloves bylo ponecháno koncové *-ti* (*odejítí*, *véstí*) a též byly zachovány vykřičníky (např. při zdůraznění razantnosti) a dvojtečky, pokud to text vyžadoval, avšak slova napsaná pisateli dohromady byla podle dnešního úzu rozdělována.

Zkratky byly rozepisovány do hranatých závorek (*tr.* na *t[ohoto]* *r[oku]*), nejednoznačně čitelný text byl vyznačený otazníkem v hranatých závorkách [*?*], vynechaná část textu byla značena třemi tečkami v hranaté závorce [*...*] a pravopisná chyba či jakákoliv zvláštnost v textu vykřičníkem v hranaté závorce [*!*]. Vsuvka v textu byla označena složenými závorkami { } a přeškrtnutý text byl dán do špičatých závorek < >.

Ve fondech se vyskytovaly i zápisy psané velkými písmeny (ELEONOROU ZEYEROVOU), což bylo v edičním zpracování ponecháno. V některých případech bylo slovo rovnou nahrazeno správným tvarem, aby nedošlo ke změně významu celého textu (*kopolační list* na *kopulační list*). Jindy, zejména u latinsky napsaných slov, byla ponechána jejich podoba, jelikož bylo jasné, o co se jedná (*tuberculosis*). V případě, že pisatel v textu užil dvojité uvozovky („“), jak pro vyjádření přímé řeči, tak zdůraznění slova či ironického a jiného významu slova, byly užity při edičním zpřístupnění jednoduché uvozovky (‘).¹⁸ Na druhou stranu, pokud byly citovány v textu práce

¹⁸ Srov. Ivan ŠTOVÍČEK a kol., *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002, zejména s. 53–69.

úryvky z již vydaných edic, zůstala jejich podoba neměnná a výše uvedená ediční pravidla se na ně nevztahovala.¹⁹

Od literatury k pramenům a metodám

Literatura

Česká historiografie se vdovám a obecně vdovství měšťanstva věnovala jen pramálo. Při zadávání hesla *vdova* do databází, ať Historického ústavu AV ČR nebo do katalogu Národní knihovny ČR, by se mnohý z badatelů podivil, v jak malém množství se objevuje vyhledávaný pojem.²⁰ Pár zmínek lze nalézt na základě již zmíněného předchozího úsilí historických demografů, kteří směřovali zájem o dané téma k venkovské společnosti. V první řadě se touto problematikou zabývala Alice Velková a následně Markéta Skořepová. Ovšem ostatní badatelé se ve svých pracích dotýkali tématu vdov a vdovství jen okrajově.²¹ Na základě snahy historických demografů se podařilo získat mnohé informace, které zrcadlí postavení vdov na vesnici, v jejímž prostoru demografové přiblížili možnosti uzavírání druhých a následných sňatků, majetkovou situaci či předávání usedlostí. Historici zaměřující se na historickou demografii vždy pracovali s prameny typu matriky, se soupisy obyvatel, gruntovními knihami a obdobnými prameny evidenční povahy. Nic jiného jim ostatně nezbývalo, jelikož se písemné prameny osobní povahy pro venkovské prostředí téměř nedochovaly.

Oproti tomu pro městské prostředí ve zkoumaném období je situace podstatně lepší. Množství těchto pramenů se nachází i ve šlechtických archivech, ovšem bádání o ovdovělých šlechticích 19. století prozatím neproběhlo.²² Skloubit literaturu týkající se vdov, měšťanek, a ego-dokumentů ve druhé polovině 19. století se jeví jako nelehký úkol, a proto je jedinou možnou cestou propojení několika zdrojů dohromady.

¹⁹ Např. „*Já jsem si málo Obchodu všimla, mněla sem dycky ve svý domácnosti co dělat a muj Můž si zas hleděl svého obchodu a mněli sme obá co dělat a túze sme přitom spořádaně žili.*“ Více Olga ZIELECKÁ (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, Praha 1940, s. 154. Editorka paměti ponechala u některých slov v textu velká písmena (*Obchodu, Můž*), neupravovala slovesa (*mněla, sem*) či zájmena (*muj*) apod.

²⁰ Více na <https://biblio.hiu.cas.cz>, <https://www.nkp.cz/katalogy>.

²¹ Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, Praha 2007 (= Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy), s. 321–340; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, *Historická demografie* 35, 2011, s. 1–31; TÁŽ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016. Dále např. E. MAUR – P. HORSKÁ – M. STLOUKAL – M. KUČERA, *Dělství, rodina a stáří*; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

²² Jinak je tomu v případě raně novověkých vdov. Jejich výzkumem se zabýval Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004, s. 149–159.

Měšťanské ženy si ve druhé polovině 19. století hojně korespondovaly, psaly si své starosti do deníčků či si nechaly plnit přátelskými zápisy památníky. Právě množství zmíněných pramenů se dochovalo v archivech a některé z badatelů a zejména z badatelek doslova okouzly. Průlomové se staly práce Mileny Lenderové, jejíž články a knihy po několik let plní mezery v ženském bádání 19. století.²³ Profesorka Lenderová přiblížila nejen ženu šlechtičnu, ale i měšťanku, a to zejména v knize s názvem *K hříchu i k modlitbě*, která se stala populární mezi širokou veřejností. Nedávno se dočkala druhého vydání a snad každý zájemce o dějiny žen 19. století využívá tuto knihu k prvotnímu poznání.²⁴ Nejprve se díky působení Mileny Lenderové ženské bádání zaměřené na 19. století rozvíjelo na Jihočeské univerzitě a s jejím odchodem z tohoto pracoviště na univerzitu v Pardubicích se výzkum etabloval právě zde. Stejně průkopnické a přínosné jsou knihy, které vydala profesorka Lenderová s kolektivem autorů. V první řadě je nutné zmínit knihu *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, jež vznikla jako výsledek konference, která se odehrávala na pardubické univerzitě v roce 2006.²⁵ Na ni navázala o tři roky později syntéza s názvem *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.²⁶

Zájem o dějiny žen v souvislosti s těmito knihami stoupal, což bylo dáno i tím, že si kolektiv autorů vybral v českém prostředí tehdy ještě málo probádané téma. Obdobně jako zahraniční badatelé hledali čeští autoři kořeny zájmu o ženy a zajímali se např. o ženské role a cykly či definici panenství, manželství a vdovství. Česká historiografie tak navazovala na anglické, francouzské a německé převážně badatelky (Natalie Zemon Davis, Lynn Abrams, Gisela Bock, Eva Labouvie, Karin Hausen a další).²⁷ Návaznost na zahraniční koncept zkoumající dějiny žen se ukázal opodstatněným. Kromě výše zmíněného demografického se volily i další koncepty

²³ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000; TÁŽ, „A ptáš se, knížko má...“ *Ženské deníky 19. století*, Praha 2008; TÁŽ, *Peněžní deníky „druhého pohlaví ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století*, *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 321–332; TÁŽ, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013 a další.

²⁴ TÁŽ, *K hříchu i k modlitbě. Žena devatenáctého století*, Praha 1999¹, Praha 2016².

²⁵ Kateřina ČADKOVÁ – Milena LEDNEROVÁ – Jana STRÁNIKOVÁ (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006 (= Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006).

²⁶ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*.

²⁷ Natalie Zemon DAVIS – Arlette FARGE (edd.), *A History of Women in the West. Renaissance and Enlightenment paradoxes*, Cambridge-Harvard 1993; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*; Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007; Eva LABOUVIE, *Schwester und Freundinnen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation*, Köln-Weimar-Wien 2009; K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*.

v pojetí ženských dějin.²⁸ Uvedená profesorka Lenderová se jim věnovala převážně na poli kulturních dějin a dějin každodennosti, přičemž základem jejího výzkumu se staly právě ego-dokumenty 19. století.²⁹ Alena Šimůnková zvolila cestu historické antropologie a Pavla Vošahlíková zpracovala problematiku prostřednictvím dějin mentalit.³⁰

Milena Lenderová dodnes hledá témata, kterými by vyplnila prázdné mezery v bádání, její spektrum zájmu je široké – od dějin těla k cestovatelkám.³¹ Inspirovala mnohé začínající historičky, vedla nespočetné množství závěrečných prací různých úrovní³² a dokonce její životní jubileum nedávno podnítilo vydání sborníku s názvem *Gender History – to přece není nic pro feministky*, v němž je uveřejněno i několik podnětných článků o ženách 19. století.³³ Ovšem, i když by se to na první pohled mohlo zdát, není tu Milena Lenderová sama, kdo se intenzivně zaobírá tématem žen.

Ženám 19. století z různého úhlu pohledu se věnují Marie Macková, Jana Stráníková, Zuzana Pavelková Čevelová a Martina Halířová.³⁴ Další z badatelek Jana Malínská se zabývala vzděláváním a postavením žen ve společnosti během 19. století. Obdobně se vzdělávání žen v předminulém století věnovala Marie Bahenská, která společně s bohemistkou Libuší Heczkovou a historičkou Danou Musilovou psala o ženských možnostech uplatnění se a s historičkou Janou Malínskou vložily úsilí do

²⁸ Ženám z demografického hlediska se věnovala P. HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.

²⁹ M. LENDEROVÁ, „*A ptáš se, knížko má...*“; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*.

³⁰ A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 55–109; Pavla VOŠAHLÍKOVÁ – Jiří MARTÍNEK a kol. (edd.), *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010.

³¹ Milena LENDEROVÁ – Daniela TINKOVÁ – Vladan HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014; M. LENDEROVÁ, *Dámská jízda. Cestovatelky z českých zemí a jejich obraz Itálie v letech 1782–1936*, Pardubice 2017.

³² Např. studenti se v rámci diplomového semináře seznamovali s prameny osobní povahy v gender history. Srov. Jiří KUBEŠ – Milena LENDEROVÁ a kol., *Deníky Františky Honlové z České Třebové* (práce studentů diplomového semináře „Prameny osobní povahy v gender history“), in: Petr Vorel (ed.), *Prameny k dějinám Pardubického kraje*, Pardubice 2005.

³³ Tomáš JIRÁNEK – Karel RÝDL – Petr VOREL (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017.

³⁴ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*, in: Martina Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007 (= Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích), s. 67–73; TÁŽ, *Johanna Langer von Schroll – podnikatelka 19. století*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 71–86; TÁŽ, *Ženy v životech mužů finanční strážce 19. století*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 177–190. Jen výběrově Jana STRÁNÍKOVÁ – Jiřina van LEEUWEN TURNOVCOVÁ, *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Das Schreib- und Schriftscheckische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*, München-Berlin 2011; Zuzana PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012; M. HALÍŘOVÁ, *Porodní bába – státní úřednice?*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 247–254.

poznání vztahu žen a politiky.³⁵ Další z historiček Jana Burešová se zabývala kromě gender history společenským postavením žen 19. století a jeho proměnami.³⁶ Před pár lety zesnulá historička sociálních dějin Jana Macháčová zasvětila život bádání o českých zemích v 19. století a reflektovala též postavení žen z řad měšťanstva.³⁷ Navzdý odešel i jihočeský historik Robert Sak, který na českobudějovické univerzitě učil dějiny 19. století a publikoval práce o ženách té doby.³⁸ Magdalena Pokorná se věnovala dějinám žen založených na výzkumu rodinné korespondence a prostřednictvím zvolených ego-dokumentů změnila pohled na Boženu Němcovou a zejména na jejího manžela Josefa.³⁹ Jak bylo výše uvedeno, měšťanským vdovám se prozatím česká historiografie dostatečně nevěnovala, ale byly zpracovány životní osudy měšťanek (Renáta Tyršová, Josefa Náprstková, Kateřina Fügnerová atd.), přičemž autoři zachytili alespoň okrajově i jejich vdovství. Proto byly pro srovnání či k doplnění chybějících souvislostí zahrnuty taktéž jejich zkušenosti a prožitky týkající se vdovství. Osudy těchto ovdovělých žen přibližuje ve svých poutavých publikacích Irena Štěpánová, ustavičně bádá i Milena Secká, která v posledních letech vydala několik knih o rodině Náprstkových, a nedávno sepsala Jitka Schůtová publikaci o Kateřině Fügnerové.⁴⁰ Takto pokračovat ve výčtu badatelů by bylo možné i dále, neboť, jak je vidět na vybraných příkladech, zájem o ženy, zejména měšťanky, které žily v 19. století, se neustále zvětšuje.

Minulý režim sice přinesl v bádání o ženách jisté zpoždění, to se však čeští historici neustále snaží dohnat. I proto již v roce 1993 proběhla konference s názvem

³⁵ J. MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč?*; TÁŽ, „*My byly, jsme a budeme!*“ *České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013; M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*; TÁŽ, *Proměna ženského světa*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 691–706; M. BAHENSKÁ – J. MALÍNSKÁ (edd.), *Ženy a politika (1890–1938)*, Praha 2014; Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014; TYTĚŽ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017.

³⁶ Např. J. BUREŠOVÁ, *Historické kořeny*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 17–51.

³⁷ Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotézy, náměty*, Opava 2002; J. MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 262–277.

³⁸ Robert SAK, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschova a její hosté*, Praha 2003.

³⁹ Magdalena POKORNÁ, *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*, Praha 2009.

⁴⁰ Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, Praha-Litomyšl 2005. Společně s dalšími autorkami Irena ŠTĚPÁNOVÁ – Ludmila SOCHOROVÁ – Milena SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001. O rodině Náprstkových M. SECKÁ, *Vojta Náprstek. Vlastenec, sběratel, mecenáš*, Praha 2011; TÁŽ, *Jen Náprstková, prosím... neobyčejný život v dobových pramenech*, Praha 2016; Milena SECKÁ – Martin ŠÁMAL, *Byl to můj osud... Zápisky Josefy Náprstkové*, Praha 2014; Jitka SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně. Dochované památky a korespondence Kateřiny Fügnerové*, Praha 2018.

Žena v dějinách Prahy, z níž vyšly příspěvky v Documenta Pragensia.⁴¹ Toto periodikum podává prostřednictvím odborníků na dané téma rozličné informace o životě v pražských městech a občasně se v jeho jednotlivých číslech objevují i články věnující se ženám, výjimečně i vdovám.⁴²

V roce 2007 vyšel sborník, jehož editorem byl Milan Vojáček, s názvem *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, na jehož stránkách několik badatelů, a to i zahraničních, zachytilo postavení žen ve druhé polovině 19. století.⁴³ Za zmínku rozhodně stojí i plzeňská symposia, která se každoročně od roku 1981 věnovala 19. století a pořadatelé se snažili vždy volit hlavní téma tak, aby vznikly jedinečné příspěvky z rozličných badatelských pohledů (např. se řešila nacionální otázka, sociální problematika, exotismus, pohled na Itálii). Z těchto symposií pod taktovkou několika editorů zpětně vyšly články ve sborníku a některé z nich se věnují alespoň okrajově ovdovělým měšťankám.⁴⁴ Kromě vydávání knih a pořádání konferencí historici o ženách žijících v 19. století publikují články v časopisech (*Theatrum Historiae*, *Časopis Národního muzea* atd.). Samozřejmě i z těchto studií čerpala předkládaná práce a budou uvedeny dále v textu.

I tak stále existovaly a nadále přetrvávají mezery v historickém bádání, které čekají na doplnění a jednou z nich je výzkum ovdovělých měšťanek. Předchozí uvedené práce české provenience vytvořily výborný podklad k tomu, aby se badatelé mohli do budoucna detailně věnovat jednotlivým sociálním a genderovým rolím a kategoriím,

⁴¹ Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, Praha 1996 (= Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993).

⁴² P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Česká žena*, s. 291–299; Michaela FREEMANOVÁ, *Jednota umělců hudebních ku podpoře vdov a sirotků – Tonkünstler Wittwen-und-Waisen Societät (1803–1903) a její role v životě Prahy 19. století*, Documenta Pragensia 18, 2000, s. 177–197; M. VOJÁČEK, *Zápisky matky chudých a policejní evidence*, Documenta Pragensia 34, 2015, s. 239–250.

⁴³ Ellinor FORSTER, „Ich glaube, es muss doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt“. Von Juristen und Laien diskutierte und in die Praxis umgesetzte Vorstellungen von weiblichen Handlungsspielräumen im Eherecht des 19. Jahrhunderts, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe*, s. 51–82; L. SOCHOROVÁ, *Revolta ženy*, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe*, s. 235–242.

⁴⁴ Více na <http://www.plzensympozium.cz>. M. LENDEROVÁ, „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001 (= Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 238–244; L. SOCHOROVÁ, *Muž a žena*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Biedermeier*, s. 92–103; Veronika KNOTKOVÁ, „Slavná rado městská, ráčič mi povoliti příspěvek.“ Penzijní zabezpečení pražských obecních úředníků, jejich vdov a sirotků, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti?*, Praha 2009 (= Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 161–169; M. LENDEROVÁ, *Reflexe stáří: „stará paní“ v pramenech osobní povahy*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Vetché stáří*, s. 259–270.

tedy i vdovství.⁴⁵ Ovšem nutno zmínit, že se sice reflektovaly genderové role, pracovalo se s pojmy maskulinita a feminita a osvětlovaly se kategorie panna – manželka – vdova, ale především se tato snaha týkala období raného novověku.⁴⁶ Doba 19. století byla badateli v tomto směru dlouho přehlížena, nicméně se postupně píše alespoň o dílčích tématech, ale i tak chybí velké monografie, které by se jednotlivým kategoriím věnovaly.⁴⁷ V českém prostředí nadále systematické bádání chybí, k čemuž se s povzdychem již v roce 2010 vyjádřila Milena Lenderová v jednom ze svých článků: „*Stručně řečeno, prací věnovaných ‚ženské‘ problematice v české historické produkci přibývá. Přesto není stále jasno, co vlastně píšeme, tematizace, konceptualizace a strukturalizace tématu pokulhává za vcelku úctyhodným heuristickým a interpretačním rozmachem.*“⁴⁸ Proto v tomto případě zájemci o ovdovělé měšťanky nezbude nic jiného než se zaměřit na cizojazyčné knihy.

Ze zahraniční literatury se staly pro tuto práci podnětnými výše uvedené autorky, a to Natalie Zemon Davis, Lynn Abrams, Gisela Bock, Eva Labouvie a Karin Hausen. Ovšem ty se přímo nezaměřovaly na měšťanské vdovy, natož v souvislosti s ústředními prameny této práce (ego-dokumenty). Pouze kniha *Leben zwischen Trauer und Pathos. Bildungsbürgerliche Witwen im 19. Jahrhundert* od Ursuly Machtemes propojuje všechna hlediska. Tato německá badatelka se zabývala měšťanskými vdovami v 19. století a ke svému výzkumu využila ego-dokumenty, a to korespondenci, kondolence, deníky, biografie či testamenty. Vybrala podle dostupnosti pramenů jedenáct vdov z protestantského prostředí a spektrum bádání rozšířila tak, že zvolila vdovy podle povolání manžela (vdova po lékaři, učiteli, právníkovi, spisovateli apod.). Aby postihla co nejširší škálu vzorku, vybrala vdovy, které měly děti (vlastní a nevlastní), i ty, které zůstaly bezdětné. V knize též reflektovala majetkové postavení

⁴⁵ V rámci studia genderových rolí upozorňují Jiří Hutečka s Radmilou Švaříčkovou Slabákovou na možné banální závěry jinak promyšlených studií. Tím poukazují na to, že je sice dobré znát různé světové teorie, ale ne vždy je vhodné je bez rozmyslu aplikovat na české podmínky. Srov. J. HUTEČKA – R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, *Od genderu k maskulinitám*, in: J. Hutečka – J. Kohoutová – R. Pavlíčková – R. Švaříčková Slabáková (edd.), *Konstrukce maskulinní identity*, s. 9–20, zde s. 11, 16.

⁴⁶ Např. Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; TYTÉŽ, *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009; TYTÉŽ, *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2010.

⁴⁷ Více jak před deseti lety na to upozorňovala Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, *Dějiny – teorie – kritika* 1, 2008, s. 81–102, zde s. 98.

⁴⁸ M. LENDEROVÁ, *Dějiny žen mezi women's a gender history*, *Historia Olomucensia* 37, 2010, s. 43–57, zde s. 53.

vdov, možnosti jejich uplatnění, opětovné sňatky a prožívání smutku.⁴⁹ Ovdovělým ženám se věnovala dále Britka Abigail Dunn, působící na univerzitě v Sussexu, která při výzkumu pracovala s novelou *Werde, die du bist* (1894) německé spisovatelky Hedwigy Dohm. Abigail Dunn zajímalo, jak společnost viděla ovdovělé ženy a jak se jejich postavení odráželo v krásné literatuře.⁵⁰

V předkládané práci byla též využívána kniha od Bettiny Bradbury s příznačným názvem *Wife to Widow*. Tato historička kanadského původu se věnovala vdovám a procesu ovdovění v Montrealu během 19. století. Na základě výzkumu v kanadských archivech pronikla do podvědomí vdov a zachytila jejich nejníznější pocity. Za velice přínosné lze považovat části knihy zachycující první dny a roky ovdovění, či ty věnující se domácnosti vdov a jejich posledním přáním.⁵¹ Ve Spojených státech bádala v oblasti ženských dějin a genderu Lisa Wilson, která ve své knize s názvem *Life after Death. Widows in Pennsylvania 1750–1850* pracovala s množstvím ego-dokumentů (závěti, korespondence, deníky a další obdobné prameny). Značně touto prací přispěla k pochopení teorie oddělených sfér, jelikož dokázala, že ta neplatila od chvíle, kdy žena ovdověla, protože byla mnohdy nucena životní situaci převzít postavení svého manžela. Lisa Wilson na příkladu vybraného města dokázala, že vdovy byly finančně nezávislé, aktivní ženy, které se zejména snažily o zachování rodinného majetku.⁵² Doby 19. století a ovdovělých žen se ve své publikaci dotkla i Australanka Patricia Jalland, jež v knize popisující smrt v anglických viktoriánských rodinách neopomenula ani vdovství (ženské i mužské). Tato badatelka zachytila zkušenosti ovdovělých žen s truchlením, zajímaly ji pocity smutku a následné hledání útěchy ve víře, ve vzpomínání a rodině.⁵³

K osvětlení ženských životních cyklů a ekonomické role vdov byla užita kniha *Women and Gender in Early Modern Europe* americké historičky zabývající se dějinami žen Merry E. Wiesner.⁵⁴ Poslední ze zahraničních knih, která napomohla proniknout k tématu vdov, nese název *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe* a pochází z pera již zesnulé americké historičky Rachel Fuchs, jež se věnovala

⁴⁹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*.

⁵⁰ Abigail DUNN, „Ob im Tode mein Ich geboren wird?“, *The Representation of the Widow in Hedwig Dohm's „Werde, die du bist“ (1894)*, in: Clare Bielby – Anna Richards (edd.), *Women and Death. Women Representations of Death in German Culture Since 1500*, Martlesham 2010, s. 88–100.

⁵¹ Bettina BRADBURY, *Wife to Widow. Lives, Laws, and Politics in Nineteenth-Century Montreal*, Vancouver-Toronto 2011.

⁵² Lisa WILSON, *Life after Death. Widows in Pennsylvania 1750–1850*, Philadelphia 1992.

⁵³ Pat JALLAND, *Death in the Victorian Family*, Oxford-New York 1996.

⁵⁴ M. E. WIESNER, *Women and Gender*.

především otázce osiřelých dětí, strategii přežití, ale též postavení vdov.⁵⁵ Další sekundární literatura je uvedena níže v textu v souvislosti s řešenou problematikou.

Prameny

Ústředním pramenem pro tuto práci se staly ego-dokumenty, neboli prameny osobní povahy či *Selbstzeugnisse*. Zájem o tyto prameny lze nalézt již v padesátých letech 20. století, kdy je nizozemský badatel Jacques Presser definoval jako „*texty, ve kterých autor vypráví o svém osobním životě a pocitech, nebo jako prameny, v kterých své já odkrývá a skrývá, ať úmyslně či neúmyslně.*“⁵⁶ Zájem Nizozemců o ego-dokumenty pramenil z výzkumu sociálních dějin, proto se zejména soustředili na texty vzniklé v raném novověku. V sedmdesátých letech na tyto snahy navázal další z Nizozemců, a to Rudolf Dekker, který se ego-dokumenty zabýval v souvislosti s dějinami každodennosti.⁵⁷

Po vzoru Nizozemí se začalo s teorií ego-dokumentů pracovat v anglosaském prostředí, v rámci něhož poprvé anglický pojem *ego-document* užil ve svých pracích Peter Burke.⁵⁸ V devadesátých letech minulého století badatel Winfried Schulze uspořádal mezinárodní konferenci a poprvé použil v německém prostředí pro označení těchto pramenů pojem *ego-dokument*.⁵⁹ Navíc Schulze mezi ego-dokumenty počítal i účetní knihy, testamenty nebo záznamy soudních výslechů, a to z prostého důvodu, jelikož se podle něj v těchto pramenech odkrývá „já“, ať dobrovolně, či nedobrovolně, a proto se i ony řadí mezi prameny osobní povahy. Zpočátku německého zájmu o ego-dokumenty se zdálo, že s nimi pracují pouze historici, kteří umí číst mezi řádky. Právě jim prameny přinášely jiný pohled na historické události a od „velkých“ dějin jim

⁵⁵ Rachel G. FUCHS, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge 2005.

⁵⁶ Winfried SCHULZE, *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996, s. 11–30, zde s. 14. V originálním znění „*Jene Texte bezeichnete, in denen der Autor uns etwas über sein persönliches Leben und seine Gefühle erzählt, oder, noch allgemeiner formuliert, in denen ein ego sich absichtlich oder unabsichtlich enthüllt oder verbirgt.*“

⁵⁷ Rudolf DEKKER, *Ego-Dokumente in den Niederlanden vom 16. bis zum 17. Jahrhundert*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente*, s. 33–58.

⁵⁸ TÝŽ, *Jacques Presser's Heritage. Egodocuments in the Study of History*, *Memoria y Civilización* 5, 2002, s. 13–37, zde s. 14.

⁵⁹ Po konferenci vyšel sborník, jehož editorem byl právě W. Schulze. Srov. W. SCHULZE (ed.), *Ego-Dokumente*. O německých počátcích zájmu o ego-dokumenty i Kaspar von GREYERZ – Hans MEDICK – Patrice VEIT (edd.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quelle 1500–1800*, Köln-Weimar-Wien 2001; Claudia ULBRICH – Kaspar von GREYERZ – Lorenz HEILIGENSETZER (edd.), *Mapping the 'I'. Research on Self-Narratives in Germany and Switzerland*, Leiden-Boston 2014.

umožnily dostat se k člověku, přiblížit jedince a jeho konkrétní pocity a individuální vnímání.⁶⁰

Od devadesátých let 20. století se rozpoutala historická diskuze ohledně ego-dokumentů, během níž se řešila nejen definice, ale i užití pramenů a rozdíly mezi jednotlivými typy.⁶¹ Asi nejvzrušenější debata spojená s těmito archiváliemi proběhla v německy mluvících zemích při hledání rozdílu mezi tím, co je označováno jako ego-dokument a *Selbstzeugnis*.⁶² Šlo o to, že definice ego-dokumentů byla široká – „dokumenty týkající se osobních událostí a životních zkušeností.“⁶³ A proto se rakouský historik Harald Tersch snažil pojem zpřesnit tak, že označoval prameny výhradně jako *Selbstzeugnisse* a chápal pod tímto označením ty prameny, které vznikaly z vlastní vůle pisatele. Navíc podle Tersche velkou roli hrála subjektivita, jelikož tvůrce pramene reflektoval vlastní pocity a myšlenky.⁶⁴ I přes tuto německou diskusi přijalo české prostředí po vzoru sociologie pojmenování *prameny osobní povahy*.⁶⁵ Dnes záleží na pojetí historiků, které z výše uvedených názvů použijí, a proto budou v této práci brány jako synonyma.

Od přelomu tisíciletí vzniklo v zahraničí (zejména v Nizozemsku, Německu, Rakousku a Švýcarsku) několik projektů věnujících se ego-dokumentům. Zájemci o tyto archiválie začali vyhledávat deníky, memoáry, osobní korespondenci a další prameny osobní povahy, v archivech, knihovnách, univerzitách a obdobných institucích vytipovávali archiválie a vytvářeli nejen inventáře, ale i digitální databáze. Většina se zaměřila na období raného novověku. Např. Rudolf Dekker začal shromažďovat ego-dokumenty z nizozemské proveniencí sepsané v letech 1500–1800.⁶⁶ Ale byli i tací,

⁶⁰ W. SCHULZE, *Ego-Dokumente*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente*, s. 21–22, 28.

⁶¹ TAMTÉŽ. Do diskuze se zapojili archivář Hans Joachim Behr, Robert Muchembled, medievalistka Juliane Kümmell, historička Arlette Farge, ale i Pierre Chaunu a mnozí další.

⁶² *Selbstzeugnisse* se věnovala např. Benigna von KRUSENSTJERN, *Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert*, *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag* 2, 1994, s. 462–471. Benita von Krusenstjern rozlišuje dokonce čtyři typy *Selbstzeugnisse* podle postavení ega (já) v textu. Srov. Andreas RUTZ, *Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen*, *Zeitenblicke* 1, 2002, s. 1–19, zde s. 7.

⁶³ R. DEKKER, *Jacques Presser's Heritage. Egodocuments in the Study of History*, *Memoria y Civilización* 5, 2002, s. 14. V originálním znění „documents concerning personal events and life experience“.

⁶⁴ Harald TERSCH, *Frühneuzeitliche Selbstzeugnisse*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (edd.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien-München 2004, s. 727–740, zde s. 727.

⁶⁵ J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Využití vzpomínek v historické sociologii*, in: Milada Sekyrková (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, Praha 2006 (= *Práce z dějin techniky a přírodních věd* 10), s. 57–69, zde s. 57.

⁶⁶ R. DEKKER, *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages*, Hilversum 2002. Srov. C. ULBRICH, *Europäische Selbstzeugnisse in historischer*

kteří časový horizont raného novověku překročili, jako Kaspar von Greyerz a Claudie Ulbrich, jež pracovali na projektech věnujících se ego-dokumentům na univerzitách v Basileji a v Berlíně. Na základě snahy výše uvedených badatelů vzniklo několik publikací, které určily výzkumný směr i pro české prostředí.⁶⁷

Přes počáteční skepsi řady historiků jsou dnes ego-dokumenty chápány jako relevantní zdroje bádání. Též v domácím prostředí si badatelé uvědomili, že tyto prameny umožní vidět událostní dějiny v poněkud jiném světle. Mírná výtkka směřuje k historikům 19. století, kteří dlouho prameny osobní povahy opomíjeli a naproti tomu badatelé zabývající se raným novověkem v duchu zahraniční inspirace s ego-dokumenty pracovali často. Přesto v očích mnohých z nich sloužily tyto prameny pouze jako doplnění k událostním, tzv. „velkým“ dějinám.⁶⁸ Až od devadesátých let 20. století započala jakási rehabilitace ego-dokumentů, což znamenalo, že se nepoužívaly nové písemné prameny, ale jen se opětovně četly a znovu reinterpretovaly ty stávající.⁶⁹

Badatelé se musí při výzkumu ego-dokumentů vyrovnat s několika problémy. Za prvé si musí uvědomit, že svým studiem poznávají soukromí tvůrce pramene, ale také jeho okolí, jelikož prostřednictvím ego-dokumentů se pisatel sebereflektoval a zároveň i reflektoval prostředí, které ho obklopovalo.⁷⁰ Prohlédnout skrze tyto fascinující zdroje a zároveň na ně nahlížet v jejich celistvosti je velice obtížné.⁷¹ Za pozitivum těchto pramenů lze považovat to, že poskytují bezprostřední svědectví prožitku a staly se

Perspektive – Neue Zugänge, in: Jung Byungwook – Itagaki Ryota (edd.), *In Search of Tradition, Modernity, Colony and Nation in Diaries*, Soul 2014, s. 38–58, zde s. 53. Ve Švýcarsku existuje databáze dostupná na <http://wp.unil.ch/egodocuments/de/>, v Nizozemí v rámci Centra pro studium ego-dokumentů a historie na <http://www.egodocument.net>. Podobné snahy probíhají i ve Španělsku a v Itálii a dalších evropských zemích.

⁶⁷ Např. Jeroen BLAAK, *Literacy in Everyday Life. Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries*, Leiden-Boston 2009; R. DEKKER, *Child of the Enlightenment. Revolutionary Europe Reflected in a Boyhood Diary*, Leiden-Boston 2009; Willemijn RUBERG, *Conventional Correspondence. Epistolary Culture of the Dutch Elite, 1770–1850*, Leiden 2011; C. ULBRICH – K. von GREYERZ – L. HEILIGENSETZER (edd.), *Mapping the 'I'*.

⁶⁸ Milan HLAVÁČKA – Milan ŘEPA, *Devatenácté století: historiografický přehled*, in: Jana Čechurová – Jan Randák (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 17–44, zde s. 17.

⁶⁹ D. NEČASOVÁ, *Dějiny žen*, s. 97.

⁷⁰ M. LENDEROVÁ – J. KUBEŠ (edd.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004, s. 21; J. BLAAK, *Literacy in Everyday Life*, s. 32; Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ – Martina BOROVIČKOVÁ (edd.), *Důvěrné stránky: obrazy z 19. století v pramenech osobní povahy*, Pardubice 2015, s. 5.

⁷¹ Magdalene HEUSER, *Die Jugendbriefe von Therese Heyne-Forster-Huber. Vergewisserung der (weiblichen) bürgerlichen Subjektivität*, in: K. von Greyerz – H. Medick – P. Veit (edd.), *Von der dargestellten Person*, s. 275–298, zde s. 275; Jan RANDÁK, *Životní světy, paměti a jejich interpretace*, in: M. Sekyrková (ed.), *Paměti a vzpomínky*, s. 79–89, zde s. 79.

cestou k poznání chování, pocitů, myšlení a úsudku jedince.⁷² A současně vyjmenované výhody představují největší úskalí těchto pramenů, jelikož pisatel si vybíral, co napíše (vědomě i nevědomě).⁷³ Navíc se ve fondech nacházejí archiválie, které nevznikly z činnosti jedince, ale vytvořily je instituce (nekrology, majetkové spisy, soudní akta, úřední korespondence) a též vypovídají o jedinci, a proto se v této práci řadí rovněž mezi ego-dokumenty. Za všechny příklady lze uvést fond Jana Nerudy, v rámci něhož se dochovaly prameny týkající se jeho matky Barbory Nerudové, přičemž většina z nich je úřední povahy a pouhý zlomek tvoří samotné ego-dokumenty. Tato převážně úřední korespondence o osobě Barbory Nerudové vypovídá obdobně jako osobní korespondence jiné ženy.

Historik si na sebe bere při studiu ego-dokumentů téměř nesplnitelný úkol. Prameny sice slouží jako nejlepší zdroj pro proniknutí k jedinci, ale zároveň je nutné si uvědomit, že se to badateli nikdy zcela nepodaří. Dostat se „do myslí“ jiného člověka žijícího v minulé době a ovlivněného tehdejšími děním a společností představuje dlouhý proces bádání. Vliv na prameny má i to, který historik je čte, protože ten si vybírá nejen prameny, ale i informace, které užije ve výzkumu.⁷⁴ Jan Randák tuto problematiku shrnul takto: „*To, co zachytil autor ve svých pamětech, je totiž jeho pohled, jeho vlastní pozorování, které nám může být jistě k užitku, nikdy ho však nelze brát jako objektivní výpověď o pozorovaném.*“⁷⁵ K tomu se přidává ještě to, že pisatel mohl záměrně pozměňovat dojmy ze situace (stylizace), nebo byl rozčilený a psal v záchvatu rozrušení, či naopak štěstí, a tak na základě pocitů a rozpoložení získal ego-dokument pokaždé jinou podobu.⁷⁶ Proto se vytvořila k těmto pramenům jakási skepse, která vyvstala z jejich neobjektivnosti.⁷⁷

Dalším úskalím je vůbec nalézt celistvý soubor archiválií pro zkoumané období. I když pramenů osobní povahy pro 19. století existuje nespočet, a to i v měšťanském prostředí, jejich torzovitost, diskontinuita, subjektivita a jazyková obtížnost mnohé

⁷² M. LENDEROVÁ – J. KUBEŠ (edd.), *Osobní deník a korespondence*, s. 5; J. BLAAK, *Literacy in Everyday Life*, s. 33; M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ – M. BOROVIČKOVÁ (edd.), *Důvěrné stránky*, s. 16.

⁷³ C. ULBRICH, *Europäische Selbstzeugnisse*, in: J. Byungwook – I. Ryota (edd.), *In Search of Tradition*, s. 24.

⁷⁴ J. RANDÁK, *Životní světy*, in: M. Sekyrková (ed.), *Paměti a vzpomínky*, s. 82–85.

⁷⁵ TAMTÉŽ, s. 85.

⁷⁶ R. DEKKER, *Ego-Dokumente in den Niederlanden*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente*, s. 51; W. RUBERG, *Conventional Correspondence*, s. 58.

⁷⁷ M. LENDEROVÁ, *Reflexe identity v ženských denících 19. století*, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe*, s. 157–174, zde s. 157; M. POKORNÁ, *Korespondence – meze a možnosti využití historického pramene*, in: J. Čechurová – J. Randák (edd.), *Základní problémy*, s. 286–311, zde s. 287.

badatelé odradí.⁷⁸ Problémem je také to, že ego-dokumenty je těžké kategorizovat, jelikož mají jak tištěnou, tak rukopisnou podobu, jsou zachyceny na volných listech, ale i ve svázaných knihách, a navíc každý z nich je psán různým jazykem (čeština, němčina, angličtina, francouzština a jiné). Kromě různé podoby mají prameny osobní povahy i rozličný rozsah, takže mnohé z nich zaberou badatelům hodiny čtení, navíc se dnes jen těžko dají rozluštit všechny náznaky, narážky, či přezdívky, které pisatel v pramenech osobní povahy užíval a nadto je jejich podoba ovlivněna pohlavím, věkem, společenským postavením a dalšími faktory.⁷⁹

V neposlední řadě je problematické i to, že existuje několik druhů ego-dokumentů, které se mohou ještě členit na podkategorie, proto na tomto místě bude definováno několik základních druhů pramenů osobní povahy. Nejčastěji byla při výzkumu v této disertaci užívaná korespondence, jež vznikala tak, že se dopisovatelé nemohli osobně navštívit, a z tohoto důvodu si napsali. Tento ego-dokument více charakterizovala Magdaléna Pokorná, která uvedla, že korespondence v dané době stojí „na pomezí monologičnosti a dialogičnosti, psanosti a mluvenosti, formálnosti a neformálnosti.“⁸⁰ Korespondence tedy sloužila jako komunikační médium, prostřednictvím něhož si nejen měšťané psali o všech důležitých událostech v životě, ale i o každodenních prožitcích.

Korespondence v sobě nesla socializační prvek, jelikož si pisatelka vytvořila síť dopisovatelů, která se během jejího života proměňovala, a zároveň se prostřednictvím ní vytvořil vztah založený na darech, službách, solidaritě atd.⁸¹ Např. Josefa Náprstková denně vyřizovala množství nejen osobní, ale i úřední korespondence a forma psaní dopisů jí tak sloužila k rychlému přenosu informací v okruhu její korespondenční sítě.⁸² Samozřejmě se nedochovaly informace, které si měšťanky předávaly ústně, ovšem v případě jejich napsání vznikl mnohdy jedinečný pramen vypovídající o řešené situaci. Jedním z důvodů preference ústního podání informace byl ten, že někteří měšťané prostě neradi psali dopisy, jak uvedl své matce Ivan Hálek: „Znáte mne už, že nejsem kapacita na psaní. To ale neznamena, že bych na Vás často nemyslil a nevzpomínal. Měl

⁷⁸ M. LENDEROVÁ – J. KUBEŠ (edd.), *Osobní deník a korespondence*, s. 25.

⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 26; C. ULBRICH, *Europäische Selbstzeugnisse*, in: J. Byungwook – I. Ryota (edd.), *In Search of Tradition*, s. 28; M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ – M. BOROVIČKOVÁ (edd.), *Důvěrné stránky*, s. 16.

⁸⁰ M. POKORNÁ, *Korespondence*, in: J. Čechurová – J. Randák (edd.), *Základní problémy*, s. 290.

⁸¹ W. RUBERG, *Conventional Correspondence*, s. 214.

⁸² M. SECKÁ, *Korespondence Josefy Křížové-Náprstkové*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 547–555, zde s. 554.

*bych toho hodně co psát, ale myslím, že bude lepší nechat to až ústně.*⁸³ Obdobným příkladem byl Vojtěch Náprstek, za kterého psala dopisy jeho manželka Josefa, jelikož nerad psaním trávil čas.⁸⁴

Ze všech ego-dokumentů se právě korespondence nejvíce vyznačuje torzovitostí a diskontinuitou, a navíc jsou mnohdy dopisy roztrženy po různých fondech, proto je badatelé musí hledat nejen ve fondech pisatele a adresáta, ale i přítele, příbuzného, dokonce i cizího pisatele, ke kterému se dostaly náhodou.⁸⁵ Za zmíněnou torzovitostí a diskontinuitou kromě ztráty dopisů může stát i to, že se korespondence častokrát ničila, a to nešťastnou náhodou i záměrně. Kupříkladu dopisy Vítězslava Háalka, které po jeho smrti vlastnila manželka, se dochovaly, ovšem korespondence Doroty Háalkové manželovi nikoli, jelikož dům ovdovělé Doroty a jejího syna Ivana v Žilině v roce 1906 zachvátil požár a velká část dopisů paní Háalkové shořela.⁸⁶

Zničení dopisů spálením mohlo být i přáním pisatele či pisatelky, jak nabádal svoji ženu právě Vítězslav Hálek: *„Tys mi psala: Spalte též mé psaní. Nač bych já spálil Tvoje psaní? Mně jest doposavad nejdražším, ba jediným svědectvím Tvé lásky, a proto je nosím co svatý pozůstatek. Ale chci, abys spálila i toto, neboť bych nerad, abys přišla do nesnázi doma. U mne jest všecko bezpečné, a proto není potřeba ohně.*⁸⁷ Z úryvku je patrné, že naštěstí ne vždy adresát přání spálení dopisu splnil. Naproti tomu záměrně zničila předmanželské dopisy svého chotě Josefa Náprstková, jelikož neunesla to, že pocházely od Vojtěchovy první lásky.⁸⁸ Všechny uvedené důvody ztráty či zničení korespondence neodradily zájemce o tento pramen, jelikož edičně zpřístupňovali vybrané osobní dopisy, které alespoň z části přibližují osudy žen.⁸⁹

Další z typických ego-dokumentů – deník – se liší od jiných pramenů osobní povahy svou periodicitou, což znamenalo, že si žena (v tomto případě měšťanka) každý den, či jednou za čas, vyhradila chvíli na psaní svých pocitů a myšlenek. Většinou ji k založení deníku vedl nějaký impuls, či se inspirovala u mužských protějšků, a tak z rozličných popudů vznikaly deníky z cest, či ty, které byly sepsány v souvislosti

⁸³ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jako LA PNP), fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Háalkové, s.l. 22. července 1893.

⁸⁴ M. SECKÁ – M. ŠÁMAL, *Byl to můj osud*, s. 13.

⁸⁵ M. POKORNÁ, *Korespondence*, in: J. Čechurová – J. Randák (edd.), *Základní problémy*, s. 298.

⁸⁶ František BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek. Dopisy 1849–1874*, Praha 1963, s. 185.

⁸⁷ Milan PÁVEK (ed.), *Vítězslav Hálek. Z Amorova deníku*, Praha 1974, s. 32.

⁸⁸ Wilma Abeles IGGERS, *Women of Prague. Ethnic Diversity and Social Change from the Eighteenth Century to the Present*, Oxford 1995, s. 17.

⁸⁹ Jen výběrově J. JANÁČKOVÁ, (ed.), *Jakub Arbes. Romaneto v listech. Korespondence z let 1867–1892*, Praha 2010; Martin HRDINA, *Šerík a růže. Korespondence Arbesovy a Sofie Podlipské 1883–1897*, Praha 2017. Ostatní užité vydané prameny jsou uvedeny v závěrečném seznamu.

s významnou životní událostí ženy.⁹⁰ Milena Lenderová ve své knize přiblížila deníky následovně: „[...] obsah záznamů je (většinou) dán subjektivními prožitky; autor se (většinou, či alespoň na první pohled) obrací sám k sobě; text není (většinou) určen k zveřejnění; deník (většinou) zahrnuje delší časové období.“⁹¹ Jak je patrné z citátu, i u tohoto druhu pramenů osobní povahy lze nalézt prvky, které ho charakterizují, ale nutno upozornit, že vždy existují i výjimky, proto Milena Lenderová užíla při definování příslovce „většinou“.

K sepsaným deníkům se ženy během života vracely, to byl i případ Marie Červinkové Riegrové, která si v nich každý den na chvíli listovala.⁹² To, co měšťanka svěřila stránkám deníku, mělo zůstat pouze pro ni, protože se na rozdíl od korespondence u deníku předpokládalo, že ho nebude někdo další číst (s výjimkou některých z nich, jež mladé dívky předkládaly matkám).⁹³ Deník tak sloužil jako prostředek sebevyjádření a sebeanalýzy, a proto dnes tento pramen slouží badatelům jako ideální zdroj k proniknutí do soukromého světa žen 19. století, jelikož ty v deníku odhalovaly své pocity, myšlení, názory, každodenní prožitky a v neposlední řadě v něm ukazovaly schopnost vyjadřovat se.⁹⁴ Deníky měšťanek se dochovaly jen v omezeném počtu, vedla si ho např. Sofie Podlipská, Josefa Náprstková či Zdenka Braunerová. Některé z těchto deníků byly prací historiků postupně edičně zpřístupněny, jiné zase čekají v archivech na odhalení.⁹⁵

V předkládané práci byla užitá i osobní svědectví, která se vyznačují delším časovým odstupem mezi prožitou situací a zápisem. Oproti deníkům nejsou psána spontánně, jelikož v nich pisatel hodnotil události, které se odehrály, promýšlel je a dával jim nějakou podobu, a tím se mnohdy uchýlil k neobjektivnosti proběhlé události. Tyto prameny vznikaly primárně pro potomky a měly sloužit jako zdroj

⁹⁰ Dagmar MOCNÁ – Josef PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha-Litomyšl 2004, s. 98–99; Tereza RIEDLBAUCHOVÁ – Eva FARKOVÁ (edd.), *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*, Praha 2014, s. 14.

⁹¹ M. LENDEROVÁ, „*A ptáš se, knížko má...*“, s. 16.

⁹² M. VOJÁČEK a kol. (edd.), *Marie Červinková-Riegrová. Zápisky I (1880–1884)*, Praha 2009, s. 35.

⁹³ M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ – M. BOROVIČKOVÁ (edd.), *Důvěrné stránky*, s. 9.

⁹⁴ M. LENDEROVÁ, *Dívčí a ženské deníky 19. století*, in: táž (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 165–187, zde s. 166; M. LENDEROVÁ – J. KUBEŠ (edd.), *Osobní deník a korespondence*, s. 23.

⁹⁵ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 526. Jen výběrově Jelena HOLEČKOVÁ HEIDENREICOVÁ, *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*, Praha 1941; T. RIEDLBAUCHOVÁ – E. FARKOVÁ, (edd.), *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*. Ostatní užití vydané prameny jsou uvedeny v závěrečném seznamu.

poučení a místo hledání vzorů.⁹⁶ O životě předků ve svých rodinných pamětech psaly např. Karolína Světlá a Sofie Podlipská, které vzpomínaly na prarodiče, hodnotily jejich povahové rysy a veřejné působení. V jejich vzpomínkách je patrné, že i když pocházely ze stejné rodiny, každá z nich pohlížela na prarodiče jinak.⁹⁷

Kromě subjektivního pohledu se v osobních svědectvích vyskytuje i záměrné upravování událostí, jelikož je autor mohl cenzurovat, či část prožitku zapomněl, a tak si ho domyslel, a proto je vždy důležité s těmito prameny pracovat kriticky.⁹⁸ Ovšem na druhou stranu, jak upozorňoval historik Ivan Jakubec, jsou to jedny z mála pramenů, ve kterých se zrcadlí jednotlivosti a detaily.⁹⁹ U osobních svědectví se obvykle rozlišují dva druhy, a to autobiografie a paměti. Zatímco první z nich vznikaly z různých důvodů během života pisatele, paměti (vzpomínky) souvisely s bilancováním a rekapitulováním, proto si je jedinci vedli ke konci života. Mnohdy na snahy jedince a jeho osobní paměti navázali další členové rodiny a vznikly tzv. rodinné paměti.¹⁰⁰ Např. právník a synovec paní Hálkové Vratislav Černý se stal iniciátorem psaní rodinné kroniky, kterou začal slovy: „*Chci také, aby otce mého i matky památka světle byla zachována v rodině mé vlastní a aby děti mé – ať je v životě cokoliv potká – v kronice naší rodinné a hlavně ale v památce a životě svého děda našli posilu v těžkých dobách, kdyby jim snad souzeny býti měly.*“¹⁰¹

Pisatelé v rodinných pamětech obvykle vyzdvihovali úspěchy (zisk majetků, titulů a sňatkové strategie).¹⁰² Osobní svědectví se od deníků dále liší tím, že je autoři psali pro někoho a sloužila k tomu, aby se zveřejnila, a proto se později mnohá z těchto typů ego-dokumentů dočkala edičního zpřístupnění.¹⁰³ Za všechny lze uvést vzpomínky Marie Strettiové, Marie a Růženy Purkyňové, jež byly využívány i v této práci.¹⁰⁴

⁹⁶ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 28–29.

⁹⁷ Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – Irena SOBOTKOVÁ – Marcin FILIPOWICZ – Alena ZACHOVÁ – Jitka KOHOUTOVÁ – Marek PETRŮ, *I rodina má svou paměť. Rodinná paměť v interdisciplinárním kontextu*, Praha 2018, s. 125–127.

⁹⁸ M. LENDEROVÁ (ed.), *Vladimír Hellmuth-Brauner. Paměti rodu*, Praha 2000, s. 367.

⁹⁹ Ivan JAKUBEC, *Paměti a vzpomínky jako prvořadý historický pramen?*, in: M. Sekyrková (ed.), *Paměti a vzpomínky*, s. 71–77, zde s. 72.

¹⁰⁰ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 28–29.

¹⁰¹ Archiv Národního muzea (dále jako ANM), fond rodina Černých, kart. 26, rukopisy, předmluva Vratislava Černého k rodinné kronice, Nymburk 29. června 1914.

¹⁰² R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 130.

¹⁰³ Srov. K. von GREYERZ, *Observations on the Historiographical Status of Research on Self-Writing*, in: C. Ulbrich – K. von Greyerz – L. Heiligensetzer (edd.), *Mapping the 'I'*, s. 34–57, zde s. 35.

¹⁰⁴ Marie PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, Praha 1910; Marie STRETTIOVÁ, *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1940; Růžena POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací. Vzpomínky na velké Purkyně*, Praha 1944.

Dalším typem zkoumaných ego-dokumentů jsou památníky. Stejně jako v osobních svědectvích se i v památních odrážejí příbuzenské a přátelské vazby, které měl jedinec ve společnosti, a poukazují na myšlení, vkus, literární nadání a další aspekty původně zejména šlechtické, později i měšťanské společnosti.¹⁰⁵ Zajímavou formou ego-dokumentů jsou literární počiny měšťanek, které si psaly básně, novely, dramata, texty s náboženským, historickým i vědeckým obsahem.¹⁰⁶ Mezi ego-dokumenty patří i zápisníky, lékařské zprávy, poznámky rozličného charakteru, navštívenky, blahopřání či kondolence. Všechny uvedené a mnohé další lze zařadit mezi prameny osobní povahy, i když každý z ego-dokumentů má jinou podobu a vypovídací hodnotu. Na závěr lze říci, že na základě studia všech výše uvedených pramenů lze postihnout jednotný obraz ovdovělých pražských měšťanek.

I přes všechny uvedené výtky se ego-dokumenty staly oblíbenými prameny nejen historiků a archivářů, ale i literárních badatelů, psychologů, etnologů a mnohých dalších s tím, že se vždy zdůrazňuje kritický přístup k jejich studiu.¹⁰⁷ Z metodického hlediska práce s prameny je proto nejvhodnější porovnávat je s jinými archiváliemi, jelikož bez řádné komparace se z těchto pramenů jednoduše stane, jak upozorňoval Jeroen Blaak, „sbírka anekdot a fragmentů historie“.¹⁰⁸

Heuristická část této práce představovala značně obtížný úkol. Záměrně si autorka vybrala období druhé poloviny 19. století, pražské prostředí a katolické věřící, aby omezila množství archiválií. Prameny židovského obyvatelstva byly z výzkumu vyřazeny z důvodu přílišné rozvětvenosti předkládané práce a kvůli jazykové náročnosti, jelikož kromě německého jazyka byly psány též hebrejsky.¹⁰⁹ Stejně tak autorka disertace nepracovala s prameny týkající se měšťanek protestantek. Původně měla autorka v plánu zkoumat např. fond Pavla Josefa Šafaříka, jehož součástí je

¹⁰⁵ M. RYANTOVÁ, *Památníky aneb štambuchy, to jest alba amicorum*, České Budějovice 2007, s. 389–403.

¹⁰⁶ Linda L. CLARK, *Women and achievement in nineteenth-century Europe*, Cambridge 2008, s. 40.

¹⁰⁷ W. SCHULZE, *Ego-Dokumente*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente*, s. 16–17; Ivana EBELOVÁ, *Písemné prameny osobní povahy a jejich vydávání (se zřetelem ke korespondenci)*, *Práce z dějin Akademie věd* 5, 2013, č. 2, s. 133–144, zde s. 135.

¹⁰⁸ J. BLAAK, *Literacy in Everyday Life*, s. 35. V originálním znění „reduces history to a series of anecdotes or fragments“.

¹⁰⁹ Prameny týkající se židovských obyvatel Prahy jsou uloženy v Archivu Židovského muzea v Praze ve fondu Židovské náboženské obce v Praze, kde se nachází osobní pozůstalosti jak jednotlivců, tak rodin. Dále by otázku pražských Židů ve zkoumaném období mohly osvětlit prameny uložené v Národním archivě (dále jako NA), kde se nachází fond Matriky židovských náboženských obcí z let 1784–1949 či fond Knihy židovských familiantů (1811–1848/1892). Další možnosti bádání, archivy, knihovny a obdobné instituce, kde jsou uloženy sbírky a fondy týkající se židovského obyvatelstva zkoumaného století shrnula v knize Martina NIEDHAMMER, *Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie*, Praha 2016, zejména s. 21–24.

pozůstalost po jeho ženě Julii Šafaříkové, ovšem nakonec pro celistvost práce od tohoto záměru ustoupila. Další skutečnosti, které autorku práce odradily od prozkoumání archiválií týkajících se protestantek, byly, že se obtížně vyhledávají jejich fondy, prameny v nich jsou často torzovité a nachází se v nich jen málo ego-dokumentů patřících ženám, což by v případě komparace pramenů nepřineslo žádoucí výsledek.¹¹⁰

I tak pramenů z katolické provenience bylo k prozkoumání nespočetně. Množství ego-dokumentů se ukázalo nakonec jako přínosné, jelikož většina z nich teprve čekala na zpracování.¹¹¹ Hodiny strávené v archivech a třídění neuspořádaného materiálu přinesly kýžený výsledek.¹¹² Nakonec pro tuto disertační práci byly vybrány nevydané prameny uložené zejména v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.¹¹³ Šlo o následující osobní fondy:

¹¹⁰ Osobní fondy týkající se pražských protestantských měšťanů jsou uloženy v LA PNP. Zájemci o tuto problematiku by mohli též prozkoumat osobní fondy uložené ve Státním oblastním archivu v Praze, Archivu hlavního města Prahy (dále jako SOA Praha, AHMP), ANM a v dalších pražských archivech. Evangelíkům, ale i jiným vyznáním se věnovala kniha Zdeněk R. NEŠPOR a kol., *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*, Praha 2010, zejména s. 116–151. Právě v této knize je uvedeno množství pramenů, které by napomohly k výzkumu ovdovělých protestantek.

¹¹¹ Zuzana POKORNÁ – Miloš SLÁDEK a kol., *Průvodce po fondech literárního archivu PNP I-II*, Praha 1993–1996; Jarmila HANZALOVÁ (ed.), *Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice*, Praha 1997; Aleš CHALUPA – Milena BĚLIČOVÁ – Jaroslav ČECHURA – Marie RYANTOVÁ, *Průvodce po fondech a sbírkách Archivu Národního muzea*, Praha 1998.

¹¹² Na obtíže při vyhledávání pramenů si stěžoval již Rudolf Dekker. Situace v České republice se sice lepší, ale existuje řada pramenů, které čekají na své odhalení. Srov. R. DEKKER, *Ego-Dokumente in den Niederlanden*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente*, s. 34.

¹¹³ Prvním krokem v bádání bylo hledání na portálech archivních fondů a sbírek <http://www.badatelna.eu/> a digitální knihovně www.archive.org. V případě citací pramenů uložených v LA PNP nebylo používáno označení kartonů, a to z toho důvodu, že v archivu se nachází neuspořádané fondy, a proto byla pro sjednocení užitá tato citace: název archivu, fond, část fondu (korespondence, rukopisy apod.), název archiválie, místo a datace. Vždy bylo citováno tak, aby se archiválie dala vyhledat na výše uvedeném portálu archivních fondů.

Tab. č. 1 – Přehled zkoumaných fondů a ego-dokumentů v LA PNP

Název fondu v LA PNP	Uspořádání	Ego-dokumenty	Číslo fondu	Počet kartonů
Jan Neruda	ve 2. stupni evidence, dodatky v 1. stupni evidence	doklady rodinné, korespondence úřední Barbory Nerudové – odeslaná/ přijatá	1178	32
Adolf Maria Pinkas	v 1. stupni evidence	doklady, korespondence přijatá/odeslaná, korespondence rodinná	1300	8
Hippolyt Soběslav Pinkas	v 1. stupni evidence	doklady, korespondence přijatá/odeslaná, korespondence rodinná	1301	21
Emanuel Engel	neuspořádaný fond	doklady, korespondence odeslaná/přijatá, korespondence rodinná, tisky, památník, účty	333	33
Antonín Jaroslav Vrtátka	neuspořádaný fond	korespondence přijatá	1929	47
Julius Zeyer	ve 2. stupni evidence, dodatky v 1. stupni evidence	doklady, korespondence přijatá, korespondence cizí, rukopisy cizí, tisky, fotografie	2000	31
Václav Kliment Klicpera	ve 2. stupni evidence, dodatky v 1. stupni evidence	doklady vlastní a rodinné, korespondence přijatá/odeslaná, rukopisy cizí, tisky, Anna Klicperová rozená Trnková – doklady vlastní, korespondence přijatá, tisk	772	7
František Věnceslav Jerábek	ve 2. stupni evidence	doklady, korespondence přijatá/odeslaná, korespondence rodinná, tisky a výstřižky, fotografie, korespondence Aloisie Jerábkové	666	8
Cyril Purkyně	ve 2. stupni evidence, dodatky v 1. stupni evidence	korespondence rodinná, tisky	1386	18
Emanuel Purkyně	ve 2. stupni evidence	korespondence přijatá	1387	4
Jan Evangelista Purkyně	ve 2. stupni evidence, dodatky v 1. stupni evidence	korespondence přijatá	1388	45
Karel Purkyně	ve 2. stupni evidence	doklady, korespondence přijatá/odeslaná, rukopisy vlastní, rukopisy cizí, tisky	1389	1
Růžena Pokorná Purkyňová	ve 2. stupni evidence	rukopisy vlastní, tisky	1323	2
Ivan Hálek	neuspořádaný fond	doklady, korespondence přijatá/odeslaná, rukopisy cizí	446	10
Vítězslav Hálek	ve 2. stupni evidence, jednotliviny v 1. stupni evidence	doklady, korespondence přijatá/odeslaná, korespondence rodinná, výstřižky	447	5

Najít vhodné prameny pro výzkum ovdovělých žen představovalo náročný úkol, jelikož, jak je z uvedené tabulky patrné, archiválie zrcadlí osudy ovdovělých žen se nacházejí ve fondech mužských představitelů. Zpočátku zájem badatelů směřoval právě k těmto „velkým“ mužům. Např. každý dnes zná literáta Julia Zeyera, ale kdo byla jeho matka a jaký ji potkal osud, se téměř zapomnělo, a proto pro tuto práci její autorka záměrně vybrala manželky a matky těchto „velkých“ mužů, jelikož i ony formovaly prostředí, které „velikány“ obklopovalo. Právě obdobné fondy v sobě skrývají mnohé přehlížené archiválie, které se dnes přehodnocují, opět se „nově“ čtou a interpretují. Historici se tak z nich nedozvídají jen o literárních počinech Julia Zeyera, ale i o jeho matce Eleonoře a její úspěšné správě parní pily.

Těžko by se ale četly jen prameny, které pochází pouze od žen, proto se jeví jako ideální cesta užít jak archiválií vzniklých z činnosti žen, tak mužů, na níž navazuje vzájemná komparace a kritika těchto pramenů a vytvoření mozaiky osudů dnes již zapomenutých vdov. Nutno podotknout, že prameny vypovídající přímo o měšťankách často chybí a nezbývá nic jiného než užít archiválie zachycující manželův život

a odvodit od něj průběh života jeho ženského protějšku. Ovšem taktéž v tomto případě je badatel mnohdy limitován, jelikož muži často v pramenech osobní povahy reflektovali především politické a ekonomické záležitosti, ale i přesto se lze něco málo dozvědět o názorech a myšlenkách jejich manželek.¹¹⁴

Výše uvedené osobní fondy doplňovaly ještě ty, které jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy, Archivu Národního Muzea, Národním archivu a Státním oblastním archivu Praha. Vybrané prameny z těchto archivů měly především evidenční charakter (matriky narození, sňatků a úmrtí, soupisy obyvatelstva, pobytové přihlášky).¹¹⁵ To, jak bydlely pražské měšťanky katolického vyznání, které ovdověly, pomohlo osvětlit Všeobecné sčítání lidu z roku 1880, proto byla provedena sonda do tohoto pramene a následně doplněná o výpovědi z ego-dokumentů.¹¹⁶ K hledání ulic a městských částí posloužil Hurtigův a Jüttnerův plán Prahy a v neposlední řadě pramennou škálu doplnila soudobá literatura, prameny vydané, dobová periodika, zákoníky, slovníky a encyklopedie.¹¹⁷

Metody

Ideálním způsobem pro zabývání se ovdovělými ženami je spojit několik metod, přístupů a konceptů dohromady. V práci byla využita biografická metoda, která pomohla k rozkrytí individuálních osudů vdov se všemi jejich životními zvraty. Její podstatou je, jak uvedla Milena Lenderová, studium člověka v historicko-sociálním a kulturním kontextu a interakce veřejného světa se soukromou sférou. Dnes se biografie považují za oblíbenou formu zachycení životních příběhů a dokonce se už nezaměřují pouze na jedince, ale vznikají kolektivní biografie mapující život člověka v rámci širší společnosti.¹¹⁸

¹¹⁴ Jaroslava JANÁČKOVÁ – Alena MACUROVÁ – Lucie ŘÍMALOVÁ – Stanislav WIMMER – Helena BAKOVÁ (edd.), *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha 2001, s. 9.

¹¹⁵ Konkrétní odkazy budou uvedeny dále v práci.

¹¹⁶ AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Staré Město pražské, Nové Město pražské. Bylo projito 994 záznamů ze Starého Města a 1150 z Nového Města. V potaz nebyly brány šičky, posluhovačky, pradleny, služby, žebračky apod.

¹¹⁷ Hurtigův a Jüttnerův plán Prahy jsou dostupné v digitální knihovně www.archive.org. Konkrétní prameny vydané, dobová periodika, zákoníky, slovníky a encyklopedie jsou uvedeny dále v textu práce v poznámce pod čarou a jejich přehled v Seznamu použitých pramenů, literatury a internetových zdrojů.

¹¹⁸ Využívání biografie v historickém bádání shrnula M. LENDEROVÁ, *Historická biografie: Proměny obrazu v kontextu doby. Příklad Zdeňky Havlíčkové*, in: Bohumila Ferenčuhová a kol. (edd.), *Biografie a historiografie. Slovenský, český a francúzsky pohľad*, Bratislava 2012, s. 83–94, zde s. 83; TÁŽ, *Dcera národa?*, s. 6–11. Dále se zabývala i P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Osobnosti v zrcadle dějin. Teoretické a metodologické otázky biografického výzkumu*, in: Marie Makariusová – Pavla Vošahlíková (edd.), *Metodické problémy moderní biografistiky*, Praha 2010, s. 7–10, zde s. 8.

Výhody této metody popsala Milena Lenderová následovně: „*Biografická metoda zohledňuje jak objektivní faktory statistického rázu (majetkové poměry, rodinné poměry, vzdělání), tak i faktory subjektivní (názory, náboženské smýšlení, rodinný původ, emoční a sociální inteligenci)*.“¹¹⁹ Dlouhou dobu byli pro výzkum zohledňováni především muži, a proto historici psali biografie „velikánů“.¹²⁰ S rozvojem biografické metody postupně rostl zájem zprvu o slavné ženy (královny, vědkyně) a později se přidalo okouzlení ženami z nižších vrstev společnosti. Některé z měšťanek doby 19. století jsou již v dnešním světě známé, a to právě díky zpracování jejich životních osudů prostřednictvím biografické metody (Zdenka Braunerová, Zdeňka Havlíčková, Renáta Tyršová).¹²¹ Jiné z nich upadly v zapomnění a stále čekají na to, až jim bude věnována alespoň nějaká pozornost, či jejich osudy budou zpracovány více (Johana Englová, Karolína Pinkasová, Marie Purkyňová a další).

Pro užití biografické metody se jeví jako podstatný dostatek pramenů biografické povahy, mezi něž se řadí i vybrané ego-dokumenty.¹²² Výzkum pramenů osobní povahy se neobejde bez kritického přístupu a bez komparativní metody, jelikož porovnávání nejen ego-dokumentů mezi sebou, ale i s jinými prameny, přináší odpovědi na mnohé z otázek položených v této disertaci.¹²³ Při práci s ego-dokumenty a s prameny evidenčního charakteru se v předkládaném textu uplatnila metoda sondy. Dále byly využity metody literárně-historického bádání, a to z toho důvodu, že česká literatura 19. století reflektovala postavení vdov ve společnosti obdobně jako náboženské příručky, které zachycovaly ideální představu o chování ovdovělých žen. Taktéž bylo nutné vdovy zasadit do právně-společenského hodnotového systému doby, proto se předkládaná práce vypořádávala i s právně-historickým konceptem dějin.

Na základě výše uvedené literatury a použití ego-dokumentů jako primárních pramenů je patrné, že tato práce vychází především z průniku metod dějin každodennosti, dějin žen a dějin mentalit. Všechny tři uvedené koncepty dějin pojí to, že umožňují proniknutí ke konkrétnímu člověku – v tomto případě k vdově. Předkládaná práce pracuje s dějinami každodennosti v duchu Richarda van Dülmena,

¹¹⁹ M. LENDEROVÁ, *Historická biografie*, in: B. Ferenčuhová a kol. (edd.), *Biografie a historiografia*, s. 94.

¹²⁰ Angelika SCHASER, *Women's Biographies – Men's History?*, in: Volker R. Berghahn – Simone Lässig (edd.), *Biography between Structure and Agency*, New York-Oxford 2008, s. 72–84, zde s. 72, 75.

¹²¹ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová; TÁŽ, Dcera národa?*; I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová a další*, které jsou uvedeny v seznamu literatury.

¹²² Jana NOSKOVÁ, *Biografická metoda a metoda orální historie. Na příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*, Praha 2014, s. 10.

¹²³ W. SCHULZE, *Ego-Dokumente*, in: W. Schulze (ed.), *Ego-Dokumente*, s. 12.

který je charakterizoval následovně: „*Pro dějiny každodennosti je obecně charakteristická zaprvé koncentrace na každodenní život obyčejných lidí, kromě toho ale také zájem o subjektivitu životních zkušeností. Cílem už není bezsubjektová analýza společnosti, nýbrž na subjekt orientovaná analýza světa jako zkušenosti.*“¹²⁴ Historikové věnující se dějinám každodennosti vykládají životy minulých generací tzv. zdola a zevnitř, proto je zajímá nejen to, jak se jednotlivci chovali, co jedli, kde bydleli, ale i to, jak přemýšleli.¹²⁵

Zájem o obdobné pojetí dějin vyvěral z kulturního obratu a následného odstupu od politických (událostních, velkých) dějin. Dějiny každodennosti se rozvíjely ve světě od sedmdesátých let minulého století a ve stejné době se pozornost historiků obracela i k dějinám žen.¹²⁶ Pohlaví začalo být chápáno jako kulturní konstrukt, a tak se s ním nadále pracovalo, tzn., že v každé společnosti v dané době se ženám přiřazovaly ženské atributy (feminní) a mužům mužské (maskulinní). Jednoduše řečeno existovaly jasné představy o tom, jak má které pohlaví vypadat, jak se má oblékat, či chovat. Jasně dané konstrukce mohla žena ctít, smířit se s nimi, či je odmítat, ovšem nutno připomenout, že tlak společnosti na dodržování genderových stereotypů zejména ve sledovaném 19. století byl obrovský.¹²⁷ Dnes snad nikdo nepochybuje o dějinách žen jako o plnohodnotném konceptu historického bádání, jelikož se genderové přístupy společně s těmi kulturněhistorickými staly podkladem většiny výše zmíněných prací věnujících se ženám žijícím v 19. století a právě po jejich vzoru jsou využívány v předkládané práci.

Během posledních dvaceti let se podařilo kolektivní prací českých historiků zavést dějiny žen do historického bádání. V této disertační práci, obdobně jako ve většině jiných, je s pojmem ženských dějin nakládáno tak, že se neobejdou bez gender history, tedy ve smyslu toho, že dějiny žen by bez dějin mužů neexistovaly.¹²⁸ Nutné je si uvědomit, že ať se jednalo o představitele mužského či ženského světa, vždy byl součástí nějaké větší společnosti, která ho do jisté míry formovala i ovlivňovala. K této

¹²⁴ Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002, s. 26.

¹²⁵ K rozvoji dějin každodennosti, jejich pojetí a zasazení do historického bádání více M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 387–388, 409–414.

¹²⁶ O průběhu zájmu o dějiny žen více M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 7–19.

¹²⁷ D. NEČASOVÁ, *Dějiny žen*, s. 86–87.

¹²⁸ R. van DÜLMEN, *Historická antropologie*, s. 76–77. Srov. M. LENDEROVÁ, *Gender history v českých zemích*, in: Vladimír Gonč (red.), *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno 2001, s. 139–147; Laura Lee DOWNSOVÁ, *Od dějin žen k dějinám genderovým*, in: Stefan Berger – Heiko Feldner – Kevin Passmore (edd.), *Jak se píšou dějiny: teorie a praxe*, Brno 2016, s. 347–378, zde s. 349–350.

provázanosti mužského a ženského světa uvedla Daniela Tinková: „Každé kultuře je vlastní identifikace konkrétní genderové role (mužské nebo ženské) s určitou formou jednání, mluvy, odívání či zdobení, s užíváním určitých objektů a míst, s vykonáváním určitých činností, které náleží často výhradně jednomu pohlaví. Tato role, často vybavená i řadou symbolických významů, napomáhá k sebedefinici a k vytváření svébytné identity.“¹²⁹ Na závěr lze říct, že pouze v případě pojmání obou stran (mužské a ženské) lze zachytit danou problematiku celistvým pohledem.

¹²⁹ D. TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráňáková (edd.), *Dějiny žen*, s. 19–32, zde s. 26–27.

1. Život měšťanek před ovdověním

Na základě výše uvedených kritérií – žena katolička žijící v Praze během druhé poloviny 19. století, po níž se dochovalo vypovídající množství ego-dokumentů – bylo pro účely této práce vybráno osm vdov. Aby byl výběr co nejpestřejší, promítlo se do něj také povolání manžela, a proto byla zvolena vdova po vojákově, advokátovi, lékaři, velkoobchodníkovi se dřívím, dramatikovi, pedagogovi, malíři a spisovateli. Navíc každá z vybraných vdov, i když patřila k měšťanstvu, pocházela z rozličného prostředí (šlechtična nebo venkovská dívka, která si vzala měšťana apod.). Mimo to byly v předkládané práci používány ke srovnání a doplnění zjištěných poznatků, taktéž zkušenosti a prožitky dalších ovdovělých žen (Augusty Braunerové, Kateřiny Fügnerové, Sofie Podlipské atd.). Odpověď na to, jaký život vedlo osm vybraných ovdovělých měšťanek, nutno hledat u jejich kořenů, jelikož vdovství podmiňoval nejen uzavřený sňatek, ale i rodina, z které žena pocházela.¹³⁰

Tab. č. 2 – Přehled základních údajů zkoumaných vdov¹³¹

Jméno vdovy	Datum narození a úmrtí	Jméno a zaměstnání otce	Jméno a zaměstnání manžela	Rok ovdovění
Barbora Nerudová	1795–1869	Petr Leitner, zednický mistr	Antonín Neruda, trafikant	1857
Karolína Pinkasová	1804–1885	Karel August, baron ze Schaurothů, generál	Adolf Maria Pinkas, advokát	1865
Johana Englová	1810–1874	František Zimmer, starožitník a obchodník	Josef Engel, lékař	1845
Eleonora Zeyerová	1811–1881	Šimon Weisseles, obchodník	Jan Zeyer, velkoobchodník se dřívím	1851
Anna Klicperová	1814–1900	Jan Trmka, pekařský mistr	Václav Kliment Klicpera, dramatik	1859
Aloisie Jeřábková	1838–1917	Alois Šolc, obchodník	František Věnceslav Jeřábek, pedagog	1893
Marie Purkyněová	1841–1914	Max Wiedermann, zpěvák	Karel Purkyně, malíř	1868
Dorota Hálková	1843–1907	Mikuláš Horáček, advokát	Vítězslav Hálek, spisovatel	1874

1. 1 Barbora Leitnerová (1795–1869), provdaná Nerudová

Barbora Leitnerová se narodila 3. července 1795 ve Slabcích na Rakovnicku.¹³² Její otec Petr Leitner byl zednickým mistrem a společně se svojí ženou Františkou

¹³⁰ J. MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 283; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 73.

¹³¹ Tabulky v této práci byly vytvořeny podle vzoru U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*.

¹³² SOA Praha, sbírka matrik, sign. Slabce N (1784–1820), fol. 7v; LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, křestní list Barbory Nerudové vydaný 12. září 1820. Příbuzenské vztahy všech zkoumaných žen srov. Příloha č. 2 – Znázornění příbuzenských vztahů jednotlivých vdov.

Valešovou vychoval sedm dětí.¹³³ O Barbořině dětství nevypovídají žádné z dochovaných pramenů, a proto se lze jen domnívat, že žila až do svatby prostým venkovským životem.

„Statná, tmavovlasá, černoooká, krásných ruměných lící, prostá, pracovitá a zbožná“¹³⁴ Barbora se poprvé vdávala v roce 1825 za kloboučníka Adama Geberta pocházejícího z Týnce u Plané. Novomanželé se po svatbě přestěhovali do Prahy na Malou Stranu, ovšem jejich štěstí netrvalo dlouho, protože po pouhém roce Adam zemřel a Barbora ovdověla.¹³⁵ Po smrti manžela se vdova rozhodla odejít do Písku, kde pracovala jako služka či hospodyně. Její nesnadná životní situace se proměnila poprvé v roce 1828, kdy získala 20 zlatých ve stříbře ze svého podílu z rodného domu, který jí, stejně jako jejím sestrám, vyplatil nejmladší bratr. Druhým zlomem v Barbořině životě bylo rozhodnutí odejít na počátku třicátých let z Písku do Prahy. V té samé době, kdy se Barbora přestěhovala do Prahy, tu žil i její švagr, voják Michael Gebert, jenž ji seznámil s budoucím manželem Antonínem Nerudou.¹³⁶

Antonín Neruda se narodil do rodiny zasmuckého ševce Václava Nerudy, kterého si příliš neužil, protože zemřel, když Antonínovi bylo pouhých šest let.¹³⁷ Jako nejmladší ze sourozenců získal Antonín v dospělosti (ve dvaceti čtyřech letech) rodný dům, ze kterého musel vyplatit příbuzné.¹³⁸ V roce 1809 narukoval, zprvu se zařazením do pěšího regimentu arcivévodý Rainera, následně k prvnímu pluku polní artilérie, kde sloužil jako podkanonýr a v roce 1811 povýšil na kanonýra.¹³⁹ Vojna pro něj představovala peněžní zajištění a vysvobození z nelehkých poměrů, ale zároveň neustálé ohrožení na životě.¹⁴⁰

¹³³ Děti Leitnerových – Anna (1788–1845), Marie (1790–1810), Kateřina (1792–1826), Barbora (1795–1869), Václav (1798–1798), Josefa (1799–1824), Jan (1802–1803), Ludmila (1804–1849) a Josef (1807–1885). Petr Leitner si zapisoval, kdy se jeho devět dětí narodilo, srov. LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, zápisky otce Barbory Nerudové Petra Leitnera z let 1765–1842. Více k rodinným vazbám též Jan Antonín MAGER, *Příspěvek ke genealogii jihočeského příbuzenstva Jana Nerudy*, Rodopisná revue 4, 2007, s. 5–9, zde s. 5–6; TÝŽ, *Příspěvek ku genealogii Leitnerů – rodu matky Jana Nerudy*, Rodopisná revue 2, 2008, s. 16–19.

¹³⁴ Albert PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, Praha 1941, s. 15.

¹³⁵ Vladimír KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole... Čtení o Janu Nerudovi*, Praha 1984, s. 18.

¹³⁶ TAMTÉŽ, s. 19, 21, 22.

¹³⁷ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, křestní list Antonína Nerudy vystavený 8. října 1831; SOA Praha, sbírka matrik, sign. Zásmyky N (1763–1797), pag. 482; A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 15.

¹³⁸ V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 14. V některých zdrojích je uváděno, že se vyučil rukavičkářem. Srov. Letem světem. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3.

¹³⁹ V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 14–15.

¹⁴⁰ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 213.

Během desetileté služby se v roce 1817 oženil se stejně starou Helenou Pelikánovou a o čtyři roky později se jim narodila dcera Marie.¹⁴¹ Průběh manželství ovlivňovala vojenská služba, jelikož se Neruda musel neustále stěhovat a jeho rodina společně s ním.¹⁴² Antonín Neruda jako voják prožil mnoho život ohrožujících situací, jednou z nich byla bitva u Lipska při tažení proti Napoleonovi.¹⁴³ O život mohl přijít nejen na válečném poli, ale i mimo něj, jelikož vojáky na zdraví ohrožovaly rozličné nemoci, nebo i úrazy, které si mohli způsobit v kasárnách.¹⁴⁴ Za svoji statečnost a službu získal Neruda dělový a služební kříž a po ukončení aktivní vojenské služby se natrvalo usadil i se svou manželkou v Praze.¹⁴⁵ Ovšem jeho manželství netrvalo dlouho, po třinácti letech soužití Helena zemřela a Antonín Neruda se musel sám postarat o devítileté dítě. Později se dcera Marie provdala a odešla s manželem, řemenářským mistrem Josefem Boháčkem do Filadelfie v Americe.¹⁴⁶

Neruda – „*muž statný, vzrostlý, pevný, šedooký, málomluvný, přímý, s přídechem posměvačství*“ – se seznámil, jak bylo výše uvedeno, s ovdovělou švagrovou svého přítele Michaela Geberta.¹⁴⁷ Nakonec se 18. října 1831 vzali, přičemž si sedmačtyřicetiletý Antonín Neruda bral šestatřicetiletou Barboru Gebertovou za přítomnosti dvou svědků (kanonýra Michaela Geberta a šikovatele Šimona Mayera) a oddávajícího c. k. plukovního duchovního správce a veřejného biskupského notáře Františka Rejška.¹⁴⁸

Ženich jako invalidní vysloužilce získal po svatbě místo v nejstarších kasárnách v Čechách na Újezdě na Malé Straně, kde mu s Barborou začal společný manželský život. Kasárna sloužila k ubytování vojáků a podle toho to v nich vypadalo, tzn., že ubytování bylo skromné, a to i pro Nerudu, který se stal kantýnským, a jeho

¹⁴¹ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, potvrzení o nástupu vojenské služby Antonína Nerudy z 29. ledna 1817, na němž je přepis o sňatku s Helenou Pelikánovou, který proběhl dne 21. února 1817.

¹⁴² T. JIRÁNEK, *Vojenské manželství v 19. století*, in: M. Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim*, s. 149–155, zde s. 153.

¹⁴³ V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 17. Srov. M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 213.

¹⁴⁴ Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *České země v době napoleonských válek*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 269–282, zde s. 273.

¹⁴⁵ Josef ŠPIČÁK, *O Janu Nerudovi*, Praha 1894, s. 52. Dělový kříž (Kanonenkreuz) získal pojmenování podle materiálu, z kterého byl vytvořen, tedy z roztavených francouzských děl. Více Jan KOLÁČNÝ, *Řády a vyznamenání habsburské monarchie*, Praha 2006, s. 211–213.

¹⁴⁶ A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 15; V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 16–17, 30.

¹⁴⁷ A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 15.

¹⁴⁸ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, oddací list Antonína Nerudy s Barborou Gebertovou vystavený 19. září 1835; *Letem světem*. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3; V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 23. K podobě sňatku více M. MACKOVÁ, *Sňatek*, in: M. Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim*, s. 68.

manželku.¹⁴⁹ Dva roky po svatbě čekala Barbora ve svých třiceti devíti letech první dítě, které přišlo na svět dne 9. července 1834. Chlapec dostal jméno Jan a rodiče ho nechali pokřtít tím samým knězem, který je oddával.¹⁵⁰ Barbora s Antonínem vybrali za kmotra, podle něhož syna pojmenovali, svého přítele, hradního podomka Jana Laufera, který vyhovoval ve všech směrech – byl dospělým, katolíkem, biřmovaným a bezúhonným. Kmotrou malého chlapce se stala Lauferova manželka, jež společně s chotěm měla důležitý úkol, vést kmotřence životem a starat se o jeho řádnou katolickou výchovu.¹⁵¹

V době krátce po narození syna se Nerudovi stěhovali z újezdských kasáren do domu U Bílého slona v Thunovské ulici.¹⁵² Paní Nerudová po celou dobu společného soužití s manželem pomáhala domácnosti svým přivýdělkem. Např. jí rodinný přítel Jan Laufer pomohl sehnat místo na Hradě, kde prala prádlo francouzskému panstvu. Barbora se pohybovala v prostředí francouzské společnosti a později na doporučení začala pracovat jako posluhovačka nejprve u vévody de Guiche a následně u geologa a paleontologa Joachima Barrande.¹⁵³ V době, kdy pobýval v Praze, bydlel vědec v domě na Malé Straně, kde mu paní Nerudová prala a vařila.¹⁵⁴ Barbora každou pracovní nabídku uvítala a vydělanými penězi obohacovala skromný invalidní důchod manžela, který rodině nestačil ani k zajištění základních životních potřeb.¹⁵⁵

Ve třicátých letech 19. století Nerudovi opustili Prahu a usadili se v rodné vsi otce Antonína, kde z nastřádaných financí (620 zlatých) zakoupili od Václava a Marie Uxových domek čp. 34.¹⁵⁶ V Zásmukách obdržel Neruda jako vysloužilý voják povolení na provozování koncesované trafiky, čímž rodina získala od státu možnost

¹⁴⁹ Letem světem. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 226–227.

¹⁵⁰ Arne NOVÁK, *Jan Neruda*, Praha 1921, s. 1. Někdy je uváděno jako datum narození Jana Nerudy 10. července 1834.

¹⁵¹ Letem světem. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3; A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 16; V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 23. K úloze kmotra více Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017, s. 132–133.

¹⁵² A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 16. Někteří autoři psali o tom, že Nerudovi vlastnili obchod, kde hokynařili. Tato informace není doložena. S největší pravděpodobností tento poznatek od sebe autoři přebírali bez ověření. Uvádí to např. František Václav KREJČÍ, *Jan Neruda*, Praha 1902, s. 8. Razantně to vyvrací V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta k pramenům dětství*, Praha 1970, s. 66. Ten tvrdí, že se z údaje o vlastnictví hokynářského obchodu stal omyl, který se udržoval několik desetiletí.

¹⁵³ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, pracovní potvrzení Barbory Nerudové od vévody de Guiche z 2. října 1833; TAMTĚŽ, Barbora Nerudová, korespondence úřední přijatá, potvrzení Joachima Barranda o službě Barbory Nerudové u dvora francouzského krále Karla X. na Hradčanech v letech 1832–1835 z 28. června 1868; Letem světem. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3; V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 26.

¹⁵⁴ Národní listy, 18. listopadu 1902, č. 225; Národní listy, 5. října 1933, č. 273.

¹⁵⁵ V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 30.

¹⁵⁶ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, zápis na koupi domku čp. 34 v Zásmukách z 28. června 1836.

lepší obživu.¹⁵⁷ Pomáhalo jim i to, že zájem o trafikantské výrobky byl všude, jak na venkově, tak ve městě, a kupovali je všichni napříč společenskými vrstvami.¹⁵⁸ Neruda i jeho žena se v Zásnukách naučili provozovat trafiku, ovšem nezůstali tu dlouho, již v roce 1838 vyměnili svou trafiku za pražskou s vdovou Sabinou Schumannovou,¹⁵⁹ vrátili se zpět do Prahy na Malou Stranu a začali bydlet v domě U Slunců v tehdejší Ostruhové ulici.

V době stěhování Antonín Neruda dosáhl již padesáti čtyř let, byl nemocný a mrzutý, což se odrazilo i na rodinném životě.¹⁶⁰ Starosti rodině způsobovala též trafika, která vydělávala okolo 10 až 15 krejcarů za den, a s ní spojený nedostatek financí, jelikož Neruda dostával 6 až 7 krejcarů renty denně, za což si mohla rodina koupit pouze bochník chleba či ½ kg hovězího masa. Navíc kromě jídla rodina platila nájem, otop, světlo, šaty a další výdaje spojené s domácností.¹⁶¹ Nerudovi tedy neměli peněz na rozdávání, o čemž svědčí i dochované pohledávky, které museli splácet svým věřitelům.¹⁶² Aby rodině finančně vypomohla, rozhodla se Barbora, že začne opětovně posluhovat a vrátila se k Barrandovi, u něhož pracovala dalších třicet let.¹⁶³

Hlavní starost však měli Nerudovi o syna Jana, který začal chodit do obecné školy u sv. Víta na Hradčanech, kde i ministroval.¹⁶⁴ V roce 1845 Jan nastoupil na malostranské gymnázium, po pěti letech přestoupil na akademické gymnázium, kde působil jako ředitel Václav Kliment Klicpera. Jan Neruda tu měl mnohé spolužáky (Vítězslava Háalka, Jana Strakatého, Ladislava Čelakovského), kteří později uspěli a stali se spisovateli, právníky, či botaniky. Ovšem Janova studia byla velice nákladná, a proto

¹⁵⁷ TAMTĚŽ, vysvědčení o chování Antonína Nerudy z 5. dubna 1837; M. MACKOVÁ, *Penzisté a penzistky rakouské státní tabákové režie*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Věchové stáří*, s. 170–178, zde s. 171.

¹⁵⁸ TÁŽ, *Pěstování tabáku v rámci rakouské státní tabákové režie po roce 1867*, *Theatrum historiae* 1, 2006, s. 177–202, zde s. 177; TÁŽ, *Limity tabáku v rakouském státním tabákovém monopolu*, *Theatrum historiae* 2, 2007, s. 275–290, zde s. 275.

¹⁵⁹ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, výměr o výměně trafiky v Zásnukách za trafiku Sabinu Schumannovou v Praze z 12. března 1838; TAMTĚŽ, povinnosti tabáčníků z 9. března 1844.

¹⁶⁰ TAMTĚŽ, povolení trafiky v Praze z 18. října 1838; TAMTĚŽ, hlášení o pobytu z 20. března 1855; V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 38, 44.

¹⁶¹ Lidové noviny, 25. prosince 1937, č. 647; V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 50. K výdajům za domácnost více M. LENDEROVÁ, *Peněžní deníky*, s. 323–324.

¹⁶² LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, pohledávka u manželů Františka a Josefy Schustových z roku 1844; TAMTĚŽ, pohledávka u manželů Františka a Josefy Kauteckých z 13. května 1846; TAMTĚŽ, pohledávka na statku Josefa a Kateřiny Svobodových z 20. listopadu 1846.

¹⁶³ TAMTĚŽ, Barbora Nerudová, korespondence úřední, účetní poznámky Joachima Barranda z roku 1850; TAMTĚŽ, peněžní poukaz od Joachima Barranda z roku 1860; Antonín DĚDOUREK, *Chtěl bych svítit lidstvu dál... Pásmo života Jana Nerudy z jeho veršů a prosy*, Třebechovice pod Orebem 1941, s. 13.

¹⁶⁴ *Letem světem*. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3; V. KOVAŘÍK (ed.), *Když velcí byli malí*, Praha 1965, s. 108.

se Nerudovi během nich snažili o to, aby jejich syn získal osvobození od školného z důvodu nemajetnosti.¹⁶⁵ Nakonec Jan v roce 1853 úspěšně odmaturoval a následně se zapsal na právnickou fakultu pražské univerzity, kde studoval dva roky a poté přestoupil na filozofickou fakultu.¹⁶⁶

Barbora Nerudová si přála, aby se její syn stal knězem, a proto se hned po maturitě zapsal do noviciátu v premonstrátském klášteře na Strahově, ale dlouho tam nevydržel.¹⁶⁷ Naproti tomu otec Antonín, se kterým měl Jan jen samé neshody, protože postarší otec pro mladého syna neměl pochopení, chtěl, aby Jan pracoval jako úředník. Jan svolil a po nějaký čas působil jako úředník ve vojenské účetní kanceláři, ovšem ani tady dlouho nezůstal, po necelém roce se otci vzepřel a místo opustil. Janova touha směřovala jiným směrem než přání rodičů. Již od svých studií byl literárně činný a snažil se vydávat svá díla, a proto, aby mohl ve svých snech pokračovat, se nechal od konce padesátých let zaměstnat jako učitel.¹⁶⁸

Paní Nerudová se po celý život modlila a obracela se o pomoc k Bohu, navíc se její pobožnost pojila s jistou mírou pověřčivosti. „*Pokryla si kuchyňku a světničku v druhém poschodí obývaného domu pobožnými obrázky, modlila se a zpívala před nimi, o vánocích přistavoval k nim starý Neruda papírové jesle a zpívali u nich všichni tři. [...] Maminka brávala jej [syna Jana] i do Lorety, na roráty, na pašije, k božímu hrobu.*“¹⁶⁹ Též si vyhledávala obrázky se svatými, které rozvěšovala po trařice a četla si o životech a skutcích svatých. Uvedené projevy víry nebyly ve zkoumané době a prostředí až tak výjimečné.¹⁷⁰ Barbořinu zbožnost zachycuje i dochovaná fotografie, na níž paní Nerudová sedí v bílém čepci s tlustou modlitební knihou v klíně.¹⁷¹ Dále si líbovala ve vykládání snů podle snáře a dokonce se touto vášní proslavila tak, že za ní chodily sousedky z okolí a prosily ji o výklad.¹⁷²

¹⁶⁵ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, vysvědčení nemajetnosti k osvobození školného za syna Jana z 19. března 1846, 26. března 1846, 19. listopadu 1849 a 11. března 1852; Venkov, 8. července 1934, č. 157; A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 18, 31.

¹⁶⁶ J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura 19. století. Od Máchy k Březinovi*, Praha 1994, s. 68.

¹⁶⁷ J. ŠPIČÁK, *O Janu Nerudovi*, s. 59.

¹⁶⁸ OSN XVIII, Praha 1902, s. 213.

¹⁶⁹ A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 16.

¹⁷⁰ A. DĚDOUREK, *Chtěl bych svítit lidstvu dál*, s. 165. Srov. Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 5. Autorka píše o tom, že se v 19. století (ve století sekularizace) vyčlenily tři skupiny lidí ve vztahu k víře. První z nich v Bohu nevěřila, druhá věřila, ale nepotřebovala k tomu záštitu církve, a třetí byla věrná tradicím a věřila v Boha v rámci církve. Do této z poslední zmíněné skupiny se řadila Barbora Nerudová.

¹⁷¹ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, fotografie Barbory Nerudové (je uložena spolu se sešitem Barbory Nerudové se zápisem čísel k sázení). Srov. Příloha č. 1 – Obrazová část, Obr. č. 1 – Podobizna Barbory Nerudové.

¹⁷² Letem světem. Obrazkový týdeník, 30. října 1934, č. 3.

Kromě víry měla Barbora ještě jednu velice silnou zálibu – sázela loterii. K volbě správných čísel jí sloužil plátěný sáček, z kterého losovala kuličku s číslem a stejně tak tahal čísla i její manžel a syn. Výsledky tahů si paní Nerudová zapisovala na modré papírky, jejichž podobu zachytil jeden z článků v *Lidových novinách* z roku 1937, v němž se psalo, že sešit „*listů má čtyřadvacet, nepaginovaných, bez foliace, zčásti nepopsaných, psáno je tužkou, ruka je Barbory Nerudové. Prohlížíme-li stránky tohoto jedinečného rukopisu, vidíme, že jsou naplněny nekonečnými řadami číslic dvojmístných a jednomístných: 2 26 87 23 88 20, a tak podobně a všelijak neustále. A za každou takovou řádkou je připsáno nějaké jméno, u té, již jsme opsali, na příklad ANTO... tedy zkratka jména Antonín.*“¹⁷³ Paní Nerudová užívala i zkratky označující její a synovo jméno („Kluk“ pro Jana, „Já“ pro Barboru).¹⁷⁴ Loterie představovala zrádnou zálibu, jelikož někdy se sice stalo, že Barbora vyhrála, ale povětšinou tomu bylo naopak. Motiv matky, která ze sáčku tahala čísla, byl pro jejího syna tak silný, že ho dokonce použil v jedné ze svých povídek *Týden v tichém domě* (1867), v níž paní Nerudovou přejmenoval na paní Bavorovou.¹⁷⁵ Právě v neustálé touze paní Nerudové sázet lze zřejmě nalézt odpověď na to, proč se rodina nikdy nedostala z dluhové pasti a nouze.

Vše se zhoršilo v době, kdy starý Neruda onemocněl, financí nebylo nazbyt a navíc rodina žila v jedné místnosti a měla umírání otce celé dny neustále na očích.¹⁷⁶ Před smrtí navštívil Antonína kněz, který ho nabádal k urovnání pozemských věcí. Nemocný uposlechl a v první řadě myslel na svou rodinu, a to i přes všechny rozpory, které měl ke konci života se svým synem.¹⁷⁷ Na zajištění výdajů spojených se smrtí otce Nerudovi mysleli již od padesátých let 19. století, kdy začali platit příspěvky *Shromáždění pražských obuvníků dekretníků k opatření rakví pro zemřelé spoluúdy*. Paní Barbora se rozhodla tomuto shromáždění přispívat i po smrti manžela, jelikož si byla vědoma finanční zátěže spojené s vybavením pohřbu a kostelním zaopatřením.¹⁷⁸ Antonín Neruda zemřel 10. září 1857 na tuberkulózu a byl pochován na malostranském hřbitově v Košířích.¹⁷⁹

¹⁷³ Lidové noviny, 25. prosince 1937, č. 647.

¹⁷⁴ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, sešit Barbory Nerudové se zápisem čísel k sázení.

¹⁷⁵ Letem světem. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3.

¹⁷⁶ V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 52.

¹⁷⁷ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 202.

¹⁷⁸ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, členské knížky od pražských obuvníků-dekretníků 1849–1852, 1854, 1858, 1860, 1862, 1866–1868.

¹⁷⁹ TAMTĚŽ, úmrtní list Antonína Nerudy vystavený 4. května 1859; J. ŠPIČÁK, *O Janu Nerudovi*, s. 60.

1. 2 Karolína, baronka ze Schaurothů (1804–1885), provdaná Pinkasová

Karolína Pinkasová se narodila roku 1804 v Trnavě na Slovensku do rodiny generála Karla Augusta, barona ze Schaurothů a Františky, rozené Dačické z Heslova.¹⁸⁰ Schaurothovi měli ještě syna Karla, budoucího vojáka, který zemřel v roce 1849 na cholera během obléhání Benátek.¹⁸¹

Šlechtična Karolína, baronka ze Schaurothů, se provdala za měšťana Adolfa Mariu Pinkase, který měl též šlechtické kořeny, jelikož jeho matka Marie pocházela z rodiny francouzských emigrantů Duchetů. Adolfův dědeček František Duchet a otec Karel Pinkas provozovali v Praze advokátní kanceláře, a tak získal Adolf značnou výhodu v tom, že navázal na své předky a vstoupil do zaběhlé advokátní kanceláře.¹⁸² Advokáti ve zkoumané době stáli na předních místech společenského žebříčku, pokud se uchytili mezi konkurencí, vydělávali značné peníze, a tím zajistili svým rodinám jak ekonomický, tak společenský vzestup.¹⁸³

Adolfovo povolání advokáta se ukázalo pro rodinu baronů ze Schaurothů dostačující a navíc pocházel z dobré rodiny, byl vzdělaným (absolvoval studium práv na Karlo-Ferdinandově a Heidelberské univerzitě) a perspektivním mužem. Povolání advokáta předurčovalo Adolfovi mnohé společenské kontakty, postupně i zisk výhodné klientely a s tím spojené prestiže.¹⁸⁴ Jako většina z úspěšných advokátů té doby myslel také Adolf na prosazení se v politice. Do širšího podvědomí se zapsal redakčními pracemi petice Svatováclavského výboru v revolučním roce 1848, ve stejné době působil jako poslanec říšského sněmu, v šedesátých letech se stal poslancem českého

¹⁸⁰ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, doklady rodinné, opis křestního listu Karolíny Pinkasové z 29. dubna 1939.

¹⁸¹ Constantin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des kaiserthums Oesterreich*, Wien 1875, s. 136–137.

¹⁸² Josef ŠTĚPÁN, *Rody Němečků – Varhaníků a Pinkasů ze Sadské*, Středočeský vlastivědný sborník 16, 1998, s. 13–28, zde s. 23. Další archiválie jsou uloženy v AHMP, jedná se o archiválie vztahující se k činnosti právníké kanceláře Pinkasů.

¹⁸³ OSN XIX, Praha 1902, s. 755; Jan HEIDLER, *Dr. Adolf Maria Pinkas a vznik českého programu v letech 1848–1850 a 1861*, Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1, 1913, s. 1–33, zde s. 2; J. MALÍŘ, *Advokát. Příklad JUDr. Václava Šíleného*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 79–110, zde s. 79.

¹⁸⁴ OSN XIX, s. 754; J. HEIDLER, *Dr. Adolf Maria Pinkas*, s. 3; J. MALÍŘ, *Advokát*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 83. Konkurence právníků byla omezena v roce 1821, kdy se rozhodlo o počtu advokátů, kteří budou pevně připouštěni ke zkouškám. Více v Stanislav BALÍK – Jiří PEŠEK, *Čeští advokáti 1860–1914 (pražská situace ve středoevropském srovnání)*, in: Petr Svobodný – Jan Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 61–81, zde s. 62.

zemského sněmu, získal post v pražské samosprávě a samozřejmě se aktivně účastnil veřejného života.¹⁸⁵

Po sňatku uzavřeném u sv. Mikuláše v roce 1826 se novomanželé Pinkasovi usadili ve druhém patře domu na Kampě čp. 575, který zakoupil již Adolfův otec, a jehož vlastnictví poukazovalo na finanční zajištění rodiny.¹⁸⁶ Na tomto místě se jim narodily jejich čtyři děti – Hippolyt (narozen 1827), Flora (1829), Isabela (1831) a Oskar (1841).¹⁸⁷ Tři děti se dožily dospělosti, ovšem dcera Flora zemřela nejspíše v dětském věku, jelikož o ní v dochované korespondenci není zmínka.

Prameny o společném soužití manželů Pinkasových prozrazují velice málo, lze z nich vyčíst, že rodina udržovala kontakty s Adolfovou sestrou Karolínou, provdanou von Selmnitz.¹⁸⁸ Dále je z archiválií patrné, že manželé Pinkasovi spolu mluvili německy, Karolína dokonce tento jazyk preferovala a česky mluvila jen se služebními a později s vnoučaty.¹⁸⁹ Pinkasovi trávili všední dny jako každá jiná měšťanská rodina, a tak si kromě každodenních povinností volný čas zpestřovali společenskými akcemi, např. Karolína společně s Marií Riegrovou Palackou navštěvovala dvakrát týdně přednášky chemie (lučby), jež se odehrávaly večer u Palackých doma.¹⁹⁰

Karolínin nejstarší syn Hippolyt Karel Maria se měl stát právníkem a pokračovat v rodové tradici, což mu od narození určili rodiče, kteří mu vybrali jména podle otce a dědečka, dvou významných advokátů. Hippolyt si až při biřmování zvolil další jméno – Soběslav. Jeho volba nebyla v době slovanské fascinace nijak neobvyklá.¹⁹¹ Po narození Hippolyta vybírali rodiče vhodné kmotry, za něž nakonec zvolili dědečka Karla a babičku Františku, což odpovídalo dobovým tendencím, jelikož rodiče nejčastěji hledali kmotry z okruhu příbuzných.¹⁹² Hippolyt v duchu rodinné tradice

¹⁸⁵ Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005, s. 189–190.

¹⁸⁶ AHMP, sbírka matrik, sign. MIK O9, fol. 141v–142r; LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, doklady rodinné, opis oddacího listu Adolfa a Karolíny Pinkasové z 1. prosince 1880; TAMTĚŽ, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence rodinná, Karel Schauroth Františce Schaurothové, Vídeň 15. října 1810; S. BALÍK, *Pražští advokáti před sto lety*, Documenta Pragensia 8, Praha 1988, s. 177–204, zde s. 190; J. ŠTĚPÁN, *Rody Německů*, s. 23.

¹⁸⁷ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, karton 463, obraz 622.

¹⁸⁸ Je těžké v neuspořádané korespondenci Pinkasů určit, která Karolína je manželka, a která je sestra Adolfa M. Pinkase, když je prozatímní popis v archivu následující: LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Adolfu Mariovi Pinkasovi, Praha 13. s.d.

¹⁸⁹ Adriena BOROVIČKOVÁ, *Z rodinné kroniky*, Praha 1996, s. 15.

¹⁹⁰ NA, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence odeslaná, Adolf Maria Pinkas Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Praha 3. března 1855.

¹⁹¹ František X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, Praha 1925, s. 11; H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 130.

¹⁹² AHMP, sbírka matrik, sign. TO N10, fol. 44v–45r; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006, s. 98.

studoval na malostranském gymnáziu a poté práva na Karlo-Ferdinandově univerzitě, ovšem nakonec převládla jeho vášeň pro malování a práva nedokončil, respektive absolvoval všechny předepsané zkoušky, ale na tu závěrečnou nepřišel.¹⁹³ Následně necelé dva roky studoval v Praze na Akademii výtvarných umění u Christiana Rubena a jeho studia ho přes Mnichov zavedla až do Paříže, kde se potkal a spřátelil s dalšími pražskými umělci, kteří tu studovali (např. s Karlem Purkyně).¹⁹⁴

Ve Francii se Hippolyt seznámil se svojí láskou Adrienou Denoncinovou, která způsobila rozepří mezi ním a jeho rodiči. Zejména matka Karolína neměla pro novou synovu známost pochopení. Hippolyt se snažil situaci zmírnit, přál si, aby u matky našel pochopení, za což se přimlouval u otce: „[...] že by moje dobrá matinka dobře porozuměla tomu, co nyní dělá moje štěstí, kdybych jí otevřel moje srdce, její mlčení, jež zachovala po tvém sdělení, nezjinačilo toto moje mínění v ničem. Ale dost o tom.“¹⁹⁵ Konzervativní rodiče si pro svého syna představovali lepší partii a ne dívku, která byla již jednou provdaná, s dítětem a nevyřešeným životem. Jenže Hippolyt se do dívky zamiloval a v roce 1859 si ji i proti přání rodičů vzal za ženu.¹⁹⁶

Adriena pocházela z Ludes u Remeše z vinařské rodiny, kde ji vychovával přísný strýc Jean Baptiste Beau, a proto se rozhodla v šestnácti letech osamostatnit a začala se živit jako švadlena.¹⁹⁷ Dívka mladého Pinkase okouzila, a i když se stala jeho ženou, stále ho trápil spor s rodiči, se kterými se chtěl usmířit, proto psal otcí: „Vím, že dopisování nyní nemůže utišiti tvoje starosti a pochybnosti, učiní-li mě Adriene šťastného. [...] jsem příliš pevně přesvědčen, že moje žena mě miluje a že jsem a budu šťasten [...]. Jsem přesvědčen, že tvůj referát mou milou maminkou jistě pohne mi dáti dovolení, abych jí příležitostně přivedl mou ženušku na podívání, prodám-li obraz na zaplacení cesty.“¹⁹⁸ I přes nesouhlas rodiny započal Hippolyt s Adrienou společný život

¹⁹³ Kristýna BROŽOVÁ, *Hippolyt Soběslav Pinkas*, Hluboká nad Vltavou-Řevnice 2016, s. 15.

¹⁹⁴ F. X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, s. 11, 14; K. BROŽOVÁ, *Hippolyt Soběslav Pinkas*, s. 41.

¹⁹⁵ LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, s.l. 1857.

¹⁹⁶ TAMTÉŽ, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, Paříž 18. září 1857; TAMTÉŽ, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, Vaux de Cernay 14. října s. d.; K. BROŽOVÁ, *Hippolyt Soběslav Pinkas*, s. 51. Autorka upozorňuje, že v literatuře bylo špatně uváděno datum jejich sňatku, a to rok 1857.

¹⁹⁷ LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, Paříž 18. září 1857; F. X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, s. 31; A. BOROVIČKOVÁ, *Z rodinné kroniky*, s. 16; K. BROŽOVÁ, *Hippolyt Soběslav Pinkas*, s. 80.

¹⁹⁸ LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, Vaux de Cernay 14. října s.d.

v jednopatrovém domě ve Vaux de Cernay v údolí Chevreusy a později v Cernay-la-ville.¹⁹⁹

Hippolyt kontakty s Prahou nezpřerhal, a tak kromě korespondence, kterou si vyměňoval s rodiči a známými, posílal do Prahy též obrazy na výstavy. Např. v roce 1864 zaslal na výstavu *Krasoumné jednoty* obraz *Drvoštěp a smrt*, na který se mohli Adolf s Karolínou osobně podívat.²⁰⁰ I když žil Hippolyt daleko a jediný možný kontakt s rodinou bydlící v Praze představovala korespondence, rodiče na něj i přes rozepří neustále mysleli a snažili se mu pomoci, posílali mu peníze, a to i v době, kdy byl on hlavou rodiny a měl se starat sám.²⁰¹ Hippolyt finanční podporu rozhodně potřeboval, protože živil nejen svou manželku, ale také jejího syna Edouarda, kterého přijal za vlastního.²⁰²

Jediná dcera Adolfa a Karolíny Pinkasových, která se dožila dospělosti, Isabela, se provdala v roce 1853 za Antonína Springera. Seznámili se spolu v Praze, kde Antonín vyučoval dějiny umění na pražské akademii a na univerzitě, přednášel i na dalších zahraničních univerzitách a též působil jako novinář. Manželé Springerovi po svatbě odjeli do Bonnu, kde se jim narodily děti a kam za nimi jezdili Adolf a Karolína na návštěvu.²⁰³

O Karolínině synu Oskarovi dopisy téměř mlčí, pouze v jednom z nich ho nechával bratr Hippolyt pozdravovat, zároveň se na něj ptal otce a posílal mu hubičky. Věkový rozdíl čtrnácti let mezi chlapci způsobil to, že v očích Hippolyta byl jeho mladší bratr vždy dítětem a navíc se propast mezi bratry prohloubila s odloučením, jelikož se několik let vůbec neviděli a v podstatě se ani neznali.²⁰⁴ I přesto však mladší bratr k tomu staršímu vzhlížel: „*Oskar nožem od tebe poslaným má mnoho potěšení, chudák po cestě moc trpěl a ještě trpí, poněvadž má od mrazu oteklý kotníky a botu about nemůže, učí se pilně, přál bych si, aby schopnost v kreslení se v něm vyvinula. Od Izince [!] máme zprávy, jest zdráva a spolu [s] dětmi, píše, že S[pringer] co dokončil*

¹⁹⁹ OSN XIX, s. 754.

²⁰⁰ F. X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, s. 38.

²⁰¹ LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, s.l. 29. března 1858.

²⁰² A. BOROVIČKOVÁ, *Z rodinné kroniky*, s. 16.

²⁰³ OSN XXIII, Praha 1905, s. 915. Část korespondence dcery Isabely je dnes uložena v NA. Srov. J. HANZALOVÁ (ed.), *Soupis osobních písemných pozůstalostí*, s. 444.

²⁰⁴ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence odeslaná, Hippolyt Soběslav Pinkas Karolíně Pinkasové, Paříž 10. června 1855; TAMTÉŽ, Hippolyt Soběslav Pinkas Karolíně Pinkasové, Paříž 1. října 1855; TAMTÉŽ, Hippolyt Soběslav Pinkas Karolíně Pinkasové, Paříž 10. dubna 1856.

dvanáctou přednášku, se jí zdá méně duševně zamračen.“²⁰⁵ Oskar se toužil stát chemikem, ale nakonec pracoval jako sládek v Březové na Moravě, dvakrát se oženil a zemřel bezdětný. Z pramenů lze dále vyčíst, že byl vysoký, hubený, černovlasý, kudrnatý a od neštovic poďobaný, a že se kvůli nemoci jezdil v dětství léčit do Karlových Varů.²⁰⁶ Z rodinné korespondence je patrné, že ho matka Karolína milovala, byl jejím dítětem a také benjamínkem, s nímž trávila většinu času, když všichni ostatní členové opouštěli rodný dům.²⁰⁷

Hippolyt se usadil ve Francii, Isabela v Bonnu, Oskar na Moravě, rodiče Adolfa i Karolíny zemřeli ve čtyřicátých a padesátých letech a Karolína s Adolfem žili osamoceně v Praze. Vše se změnilo, když Adolf M. Pinkas v říjnu 1865 zemřel.²⁰⁸

1. 3 Johana Zimmerová (1810–1874), provdaná Englová

Manželům Františkovi a Veronice Zimmerovým (rozené Trayerové) se 26. května 1810²⁰⁹ narodila dcera, kterou pojmenovali Johana Barbora.²¹⁰ Otec František Zimmer působil jako starožitník, obchodník s uměleckými předměty a nakladatel.²¹¹ Jeho obchodování začalo v malém krámku v pouliční boudě, ovšem podnikavému Zimmerovi se s využitím manželčina věna povedlo vybudovat kamenný obchod v Praze

²⁰⁵ NA, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence odeslaná, Adolf Maria Pinkas Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Praha 3. března 1855.

²⁰⁶ LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Hippolyt Soběslav Pinkas Adolfu Mariovi Pinkasovi, s.l. s.d.; A. BOROVIČKOVÁ, *Z rodinné kroniky*, s. 15.

²⁰⁷ LA PNP, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Adolfu Mariovi Pinkasovi, s.l. 28. listopadu s.d.

²⁰⁸ AHMP, sbírka matrik, sign. MÍK Z11, fol. 383v–384r.

²⁰⁹ O datu úmrtí Johany Englové vypovídají údaje v úmrtním oznámení a v matrice úmrtí, oba záznamy se shodují. Ovšem s datem narození je to značně složitější. V úmrtním oznámení je napsáno, že Johana zemřela v roce 1874 ve svých padesáti šesti letech. Z toho nejspíše vycházel David Procházka, který ve své rigorózní práci uvedl, že se Johana narodila v roce 1818. I údaje z pobytové přihlášky se liší, v ní je uvedeno datum 1813, čemuž odpovídá Soupis pražského obyvatelstva z roku 1846. Poslední datum, které je spojováno s narozením Johany, je rok 1810, který uvedl ve svém článku i Lubomír Sršeň společně s místem, kde byla Johana pokřtěná (27. května u sv. Havla). Tomu odpovídá záznam v matrice narozených kostela sv. Havla. Dochoval se i křestní list Johany, na kterém je uvedeno datum 1801, avšak lze předpokládat, že zapisovatel prohodil dvě poslední čísla, a tak by se jednalo stále o rok 1810. K uvedenému datu se přiklání tato práce. AHMP, sbírka matrik, sign. HV N9, fol. 204v–205r; TAMTÉŽ, sign. JCH Z17, fol. 240v–241r; TAMTÉŽ, Soupis pražského obyvatelstva z roku 1846, pořadové číslo 255, krabice 54; LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní oznámení Johany Englové; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 731, obraz 528; Lubomír SRŠEŇ, *Obchod s uměleckými předměty v Čechách v I. polovině 19. století*, Sborník Národního muzea v Praze, řada A – historie 51, 1998, s. 1–49, zde s. 22; David PROCHÁZKA, „Býti osudu k dispozici“. *Život českého lékaře a politika Emanuela Engla (1844–1907)*, Praha 2010 (Rigorózní práce), s. 12.

²¹⁰ Více k Johaně Barboře Englové D. MAREŠOVÁ, *Pražská měšťanka Johanna Barbora Englová rozená Zimmerová v odrazu rodinné korespondence 19. století*, České Budějovice 2015 (Diplomová práce).

²¹¹ L. SRŠEŇ, *Franz Zimmer, první starožitník v Čechách*, *Starožitnosti a užité umění* 7–8, 1997, s. 14–17, zde s. 16.

a pobočku v Karlových Varech.²¹² Výhodou pro počáteční rozjezd obchodu byl fakt, že mu nahrávala doba svým zájmem o sběratelství.²¹³ Rodina žila z otcova obchodování a postupem času stoupala výše po společenském žebříčku.²¹⁴ Otec podnikavost přenášel i na svoje děti, a tak se mu pro ně povedlo vytvořit to nejlepší startovací pole do dospělého života. František Zimmer dětem zaplatil soukromého učitele Schindlera, od kterého získaly patřičné vzdělání, jež jim pomohlo prosadit se ve společnosti.²¹⁵

Otec František Zimmer byl dvakrát ženatý. S první manželkou Evou Terezií Praudlinovou²¹⁶ měl syna Karla Antonína, který po ukončení gymnázia působil jako otcův společník v jeho obchodě, ale zemřel při rekonvalescenčním pobytu v Itálii.²¹⁷ Z tohoto manželství měl František ještě dvě dcery, o které se po smrti jejich matky staral. Starší Aloisie Terezie (narozena 1789) se v roce 1823 provdala za c. k. radu a vrchního poštovního správce Viléma Weingartena a mladší Alžběta (narozena 1799) si vzala za muže kriminálního radu a pozdějšího purkmistra Hradce Králové Františka Duška.²¹⁸ Aloisie i Alžběta byly malé na to, aby si pamatovaly svoji biologickou matku, proto pro ně vybudování si vztahu s macechou Veronikou, se kterou se František Zimmer oženil v roce 1801, bylo jednodušší.

Z druhého manželství Františka Zimmera vzešlo třináct dětí – pět chlapců a osm děvčat.²¹⁹ Dospělosti se dožili tři synové, nejstarší Petr Karel se stal nadporučíkem

²¹² TÝŽ, *Obchod*, s. 7; Zuzana PELCOVÁ, *První obchodník s uměleckými předměty v Čechách*, *Antique* 9, 2002, s. 40. Více k lázním v Karlových Varech srov. Michal MORAWETZ, *Křižovatky vývoje v době předbřeznové*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 283–304, zde s. 303.

²¹³ Martin KUČERA, *Kultura v českých dějinách 19. století. Ke zrodu, genezi a smyslu avantgard*, Praha 2011, s. 89.

²¹⁴ O obchodování Františka Zimmera více L. SRŠEŇ, *Franz Zimmer*, s. 14–17.

²¹⁵ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Terezie Zimmerová Františku Zimmerovi, Praha 1. září 1818; k dívčímu domácímu vzdělávání M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 50–52.

²¹⁶ AHMP, sbírka matrik, sign. HV O10, fol. 24v–25r; TAMTÉŽ, fol. 26v–27r. U záznamů o sňatku Alžběty Zimmerové s Františkem Duškem a u Aloisie Zimmerové s Vilémem Weingartenem je uvedeno jméno matky dívek Terezie Praudel či Praudlin, bohužel další informace o ní se nepodařily dohledat.

²¹⁷ L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 7; k rodinné korespondenci Antonína Zimmera LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Antonín Zimmer Veronice Zimmerové, Praha 25. srpna 1813; TAMTÉŽ, Antonín Zimmer Františku Zimmerovi, Pisa 30. prosince 1822; TAMTÉŽ, Antonín Zimmer Františku Zimmerovi, s.l. s.d.

²¹⁸ Údaje k Aloisii v AHMP, sbírka matrik, sign. HV O10, fol. 26v–27r; TAMTÉŽ, sign. FR N4, fol. 56r; údaje k Alžbětě v AHMP, sbírka matrik, sign. HV O10, fol. 24v–25r; TAMTÉŽ, sign. PMS N2, fol. 159v–160r. Lubomír Sršeň se snažil ve svých člancích shromáždit co nejvíce informací o dětech Františka Zimmera, v několika případech se uchýlil k pramenům z fondu Emanuela Engla (dále čerpal taktéž z AHMP). I když byla jeho práce záslužná, po porovnání s jinými archiváliemi (v tomto případě s matrikami) se objevily nové skutečnosti. Např. u Aloisie a Alžběty se L. Sršeň domníval, že jsou to dcery Františka s Veronikou, a tak odhadnul data jejich narození na počátek 19. století. Sestry měly ale jinou matku, první manželku Františka Zimmera, a narodily se na konci 18. století. Srov. L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 22.

²¹⁹ Možná dětí Františka a Veroniky bylo více, ovšem zjištění jejich přesného počtu závisí na výpovědní hodnotě pramenů. Podle pobytové přihlášky Františka Zimmera, která vznikla v roce 1855 (a poté byla ještě upravována), jsou zapsány jen děti, které se dožily dospělosti. V konskripci nejsou uvedeny děti

schwarzenberských hulánů v Uhrách, Ignác Bedřich našel uplatnění v otcově obchodě a Vincenc Karel zastával funkci přisedícího u vojenského soudu při posádce v Budíně.²²⁰ František Zimmer dokázal všechny své dcery (z prvního i druhého manželství) provdat za ve společnosti dobře postavené muže, což bylo spojeno s poměrně vysokým věnem, na které musel našetřit. Dcery z druhého manželství se provdaly následovně: Terezie Alžběta si v roce 1839 vzala syna hudebního skladatele Jana Jakuba Ryby, obchodníka s uměleckými předměty Václava Alexe Rybu,²²¹ a Johana Barbora se provdala za profesora pražské univerzity a lékaře Josefa Engla.²²²

Další děti v rodinné korespondenci vůbec nebyly brány v potaz, nebo z ní postupem času vymizely, jelikož všechny zemřely v dětském věku.²²³ Do manželství Františka a Veroniky Zimmerových se ještě narodila Marie Arnoštka, Augustina Gabriela, Valentin Vilém, Matilda Josefa, Jindřich Ignác, dvojčata Marie Anna Terezie a Klára Kateřina a nejmladší Julie Josefa.²²⁴ Dokonce v roce 1809 Veronika porodila chlapce, kterého nestačili ani pojmenovat, ani pokřtít, jelikož dítě zemřelo sedm hodin po předčasném porodu.²²⁵ V matrikách zemřelých je uvedeno, že Zimmerovy děti nejčastěji umíraly na psotník, poté i na slabost, souchotiny, plicní a zubní onemocnění.²²⁶ Smrt dítěte představovala běžnou součást tehdejšího života, a tak Zimmerovým nezbývalo nic jiného, než se se situací smířit.²²⁷

Rodina Zimmerových se několikrát stěhovala do pronajatých domů (na Koňském trhu na Novém Městě, do Michalské a Uhelné ulice na Starém Městě

Františka Zimmera z předchozího manželství. Srov. NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 731, obraz 528. Není neobvyklé, že se do rodiny Zimmerových narodilo velké množství dětí, ale zároveň docházelo k jejich vysoké úmrtnosti. Více v P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 40.

²²⁰ L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 22.

²²¹ AHMP, sbírka matrik, sign. PMS N2, fol. 159v–160r; TAMTÉŽ, sign. HV O11, fol. 47v–48r; TAMTÉŽ, sign. JIL Z8, fol. 106r; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 509, obraz 419.

²²² AHMP, sbírka matrik, sign. JCH N16, fol. 45v; L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 22.

²²³ Rodina si psala o dceři Matildě. Od této dívky je podepsáno několik dopisů, v nichž oslovuje Františka Zimmera jako „*Theurstes Vater*.“ S Johanou se loučila spojením „*deine arme verlassene Schwester Mathilde*“, či pozdravovala jednotlivé členy rodiny. Z toho vyplývá, že znala prostředí a osoby, kterých se korespondence týkala. Srov. LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Matilda Zimmerová Františku Zimmerovi, Praha 27. června 1826; TAMTÉŽ, Matilda Zimmerová Johaně Zimmerové, s.l. s.d. Matildino jméno se nachází i v pobytové přihlášce z roku 1855 s uvedením roku narození 1815 a s křížkem, kterým se značilo úmrtí. NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 731, obraz 528.

²²⁴ AHMP, sbírka matrik, sign. JIL N8, fol. 11r; TAMTÉŽ, sign. JIL Z5, fol. 138v–139r; TAMTÉŽ, sign. JIL N8, fol. 27r; TAMTÉŽ, sign. JIL N8, fol. 441v; TAMTÉŽ, sign. TRS Z1, fol. 183v; TAMTÉŽ, sign. HV N10, fol. 76r–77v; TAMTÉŽ, sign. HV N10, fol. 154r–155v; TAMTÉŽ, sign. HV Z5, fol. 155v; TAMTÉŽ, sign. HV N10, fol. 206r–207v; TAMTÉŽ, sign. HV Z5, fol. 158v; TAMTÉŽ, sign. HV Z5, fol. 156v; TAMTÉŽ, sign. HV N11, fol. 81v–82r; TAMTÉŽ, sign. HV Z5, fol. 201r.

²²⁵ TAMTÉŽ, sign. TRS Z1, fol. 186v.

²²⁶ K onemocnění dětí více M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 20–22.

²²⁷ E. MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 245–254, zde s. 251.

a pravděpodobně i do jiných částí Prahy).²²⁸ V domácnosti Veronice Zimmerové pomáhaly služby, což odpovídalo měšťanskému životnímu standardu, a tak se do roku 1855 v rodině prostřídaly Johana Spívalová, Marie Bečkovská, Kateřina Mayerová, Anna Blažková, Marie Haušková a posluhovačka Barbora Odubová.²²⁹ Po nějaký čas měli Zimmerovi i vlastního kuchaře Josefa Tučka a ve Františkově obchodě pracoval pomocník Jan Klein a účetní Lošan a Neubert. Navíc u Zimmerů žil po smrti dcery Terezie její manžel Václav Ryba a Veroničiny sestry Ludmila a Josefa Trayerová.²³⁰ František Zimmer se staral o takto početnou domácnost, a i proto musel jeho obchod vydělávat dostatek financí, aby vše poplatil.

Johana Zimmerová dlouhou dobu vyčkávala, než její otec našetří na věno, což prozatím nebylo možné, jelikož jeho podnik neustále dotovala manželka a nejprve musel nashromáždit finance na tři věna, a tak Johanina možnost na sňatek byla v nedohlednu.²³¹ Na druhou stranu měla Johana šanci pozorovat svého otce při práci a vypomáhat mu v jeho obchodě v Praze a Karlových Varech.²³² Nejednalo se o nic neobvyklého, jelikož se ženy středních vrstev častokrát stávaly pomocnicemi v obchodech. Týkalo se to především matek, ale uplatnily se i dcery ve věku na vdávání. Zároveň matka zastávala roli hospodyně a Johana se od ní učila, jak vést domácnost, z čehož vyplývá, že se děti do doby vlastního sňatku učily od svých rodičů a částečně přebíraly jejich role.²³³

Johaniny tři starší sestry se již provdaly – nejstarší Aloisie ve třiceti čtyřech, prostřední Alžběta ve dvaceti čtyřech a nejmladší ze starších sester Terezie v šestatřiceti letech.²³⁴ Jak je vidět, nezáleželo pouze na věku dívek a na věnu, ale také na možnostech seznámení s životním partnerem. Všichni starší sourozenci odešli z domova

²²⁸ L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 7.

²²⁹ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 731, obraz 528. Ke služebnictvu P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 18; L. FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*, Brno 2007, s. 93. Služebnictvu v měšťanských rodinách nebyla prozatím věnována přílišná pozornost. Pro moravské prostředí se touto otázkou zabývala Naděžda Machková Prajzová a o služebném personálu působícím v české provenienci se lze dočíst v knihách M. Lenderové. Příklady ze života služek a zaměstnanců obchodů jsou ukázány z moravského prostředí v L. FASORA – J. HANUŠ – J. MALÍŘ (edd.), *Člověk*, s. 277–281, 373–384.

²³⁰ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 731, obraz 528; L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 10.

²³¹ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, dlužní úpis Františka Zimmera manželce Veronice, Praha 16. února 1802; L. SRŠEŇ, *Franz Zimmer*, s. 15. K věnu více M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 84–85.

²³² L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 10.

²³³ J. MACHAČOVÁ, *Žena v 19. století jako „přívěšek“?*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 209–214, zde s. 211.

²³⁴ AHMP, sbírka matrik, sign. HV O10, fol. 26v–27r; TAMTÉŽ, fol. 24v–25r; TAMTÉŽ, sign. HV O11, fol. 47v–48r.

a Johana se stala po nějakou dobu nejstarším dítětem v rodině a prozatím se starala o dva mladší bratry, jež se ze všech Zimmerových dětí dožili dospělosti.

O Johanině životě před svatbou toho korespondence příliš neprozrazuje, přesto z ní lze vyčíst několik informací, které alespoň přiblíží její životní osudy. Jezdila do Karlových Varů nejen kvůli otcovu obchodu, ale také za odpočinkem, v rámci něhož trávila čas u vřidel a léčivých pramenů a obohacovala jej chvilkami na promenádě.²³⁵ V Praze častokrát chodila na návštěvy k rozličným přátelům a příbuzným, ale její kroky vedly zejména k sestře Terezii a jejímu manželovi.²³⁶ Johana navštěvovala i švagrovu sestru Marii Růženu Rybovou, za kterou jezdila do Panenských Břežan, kde Marie sloužila na zámku u hraběte Riese Stahlburga.²³⁷

Ještě před sňatkem si Johana psala a setkávala se s Antonínem Jaroslavem Vrtátkem, který se stal jejím celoživotním přítelem. Vrtátko vystudoval filozofii a práva a působil jako vychovatel ve šlechtických a měšťanských rodinách (u barona Hilprandta, hraběte Harracha, Palackých, Englů). V Praze se věnoval literatuře, překládal, pracoval jako redaktor a v roce 1861 byl jmenován knihovníkem tehdejšího Muzea Království českého.²³⁸ Právě v době, kdy Vrtátko pobýval v Praze, byly jejich vzájemné vztahy s Johanou nejintenzivnější.²³⁹ Johana před svatbou navštěvovala plesy a samozřejmě se účastnila i domácích bálů, jejichž tradice započala po napoleonských válkách. Měšťanské rodiny pro dcery, stejně jako to udělali Zimmerovi pro Johanu v jejích třiceti letech, pořádaly v masopustní době plesy, což nebyla zrovna levná záležitost, a proto se stávalo, že se domluvilo více rodin, aby pokryly veškeré náklady.²⁴⁰ V dopisech se Johana zmiňovala o trávení volného času, zábava pro ni

²³⁵ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, Karlovy Vary 27. srpna 1846.

²³⁶ TAMTÉŽ, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, Praha 18. února 1840. Více k Terezii Zimmerové D. MAREŠOVÁ, *Památník slečny Zimmerové z let 1818–1837*, České Budějovice 2013 (Bakalářská práce); TÁŽ, *Památník slečny Zimmerové z let 1818–1837*, Časopis Národního muzea – řada historická 184, 2016, č. 3–4, s. 61–84.

²³⁷ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, Praha 18. února 1840; Ivan HOYER, *O předcích a potomcích rodu Jakuba Jana Ryby*, Genealogické a heraldické listy 15, 1995, s. 13–26, zde s. 19.

²³⁸ OSN XXVI, Praha 1907, s. 1056–1057; R. SAK, *Salon dvou století*, s. 46; D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 19.

²³⁹ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Antonín Jaroslav Vrtátko Johaně Englové, korespondence z let 1851–1852, 1854–1856, 1859–1861, 1863–1869, 1872.

²⁴⁰ TAMTÉŽ, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, Praha 4. ledna 1838; TAMTÉŽ, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, Praha 18. února 1840; M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 175.

spočívala v koupání se v řece, jindy ve střelbě ze zbraně a také pořádala různé výlety a vyjížďky.²⁴¹

Ve třicátých letech 19. století si Johana začala psát s budoucím manželem Josefem Englem, profesorem teoretického lékařství na pražské univerzitě a praktickým lékařem.²⁴² Josef Engel si od této doby dopisoval s celou rodinou Zimmerovou, oblíbila si ho zejména Veronika Zimmerová, což bylo důležité, jelikož rodiče měli ve výběru partnera poslední slovo.²⁴³ Budoucí Johanin manžel splňoval všechna kritéria pro přijetí do její rodiny, protože pocházel z obchodnické rodiny, které se dařilo, o čemž svědčí i to, že Englovi své dva syny poslali studovat lékařskou fakultu.²⁴⁴

Po společném seznámení Johany a Josefa a vzájemných sympatiích, které jsou patrné i v korespondenci,²⁴⁵ zůstávala jediná překážka, která bránila uzavření sňatku, a to právě věno. Ovšem Josef Engel na něj nečekal jako jiní, kteří teprve na základě něho mohli uspět ve své kariéře,²⁴⁶ jelikož on ji měl slibně rozjetou už od roku 1821, kdy se stal lékařem. Jistotu získal o šest let později, kdy dosáhl postu profesora na univerzitě s pravidelným ročním platem 1000 zlatých, který se ještě v roce 1835 se změnami na univerzitě zvýšil na 1200 zlatých, a k tomu vydělával i ve své soukromé praxi. Z tohoto hlediska byl pro Johanu už v době jejich seznámení více než vhodnou partií.²⁴⁷

Johana dlouhou dobu zůstala neprovdaná, vše se změnilo až po smrti otce Františka Zimmera v roce 1842, kdy se do čela obchodu a rodiny postavil nejstarší syn Ignác Bedřich.²⁴⁸ Následující rok se začala chystat svatba Josefa s Johanou, ovšem před

²⁴¹ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, Praha 2. července 1836; TAMTÉŽ, Johana Englová Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, s.l. s.d.

²⁴² Jeho život shrnul ve své práci D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel – dětství a zrání pražského vlastence (1844–1870)*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 49, 2009, s. 53–95; TÝŽ, „*Býti osudu k dispozici*“.

²⁴³ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Josef Engel Johaně Zimmerové, s.l. 24. srpna 1830; TAMTÉŽ, Josef Engel Johaně Zimmerové, s.l. 2. srpna 1831; TAMTÉŽ, Josef Engel Johaně Zimmerové, s.l. 19. března 1833; TAMTÉŽ, Josef Engel Johaně Zimmerové, s.l. 22. srpna 1833; TAMTÉŽ, Josef Engel Johaně Zimmerové, s.l. 4. července 1833 a další. K přijetí budoucího ženicha rodinou více M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 79.

²⁴⁴ D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 10.

²⁴⁵ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Josef Engel Johaně Zimmerové, s.l. 25. října 1834; TAMTÉŽ, Josef Engel Johaně Zimmerové, Tüßling 11. července 1840 a další.

²⁴⁶ Ukázka toho, že lékaři to neměli snadné, pokud se chtěli ucházet o dívku, viz M. STRETTIOVÁ, *O starých časech*, s. 125–127.

²⁴⁷ D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 10–11, srov. M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 75. O vzrůstání prestiže lékařů více Alena POKUDOVÁ, *Lékař. Příklad Františka Boučka a Nikodéma Krocška*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 61–78, zde s. 65.

²⁴⁸ AHMP, sbírka matrik, sign. HV Z7, fol. 78v.

touto událostí museli budoucí manželé vyřídit několik povinností: proběhla žádost o ruku, zasnuby a tradiční ohlášky a každá část tohoto procesu měla svou ritualizovanou podobu.²⁴⁹ Josef Engel zažádal v srpnu 1843 o zkrácení doby ohlášek, které se tradičně vykonávaly třikrát po sobě v rámci církevních svátků. Nežádal nic neobvyklého, praxe ukřácení ohlášek byla běžná, a tak se mohla Johana za Josefa provdat již v září.²⁵⁰

Svatební den proběhl 14. září 1843 v kostele sv. Jiljí v Praze za přítomnosti svědků přírodovědce Jana Svatopluka Presla a městského stavebního správce Melichara Dückelmana.²⁵¹ Doktor Engel se oženil ve svých sedmačtyřiceti letech s o čtrnáct let mladší Johanou, která ve svých třiatřiceti letech v podstatě neměla příliš šancí se ještě provdat, ženy středního stavu se v této době ideálně vdávaly okolo dvaceti let a bývaly výrazně mladší než budoucí muži. Nutno podotknout, že se ženy podle dobových konvencí měly vdát, společnost svobodné ženy neakceptovala a jediné uplatnění, které měly, bylo v rámci manželství. Lze tedy v případě budoucích manželů Englových vidět i uplatnění rozumu, jak bylo ve většině manželství 19. století obvyklé.²⁵² Johana se dobře provdala a Josef získal manželku, která byla vzdělaná, vychovaná podle společenských pravidel, mohla mu dát potomka, vzájemně si vyhovovali, nejen charakterově, ale zastávali i stejné náboženské a politické názory, jelikož oba byli katolíci a vlastenci.²⁵³

Jejich společný život započal svatební cestou přes Vídeň do Štýrského Hradce a po návratu se nastěhovali do domu U Dvou zlatých klíčů nacházejícího se ve Spálené ulici na Novém Městě v Praze.²⁵⁴ Dne 20. října 1844 se jim narodil syn, kterého pojmenovali Emanuel.²⁵⁵ Z Johany se stala typická měšťanská žena, která měla pečovat

²⁴⁹ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 91–92; H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 169.

²⁵⁰ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, žádost o dispens, Praha 2. srpna 1843; M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 92; H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 183.

²⁵¹ AHMP, sbírka matrik, sign. JIL O8, fol. 93v–94r; TAMTĚŽ, HV N9, fol. 205r; LA PNP, doklady rodinné, oddací list Josefa a Johany Englových, Praha 16. září 1843.

²⁵² M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 20–21; M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 75–77.

²⁵³ AHMP, sbírka matrik, sign. JIL O8, fol. 93v–94r; L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 22; Luboš VELEK, *Benešovský poslanec Emanuel Engel (1844–1907). Politický a sociální profil politického vůdce*, in: Týž (ed.), *Stopy dějin pod Blaníkem. Pocta Jiřině a Erichu Rennerovým od jejich kolegů, přátel a žáků*, České Budějovice 2006, s. 159–174, zde s. 162. Více k otázce náboženských a politických postojů v měšťanských rodinách M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 88–89.

²⁵⁴ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, cestovní pas Josefa Engla, Praha 16. září 1843; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 54.

²⁵⁵ AHMP, sbírka matrik, sign. TRS N6, fol. 149v–150r; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 108, obraz 603.

o rodinu a domácnost, ovšem vzápětí zasáhla životní náhoda a její manžel pouhé tři měsíce po narození syna zemřel.²⁵⁶

1. 4 Eleonora Weisselesová (1811–1881), provdaná Zeyerová

Eleonora Alžběta Weisselesová se narodila 19. května 1811 do židovské staropražské rodiny, jejíž kořeny sahaly až do středověku.²⁵⁷ Rodný dům Eleonory čp. 173 stával na Starém Městě, kam jako dospělá se svými dětmi chodila na procházky a vzpomínala na dětství.²⁵⁸ Její otec, obchodník Šimon Weisseles, vlastnil několik domů a továrnu na zpracování žíní a oženil se roku 1808 s Annou, rozenou Freundovou.²⁵⁹ Weisselesovi se postupně začleňovali mezi měšťanské pražské kruhy, což jim umožnilo nejen jejich bohatství, ale také to, že 19. století bylo dobou otevřenější co do náboženského soužití. Badatelka Martina Niedhammer zdůrazňuje fakt, že pocit regionální příslušnosti převážil nad náboženstvím a jako příklad uvádí účast na slavnostech, nebo na spolkovém životě, při nichž zúčastněným jednoduše nezáleželo na tom, jakého jsou vyznání, důležitější pro ně byl pocit souznění.²⁶⁰

Eleonoře se dostalo toho nejlepšího vzdělání, naučila se jazyky, samozřejmě ovládala němčinu a soukromá učitelka ji vyučovala francouzštinu. Velice ráda četla knihy jak od klasiků, tak i soudobé anglické romány (od Waltera Scotta, Charlese Dickense) a dokonce oplývala básnickými vlohami.²⁶¹ Vyrůstala v prostředí, které ji připravilo na její budoucí život manželky a matky. Měla o pět let mladšího bratra Karla, který se v roce 1852 oženil a staral se společně s manželkou o dva syny.²⁶² Eleonora na své dětství velice ráda vzpomínala, proto se jako dospělá vracela na stará známá místa, a to i v době po smrti rodičů, které chodila navštěvovat na židovský hřbitov ležící mezi Vinohrady a Žižkovem.²⁶³

²⁵⁶ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní list a úmrtní oznámení Josefa Engla, Praha 24. dubna 1845; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 54.

²⁵⁷ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901; J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 98–99.

²⁵⁸ Jan VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, Praha 1907, s. 6.

²⁵⁹ LA PNP, fond Julius Zeyer, doklady vlastní, rodokmen; Vlastimil HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka Julia Zeyera*, in: Miloslav Trnka (ed.), *Tři studie k rodu Julia Zeyera*, České Budějovice 2006, s. 3–12, zde s. 5. Rodokmen Eleonory Zeyerové je uložen v knihovně Náprstkova muzea, to uvádí Bohumír LIFKA, *Doplněk a poznámky ke stati Vlastimila Holejšovského*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 13–20, zde s. 15.

²⁶⁰ M. NIEDHAMMER, *Počátky židovské emancipace v českých zemích*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 339–354, zde s. 349. K etnické skladbě města více W. A. IGGERS, *Women of Prague*, s. 1, 3, 7.

²⁶¹ Eva JURČINOVÁ, *Julius Zeyer. Život českého básníka*, Praha 1941, s. 16.

²⁶² LA PNP, fond Julius Zeyer, doklady vlastní, rodokmen.

²⁶³ J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 6.

Eleonora se provdala v roce 1834 za Jana Zeyera.²⁶⁴ Snad se seznámili, jak je uvedeno v jedné z knih, ve chvíli, kdy se Jan „*ujal rytířsky sedmnáctileté Eleonory, která s vychovatelkou se skryla za bouře v chuchelském kostelíčku.*“²⁶⁵ I když se možná nepoznali touto romantickou cestou, je jasné, že seznámení proběhlo náhodně, jelikož pravděpodobnost, že by se setkali dva lidé z tak odlišného prostředí (kulturního, náboženského), byla doopravdy nepatrná. Je uvěřitelné, že Jana Eleonora okouzila svou krásou, na což lze usuzovat podle fotografie z jejího mládí, na níž má tmavé vlasy ozdobené růžičkou, v jejím kulatém obličejí vynikají plné rty, krk zdobí náhrdelník a v ruce drží vějíř.²⁶⁶

Budoucí manželé Zeyerovi se před sňatkem rozhodli pro jeho katolickou podobu, a proto se Eleonora vzdala svého vyznání. Tento akt představoval v 19. století obvyklou praxi, přičemž příslušníci rozdílných církví museli dosáhnout čtrnácti let, aby tak mohli učinit, a též se dohodnout o budoucí víře dětí.²⁶⁷ Zeyerovi zvolili ženichovu katolickou víru, jak je patrné v oddacím listě, nechali se oddat ve farním kostele Panny Marie před Týnem a jejich sňatek byl podle pravidel zapsán do matriky oddaných.²⁶⁸ Děti vychovávali v duchu katolicismu, a dokonce se z paní Zeyerové stala praktikující katolička, která dětem předříkávala úryvky z Nového zákona.²⁶⁹

Eleonořin manžel, pražský měšťan a tesařský mistr Jan Zeyer, vlastnil dřevařskou ohradu s pilou, kde zpracovával a prodával dříví. Zeyerův dřevařský podnik fungoval, vydělával dostatek peněz, o dřevo byl zájem a pracovitý a pilný Jan neustále získával nové zakázky. Do jeho majetku spadal dům na Novém Městě v Praze,²⁷⁰ o čemž svědčí následující úryvek: „*Zeyerovská ohrada s pilou stávala napřed v místech nynějšího státního nádraží, pak tam, kde je městský park. Nový dům zřídil otec v Mariánské ulici.*“²⁷¹

Rodina Zeyerů původně pocházela z Alsaska, které Janův otec, též Jan, opustil během francouzské revoluce. Otázkou je, zda se rozhodl odejít z Francie z politických příčin, nebo ho k tomu vedly jiné důvody. Zeyerovi se pyšnili svými francouzskými

²⁶⁴ LA PNP, fond Julius Zeyer, osobní a rodinné doklady, oddací list Jana Zeyera a Eleonory Weisseslové z 20. listopadu 1834; V. HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 5.

²⁶⁵ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 17.

²⁶⁶ LA PNP, fond Julius Zeyer, varia, fotografie portrétu Eleonory Zeyerové z mladých let.

²⁶⁷ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 113; Václav VALEŠ, *Církev a stát v době sekularizace*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 489–506, zde s. 499.

²⁶⁸ AHMP, sbírka matrik, sign. TÝN O6, fol. 106r.

²⁶⁹ J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 6.

²⁷⁰ Božena HERITESOVÁ (ed.), *Přátelé Zeyer – Herites*, Praha 1941, s. 10.

²⁷¹ OSN XXVII, Praha 1908, s. 593.

kořeny, které později obohatili o příběh, kde hlavním aktérem byl šlechtický rod von Zeyern.²⁷² Výše zmíněný Janův otec se usadil v Praze a pokračoval v tesařské tradici rodu, která sahala nejméně do poloviny 17. století. Již on získal příslušnost k měšťanskému stavu a jako tesař položil základy později prosperujícímu podniku syna.²⁷³ Stejně tak v budování rodinného závodu pomáhala Janova matka Barbora (rozená Železná), která byla energickou a pracovitou ženou, jež dělala vše pro své děti.²⁷⁴ Druhý její syn se jmenoval Michael, ten se po vzoru otce a bratra též věnoval tesařství, stal se z něj tesařský mistr a oženil se s Annou Feyerovou, s kterou měl pět dětí.²⁷⁵

V manželství Jana a Eleonory Zeyerových se narodilo několik dětí, z čehož se dospělosti dožili čtyři synové (Emanuel přišel na svět v roce 1838, Julius 1841, Jan 1847, Jindřich 1851) a tři dcery (Augusta 1835, Helena 1839, Johana 1842).²⁷⁶ Paní Zeyerová vychovávala děti v měšťanském prostředí, a proto výchova odpovídala tehdejšími konvencím. Podle Aloise Kašpara, který o Eleonoře Zeyerové v roce 1901 přednesl příspěvek v *Americkém klubu dam*, byla paní Zeyerová něžná manželka, pečlivá matka a vzorná hospodyně, a tak naplňovala obraz tehdejší ženy po všech stránkách.²⁷⁷ Na výchově se společně s Eleonorou podílela chůva, která dětem vyprávěla příběhy a na kterou později Julius Zeyer vzpomínal takto: „*V Bětě bylo cosi velkého, nadšeného; byla jako Sibylla a měla také úplně vzezření nevšední. Byla vysoká, suchá, a oči její byly tak jasné, že každého v té osmahlé, trochu tvrdé její tváři překvapily.*“²⁷⁸

Parní pile se dařilo, a proto se Zeyerovi odstěhovali do Mariánské ulice. Část svých financí věnovali reprezentaci, tudíž nový dům naplňovali uměleckými díly a získávali knihy do domácí knihovny. Paní Eleonora provozovala salon, obdobný probíhal i u výše uvedené Johany Englové, ovšem rozdíl mezi těmito salony byl v tom, že paní Zeyerová ho vedla za manželova života, zatímco Johana až po jeho smrti. Zeyerovi žili v blízkosti parní pily a ohrady, a proto hluk a šum z jejich činnosti byl

²⁷² J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 98; V. HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 3–4.

²⁷³ TAMTÉŽ, s. 4; B. LIFKA, *Doplňk a poznámky*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 13.

²⁷⁴ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 16.

²⁷⁵ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, různé výpisky a materiály k životu a dílu Julia Zeyera.

²⁷⁶ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 726, obraz 576.

²⁷⁷ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901; srov. J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 15.

²⁷⁸ Julius FUČÍK, *Tři studie. Božena Němcová, Karel Sabina, Julius Zeyer*, Praha 1948, s. 105–106.

každodenní součástí rodinného i salonního života.²⁷⁹ Manželství Eleonory a Jana Zeyerových trvalo sedmnáct let a skončilo smrtí Jana Zeyera v roce 1851.²⁸⁰

1. 5 Anna Trnková (1814–1900), provdaná Klicperová

Václav Kliment Klicpera v rodném Chlumci nejdříve vstoupil do učení na krejčího, protože chtěl pokračovat ve šlépějích svého otce Václava, poté se učil na řezníka, ale ani jedno mu nevyhovovalo.²⁸¹ Po učňovských letech pokračoval ve studiích v Praze, nejdříve na gymnáziu a následně na filozofické fakultě, kterou úspěšně ukončil a nastoupil jako učitel na gymnázium v Hradci Králové.²⁸²

V Praze se Klicpera seznámil s první manželkou Annou, s níž se poznal u divadla, jelikož Anna působila jako ochotnická herečka. Pocházela z rodiny obchodníka s ovocem a pražského měšťana Václava Švamberka, který již nežil, a proto Klicpera žádal o ruku jejího bratra Františka, jenž stál v čele obchodu a rodiny. Bratr svolil a svatba proběhla v kostele Panny Marie Sněžné v říjnu 1819.²⁸³ Věno nevěsta nedostala, což vysvětlovala její matka svému zeti Klicperovi v dopise: „*Dali jsme Vám ženušku, v které jste našel zalíbení, a věříme, že se budete mít rádi a Všemohoucí Vám oběma požehná. Litujeme však toho, že věno nemůžeme dát Nynce žádné, stačili jsme s Františkem sotva pořídit skromnou výbavu.*“²⁸⁴ Po svatbě mladá manželka následovala manžela do jeho působiště v Hradci Králové, kde si rychle zvykla, a dokonce zde začala opět hrát ochotnické divadlo.²⁸⁵ Manželství se zdálo idylické, Anna porodila devět dětí, z nichž pět se dožilo dospělosti, a rodina si spokojeně žila městským životem, ale vše skončilo náhlým úmrtím Anny.²⁸⁶

Po smrti manželky se Václav K. Klicpera sám staral o nedospělé děti, syna Bedřicha (narozeného 1826) a dcery Marii (1824), Lidmilu (1828), Annu (1830) a Františku (1831).²⁸⁷ Klicpera uvažoval o druhém sňatku, jelikož jeho děti potřebovaly

²⁷⁹ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 19; J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 7, 15.

²⁸⁰ V. HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 11.

²⁸¹ Světozor, 4. června 1868, č. 23; OSN XIV, Praha 1899, s. 370; Václav HORYNA, *Důvěrné listy Václava Klimenta Klicpery*, Praha 1982, s. 14.

²⁸² TAMTÉŽ, s. 26–27.

²⁸³ AHMP, sbírka matrik, sign. STR N3, fol. 47v–48r; TAMTÉŽ, sign. PMS O2, fol. 141v; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 32.

²⁸⁴ TAMTÉŽ, s. 43. Anně Švamberkové v korespondenci pisatelé přezdívali Nynca.

²⁸⁵ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, korespondence přijatá, Anna Klicperová, rozená Švamberková, Václavu Klimentu Klicperovi, Hradec Králové 26. ledna 1833; Zlatá Praha, 6. ledna 1899, č. 9. K fondu více F. BAŤHA, *Václav Kliment Klicpera (1792–1859)*, Praha 1966.

²⁸⁶ SOA Zámorsk, sbírka matrik, sign. 51–22 Hradec Králové Z (1806–1846), pag. 344; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 53–54, 198–199.

²⁸⁷ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 269, obraz 803; Lumír, 6. října 1859, č. 40.

matku, a navíc rodinu finančně zatížily výdaje spojené s léčbou Anniných zdravotních obtíží, takže se začal poohlížet po nevěstě, která by do manželství přinesla bohaté věno. Nakonec za svou druhou choť pojal v roce 1838 Annu Trnkovou.²⁸⁸ Anna nevlastní děti přijala za své, vychovala je se stejnou láskou jako vlastní a vztah dětí k nevlastní matce byl též idylický, o čemž se v jednom z dopisů Klicpera zmiňuje JUDr. Františku Turinskému: „*Dcera Marie je pouze o devět let mladší, přilnula k manželce jako k rodné matce a k laskavému oslovení maminko pobízí své čtyři mladší sourozence.*“²⁸⁹ Vlastní děti v manželství s Václavem K. Klicperou porodila Anna dvě – dceru Angelínu v roce 1839 a syna Ivana roku 1845.²⁹⁰

Anna pocházela z Hradce Králové, její otec byl pekařský mistr a měšťan a vlastnil jeden z královéhradeckých domů.²⁹¹ Annu znal Klicpera od dětských let, jelikož u Trnků jako svobodný mládenec bydlel. I když by se mohlo zdát, že Anna pocházela z dobrých poměrů, úplně tak tomu nebylo, jelikož ji vychovávala macecha, která se snažila dceru provdat, proto ihned přijala Klicperovu nabídku.²⁹² Mladá, třiatvacetiletá nevěsta si sice brala muže zkušeného, ale na druhé straně finančně nezajištěného s dětmi. Svatba se konala za Hradcem v kostelíku na Svatojánském kopci za přítomnosti oddávajícího a dvou svědků, jimiž byli Klicperův přítel, profesor královéhradeckého gymnázia, Josef Chmela a měšťan Hradce Králové a obchodník s kůžemi Jan Brouk.²⁹³

Zpočátku manželství žili Klicperovi v Hradci Králové a až v roce 1845, v době, kdy očekávali manželé druhého potomka, se rozhodli přestěhovat do Prahy. Ve změně bydliště spatřovali zejména možnost finančního přilepšení a celkového zlepšení poměrů.²⁹⁴ Klicpera tu získal místo na akademickém gymnáziu a na počátku roku 1846 se všichni natrvalo přestěhovali do Prahy. I tak život se středoškolským profesorem nebyl jednoduchý, jelikož se početná rodina s platem učitele musela značně uskromňovat.²⁹⁵ Právě to byl i jeden z důvodů, proč Klicpera vůbec nežil pražským

²⁸⁸ OSN XIV, s. 371; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 105–106.

²⁸⁹ TAMTÉŽ, s. 106.

²⁹⁰ TAMTÉŽ, s. 202; Vladimír MÜLLER, *V. Kl. Klicpera*, Praha 1949, s. 31.

²⁹¹ SOA Zámorsk, sbírka matrik, sign. 51–13 Hradec Králové N (1793–1817), fol. 527v–528r.

²⁹² V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 105–106.

²⁹³ SOA Zámorsk, sbírka matrik, sign. 116–14 Hradec Králové O (1833–1850), pag. 62.

²⁹⁴ Ivan KLICPERA – Emil SEMERÁD, *Václav Kliment Klicpera. Nástin životopisný dle nejlepších pramenů sestavený*, Chlumec nad Cidlinou 1874, s. 43.

²⁹⁵ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 107, 131.

společenským životem, jak prvotně předpokládal, spíše se ho stranil a věnoval se rodině.²⁹⁶

Klicperovi se častokrát po Praze stěhovali. Zprvu bydleli v Poštovské a následně v Široké ulici, v níž vystřídali hned dva byty, a navíc si do pronájmu brali studenty, kteří jim přispívali do rodinného rozpočtu.²⁹⁷ Zlepšení životních podmínek nastalo v roce 1850, kdy Klicpera povýšil na ředitele gymnázia.²⁹⁸ Další ulehčení rodinnému rozpočtu přišlo ve chvíli, kdy se děti začaly osamostatňovat. Marie se provdala ve svých dvaceti osmi letech za syna správce pražské loterní sběrný Jana Valentu a po sňatku se novomanželé přestěhovali do srbského Smederevu, kde Jan získal místo lékaře. Za dalších šest let se vdávala dcera Anna za úředníka paroplavební společnosti dunajské v Pešti Viktora Pálkoviče. Též jejich bratr Bedřich opustil rodný dům, jelikož začal studovat na zeměměřičské škole ve Vídni a později se stal koncipistou u finančního ředitelství v Košicích.²⁹⁹

Václav K. Klicpera zaujímal místo ředitele gymnázia po dobu tří let až do roku 1853, kdy ho ministerstvo školství na vlastní žádost poslalo do výslužby.³⁰⁰ Nelze opomenout to, že Klicpera byl vynikajícím dramatikem, který napsal řadu děl rozličných stylů. Svě práce vydával ve vydavatelství u Josefa A. Gabriela, který mu za tiskový arch platil 3 zlatými. Václav Kliment Klicpera učil i v penzi, a to na soukromé škole, tu ale opustil, protože mu ubývaly síly a více se chtěl věnovat psaní.³⁰¹ Klicperovým se začalo po finanční stránce dařit lépe, jelikož Václav pobíral penzi, obdržel peníze za vydané spisy a Anna navíc získala dědictví z rodného domu v Hradci.³⁰²

Anna se snažila být co nejlepší manželkou, takže se vzorně starala o děti, pečovala o domácnost a vařila, o čemž svědčí dochované kuchařské knihy, které poukazují na to, jakou stravu doma připravovala. Pekla sladké čokoládové buchtíčky či

²⁹⁶ I. KLICPERA – E. SEMERÁD, *Václav Kliment Klicpera*, s. 48.

²⁹⁷ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 140, 165.

²⁹⁸ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Václav Kliment Klicpera Anně Klicperové, Praha 18. září 1850.

²⁹⁹ TAMTÉŽ, doklady vlastní a rodinné, úmrtní oznámení Václava Klimenta Klicpery; I. KLICPERA – E. SEMERÁD, *Václav Kliment Klicpera*, s. 53, 61; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 170–171.

³⁰⁰ Vlastimil VÁLEK, *Dopisy Václava Klimenta Klicpery, v nichž se odráží přeměna akademického gymnasia z německého ústavu v ústav český*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity 10, 1961, s. 171–172.

³⁰¹ V. MÜLLER, *V. Kl. Klicpera*, s. 33–34, 44. O významu Klicpery pro divadlo více M. KUČERA, *Kultura*, s. 86. Ke Klicperově tvorbě obecně *Václav Kliment Klicpera. Personální bibliografie k 200. výročí narození*, Hradec Králové 1992, s. 12–17.

³⁰² LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Václav Josef Červený Anně Klicperové, Hradec Králové 5. července 1854.

holoubátka, dusila skopovou kýtu, smažila křupavý květák, zadělávala těsto na tvarohové knedle, dusila telecí nebo rožnila štiku.³⁰³ Paní Klicperová vlastnila několik kuchařek, do kterých si zapisovala recepty, což byla činnost mezi měšťanskou společností velice oblíbená již od dvacátých let předminulého století, kdy Magdalena Dobromila Rettigová vydala *Domácí kuchařku*.³⁰⁴ Anna kromě vaření ráda zpívala, písničky si zapisovala do sešitu, který jí sloužil jako zpěvník.³⁰⁵

Václav K. Klicpera byl o dvaadvacet let starší než jeho druhá žena Anna a s přibývajícím věkem se u něho objevovaly rozličné neduhy. „*Klicpera se pomalu blížil padesátce. Vlasy měl sice už několik let šedivé, postavy byl však stále statné, vzpřímené a zdraví mu sloužilo. Ale tu ho r[oku] 1842 přepadla nemoc: z nastuzení se roznemohl a najednou ohluchl. Musel se dlouho léčit, leč úplně zdrav už pak nebyl nikdy. Na pravé ucho nedoslýchal a k stáru na ně takřka polně ohluchl.*“³⁰⁶ Klicperu navíc skličoval revmatismus, s kterým se jezdil léčit do lázní Vápenný Podol nedaleko Heřmanova Městce. Anna se nestarala pouze o svého manžela, ale i o syna Ivana, kterého častokrát schvátila nějaká nemoc, a proto s ním jezdila na ozdravné pobyty do Chlumce či Hradce.³⁰⁷ Zdraví se Václavu K. Klicperovi neustále zhoršovalo a zlom přišel v roce 1854, kdy náhle zemřela dcera Lidmila, což Klicperu značně zasáhlo a ještě více to podlomilo jeho zdraví.³⁰⁸ V roce 1857 na svatbě dcery Anny s Viktorem Pálkovičem se naposledy sešla celá rodina a dva roky nato Václav K. Klicpera zemřel.³⁰⁹

1. 6 Aloisie Šolcová (1838–1917), provdaná Jeřábková

Kupec Alois Šolc převzal obchod po svém otci v domě čp. 130 v Sobotce, kde se stal starostou a kromě toho zastával i poslanecký post v českém sněmu. Podílel se na soboteckém kulturním dění, předsedal *Občanské besedě* a postavil divadelní sál.³¹⁰ Oženil se v roce 1836 s dcerou kupce z Bělé Antoníí, rozenou Wilhelmovou, což byla žena „*mírná, tichá a skromná až do největšího sebezapření, žena, jíž byl její dům – a kupecký krám, v němž strávila celý svůj věk, jejím celým světem.*“³¹¹ V roce 1838 se

³⁰³ TAMTĚŽ, rukopisy cizí, kuchařské knihy Anny Klicperové Trnkové.

³⁰⁴ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 135–136.

³⁰⁵ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, rukopisy cizí, Lieder-Sammlung, rukopis Anny Trnkové.

³⁰⁶ V. MÜLLER, *V. Kl. Klicpera*, s. 33.

³⁰⁷ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 122, 164.

³⁰⁸ V. MÜLLER, *V. Kl. Klicpera*, s. 47.

³⁰⁹ OSN XIV, s. 371.

³¹⁰ Karol BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotcka*, Sobotka 1995, s. 114.

³¹¹ Josef Ladislav TURNOVSKÝ, *Paměti starého vlastence*, Praha 1901, s. 126–128.

manželům Šolcovým narodila dcera pojmenovaná po otci Aloisie. Za další tři roky přišel na svět její mladší bratr Jindřich, jenž po studii na gymnáziu v Jičíně absolvoval pražská práva, následně získal místo na pražském magistrátě a postupně si budoval kariéru. V roce 1877 složil advokátské zkoušky, mezi lety 1876 až 1895 zastával post zemského poslance a vrchol jeho veřejné činnosti představovalo místo pražského primátora.³¹² Poslední z Aloisiiných sourozenců se jmenoval Hynek, ten ovšem zemřel již v roce 1865.³¹³

Aloisie se v rodné Sobotce seznámila s budoucím manželem Františkem Věnceslavem Jeřábkem, který pocházel ze staroměstřanské rodiny soboteckého obuvníka, houslaře a kreslíře Václava Jeřábka.³¹⁴ Dlouhá léta František v Sobotce nepobýval, domov opustil kvůli studiu, jelikož odešel na gymnázium, nejdříve do Chomutova, poté do Mladé Boleslavi, Prahy a Jičína.³¹⁵ František V. Jeřábek pomýšlel na kněžskou kariéru, proto dvakrát vstoupil do litoměřického semináře, vždy tak činil na přání svého strýce Františka Rolejčka. Nakonec teologii opustil a rozhodl se pro studia na pražské filozofické fakultě, kterou úspěšně absolvoval.³¹⁶

František V. Jeřábek se setkával s Aloisií o prázdninách, kdy přijížděl ze studií do rodného města, a kromě své milé se tu věnoval ochotnickému divadlu, které odmala hrál a pro které napsal svou první hru s názvem *Hána*. Aloisie se do černovlasého a hnědookého Jeřábka zamilovala, a tak si spolu začali dopisovat, o čemž svědčí jejich předmanželská korespondence, v níž je hlavním tématem Jeřábkova snaha získat po studiu určité postavení.³¹⁷ Každopádně o tom, že Aloisii chce, neměl František pochybnosti: „*Uznávám pořád čím dál tím více, že jsme přece jen pro sebe stvořeni, a že chyby, které proti sobě děláme, jsou jen nedostatek úplné známosti.*“³¹⁸

Už v době studií si Jeřábek vydělával, pracoval jako soukromý učitel a jako na každého ze zájemců o učitelské povolání i na Františka čekalo složení státní zkoušky,

³¹² K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotecka*, s. 116.

³¹³ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. s.d.; TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Aloisie Šolcová Františku Věnceslavu Jeřábkovu, s. l. 15. prosince 1865. Aloisii Šolcovou oslovovali pisatelé v dopisech jako Luisu a stejně tak se sama na některé písemnosti podepisovala. Ovšem pro sjednocení bude v této disertační práci nadále používáno její křestní jméno (Aloisie).

³¹⁴ OSN XIII, Praha 1898, s. 247; K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotecka*, s. 46.

³¹⁵ Zlatá Praha, 2. dubna 1886, č. 16.

³¹⁶ K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotecka*, s. 46.

³¹⁷ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, domovský list ze Sobotky z roku 1860; TAMTÉŽ, Aloisie Jeřábková, korespondence přijatá, Julius Grégr Aloisii Jeřábkové, Praha 16. září 1864; OSN XIII, s. 247; K. BÍLEK, *Písemná pozůstalost. František Věnceslav Jeřábek (1836–1893)*, Praha 1976, s. 3.

³¹⁸ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. s.d.

a proto se rozhodl po dobu učení omezit psaní se svojí nastávající. Zkoušku absolvoval a ohlížel se po učitelském místě, ovšem úplně se mu v tom nedařilo a hlavně kvůli Aloisii a jejich společné budoucnosti ho trápilo, že nenašel stálé místo.³¹⁹ Na nějaký čas se s budoucí manželkou odloučil, zůstával v Praze, chodil do redakce a svůj příjezd do Sobotky neustále odkládal. Čím delší dobu byli odloučeni, tím více rostla ve Františkovi obava o jejich vztah, zejména se bál toho, aby se Aloisie v Sobotce nezadávala do někoho jiného, a neubráníl se ani žárlivosti. Odloučení v páru prohlubovalo černé myšlenky, Aloisii trápilo zlé chování jejího milého ve chvíli, kdy konečně přijel do Sobotky, a též mu v dopisech vyčítala, že za ní nejezdí, nelíbil se jí jeho život v Praze a navíc i žárlila na pražské dívky, se kterými trávil čas.³²⁰

František nepolevoval ve shánění zaměstnání, a tak se mu podařilo v rozmezí let 1863 až 1866 alespoň suplovat jako učitel na vyšší české reálce.³²¹ Na základě zlepšení svého postavení si začal s Aloisii konečně plánovat společnou budoucnost: „*Věřte, má drahocenná Luiso, že tichá, pěkná ač i skromná domácnost bude mít více pro mne půvabu, než všechna veřejnost, bude-li jen Luisa má s tou tichostí spokojena, bude-li ji skrytá láska má a skroměcké [!] poměry, v jakých žít budu a žít musím, více těšiti, než ukazování se v pražských salonech a kruzích literárních.*“³²² V dopisech zasílaných do Sobotky Jeřábek své milé popisoval události, které v Praze prožil, např. jí v roce 1864 zaslal fotografii, na které byl oblečený do kostýmu Octaviana Caesara, pořízenou během Shakespearovských slavností, jichž se účastnil.³²³ Do Sobotky v korespondenci kromě pražských událostí proudila láskyplná slova, o čemž svědčí jeden z dopisů, v němž František V. Jeřábek popsal vlastnosti své nastávající: „*Luisa nezná, co je závist, co je zřítost, co je hrdost, pycha, všechny [!] tyto přechýny chladného rozumu [...].*“³²⁴

³¹⁹ TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. 9. července 1862; TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 4. srpna 1862; TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. s.d.; František ČERNÝ, *Dramatik František V. Jeřábek*, Sobotka 1993, s. 5. K obtížím učitelů více M. MACKOVÁ, *Fenomén středoškolský profesor druhé poloviny 19. století v habsburské monarchii. Robert Christian Riedl (1838–1909)*, *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 163–186, zde s. 164.

³²⁰ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 25. února až 2. března 1862; TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 16. srpna 1862; TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 12. září 1862; TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Aloisie Šolcová Františku Věnceslavu Jeřábekovi, Sobotka 15. března 1862.

³²¹ Světozor, 29. března 1878, č. 13.

³²² LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 16. ledna 1863.

³²³ TAMTÉŽ, fotografie, fotografie ze Shakespearovy slavnosti v Praze; TAMTÉŽ, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. 10. května 1864.

³²⁴ TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 25. února až 2. března 1862.

Sňatek však Jeřábek opět odkládal, tentokrát kvůli probíhající válce s Pruskem, jak uvedl Aloisii v dopise: „Svatba se musí odložit. Přišli jsme s přípravou zrovna do toho nejhoršího, jakoby nějaká nepříznivá hvězda našemu spojení svítla. Hrozivě stojí nad vlastní naší válka, a s ní nesrovnalost všech poměrů. [...] pak bychom mohli udělat svatbu na konci máje nebo na začátku června – některou neděli. [...] Najal jsem velký byt, nyní nemám do něho co dát, ba nemám ani posluhy. [...] Prosím Vás, pište mi sama anebo zároveň s tatínkem, jak se Vám a jemu ta věc býti zdá. Kdybych byl na realce skutečným [profesorem], byla by to jiná věc, ale Vy víte, že jsem jen suplentem a nemám žádný dekret. Pro ten případ, kdyby se školy zavřely, nevypláceli by mi bezpochyby můj plat, a byl bych odkázán jen na služné v redakci.“³²⁵

V roce 1866 krátce před svatbou hledal František vhodný byt, o čemž samozřejmě informoval budoucí manželku: „Byt jsme ještě nehledali, nyní ale co nejdříve učiníme obcházku. Poptával jsem se již leckdes, ale vyhlídky nejsou pěkné. Bytů je nyní málo, ačkoli se pořád staví, a všechny jsou hanebně drahé. Šamberk se oženil a vzal si 2 pokoje za 260 zl[atých], arci že jsou velké a pěkné. Jakmile nějaký byt naleznem, musíte přijet do Prahy, abyste se naň podívala. Myslím však, že nebudeme mít mnoho na vybranou, a že to sotva provedeme tak, abychom se zas nemuseli brzo stěhovat, zvláště když přec pořád není jisto, jestli nepřijdu přece na Malostranské gymnasium.“³²⁶ Aloisie po svatbě, která se nakonec uskutečnila v roce 1866, nadobro opustila Sobotku, v které prožila většinu života, což pro ni nebylo jednoduché, jelikož odešla od své rodiny do neznámého pražského prostředí.³²⁷ Nezbyvalo jí ale nic jiného, než se se stěhováním smířit. Následně se Jeřábekovi během společného soužití po Praze několikrát stěhovali, nakonec se usadili na Vinohradech.³²⁸

Jeřábek se živil psaním, pracoval jako novinář v *Pražských novinách*, *Národních listech*, *Pokroku* a dalších periodikách, též psal básně, věnoval se tvorbě divadelních her a odborných textů.³²⁹ Společnost jeho básně nepřijímala zrovna kladně a Jeřábek se s kritikou jen těžko vyrovnával, oproti tomu jeho divadelní hry byly přijímány lépe, a tak si jejich prodejem pražským divadlům přivydělával. Na jeho hry kritici psali jak

³²⁵ TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. 27. dubna 1866.

³²⁶ TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. 6. února 1866.

³²⁷ TAMTÉŽ, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. říjen 1862.

³²⁸ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 231, obraz 820.

³²⁹ Zlatá Praha, 2. dubna 1886, č. 16; K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotce*, s. 46.

kladné, tak záporné recenze, a protože si každou bral příliš osobně a v každé z nich viděl urážku, bylo pro něj dvojnásobně těžší prosadit se.³³⁰

Jeřábek se s Aloisií oženil v roce 1866 a za dva roky po svatbě se v manželství narodil syn Konstantin, který zemřel v dětském věku, jelikož prameny o něm později mlčí.³³¹ Důvod, proč Aloisie s Františkem nezaložili rodinu dříve, byl ten, že František musel získat patřičné zajištění, což, jak bylo výše uvedeno, trvalo delší dobu, než si snoubenci mysleli.³³² Jeřábek si vybral povolání pedagoga, které ve druhé polovině 19. století mělo svůj potenciál, jelikož vzrůstal počet středních škol a s tím rostla i potřeba učitelů.³³³ Po svatbě Jeřábek nastoupil jako profesor na malostranské gymnázium, kde učil šest let a posléze od roku 1872 působil na Vyšší dívčí škole jako profesor češtiny, dějin a estetiky s ročním platem 950 zlatých.³³⁴ Pro srovnání nutno uvést, že obvykle dostávali středoškolská učitelé ke konci své kariéry plat mezi 300 až 1050 zlatých ročně.³³⁵ Jeřábekovo pedagogické působení nakonec přineslo rodině prestiž, respekt a dobré postavení, ale místa se nakonec v roce 1886 vzdal kvůli nemoci na základě vlastní žádosti o uvolnění, již pražská rada vyhověla.³³⁶

František se společně se ženou přátelil s Riegrovými a paní Aloisie často chodila k Marii Červinkové Riegrové na návštěvu.³³⁷ Přátelství Jeřábekovi navázali i s Annou Lauermannovou Mikšovou, o čemž si Anna zapsala do deníku: „*Později přišel profesor Jeřábek s paní. [...] Jeřábek je aristokrat ducha a člověk velmi marnivý, on vidí nynější národní neshodu naši ještě v černějším světle, nežli toho tato zasluhuje, a to hlavně také proto, že on byl tak zneuznán, a do jisté míry byl zneuznán, zatlačili jej však také mladší plodnější síly. Jeho marnivost sahá daleko, sahala kdysi tak daleko, že nechtěl uznávat bohů vedle sebe, nyní uznává Vrchlického a Čecha, a je již i tak obezřetný, že nekritizuje dramata prvnějšího. Ostatně je poctivý a otevřený člověk, beze vsí falše. [...]*

³³⁰ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 25. února až 2. března 1862; TAMTÉŽ, doklady vlastní, honorářové potvrzenky 1878, 1886; TAMTÉŽ, tisky a výstřížky, výstřížek recenze hry Závist; TAMTÉŽ, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, Praha 25. února až 2. března 1862.

³³¹ NA, Policejní ředitelství I, konškrípce, kart. 231, obraz 821.

³³² LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. 16. března 1862; Světozor, 29. března 1878, č. 13.

³³³ Jaroslav KOŤA, *Učitelé v českých zemích na cestě k profesionalizaci*, in: P. Svobodný – J. Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání*, s. 82–112, zde s. 82.

³³⁴ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, dekret na místo učitele na městské Vyšší dívčí škole v Praze z roku 1872; Světozor, 29. března 1878, č. 13.

³³⁵ Jitka PADRNOSOVÁ, *Učitel. Příklad Jana Jaroslava Jelínka*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 111–123, zde s. 118; M. LENDEROVÁ, *Peněžní deníky*, s. 324.

³³⁶ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, udělení dovolené z roku 1885. O postavení učitele více J. PADRNOSOVÁ, *Učitel*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 122; M. MACKOVÁ, *Fenomén středoškolský profesor*, s. 164.

³³⁷ M. VOJÁČEK a kol. (edd.), *Marie Červinková-Riegrová*, s. 110.

*Jeřábková pravila mi, jak mne vždy její muž chválí a jak říká, že jsem nejinteligentnější paní v Praze.*³³⁸ Navíc Jeřábek rád cestoval, v šedesátých a sedmdesátých letech navštívil Benátky, Florencii, Řím, Neapol, Petrohrad, Moskvu, Drážďany, Mnichov a další města. V roce 1873 s ním cestovala do Itálie i Aloisie, což dokládá dochovaný cestovní pas. Manželé si tuto destinaci vybrali pro její oblíbenost.³³⁹

Nejen Aloisiiin bratr Jindřich, ale i její manžel František byl politicky činný, působil jako poslanec zemského sněmu a říšské rady.³⁴⁰ Jeřábkova veřejná činnost vycházela z jeho pedagogické profese, jelikož jako učitel byl váženým mužem a za dobu svého pedagogického působení si získal respekt. Ve druhé polovině 19. století se na obdobné muže utvořil stereotypní pohled, podle něhož byl učitel člověk vzdělaný, pracovitý, veřejně činný, pečlivý, ale na druhé straně i odtažitý a škrobený.³⁴¹

František V. Jeřábek opustil místo učitele na Vyšší dívčí škole, jelikož měl dlouhodobě podlomené zdraví, dokonce to již v roce 1857 po prodělání silné horečky vypadalo, že zemře. Od této doby se jezdil léčit do lázní, učinil tak i v roce 1885 po zánětu osrdečníku, kdy odjel na ozdravný pobyt do Montreux k Ženevě. Jeho stav se sice zlepšil, ovšem neustále ho trápilo astma a bolesti žaludku. Po dlouhotrvající nemoci zemřel v roce 1893 doma na Vinohradech.³⁴²

1. 7 Marie Wiedermannová (1841–1914), provdaná Purkyněová

Manželem Marie Wiedermannové se stal Karel Purkyně, který se narodil do rodiny významného fyziologa Jana Evangelisty Purkyně.³⁴³ Kořeny rodiny sahaly na libochovické panství, kde otec Jana Evangelisty pracoval jako hospodářský úředník. Po jeho smrti se ovdovělá manželka Růžena, matka Jana Evangelisty, rozhodla odjet za synem do Vratislavi, kde společně s jeho rodinou sdílela domácnost.³⁴⁴ Její snacha

³³⁸ T. RIEDLBAUCHOVÁ – E. FARKOVÁ (edd.), *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*, s. 92–93.

³³⁹ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, cestovní pas z roku 1873; Světozor, 29. března 1878, č. 13. K oblíbenosti Itálie více M. LENDEROVÁ, *Dámská jízda*, s. 16.

³⁴⁰ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, volební certifikáty o zvolení poslancem zemského sněmu a říšské rady z let 1871–1879; K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotecka*, s. 46.

³⁴¹ M. MACKOVÁ, *Fenomén středoškolský profesor*, s. 164.

³⁴² AHMP, sbírka matrik, sign. VIN Z2, fol. 373v–374r; LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. s.d.; Zlatá Praha, 7. dubna 1893, č. 21.

³⁴³ OSN XX, Praha 1903, s. 1003–1008.

³⁴⁴ Vojtěch VOLAVKA, *Karel Purkyně*, Praha 1942, s. 26. Kniha má dvě části, v úvodu autor shrnuje umělecké působení Karla Purkyně a druhá část je katalog děl s podrobným popisem. Dále k původu Jana Evangelisty Purkyně LA PNP, fond Cyril Purkyně, tisky, rodokmen Jana Evangelisty Purkyně. Rodokmen vznikl jako příloha Časopisu českých lékařů, 20. září 1929, č. 38; Eva ROZSÍVALOVÁ, *Mladá léta Jana Evangelisty Purkyně*, Acta Universitatis Carolinae 27, 1987, s. 13–53, zde s. 13–14;

a Karlova matka se jmenovala Julie Anežka (rozená Rudolphi) a pocházela z rodiny švédského přírodovědce a profesora na univerzitě v Berlíně.³⁴⁵ Po svatbě konané v roce 1827 se Jan Evangelista společně s Julií usadili ve Vratislavi, kde prožívali harmonický život, ona se starala o domácnost a on učil na univerzitě.³⁴⁶ V roce 1829 se jim tu narodilo první dítě, dcera Růžena, o rok později další dcera Johana, ovšem obě děvčátka zemřela na cholera.

Ztrátu dětí rodina zčásti překonala až v roce 1831, kdy Julie přivedla na svět syna Emanuela, a v roce 1834, kdy se narodil další syn, který byl pokřtěn jako Karel Asmund Nathanael Ferdinand Placidus.³⁴⁷ Rodiče chlapci vybrali za kmotry babičku Růženu Purkyňovou, profesora práv na vratislavské univerzitě Karla Unterholznera a slečnu Františku Herberovou.³⁴⁸ Karel vyrůstal v intelektuálním prostředí, které ho značně formovalo. Mimo jiné se ve Vratislavi učil malovat u malíře Jana Jindřicha Křištofa Königa, seznamoval se s velikány vědy, kteří navštěvovali jeho otce, a obklopovali ho mnozí rodinní přátelé (Čelakovští, Wiedermannovi, Szalatnayovi).³⁴⁹ Toto idylické dětství Karlovi a jeho bratrovi skončilo v roce 1835, kdy jejich matka Julie zemřela na tyfus a veškerá péče o děti připadla otci.³⁵⁰

Marie Wiedermannová, provdaná Purkyňová, na rozdíl od svého nastávajícího manžela vyrůstala v rodině umělecky založené. Její matka Magdalena (uměleckým jménem Helena), rozená Dolejšová, zdědila umělecké vlohy po otci, který vlastnil závod na výrobu hudebních nástrojů, stala se herečkou a hostovala v Berlíně a Vratislavi. Ve třicátých letech se seznámila s manželem Maxem Wiedermannem a společně s ním odešla do Vratislavi, kde se obdobně jako Purkyňovi usadili a narodila se jim tu dcera Marie.³⁵¹

Viliam Anton LEYSEK, *Libochovický rodák – Jan Evangelista (Josef) Purkyně (1787–1869) a jeho rod*, Genealogické a heraldické listy 36, 2016, s. 2–15, zde s. 2.

³⁴⁵ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 23.

³⁴⁶ Rozpravy Aventina, 28. května 1931, č. 36.

³⁴⁷ LA PNP, fond Karel Purkyně, doklady, opis křestního listu, Vratislav 3. června 1850; Jarmila PSOTNÍČKOVÁ, *Rodokmen Jana Evangelisty Purkyně*, Rodopisná revue 12, 2010, s. 7–12, zde s. 11; V. A. LEYSEK, *Libochovický rodák*, s. 4.

³⁴⁸ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, článek s názvem Z dětství Karla Purkyně z 14. března 1934; Ivan KUBIŠTA – Václav ŠVARC, *Purkyně ve Vratislavi*, Praha 1953, s. 159. Jedná se o román s úvodem, z něhož bylo čerpáno v této práci.

³⁴⁹ LA PNP, fond Karel Purkyně, doklady, školní vysvědčení z Vratislavi z roku 1844–1845; V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 27; I. KUBIŠTA – V. ŠVARC, *Purkyně ve Vratislavi*, s. 7; Olga MACKOVÁ, *Karel Purkyně*, Praha 1962, s. 7 (= Katalog k výstavě konané v Jizdárnách Valdštejnského paláce v roce 1962).

³⁵⁰ V. A. LEYSEK, *Libochovický rodák*, s. 4.

³⁵¹ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, pracovní materiály ke vzpomínkám a článkům; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 496, obraz 401; J. PSOTNÍČKOVÁ, *Rodokmen Jana Evangelisty Purkyně*, s. 11.

V dospělosti měla Marie na dětství ve Vratislavi jen ty nejkrásnější vzpomínky, jak později vyprávěla své dceři: „*Rádi jsme též s bratrem Arturem vzpomínali na studentské večírky, které pořádali dospělí bratři svým přátelům. Tehdy se studující vzájemně navštěvovali v rodinách a v létě v některých zahradách. Takové večírky se u nás často opakovaly. Otec jim sám připravoval své slavné bowle. Zpívali studentské písně a otec, veselý, skvělý zpěvák, zpíval s nimi. Některé písně byly tak krásné a tklivé, že mi nikdy z paměti nevymizí. Podle mého úsudku zpíval nejkrásněji náš domácí učitel Torek, ačkoli všichni tvrdili, že řve.*“³⁵² Spojitost hudebního a hereckého prostředí, ve kterém Marie vyrůstala, ji značně formovalo, a nutno zmínit, že i ona oplývala oběma těmito talenty, a to dokonce tak, že začala později docházet na hudební hodiny k Bedřichu Smetanovi.³⁵³ Rodina Wiedermannů se v padesátých letech rozpadla, jelikož se matka s otcem od sebe odloučili a následně opustili Vratislav. Marie společně s matkou odešla do Prahy, kde Helena získala angažmá u Stavovského divadla, a otec se dvěma Mariinými bratry odešel do Vídně.³⁵⁴

V roce 1850 se i Jan Evangelista Purkyně rozhodl pro návrat do Prahy, kde získal místo na pražské univerzitě. Už se znovu neoženil, staral se sám o syny a v domácnosti mu pomáhaly služebné. Zprvu Purkyňovi bydleli v pronájmu na Koňském trhu, poté se uvolnil byt ve Spálené ulici, kam se přestěhovali a Jan Evangelista tu zřídil fyziologický ústav.³⁵⁵ Na den slavnostního otevření dorazila i rodinná přítelkyně Helena Wiedermannová s dcerou Marií.³⁵⁶ Stejně jako ve Vratislavi, tak i v Praze se u Purkyňů scházely mnohé návštěvy, do domu ve Spálené ulici přicházel herec Josef Jiří Kolár, sochaři Václav Levý a Josef Václav Myslbek, sourozenci Mánesovi a bratři Čermákovi.³⁵⁷

Purkyňovy děti čekaly školní povinnosti, a tak Karel Purkyně nastoupil na reálku v Mikulandské ulici, následně studoval na malířské akademii, kam nastoupil v roce 1851, ovšem vydržel tu necelé dva roky, jelikož mu škola nevyhovovala, a proto ji opustil. Rozhodl se odjet přes Drážďany do Mnichova a poté do Paříže, kde se

³⁵² R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tři generací*, s. 77. Též k dětství ve Vratislavi LA PNP, fond Karel Purkyně, rukopisy cizí, fragment paměti Marie Purkyňové, s.l. s.d.

³⁵³ J. PSOTNÍČKOVÁ, *Rodokmen Jana Evangelisty Purkyně*, s. 11.

³⁵⁴ V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 70; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tři generací*, s. 78–79, 83.

³⁵⁵ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, článek Z dětství Karla Purkyně; TAMTÉŽ, strojopis Dokonává starý dům; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 496, obraz 402; V. A. LEYSEK, *Libochovický rodák*, s. 5.

³⁵⁶ I. KUBIŠTA – V. ŠVARC, *Purkyně ve Vratislavi*, s. 275.

³⁵⁷ M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 52; Josef HAUBELT, *Jan Evangelista Purkyně*, Praha 1987, s. 103.

seznámil s malířem Hippolytem Pinkasem, jehož stejně jako Karla podporoval otec při studiu v cizině.³⁵⁸ Během pařížského působení „[...] začíná být Purkyně rodinou i Prahou považován za talent bez kázně a píce, za nedouka neschopného studovat. Ve skutečnosti však nabývá malířův vývoj prudké intenzity.“³⁵⁹ Uvedené nepochopení vycházelo z toho, že Karel maloval v duchu realismu, který sice byl ve Francii moderním směrem, ale v Praze doposud nepřijímaným.³⁶⁰ Mezitím druhý syn Jana Evangelisty Purkyně Emanuel vystudoval lesnickou školu a stal se profesorem na škole v Bělé pod Bezdězem, kam se z Prahy přestěhoval společně s manželkou Emílií.³⁶¹

Karel Purkyně se ze svých cest vrátil do Prahy až v roce 1857 a ihned po příjezdu učinil návštěvu u Wiedermannů, u nichž se po letech opět setkal s Marií. Ta si zapsala svůj dojem ze shledání: „Znala jsem sice Karla již co malá dívka, byl mi však přece zcela novým zjevem, když se po delší době vrátil z Paříže a navštívil nás. Byli jsme oba veselí, on vtipný, kousavého humoru, a já hbitá v odpovědích, bavivali jsme se spolu výborně. Co se lektury týkalo, měli jsme stejný vkus, v uměních výtvarných a v hudbě otevřel přede mnou zcela jiný svět. [...] Karel nebyl hezký, svou duchaplností dovedl však baviti velkou a vybranou společnost po mnoho hodin, aniž umdlela.“³⁶² Při tomto setkání zjistili, že toho mají mnoho společného, zejména je spojovalo jejich umělecké cítění, a tak se Karel začal Marii dvořit.³⁶³ Od možné svatby Marii odrazovala její matka, k čemuž ji vedly její vlastní zkušenosti ze života s umělcem, a proto nabádala svou dceru k tomu, aby vše zvažila.³⁶⁴ Svatba se nakonec konala, ovšem ještě před tím musela nevěsta pro svůj nízký věk (osmnáct let) získat povolení od otce. Ten svolil a nic tedy nebránilo svatbě, která se uskutečnila v roce 1860 v kostele sv. Štěpána.³⁶⁵

Marie se po svatbě nastěhovala ke Karlovi do dvoupatrového domu jeho otce. V prvním patře se nacházela posluchárna, chemická laboratoř, místnost s mikroskopem,

³⁵⁸ LA PNP, fond Karel Purkyně, doklady, cestovní pas, Praha 22. srpna 1856; TAMTÉŽ, tisky, katalog XCII. výstavy Spolku výtvarných umělců Mánes. Čeští mistři malíři, která proběhla v červnu a červenci 1925; TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Emanuel Purkyně Karlu Purkyňovi, s.l. s.d.; TAMTÉŽ, rukopisy cizí, rodinné listy Karla Purkyně, opisy dopisů nezjištěným pisatelem; TAMTÉŽ, fond Jan Evangelista Purkyně, korespondence přijatá, Karel Purkyně Janu Evangelistu Purkyně, Mnichov 7. ledna 1855; F. X. JIRÍK, *Karel Purkyně*, Praha 1925, s. 8; V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 35.

³⁵⁹ O. MACKOVÁ, *Karel Purkyně*, s. 15.

³⁶⁰ OSN XX, s. 1009.

³⁶¹ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 69–70.

³⁶² TAMTÉŽ, s. 98–99.

³⁶³ LA PNP, fond Karel Purkyně, tisky, katalog XCII. výstavy Spolku výtvarných umělců Mánes. Čeští mistři malíři, která proběhla v červnu a červenci 1925; M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 25; V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 55–61, 63.

³⁶⁴ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 214.

³⁶⁵ AHMP, sbírka matrik, sign. ŠT O10, fol. 243v–244r.

knihovna, fyzikální pracovna, macerační pokoj a byt pro asistenta, zatímco druhé poschodí sloužilo k bydlení Purkyňových, navíc přízemí obýval sluha a vzadu za domem se rozprostírala zahrada.³⁶⁶ V části, kde bydlela rodina, si Karel zřídil ateliér a od počátku padesátých let se v domě nacházel i ateliér sochaře Václava Levého.³⁶⁷ Na první okamžiky po nastěhování Marie vzpomínala následovně: „*Když si mne, co ženu svou, uvedl mladší ze synů, Karel, do domu, bylo mi mnoho záviděno, a přece jsem se v tom zcela novém mi ovzduší necítila tak šťastnou a volnou, jak jsem si to představovala. Byla jsem velmi mladá a úcta má k dědouškovi byla tak posvátná, že se mi rozpaky zatajoval dech, musela-li jsem s ním při stole býti.*“³⁶⁸ Mariino soužití s Purkyňovými bylo zpočátku obtížné, a to nejen se starým pánem, ale i se služkami, které mladou paní neposlouchaly. Jan Evangelista svou snachu nakonec přijal, a dokonce ho směla doprovázet do společnosti, čímž Marie překonala prvotní rozpaky a s novou rodinou se sžila. Nakonec řídila domácnost a starala se o účty z jejího provozu, které musela předkládat hlavě rodiny – Janu Evangelistovi.³⁶⁹

Do manželství Karla a Marie Purkyňových se narodily tři děti – Jan (narozen 1860), Cyril (1862) a Růžena (1864).³⁷⁰ Dědeček Purkyně děti rozmazloval, ovšem jejich otec Karel se do výchovy příliš nezapojoval, jelikož se především věnoval malování a večer chodil za zábavou do hostince, kde vždy bavil společnost humorem a vtipy, což mu později dcera ve svých vzpomínkách vyčítala. Otec si dětí všiml jen ve chvílích, kdy ho to bavilo, a tak výchova spočívala především na bedrech matky Marie.³⁷¹ Navíc jezdil Karel během manželství do ciziny, kde studoval umění u významných malířů, což mu opět ubíralo na času, který mohl trávit s dětmi. Ovšem v Praze se inspirační zdroje ze zahraničí v Karlových dílech nelíbily a jeho práce podléhala značné kritice.

V době, kdy byl Karel v Praze, společně s manželkou Marií vyrážel do obrazáren, kde si prohlíželi umělecká díla, která hodnotili, a právě to ho nakonec

³⁶⁶ V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 34.

³⁶⁷ Lidové noviny, 19. března 1944, č. 78; R. PRAHL, *Karel a Jan Evangelista Purkyně*, Acta Universitatis Carolinae 27, 1987, s. 123–132, zde s. 123–124.

³⁶⁸ M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 11–12.

³⁶⁹ TAMTÉŽ, s. 16–17, 21.

³⁷⁰ AHMP, sbírka matrik, sign. TRS N8, fol. 257v–258r; TAMTÉŽ, fol. 303v–304r; TAMTÉŽ, sign. TRS N9, fol. 5v–6r; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 496, obraz 401.

³⁷¹ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, pracovní materiál ke Karlu Purkyně; TAMTÉŽ, strojopis Obnovené vzpomínky; Rozhledy. Revue umělecká, politická a sociální, 15. května 1898, č. 16; Volné směry. Měsíčník umělecký, 16. prosince 1941, č. 3; M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 34; O. MACKOVÁ, *Karel Purkyně*, s. 23.

přivedlo k povolání kritika.³⁷² Též se živil ilustrací knih, pracoval na ilustracích Cervantesova *Dona Quijota*, jež vyšly dva roky před jeho smrtí, a jako ilustrátora obrázkové části *Květů* ho využíval Vítězslav Hálek.³⁷³ Kromě Hálek se Karel Purkyně přátelil již od dob studií s umělci Petrem, Karlem a Čeňkem Maixnerovými a jejich sestrou Josefou, též ho pojilo přátelství s Josefem Mánesem, který měl v domě u Purkyňů pracovnu, a do okruhu přátel manželů Purkyňových patřila i herečka Jindřiška Slavínská. Již od dob univerzitních studií Jana Evangelisty Purkyně se rodina přátelila s Hildprandtovými, jelikož vědec po tři roky vyučoval syny barona na zámku v Blatné a Karel na toto přátelství navázal. Dokonce mladý Purkyně pro Hildprandy namaloval obraz *Zátiší s bažanty*, který až do počátku dvacátého století visel na zámku.³⁷⁴

Karel Purkyně se zajímal o společenské dění a stal se spoluzakladatelem *Umělecké besedy*, spolku, který pořádal přednášky, vydával časopis a organizoval oslavy. Jedna z nich připadla na starosti právě Karlovi, který dostal za úkol navrhnout kostýmy a scénu pro Shakespeareovské oslavy konané v roce 1864 ke třístému výročí narození Williama Shakespeara. Na akci se kromě *Umělecké besedy* podílel i *Hlahol*, smyčcový orchestr konzervatoře, orchestr českého divadla, *Sokol* a další umělci.³⁷⁵ Purkyňovi od společenských zábav velkoměsta hledali klid, a proto v létě roku 1866 odjeli na prázdniny do Všenor, kde je venkovské prostředí nabilo energií a jeho idyličnost jim dodala sílu k návratu do města.³⁷⁶

Marie Purkyňová se v šedesátých letech musela vyrovnat se smrtí matky a posléze i manžela, který ještě v roce 1868 těsně před smrtí namaloval obraz, na němž zachytil své tři děti a následně v domě ve Spálené ulici vydechl naposledy.³⁷⁷

³⁷² LA PNP, fond Emanuel Purkyně, korespondence přijatá, Karel Purkyně Emanuelu Purkyně, Praha 2. října 1862; M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 26; O. MACKOVÁ, *Karel Purkyně*, s. 32.

³⁷³ Volné směry. Měsíčník umělecký, 16. prosince 1941, č. 3; O. MACKOVÁ, *Karel Purkyně*, s. 32–33.

³⁷⁴ M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 51, 54; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tři generací*, s. 7–8, 112; J. HAUBELT, *Jan Evangelista Purkyně*, s. 19; V. A. LEYSEK, *Libochovický rodák*, s. 3.

³⁷⁵ LA PNP, fond Karel Purkyně, rukopisy vlastní, poznámky k slavnosti Shakespeareově; TAMTÉŽ, korespondence odeslaná, Karel Purkyně Marii Purkyňové, Kutná Hora 10. srpna 1867; *Rozhledy. Revue umělecká, politická a sociální*, 15. května 1898, č. 16; Volné směry. Měsíčník umělecký, 16. prosince 1941, č. 3; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tři generací*, s. 223.

³⁷⁶ LA PNP, fond Jan Evangelista Purkyně, korespondence přijatá, Karel Purkyně Janu Evangelistu Purkyně, Všenory 8. července 1866; V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 93. K prázdninám a trávení času mimo město více Jiří RAK, *Exotismus doma aneb Venkov versus město*, in: Kateřina Bláhová – Václav Petrbock (edd.), *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*, Praha 2008 (= Sborník příspěvků z 27. ročníku sympozia k problematice 19. století), s. 221–227, zde s. 222.

³⁷⁷ AHMP, sbírka matrik, sign. TRS Z4, fol. 93v–94r; F. X. JIŘÍK, *Karel Purkyně*, s. 24; V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 98.

1. 8 Dorota Horáčková (1843–1907), provdaná Hálková

Mikuláš Horáček se v roce 1841 oženil se svojí manželkou Marií, rozenou Procházkovou, kterou potkal v Praze, kam z rodného Kostelce nad Černými Lesy odešel, aby zde studoval práva. V Praze se uchytil, stal se právníkem, pracoval jako zemský advokát, vybudoval si početnou klientskou základnu a od roku 1841 dokonce provozoval samostatnou advokátní kancelář, kterou po svatbě s Marií přesunul do domu své tchyně v Hopfenštokově ulici. Mezi jeho přátele patřil František Ladislav Rieger, Adolf Maria Pinkas, František Brauner a další pražští vlastenci, s nimiž se znal především z působení v radě města.³⁷⁸

Dva roky po svatbě Mikuláše s Marií se narodila dcera Dorota, které šla za kmotru její babička z matčiny strany Dorota Procházková.³⁷⁹ Dorotin otec Mikuláš Horáček zemřel, když dívka měla dvanáct let, poručníkem jejím a jejích sourozenců se poté stal právník Václav Vrzák, kterého po dvou letech vystřídal JUDr. Josef Frič.³⁸⁰

Ovdovělá Marie Horáčková se musela spoléhat na finanční pomoc své matky, jelikož Mikuláš, i když měl rozsáhlou klientelu, po sobě nezanechal žádné dědictví.³⁸¹ Po smrti Mikuláše žila Marie společně s matkou, též vdovou, Dorotou Procházkovou, které zemřel po šestnáctiletém svazku manžel Jan, jirchář a mistr koželuh. Dorota po jeho smrti převzala obrovské jirchářství s mnoha zaměstnanci a stala se z ní majitelka dvou domů (v Platněřské a Hopfenštokově ulici).³⁸² Když Dorota Procházková psala v prosinci 1862 koncept závěti, zahrнула do něj obě děti, dceři Marii odkázala dům čp. 674 v tehdejší Hopfenštokově ulici a současně synovi, svému obchodnímu společníkovi, Eduardovi odpustila dluh ve výši 6000 zlatých. Dorota měla ještě další děti, z pramenů je známý syn, který se jmenoval Jan, a dcery Barbora a Antonie.³⁸³

Vítězslav Hálek se v životě Dorotky Horáčkové objevil v jejich patnácti letech, kdy začal docházet k Horáčkovým jako soukromý učitel. Vítězslav pocházel

³⁷⁸ ANM, fond rodina Černých, kart. 16, doklady rodinné, opis křestního listu Mikuláše Horáčka; TAMTÉŽ, kart. 25, rukopisy, rukopis Vratislava Černého s názvem Matka. Fond rodiny Černých obsahuje prameny týkající se nejen rodiny Černých, ale i Horáčkových a Hálkových. K Mikuláši Horáčkovi více v *OSN XI*, Praha 1897, s. 560; F. BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 188. K pramenům srov. J. HANZALOVÁ (ed.), *Soupis osobních písemných pozůstalostí*, s. 87–88.

³⁷⁹ AHMP, sbírka matrik, sign. PMS N6, fol. 161v–162r.

³⁸⁰ TAMTÉŽ, sign. PMS Z3, fol. 206r; ANM, fond rodina Černých, kart. 16, doklady rodinné, k. k. Landesgerchtrath, Praha 7. července 1855; TAMTÉŽ, kart. 16, k. k. Landesgerichte, Praha 5. ledna 1857.

³⁸¹ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

³⁸² ANM, fond rodina Černých, kart. 25, doklady rodinné, rodokmen rodiny Černých; LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; F. BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 188.

³⁸³ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, doklady rodinné, testament Doroty Procházkové, Praha 21. prosince 1862; TAMTÉŽ, kart. 25, rukopisy, rukopis Vratislava Černého s názvem Matka.

z venkovského prostředí. Narodil se v malé vsi Dolínek u Mělníka, kde měli jeho rodiče pronajatý hostinec. Hálkův otec Josef se zadlužil, a proto se rodina často stěhovala. Nejprve v roce 1844 odešli do Býškovic, kde si pronajali hospodu, což ovlivnilo fantazii budoucího básníka, jelikož se tu střídali rozliční hosté, kteří vyprávěli své příběhy. Vítězslavova matka se jmenovala Terezie (rozená Sypecká), s její pomocí se rodině začalo postupně dařit a zakoupila si vlastní hostinec v Bukoli nedaleko Mělníka.³⁸⁴

Vítězslav měl sestru Karolínu, která se nešťastně provdala za sladovnického mistra Josefa Vernera, jemuž Hálkovi půl roku po svatbě s jejich dcerou podstoupili živnost a odešli na výměnek, a tím započaly spory mezi staršími rodiči a novými majiteli.³⁸⁵ Vítězslav u tohoto sporu nebyl osobně, jelikož rodnou ves opustil již jako -náctiletý, když odešel na studia do Prahy. Právě zde na akademickém gymnáziu poznal svůj vzor, byl jím ředitel školy Václav Kliment Klicpera, který v mladém chlapci vzbudil touhu stát se spisovatelem. Ovšem Hálkovi rodiče si přáli mít ze syna kněze. Ten se jejich přání vzepřel a pokračoval ve studiích na filozofické fakultě, která mu po čase přestala vyhovovat, proto ji opustil a naplno se věnoval psaní.³⁸⁶

Kromě toho, že Hálek během studia na vysoké škole vydával své prvotiny, též soukromě vyučoval, a tak se dostal do rodiny Horáčkových, jelikož vdova po advokátu sháněla učitele pro své děti. Dcery Dorotka a Marie sice navštěvovaly soukromý vzdělávací ústav pro dívky, v jehož čele stála Antonie Pátková a kde si vstřípily znalosti francouzštiny a ručních prací, ale paní Horáčková si pro ně přála to nejlepší vzdělání, a proto jim navíc zařídila výuku privátní formou.³⁸⁷ Tak začala do rodiny na soukromé hodiny chodit francouzská vychovatelka a na hodiny literatury Vítězslav Hálek,³⁸⁸ kterého podle rodinných vzpomínek navrhl poručík dětí: „*Nejstarší dcera Dorotka*

³⁸⁴ Vítězslav TICHÝ, *Básník Vítězslav Hálek*, Praha 1944, s. 8. Hálek byl pokřtěn jako Vincenc, toto jméno používal až do svého studia a od této doby užíval jméno Vítězslav. Srov. F. BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 17–20. Údaje o narození a úmrtí byly čerpány z Otakar ŠPECINGER, *Krajina mládí a povídek Vítězslava Hálda*, Vlastivědný sborník Kralupska 12, 2005, s. 33–37 a také z LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, křestní a oddací listy rodiny Hálkovy, výpisy z let 1945–1947. Archiválie byly dále srovnávány s ANM, fond rodina Černých, kart. 26, doklady rodinné, Kalendář rodu Černých, Horáčkových, Šámalových. Záznam o narození Vítězslava Hálda se nachází v matrice uložené v SOA Praha, sbírka matrik, sign. Odolena Voda N (1827–1842), fol. 261v–262r.

³⁸⁵ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, křestní a oddací listy rodiny Hálkovy, výpisy z let 1945–1947; TAMTĚŽ, výstřižky, rod Vítězslava Hálda, článek z Časopisu společnosti přátel starožitností od Františka Bařhy z roku 1962, s. 224–225; O. ŠPECINGER, *Krajina mládí*, s. 33–34.

³⁸⁶ V. TICHÝ, *Básník*, s. 9–10; J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 60.

³⁸⁷ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; V. TICHÝ, *Básník*, s. 10.

³⁸⁸ F. BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 188.

dorůstala, byla již čtrnáctiletá, a poručník doktor Frič po úradě [!] s matkou navrhl, aby se dospívající dívka učila také českým a světovým dějinám a literatuře.“³⁸⁹

Mladší Dorotini sourozenci – Eduard, Emanuel a Marie – si svého nového učitele oblíbili, ale mezi Dorotou a Vítězslavem se začal rýsovat jiný vztah než jen žáčky a učitele, což ukazuje jeden z jejich prvních vzájemných dopisů z roku 1858, v němž si navzájem vyjadřovali sympatie.³⁹⁰ Vítězslav Hálek zachytil vztah učitele s žáky a své působení u Horáčkových i zamilování se do Dorotky v povídce *Domácí učitel* a o pár let později pro svou lásku napsal sbírku básní *Večerní písně*.³⁹¹ Dorota Hálekova okouzila, což jí často opakoval v dopisech: „Tys příliš krásné duše, a myslí vznešené, a každá výčitka by musila na mne padnout zpět. Snad je to osud můj, na který jsem zapomněl, že i to, co svět mi mohl podat nejkrásnějšího, totiž Tvou lásku, že i to smím požívat jenom jako smrtelník.“³⁹² Hálek dostal svolení od Dorotiny matky a mohl se se svojí láskou oficiálně stýkat a navíc získal od rodiny Horáčkových podporu ve své tvorbě, jak psal Dorotce: „Mému živobytí jsi to, co spasitel celému člověčenstvu. Ty jsi zachovala i moje básnické postavy před záhubou.“³⁹³

Pedagogické působení Vítězslava Háleka na Horáčkovy děti přineslo kypřené výsledky, a tak Dorotin bratr Eduard byl po absolvování staroměstského gymnázia přijat na právnickou fakultu v Praze, vystudoval lesnickou školu a poté pracoval u hraběte Harracha v Jilemnici. Druhý bratr Emanuel též po absolvování staroměstského gymnázia pokračoval ve studiu na univerzitě (v Halle).³⁹⁴ Věnoval se nejspíše po vzoru staršího bratra lesnictví, z něhož praktikoval v Třebešicích, následně vystudoval vyšší hospodářskou školu v Táboře a Bělé a po škole vystřídal několik statků, kde pracoval (Dobrovice, Loučeň, Všechlapy).³⁹⁵

Dorotina mladší sestra Marie se provdala za advokáta Tomáše Černého, který pracoval v době, kdy se s ní seznámil, jako koncipient u poručníka dětí Horáčkových

³⁸⁹ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

³⁹⁰ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Dorotě Horáčkové, Bukol 5. září 1858; Listy filologické, leden 1942, č. 1.

³⁹¹ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; Vítězslav HÁLEK, *Domácí učitel*, Praha 1908; Jiří BRABEC – Jaroslava JANÁČKOVÁ – Milan JANKOVIČ – Karel KREJČÍ – Zdeněk PEŠAT – Miloš POHORSKÝ, *Dějiny české literatury* III, Praha 1961, s. 116.

³⁹² LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Dorotě Horáčkové, s.l. s.d.

³⁹³ TAMTÉŽ, Vítězslav Hálek Dorotě Horáčkové, s.l. s.d.

³⁹⁴ ANM, fond rodina Černých, kart. 16, doklady rodinné, vysvědčení ze staroměstského gymnázia z roku 1862 a přijetí na Karlo-Ferdinandovu univerzitu z roku 1862; TAMTÉŽ, vysvědčení Eduarda Horáčka z lesnické školy; TAMTÉŽ, potvrzení o působení Eduarda Horáčka u Harrachů v Jilemnici, Branná 31. března 1874; TAMTÉŽ, index Emanuela Horáčka z univerzity v Halle.

³⁹⁵ TAMTÉŽ, potvrzení praxe, Třebešice 1. srpna 1868; TAMTÉŽ, výtah z kvalifikační listiny, Tábor 20. března 1869; LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Eduardu Horáčkovu, s.l. 19. prosince 1869; TAMTÉŽ, Vítězslav Hálek Eduardu Horáčkovu, s.l. 20. února 1871.

Josefa Friče.³⁹⁶ Mariina matka se stejně upřímně chovala k nápadníkovi své dcery Marie jako předtím k Hálkovi: „*Ale, pane doktore, když vy jste byl upřímný, budu já též. Jméni nemá, to vy víte. Já mám 24 000 zlatých dobře uložených na 8 % u bratra, ale jiného jmění nic.*“³⁹⁷ Dochované prameny prozrazují, že Černého otázka jmění neodradila a s Marií Horáčkovou se oženil v roce 1868.³⁹⁸

V literatuře se vžil názor, že Hála při dvoření se Dorotě Horáčkové odmítal její otec Mikuláš, který jako bohatý advokát chtěl pro svoji dceru lepší partii než začínajícího spisovatele, ovšem v době nástupu Hála k Horáčkovým byl Mikuláš již mrtvý, proto je tato domněnka zcela mylná. Ani Dorotina matka nestavěla zamilovanému páru do cesty překážky, ale sám Hálek se cítil provinile, že nemá odpovídající postavení, a nejspíš i proto se Vítězslav s Dorotou brali až po desetileté známosti.³⁹⁹

Před svatebním dnem proběhla pouze jedna ohláška (zbylé dvě jim prominula pražská konzistoř a magistrát), po níž se konala v roce 1867 svatba v kostele sv. Vojtěcha za přítomnosti dvou svědků, doktorů práv Julia Grégra a Karla Sladkovského. Po svatbě se nevěsta se ženichem společně s hosty odebrali na Závist, kam Dorotinu sestru Marii doprovázel v té době její budoucí manžel Tomáš Černý.⁴⁰⁰ Hálkovi měli šťastné manželství, o čemž svědčí mnohé archiválie, z nichž jedna prozrazuje možný důvod jejich souznění: „*Mladá žena [Dorota] jemné tváře, blankytných očí, dobrotivého úsměvu, byla mírná, uzavřená a společensky lidoplachá; ta lidoplachost z dětských a dívčích let už jí zůstala. Byla nejraději doma ve své rodině a v rodině své sestry.*“⁴⁰¹

Po svatbě se Hálek přestěhoval k Dorotě a společně bydleli s její rodinou u Šítkových mlýnů, kde první patro obývali Horáčkovi a druhé Hálkovi. Ovšem nezůstali tu napořád, jak je patrné z pobytové přihlášky: Vítězslav s Dorotou se od roku 1867 až do Hálkovy smrti dvakrát stěhovali po Praze.⁴⁰² Svatební cesta proběhla až tři roky po svatbě a Hálkovi se na ni vydali do Itálie. O svých zážitcích psala Dorota

³⁹⁶ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

³⁹⁷ ANM, fond rodina Černých, kart. 27, rukopisy, rukopis Rodinná kronika.

³⁹⁸ TAMTÉŽ.

³⁹⁹ Např. tuto zcestnou informaci o odmítnutí Hála Mikulášem Horáčkem uváděla J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 60. Srov. LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Dorotě Horáčkové, s.l. s.d.; TAMTÉŽ, výstřižky, článek k 75. výročí úmrtí V. Hála v časopise Lidová kultura, 10. října 1949, č. 10.

⁴⁰⁰ AHMP, sbírka matrik, sign. VO O11, fol. 30v–31r; ANM, fond rodina Černých, kart. 27, rukopisy, rukopis Rodinná kronika.

⁴⁰¹ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁴⁰² NA, Policejní ředitelství I, konškrípce, kart. 155, obraz 642; F. BĀTHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 199.

v dopisech matce a sestře, které se v nich dočetly o tom, že poprvé viděla moře, pocítila strach, když se na něj s manželem vydali, dále v korespondenci hodnotila jídlo, kulturu a lidi, které na cestě potkali.⁴⁰³ Nepoznávali jen cizí krajiny, společně rádi podnikali výlety po Praze a jejím okolí, o prázdninách jezdili za Vítězslavovými rodiči, což básníka ovlivnilo, jelikož to, co tu prožil, se promítlo do jeho tvorby (*Muzikantská Liduška, Náš dědeček, Na statku a v chaloupce, Na vejminku*). Hálek rád cestoval i sám, vydal se do Haliče, Dalmácie, Krakova, či Tater, o čemž referoval své ženě v dopisech.⁴⁰⁴

Hálkovým se již v roce 1870 narodil syn Jiří Emanuel, který však za tři dny po narození zemřel. Další dítě Dorota čekala až o dva roky později.⁴⁰⁵ Na svět přišel opět syn, kterého pojmenovali Ivan,⁴⁰⁶ a Hálek hned po jeho narození psal příbuzným: „*Náš kluk dnes byl křtěn na jméno Ivan, daří se mu znamenitě, jest zdrav jako tuřín.*“⁴⁰⁷

Do okruhu Hálkových přátel patřili ti, kteří měli něco společného s literaturou, takže se zejména přátelil s Janem Nerudou a Ladislavem Quisem, který na něj vzpomínal: „*Hálek byl jeden z těch lidí, na něž není možno se hněvati. I ti studenti, jimž tak mluvil do duše, jej pak zbožňovali. Byl-li snad kdy přeceňován, bývá nyní zase podceňován, trvám, že neprávem; Hálek byl ryzí poeta, ale byl nadto i vzácný, výborný člověk.*“⁴⁰⁸ Hálkova kariéra se postupně rozjížděla, od roku 1861 psal pro *Národní listy*, od roku 1863 řídil *Lumír*, další rok *Zlatou Prahu*, vypracoval se na redaktora *Květů*, stál v čele *Slovanské besedy* a vedl literární odbor v *Umělecké besedě*. Hálek psal po celá šedesátá léta a všechny jeho aktivity zabezpečovaly po hmotné stránce jeho rodinu a získávaly mu prestiž ve společnosti.⁴⁰⁹

Dorota se, když její manžel pracoval, starala o dítě a o domácnost, ovšem večery trávil Hálkovi spolu, jak Vítězslav uvedl: „*Žena moje sedí při stolku při mně*

⁴⁰³ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Horáčkové, Terst 11. května 1870; TAMTÉŽ, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Marii Horáčkové, Verona 18. května 1870. Srov. M. LENDEROVÁ, „*A ptáš se, knížko má...*“, s. 220–221; TÁŽ, *Dámská jízda*, s. 16.

⁴⁰⁴ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; O. ŠPECINGER, *Krajina mládí*, s. 34. K cestování Hálek více Adolf CHALOUPEK, *Vítězslav Hálek*, Praha 1949, s. 20–21. Dopisy např. LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Dorotě Hálkové, Pisarzowa 13. června 1862.

⁴⁰⁵ AHMP, sbírka matrik, sign. VO N21, fol. 32v–33r; TAMTÉŽ, sign. VO Z10, fol. 54v–55r.

⁴⁰⁶ TAMTÉŽ, sign. VO N21, fol. 139v–140r.

⁴⁰⁷ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Emanuelu Horáčkovi, s.l. s.d.

⁴⁰⁸ Ladislav QUIS, *Vzpomínky ze staré Prahy*, Praha 1984, s. 82–83.

⁴⁰⁹ V. TICHÝ, *Básník*, s. 12–13; J. BRABEC – J. JANÁČKOVÁ – M. JANKOVIČ – K. KREJČÍ – Z. PEŠAT – M. POHORSKÝ, *Dějiny české literatury III*, s. 105–106; L. QUIS, *Vzpomínky*, s. 75.

*a opravuje si čepce.*⁴¹⁰ Jindy zase psal: „*My tu máme dni nad míru klidné, ničím nevyrušované, večer obyčejně jsme všichni pohromadě, ráno jdeme každý za svým zaměstnáním, žena si ‚chystá‘, já jdu do [?] v poledne sejdem[e] ke stolu, pak si trochu poplácáme, pak jdu já ke stolku, večer do divadla, a to je obraz ode dne ke dni stále se opětuující.*“⁴¹¹ Kromě večerů doma chodili Hálkovi i za kulturou, rádi shlédli divadelní hru, či si poslechli koncert.⁴¹²

Společnou radost Hálkovým vždy narušila nemoc jako např. v roce 1868, kdy onemocněla Dorota. Hálek se o svoji manželku velice strachoval, sice ji léčili lékaři, ale nemoc se zdlouhavě táhla a až po několika dnech, kdy ustoupila bolest, mohla Dorota nerušeně spát. Co Dorotu trápilo, těžko říct, Hálek o jejích příznacích v dopisech nepsal. Manželka se mu nakonec uzdravila, vrátila se jí chuť k jídlu a radost do života, čemuž napomohlo i doporučení lékaře, který jí předepsal dvě skleničky piva denně.⁴¹³ V roce 1874 zase onemocněl Hálek, tentokrát onemocnění netrvalo dlouho, jelikož ještě téhož roku Vítězslav zemřel. Dorota přišla o manžela téměř ze dne na den a v domě v Pasířské ulici, kde Hálkovi žili, zůstala sama s dvouročním synem.⁴¹⁴

⁴¹⁰ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Eduardu Horáčkovi, Praha 16. září 1868.

⁴¹¹ TAMTÉŽ Vítězslav Hálek Eduardu Horáčkovi, Praha 1. února 1868.

⁴¹² TAMTÉŽ, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁴¹³ TAMTÉŽ, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Marii Horáčkové, Praha 31. srpna 1868; TAMTÉŽ, Vítězslav Hálek Marii Horáčkové, s.l. začátek září 1868.

⁴¹⁴ J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 60.

2. Proces ovdovění

2.1 Poslední dny života manžela

Tab. č. 3 – Přehled údajů k posledním dnům manžela

Jméno vdovy	Jméno manžela	Délka trvání manželství	Věk muže při úmrtí	Rok ovdovění	Věk ženy při ovdovění
Barbora Nerudová	Antonín Neruda	26 let	73 let	1857	62 let
Karolína Pinkasová	Adolf Maria Pinkas	39 let	65 let	1865	61 let
Johana Englová	Josef Engel	2 roky	48 let	1845	35 let
Eleonora Zeyerová	Jan Zeyer	17 let	47 let	1851	40 let
Anna Klicperová	Václav Kliment Klicpera	21 let	67 let	1859	45 let
Aloisie Jeřábková	František Věnceslav Jeřábek	27 let	57 let	1893	55 let
Marie Purkyňová	Karel Purkyně	8 let	34 let	1868	27 let
Dorota Hálková	Vítězslav Hálek	14 let	39 let	1874	31 let

Smrt muže a následné vdovství představovalo ve zkoumané době běžnou součástí života společnosti, ale nedalo se předvídat, kdy manžel zemře a žena se stane vdovou.⁴¹⁵ Např. manželství Johany Englové trvalo pouhé dva roky, její muž zemřel ve čtyřiceti osmi letech a ona se stala vdovou v pouhých třiceti pěti letech. Smrt se obvykle spojovala se stářím, ale, jak je vidět v uvedené tabulce, muž mohl umřít mladý a jeho žena obdobně jako Johana Englová či Marie Purkyňová měla před sebou celý život. Naproti tomu Karolína Pinkasová prožila většinu svého života v manželském svazku a ovdověla až v jednašedesáti letech. Z toho vyplývá, že se ženy mohly stát vdovami kdykoliv během svého života, ovšem možnost ovdovění se samozřejmě zvyšovala v případě, že si mladá žena vzala staršího muže (Anna a Václav Kliment Klicperovi). Nešlo o nic neobvyklého, jelikož měšťané, jak již bylo podotknuto, většinou vstupovali do manželství v pokročilém věku, což souviselo s tím, že muži měli povinnost zajistit

⁴¹⁵ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lékař a smrt*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 383–398, zde s. 386; B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 167.

rodinu a dokud nezískali patřičné postavení, podle dobových konvencí nemohli usilovat o uzavření manželství.⁴¹⁶

Měšťané 19. století se neustále vypořádávali se smrtí a ženy nebyly výjimkou, pokud ženě neumřelo dítě, tak svět opustila její matka, strýc, bratranec či přítel.⁴¹⁷ K tomu si Marie Červinková Riegrová 30. června 1880 ve svých dvaceti šesti letech zapsala do deníku: „*Letošní můj deník obsahuje samé zprávy o smrti a umírání, je to hrozné!*“⁴¹⁸ Smrt byla všudypřítomná, v Praze se každodenně konaly pohřební průvody, měšťané chodili na hřbitov za mrtvými, posílali si úmrtní oznámení, či alespoň v korespondenci vzpomínali na úmrtí blízkých.⁴¹⁹

Měšťanky neměly vždy možnost rozloučit se se svými manžely a být s nimi v jejich poslední dny, jelikož záleželo na tom, jak protějšek zemřel. Smrt mohla přijít nečekaně, tzn., že manžel odešel z pozemského světa tragickou nezaviněnou událostí (smrt na bojišti, pracovní úrazy, násilné úmrtí), či vlastní vinou (sebevražda, v důsledku alkoholismu).⁴²⁰ Manželé-živitelé odcházeli z domova v době válečného stavu, kdy museli narukovat k vojsku a bránit svoji zemi před nepřáteli. Během zkoumaného období druhé poloviny 19. století proběhlo několik válek, kvůli kterým muži opouštěli domov a nevěděli, zda se ke svým ženám a rodinám ještě vrátí. Zejména se to týkalo prusko-rakouské války v roce 1866, odkud se mnoho manželů nevrátilo, a počty vdov, které neuměly nic jiného, než se starat o domácnost, se tak navýšily.⁴²¹ Pocit strachu z možné smrti pociťoval i Antonín Neruda, který sloužil ve vojsku několik let, zastával pozici kanonýra, aktivně se účastnil bojů, a proto nezbyvalo jeho manželce nic jiného, než se smířit s tím, že se její muž nemusí vrátit domů.⁴²²

Manželé umírali též během výkonu svého povolání, což představovalo pro ženu vždy šok, protože muž jako každý jiný den ráno odešel do práce, ale večer se už nevrátil domů. Tak např. přišel o život tragickým způsobem revírník Jan Rokos, kterého zabili pytláci v blíže neurčeném panském lese.⁴²³ Vdova po něm se odstěhovala společně s dcerou do Prahy, protože se snažila zapomenout na utrpení, které ji potkalo. Ve zkoumané době existovala rizikovější povolání, u nichž pravděpodobnost, že manžel

⁴¹⁶ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 76–77.

⁴¹⁷ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 252.

⁴¹⁸ M. VOJÁČEK a kol. (edd.), *Marie Červinková-Riegrová*, s. 58.

⁴¹⁹ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 143.

⁴²⁰ Hlídko, březen 1898, č. 4.

⁴²¹ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 422.

⁴²² V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 14–15.

⁴²³ Národ – občanský kalendář na obyčejný rok, 1893, č. 1.

zemře, byla veliká. Kupříkladu pokud si žena vzala muže z řad úřednictva finanční stráže, věděla, že jeho práce bude nebezpečná a že může o svého chotě přijít.⁴²⁴ Dále mohl manžel v zaměstnání zemřít na následky pracovního úrazu, což se stalo v případě lékaře Josefa Engla, který se nakazil břišním tyfem a 17. ledna 1845 zemřel.⁴²⁵

Nelze opomenout, že v některých případech se muž rozhodl sám ukončit svůj život, ovšem sebevražda kromě ztráty manžela častokrát pozůstalé rodině přinesla i pohoršení v očích společnosti. Tento motiv si pro svou knihu *Vdova po chirurgovi* zvolila Božena Viková Kunětická, která v ní upozornila na to, že sebevražda chotě může pozůstalé manželce přinést kromě starostí o uživení se i hledání důvodu úmrtí manžela: „*Můj muž se zastřelil. Nelekejte se toho, ani se tomu nedivte. Nestalo se to nikterak z příčiny, která by Vás nebo mě mohla kompromitovati. Nikdo vůbec neví, proč tak učinil, a já – já se chvěju odkrýti s tajemství toho roušku, za kterou bůh ví, co se skrývá.*“⁴²⁶ Vdova se obvykle po této ztrátě manžela potýkala s lítostí, ale také s odsuzováním společností, ovšem v některých případech pro ni smrt chotě tímto způsobem znamenala vysvobození. Týkalo se to případů, kdy muž propadl různým neřestem, nebyl schopný živit rodinu, a navíc se u něj prohlubovala podrážděnost a agresivita. Soudobá literatura upozorňovala zejména na nadměrné požívání alkoholu, které vedlo ke smrti manžela, tím sice žena ztratila muže-živitele, ale zároveň získala klid.⁴²⁷

Povětšinou byl život měšťana a tím i manželství ukončen onemocněním, které se u některých z nich vleklo i několik let (tuberkulóza), jindy jen několik dní (záněty), přičemž manželka neustále čekala, jestli se její muž zotaví. Určitou výhodu dlouhotrvající nemoci lze spatřovat v tom, že manželé získali čas na vyrovnání se s nastalou situací.⁴²⁸ Čas na rozloučenou využil Karel Purkyně, který v posledních dnech namaloval portréty svých tří dětí a napsal báseň na rozloučenou a až poté ve svých čtyřiatřiceti letech po krátké nemoci zemřel.⁴²⁹ Se smrtí se nevyrovnával jen umírající, ale i jeho rodina, která mohla též využít poslední chvíle umírajícího k tomu,

⁴²⁴ M. MACKOVÁ, *Ženy v životech mužů*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 189.

⁴²⁵ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní list a úmrtní oznámení Josefa Engla, Praha 24. dubna 1845; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 54.

⁴²⁶ Božena VIKOVÁ KUNĚTICKÁ, *Vdova po chirurgovi*, Praha 1893, s. 4–5.

⁴²⁷ Josef KONĚRZA, *Pryč s kořalkou!*, Praha 1885, s. 97.

⁴²⁸ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 186; E. MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 248–250; B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 201.

⁴²⁹ AHMP, sbírka matrik, sign. TRS Z4, fol. 93v–94r; LA PNP, fond Karel Purkyně, rukopisy vlastní, báseň na rozloučenou; *Rozhledy. Revue umělecká, politická a sociální*, 15. května 1898, č. 16.

aby napravila předchozí spory. Povětšinou se rozhádání příbuzní po čas nemoci otce usmířili, jak se stalo u Pinkasů, jejichž pře započala ve chvíli, kdy se syn Hippolyt oženil pod svou úroveň a rodiče se s tím jen těžko vyrovnávali. Hippolyt umírání otce prožíval pouze prostřednictvím dopisů, které mu chodily od matky, jelikož už několik let žil ve Francii. Mladý Pinkas se trápil, že nebyl s otcem v jeho poslední dny, a tak alespoň dorazil na pohřeb, ovšem následně se vrátil do Francie, a až tam se definitivně rozhodl pro návrat do Prahy a usadil se u ovdovělé matky.⁴³⁰

Povětšinou platilo, že čím víc manžel stárnul, tím víc se žena obávala o jeho zdraví, jelikož s věkem se častěji projevovala rozličná dlouhodobá onemocnění. Obavy manželek vycházely z toho, že byly mnohdy o několik let mladší než jejich protějšky, u nichž se každým dnem zvyšovala pravděpodobnost, že zemřou.⁴³¹ To byl případ Anny Klicperové, která si ve svých čtyřiaadvaceti letech vzala šestačtyřicetiletého Klicperu, jenž s přibývajícím věkem stále více trpěl stařeckými neduhy. Ke konci života začal nedoslýchat, onemocněly mu nohy a pobolíval ho žaludek, což řešil lázeňskou léčbou, která mu však přinesla pouze krátkodobou úlevu. Jeho onemocnění se neustále zhoršovalo, a to i přes veškerou péči jeho manželky. Nakonec mu zdraví definitivně podlomila zpráva o úmrtí dcery Lidmily.⁴³²

V případě, že nemoc trvala krátkou dobu, manželky dostaly jen málo prostoru ke smíření se a přijetí nové role, jelikož se staly vdovami ze dne na den. Smrt takto zčistajasna přišla u Hálků, Vítězslav se nachladil a jeho stav byl velice vážný, což své ženě v dopisech, která setrávala mimo domov, nepřiznal, a naopak ji uklidňoval: „*Jakkoliv Tě tuze rád uvidím, kdykoliv přijedeš, přeci bych Ti radil, jest-li Ti [!] tam ještě těší: Zůstaň tam. [...] Na mne nebeř [!] nijakého ohledu, vždyť ten nějaký den nebo týden přeci něco vydržím.*“⁴³³ Dokonce sám Vítězslav bral svoji nemoc jako přechodnou, svůj stav značně podcenil a měsíc po nachlazení zemřel.⁴³⁴ Obdobně podcenil nemoc i Jindřich Fügner, jenž z obyčejného onemocnění dostal otravu krve,

⁴³⁰ F. X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, s. 57.

⁴³¹ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 186, 190.

⁴³² I. KLICPERA – E. SEMERÁD, *Václav Kliment Klicpera*, s. 58–60, 63.

⁴³³ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence odeslaná, Vítězslav Hálek Dorotě Horáčkové, Praha 18. srpna 1874. V dopise není uvedeno, kde Dorota v té době pobývala.

⁴³⁴ AHMP, sbírka matrik, sign. PMS Z4, fol. 83v–84r; LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, telegram rodiny Špindlerové Dorotě Hálkové, Roudnice nad Labem září 1874; TAMTÉŽ, telegram Pěvecké, literární a divadelní jednoty Říp Dorotě Hálkové, Roudnice 8. října 1874; A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hálek*, s. 39.

což lékaři bohužel diagnostikovali pozdě a i přes všechnu snahu manželky Kateřiny mu již nešlo pomoci.⁴³⁵

Onemocnění mužů pokaždé znamenalo velkou zátěž pro rodinnou pokladnu, jelikož ve snaze jim pomoci platily manželky za lékaře, léky, rekonvalescenční pobyty, ale současně musely vydávat peníze za domácnost. Navíc neměl v době indispozice manželů kdo vydělávat peníze, takže manželky byly nuceny myslet také na to a snažit se s penězi nějak vyjít, často se stávalo, že už uvažovaly dopředu tak, aby jim finance zbyly i po smrti muže. Ne vždy ale bylo v silách žen něco našetřit na pozdější časy, týkalo se to především chudších rodin, které se naopak při onemocnění muže-živitele zadlužily.⁴³⁶ Podobnou situaci si prožila Anna Klicperová, které lékař, jenž ošetřoval Václava K. Klicperu, shrnul výdaje za ošetření na 100 zlatých. Tato částka zahrnovala veškeré dřívější léčení a ošetřování členů Klicperovy rodiny, a aby měla paní Klicperová na její zaplacení, byla nucena prodat svůj podíl na domě rodičů v Hradci Králové.⁴³⁷

Kromě vysokých výdajů za léčení odrazovala manželky od toho, aby se obrátily při nemoci manžela na lékaře, i nedůvěra v poskytnutou péči, proto se ženy zprvu snažily léčit muže podomácku. Teprve později, po překonání počáteční nedůvěry a ve spojitosti se zvyšujícím se strachem o manžela, kterému neuměly pomoci, zavolaly lékaře. Nutno podotknout, že lékařské ordinace vznikaly až v šedesátých letech a trvalo ještě nějakou dobu, než se prolomil strach z jejich návštěvy.⁴³⁸ Obavy z lékařů postupně ustupovaly a ke konci století již bylo běžné, že se jim svěřovali pacienti do péče. Tak učinil i František Věnceslav Jeřábek, jenž na sklonku života více a více chřadnul, začaly se u něj objevovat neduhy spojené se stářím a zejména ho trápilo dlouhodobé onemocnění srdce, proto se obrátil na lékaře, který mu předepisoval léky.⁴³⁹

Strach ze ztráty živitele ženy přinutil k tomu, aby ze sebe vydaly vše jak z finančního, tak fyzického a psychického hlediska.⁴⁴⁰ Manželka, která měla doma nemocného muže, žila v jeho bezprostřední blízkosti, v hlavě se jí honily zajisté černé myšlenky, což ji unavovalo po psychické stránce, a navíc jí péče o manžela ubírala též

⁴³⁵ I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 49.

⁴³⁶ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 175–176.

⁴³⁷ Národní listy, 17. listopadu 1909, č. 317; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 180.

⁴³⁸ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 95; M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou*, s. 93–95.

⁴³⁹ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, lékařské recepty z let 1885–1887.

⁴⁴⁰ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 175–176.

fyzickou energii. Čím delší dobu byl manžel nemocný, tím více byla oslabena i žena.⁴⁴¹ Dále záleželo na tom, jak se sám muž uměl smířit se svým stářím a případnou smrtí. Např. válkou poznamenaný Antonín Neruda poslední roky života strávil jako zapšklý muž, kterému chybělo pochopení zejména pro syna Jana. Antonínova manželka Barbora se snažila o smíření muže se synem, což ji stálo mnohé přemlouvání a s tím opět spojené psychické a fyzické vyčerpání.⁴⁴²

Poslední chvíle byly těžké jak pro muže, tak pro jeho manželku, jelikož se ženy obvykle o manžele obávaly a zůstávaly s nimi do úplného konce. Jako v případě Julia Grégra: „*S podzimem se dostavila apatie, z které se již nemocný neprobral a 4. října 1896 po půlnoci skonal v náruči své vzorné, obětavé choti, která až do poslední chvíle všemi silami udržovala plamínek života v odumírajícím těle muže tak drahého rodině a národu.*“⁴⁴³ Pro manželky bylo důležité i to, aby manžel během umírání netrpěl. Ideální poslední chvílku popsala Marie Klicperová v dopise matce: „*On si večer lehl, pln krásných nadějí usnul, a více se neprobudil!!*“⁴⁴⁴

Smrt představovala důležitý akt, lidé se jí obávali a nebrali ji na lehkou váhu, naopak s ní počítali a uvědomovali si, že přijde.⁴⁴⁵ Těsně před smrtí manžela byl přivolán kněz, který umírajícího vyzpovídal a udělil eucharistii. Celý tento rituál sloužil k tomu, aby se křesťan před smrtí smířil se svým životem.⁴⁴⁶ Ovdovělé ženy ztratily po úmrtí manžela, jak uvádí Bettina Bradbury, „dominantního živitele a hlavu rodiny“. Manželé se povětšinou snažili předejít tomu, aby jejich ženy měly po jejich skonu starosti, proto sepsávali závěti, v nichž vyjádřili svá poslední přání.⁴⁴⁷ Testamenty se v 19. století od předchozích dob proměnily tak, že věřící častokrát vynechávali ustanovení o almužnách a mešních fundacích, jelikož ve zkoumané době peníze obvykle věnovali na dobročinné účely, do špitálů a vzdělávacích institucí.⁴⁴⁸ Stále platilo, že prostřednictvím poslední vůle urovnávali pozemské záležitosti a snažili se co nejvíce zajistit podmínky k životu svým blízkým.⁴⁴⁹ Tím, že manžel vyřídil před skonem všechny potřebné úřední dokumenty, budoucí vdově ulehčil. Za prvé by zřejmě zprvu

⁴⁴¹ TAMTÉŽ, s. 182.

⁴⁴² OSN XVIII, s. 213; J. ŠPIČÁK, *O Janu Nerudovi*, s. 59.

⁴⁴³ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 484.

⁴⁴⁴ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁴⁴⁵ Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti II*, Praha 2000, s. 136.

⁴⁴⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 206.

⁴⁴⁷ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 167.

⁴⁴⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 203.

⁴⁴⁹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 252.

ani sama nevěděla, co vše musí zařídit, a za další už samotná smrt manžela byla dost stresující záležitostí.⁴⁵⁰

Manželé se častokrát obávali krátkosti svého života, proto chtěli zabezpečit nastávající manželky již ve svatbních smlouvách, obzvláště v případě, když ještě před svatbou postonávali, na což upozorňoval budoucí manželku kupříkladu František Věnceslav Jeřábek: „*Co se týče mého zdraví – že dlouhého věku nedotáhnu – i v tom můžete být drahá Luiso! uspokojena. Jakého kol stáří dosáhne, ví ovšem jedině Bůh, a i já v sobě soudím, že toho, co se dlouhý věk jmenuje, neobsáhnu. Má nynější choroba však dle výroků všech znamenitějších lékařů Prahy s tím nesouvisí. Že to není tuberkulosis, je jisté, a jestli se někdy vyvine? Můj bože, jist před ní a před nemocí vůbec není nikdo. To by byla přílišná bázlivost. Ptal sem se schválně výhledem k Vám a k našemu poměru mého přítele dra. Vatera na své zdraví a ten mne o všem upokojil. Dovolil mi i kouřit i tančit a radil mi, abych se co nejdříve oženil, že prý potřebuji mírný, a rozměřený, pořádný život.*“⁴⁵¹ Jeho obavy se nepotvrdily, s Aloisií prožil v manželství dvacet sedm let. Trochu jiným případem byl Jan Zeyer, který sice trpěl srdeční vadou, ale nejspíše o ní nevěděl, zemřel nečekaně ve čtyřiceti sedmi letech, aniž by stačil podniknout patřičné kroky k zajištění své rodiny.⁴⁵²

Ve chvíli, kdy manžel zemřel, každá z vdov reagovala jinak. Část z ovdovělých žen se se smrtí manžela vyrovnala ihned, jelikož jim mnohdy nezbylo nic jiného, a obzvláště v případě, že měly malé děti, vzpomínání se přišlo velice rychle. Lehce se se ztrátou chotě vyrovnaly i ty ženy, pro které znamenala smrt manžela vysvobození. Týkalo se to zejména těch, které manžel psychicky či fyzicky týral, nadměrně užíval alkohol, či nebyl schopný uživit rodinu. Druhou skupinu reprezentovaly ty, které odchod muže paralyzoval a vykojil je ze života natolik, že se už nikdy nevzpamatovaly. Každá z manželek, které ovdověly, se chovala jinak, jelikož záviselo na její osobnosti, na tom, jaké byly její poměry a jak se dokázala vyrovnat s takovýmto traumatem. Všechny ovdovělé ženy spojovalo to, že ztratily dosavadní jistoty, a navíc většina z nich přišla o pocit bezpečí, který cítily u svého manžela.

⁴⁵⁰ J. KOHOUTOVÁ, *Konstrukce otcovské identity*, in: J. Hutečka – J. Kohoutová – R. Pavlíčková – R. Švaříčková Slabáková (edd.), *Konstrukce maskulinní identity*, s. 174.

⁴⁵¹ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, korespondence odeslaná, František Věnceslav Jeřábek Aloisii Šolcové, s.l. 16. března 1862.

⁴⁵² J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 11.

2. 2 První dny po smrti manžela

Tab. č. 4 – Přehled údajů k vdovství ženy⁴⁵³

Jméno vdovy	Rok ovdovění	Věk ženy při ovdovění	Délka vdovství	Délka života ženy
Barbora Nerudová	1857	62 let	12 let	74 let
Karolína Pinkasová	1865	61 let	20 let	81 let
Johana Englová	1845	35 let	29 let	64 let
Eleonora Zeyerová	1851	40 let	30 let	70 let
Anna Klicperová	1859	45 let	41 let	86 let
Aloisie Jeřábková	1893	55 let	24 let	79 let
Marie Purkyňová	1868	27 let	46 let	73 let
Dorota Hálková	1874	31 let	33 let	64 let

Smrt byla v 19. století ritualizovaná, proto každá její část měla přesná pravidla, podle kterých se společnost řídila. Zprvu se mrtvé tělo muselo oddělit od světa živých, proto nechali pozůstalí nebožtíka vystavit v rakvi v pokoji a rodina získala čas se s ním rozloučit. Následoval pohřební průvod, obřad, uložení rakve do hrobu, poté navazovala hostina, vzpomínková slavnost, zádušní mše a všechny tyto uvedené části byly pořádány pokud možno podle přání zemřelého.⁴⁵⁴

První okamžiky po smrti manžela představovaly pro vdovy náročnou chvíli, což reflektovala Krista Nevšimalová v *Informatoriu moderní ženy* vydaném v roce 1905: „*Ve velmi četných případech přežije manželka svého chotě a zůstává velmi často se svými dětmi v situaci nadmíru trapné, nevědouc si, zvláště v prvním čase, rady ani pomoci.*“⁴⁵⁵ Zprvu většinu vdov situace ochromila, jak to popsala ve svých pamětech Anna Kavalírová, která zůstala po smrti manžela Františka v domě úplně sama, všichni příbuzní ihned odjeli, tišila plačícího syna a v první chvíli nevěděla, co bude dělat dál.⁴⁵⁶ Těžké chvíle si zažila i Eleonora Zeyerová, která v době smrti manžela čekala již šestý měsíc dítě a syn se narodil až tři měsíce po manželově smrti.⁴⁵⁷ Také Dorota

⁴⁵³ Srov. U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 35. Autorka uvádí pro německé prostředí, které zkoumala, že nejvíce žen ovdovělo mezi padesátým a šedesátým rokem života, méně ve skupině mezi dvaceti osmi až čtyřiceti lety. Délka ovdovění se v průměru pohybovala okolo dvaceti až třiceti let.

⁴⁵⁴ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 258–259.

⁴⁵⁵ Krista NEVŠÍMALOVÁ, *Informatorium moderní ženy*, Praha 1905, s. 134.

⁴⁵⁶ O. ZIELECKÁ (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, s. 153.

⁴⁵⁷ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901.

Hálková, přestože se po náhlé smrti manžela snažila být silná, se neubránila smutku, jelikož zůstala sama na výchovu teprve dvouročního syna.⁴⁵⁸

Vdovy dodržovaly předepsanou dobu smutku, jež podle konvencí tehdejší společnosti musela trvat nejméně dva roky, a která měla stačit na to, aby se vdova ze smrti manžela vzpamatovala. Smutek se nedal zkrátit, ale mohl se prodloužit, jak uvedl v knize *Společenský katechismus* pedagog Jiří Stanislav Guth-Jarkovský, jehož studie o dobrých mravech sice vyšla až v roce 1914, ale odrážela zvyklosti druhé poloviny 19. století. Podle konvencí šest neděl po smrti manžela vdova nepřijímala návštěvy a v prvním roce držela hluboký smutek. V první polovině smutnění příručky doporučovaly vyhnout se jakémukoliv hluku, proto neměla po tuto předepsanou dobu v domě znít hudba a zpěv, následně po uplynutí této lhůty platila volnější pravidla.⁴⁵⁹ Dále záleželo na každé vdově, jak bude smutek prožívat, např. Josefa Náprstková se po dva roky trýznila svým žalem a až po uplynutí této doby se z nejhoršího smutku vzpamatovala.⁴⁶⁰

Ovdovělé ženy si mnohdy odchod manžela uvědomily až s odstupem času a nová skutečnost na ně dolehla později, o čemž ve svých vzpomínkách psala Marie Purkyňová: „*Jen jeden nám odešel a nevrátil se již, zmizel z našeho středu, náš Karel... Skonal tak náhle, že jsme si ani neuvědomili možnost jeho odchodu.*“⁴⁶¹ První uvědomění si smrti blízkého člověka mohlo přijít kdykoliv a odkudkoliv, zmíněná Marie Purkyňová si poprvé smrt manžela uvědomila, jak sama psala, když začal zvonit umíráček. Na první chvíli po skonu manžela vzpomínala takto: „*Bylo již pozdě večer, když skonal, a nedala jsem dědouška [Jana Evangelistu Purkyně] budit. Ráno mu sdělil Karlovu smrt doktor Novotný. Byl připraven na ni, ale zdrtila ho. Krásné ráno to bylo; květná neděle. Stála jsem u otevřeného okna a umíráček zvonili; bylo jej slyšet tak zřetelně.*“⁴⁶² Zvonění představovalo první položku pohřebních výdajů, kterou vdova musela zaplatit. Počet zvonění se odvíjel od přání nebožtíka a vůle vdovy, takže mnohokrát zvonili i v několika kostelech. Tuto možnost zvolila Dorota Hálková, která nechala svému manželovi zvonit v kostele Marie Sněžné a v kostele sv. Trojice, jelikož

⁴⁵⁸ Ženské listy, 1. listopadu 1874, č. 2.

⁴⁵⁹ Jiří Stanislav GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus* I, Praha 1914, s. 79, 83. Dále k tomu i Eva UCHALOVÁ, *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997, s. 23–24; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 104.

⁴⁶⁰ M. SECKÁ – M. ŠÁMAL, *Byl to můj osud*, s. 43.

⁴⁶¹ M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 54–55. Srov. B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 206.

⁴⁶² M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 55.

se oba kostely nacházely v blízkosti Hopfenštokovy ulice, kde rodina Hálkova bydlela.⁴⁶³

První kroky po smrti manžela vypadaly obdobně v každé měšťanské rodině, takže se z nařízení státu provedlo ohledání mrtvého těla, které potvrzovalo, že zemřelý doopravdy skončil. Mezitím farář vystavil úmrtní list a učinil zápis do matriky zemřelých.⁴⁶⁴ V počáteční chvíli se nebožtíkovi katolického vyznání zatlačily oči a dal se mu do ruky křížek, následně byla jeho mrtvola omyta, oblečena a naaranžované tělo nechala rodina vložit do objednané rakve k poslednímu rozloučení. Pokoj, kde zemřelý ležel, zatemněli, pouze za hlavou mrtvého hořely dvě svíce, a do takto připravené, klidné a tiché místnosti, chodily návštěvy, které se přišly s nebožtíkem naposledy rozloučit.⁴⁶⁵ Obdobné návštěvy přicházely po celou dobu smutku dát sbohem do Fügnerova domu, kde „v černě zastřené tělocvičně odpočíval mrtvý Fügner v rakvi na vysokém katafalku a kolem něho stály v hlubokém smutku sokolské strážce. Tam ho viděli naposledy žena a dcera i jeho přátelé.“⁴⁶⁶

Po smrti manželů vdovy oblékly smuteční šaty a obličej zakryly černým závojem předepsané podoby, jelikož právě tak demonstrovaly svůj stav navenek. Šaty se šily z černé látky bez lesku, jednoduchého střihu, jediný zdobný prvek, který vyhovoval konvencím, byl ušitý z krepu a po polovině předepsaného smutku mohly vdovy vyměnit krepové ozdoby za hedvábné. Ovdovělé ženy se po dobu smutku nezdobily zlatými šperky, ovšem pokud je chtěly nosit, mohly jen ty z černých perel a onyxu a jediným přípustným šperkem připomínajícím zemřelého manžela byl snubní prstýnek.⁴⁶⁷ Vdovy, které se rozhodly, že už se do konce života nevdají, nosily smuteční šaty až do svého skonu. Ovdovělé ženy obdobně jako Kateřina Fügnerová kromě uctění památky zemřelého volily černou barvu v šatníku i proto, že se jim prostě líbila.⁴⁶⁸

⁴⁶³ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, vyúčtování pohřebních poplatků po zemřelém Vítězslavu Hálkovi, Praha 9. října 1874.

⁴⁶⁴ TAMTÉŽ, fond Jan Neruda, doklady rodinné, úmrtní list Antonína Nerudy; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, úmrtní list Vítězslava Háška, výpis z roku 1945; M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou*, s. 419.

⁴⁶⁵ J. S. GUTH-JARCOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 70; H. STOKLASOVÁ, *Katolické pohřbívání v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 255–270, zde s. 261.

⁴⁶⁶ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 213.

⁴⁶⁷ E. UCHALOVÁ, *Česká móda*, s. 23–24; P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 318; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 153; B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 205.

⁴⁶⁸ J. S. GUTH-JARCOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 81; J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 126.

Po smrti muže nechala rodina zhotovit úmrtní oznámení, jehož tisk a následné rozesílání většinou zajistil pohřební ústav.⁴⁶⁹ Ten mohl pohřeb zařídit od první chvíle až do úplného konce, proto jeho služeb využila Dorota Hálková, která sice za provedení a obstarání pohřbu zaplatila 385 zlatých a 63 krejcarů, ale nemusela se sama o nic starat a zbavila se tím starostí a povinnosti organizovat smuteční akt.⁴⁷⁰

Úmrtní oznámení zasílala svým jménem celá rodina, jejíž členové na něm byli uvedeni: „*Johana Englová, rozená Zimmerová, dává jménem svým a jménem svého nezletilého syna nejbolestivější zprávu o smrti svého nejmilejšího manžela, otce, Josefa Engla [...]*.“⁴⁷¹ Úmrtní oznámení obsahovalo nebožtíkovu adresu, jelikož po zaslání kondolence se předpokládala osobní návštěva v domě smutku. Ideálně se úmrtní oznámení posílalo tak, aby příbuzní, přátelé a hosté získali dostatek času na příjezd na pohřeb.⁴⁷² Hippolyt Pinkas, když jeho otec skonal, žil ve Francii a rozhodně potřeboval čas, aby se mohl dostavit na otcův pohřeb. Jak bylo výše uvedeno, otcův pohřeb stihl a získal na košířském hřbitově šanci naposledy se rozloučit.⁴⁷³

Hosté, kterým přišlo úmrtní oznámení, se v něm dočetli o příčině smrti nebožtíka, o dni a hodině skonání a věku zemřelého.⁴⁷⁴ Všichni obeslaní tak věděli, že Josef Engel zemřel večer 17. ledna 1845 okolo deváté hodiny ve čtyřiceti osmi letech na břišní tyfus.⁴⁷⁵ Pohřební hosté se z přijatého parte dále dozvěděli o dni, hodině a místě konání pohřbu a o zádušní mši, jako v úmrtním oznámení Františka Věnceslava Jeřábka, v němž stálo: „*Tělesná schránka drahého zesnulého bude v neděli, 2. dubna t[ohoto] r[oku] o 3. hodině odpolední v kapli ‚na Smetance‘ vykropena a pak na hřbitově Vyšehradském k věčnému odpočinku uložena. Zádušní mše svatá sloužena bude ve čtvrtek, 6. dubna t[ohoto] r[oku] o 9. hodině ranní v kapli Vinohradské ‚na Smetance‘.*“⁴⁷⁶

⁴⁶⁹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 253.

⁴⁷⁰ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, kvitance za provedení pohřbu Vítězslava Hála, Praha 21. října 1874.

⁴⁷¹ TAMTĚŽ, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní oznámení Josefa Engla. V originálním znění „*Johanna Engel, geborne Zimmer, gibt im eigenen und im Namen ihres unmündigen Sohnes Emanuel die für sie höchst schmerzvolle Nachricht von dem Hinscheiden ihres innigst geliebten Gatten, beziehungsweise Vaters, Joseph Engel [...]*.“

⁴⁷² J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus* I, s. 71, 73.

⁴⁷³ F. X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, s. 46.

⁴⁷⁴ Srov. LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, úmrtní oznámení Františka Věnceslava Jeřábka.

⁴⁷⁵ TAMTĚŽ, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní oznámení Josefa Engla.

⁴⁷⁶ TAMTĚŽ, fond František Věnceslav Jeřábek, doklady vlastní, úmrtní oznámení Františka Věnceslava Jeřábka.

V úmrtních oznámeních se vždy nacházely předepsané informace pro smuteční hosty, ale jejich podoba se značně lišila podle vkusu objednavatele, takže některé z nich zdobily básně, jiné motivy květin a též se tiskla stručná úmrtní oznámení typu: „*Karel Purkyně, akademický malíř, redaktor obrázkové části Květů, stár 34 let, zemřel dne 6. dubna ráno ochrnutím plic. Pohřeb bude ve středu dne 8. dubna o 3. hodině odpoledne z čís[la] 74–II v Spálené ulici. V Praze, dne 6. dubna 1868.*“⁴⁷⁷ S Karlovým pohřbem pomáhala rodině *Umělecká beseda*, která kromě rodinného úmrtního oznámení informovala smuteční hosty v novinách. Nešlo o neobvyklou záležitost, jelikož i samy měšťanské rodiny, obdobně jako u zmíněných Purkyňových, pro jistotu vydaly úmrtní oznámení též v novinách, tím plánovaný pohřeb získal veřejný charakter a zároveň se poukazovalo na to, že zemřelý byl členem širší komunity.⁴⁷⁸ Dobové listy psaly i o průběhu konaného pohřbu jako o veřejné akci, proto v roce 1893 Zlatá Praha informovala o úmrtí Františka Věnceslava Jeřábka: „*Zemřel' [!] dne 31. března 1893 na Král[ovských] Vinohradech a byl dne 2. dubna za hojného, srdečného účastenství vlasteneckých, uměleckých, vědeckých a politických kruhů pražských a vinohradských, četných deputací z rodiště svého, města Sobotky, a četných, upřímných přátel svých s projevy veliké úcty a slávy uložen k věčnému odpočinku na hřbitově Vyšehradském.*“⁴⁷⁹

Vdovy po smrti manžela odpovídaly na doručené kondolence, v nichž příbuzní, přátelé a další vzpomínali na nebožtíka. Kondolenční listy vždy vyznívaly kladně, jelikož se jejich pisatelé snažili vdovám zmírnit jejich bolest.⁴⁸⁰ V tomto duchu psal Zikmund Winter kondolenční psaní Aloisii Jeřábkové: „*Z toho velikého neštěstí, kteréž Vás, velevážená milost paní, potkalo, věřte, mám lítost upřímnou. Měl jsem příležitost několikrát přesvědčiti se, jak znamenitý muž zvěčnělý byl, a chápu dobře Vaši velikou ztrátu.*“⁴⁸¹ Kondolence též sloužily jako způsob vyrovnání se se smrtí blízkého, proto Jiljí Jahn, přítel Vítězslava Háčka, psal jeho vdově: „*Těšil jsem se srdečně jeho zdravému a statnému vzezření. Jsem dosud jak omráčen, odešel mi kus srdce do hrobu!*“⁴⁸² Ovšem nejvíce s vdovou sdílely bolest ženy, které již samy ovdověly.⁴⁸³

⁴⁷⁷ TAMTĚŽ, fond Karel Purkyně, doklady, úmrtní oznámení Karla Purkyně.

⁴⁷⁸ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 215.

⁴⁷⁹ Zlatá Praha, 7. dubna 1893, č. 21.

⁴⁸⁰ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 82, 84.

⁴⁸¹ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, Zikmund Winter Aloisii Jeřábkové, s.l. 1893.

⁴⁸² TAMTĚŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Jiljí V. Jahn Dorotě Háčkové, Pardubice 12. října 1874.

⁴⁸³ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 82, 84.

Zaslané kondolence sloužily i jako omluvenky, pokud se hosté na pohřeb nemohli dostavit. Současně s kondolencemi truchlící posílali věnce či kytice k smuteční výzdobě, jelikož všechny tyto projevy soustrasti představovaly neodmyslitelnou součást smuteční kultury.⁴⁸⁴

Během příprav byla rakev s nebožtíkem nadále umístěna v tiché místnosti, kde stála kroupka se svěcenou vodou a rodina se u rakve střídala a modlila se tu až do jejího vynesení z bytu.⁴⁸⁵ Jak už bylo zmíněno, samotný pohřeb obvykle již ve zkoumané době vypravoval pohřební ústav, kterému pozůstali zaplatili, ovšem pokud se nebožtík účastnil veřejného života, většinou výpravu jeho pohřbu převzala příslušná komunita, a tak členové např. *Sokola* či *Umělecké besedy* na sebe vzali břímě přípravy pohřbu, aby rodině ulehčili.⁴⁸⁶ K začlenění spolků při přípravě pohřbu Vítězslava Háška nabádaly dokonce *Národní listy*: „*Všechny pražské spolky a jednoty neb jejich členy, kteří jakýmkoliv korporativním způsobem chtěli by se účastnit pohřbu zvěčnělého Vítězslava Háška, zve níže psaný výbor ku společné poradě dnes večer o 7. hodině v místnostech Umělecké besedy v Široké ulici čís[lo] 28–II. V Praze, dne 9. října 1874.*“⁴⁸⁷

Pohřby největších velikánů měla společnost plně v rukou, při nich byl nebožtík organizátory vystaven na veřejném místě (pražská radnice, Pantheon Národního muzea) a z toho místa poté vycházel veřejný pohřeb. Současně se vydávaly biografie, oslavné nekrology, články a další díla k uctění památky zemřelého, v nichž se obvykle zrcadlil pozitivní obraz zemřelého, jelikož sloužila jako způsob vyjádření kolektivního uznání.⁴⁸⁸ Jakákoliv výtka v nekrologích byla formulována vždy kladně, jako v případě Karla Purkyně, kterému autoři vyčetli mnoho nadšení a málo vytrvalosti.⁴⁸⁹ Nekrology se staly povinností vlastenecké společnosti, tzn., že kdyby pro nějakou veřejnou osobu nevyšly, znamenalo by to porušení konvencí. Noviny kromě nekrologů vydávaly

⁴⁸⁴ J. S. GUTH-JAROVSKÝ, *Společenský katechismus* I, s. 73; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 71–72.

⁴⁸⁵ J. S. GUTH-JAROVSKÝ, *Společenský katechismus* I, s. 70–71.

⁴⁸⁶ L. VELEK, *Stáří, smrt a pohřeb politických vůdců*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 298–308, zde s. 305; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 253, 259.

⁴⁸⁷ *Národní listy*, 9. října 1874, č. 276.

⁴⁸⁸ L. VELEK, *Stáří, smrt a pohřeb*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 305; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 76–77.

⁴⁸⁹ Volné směry. Měsíčník umělecký, 16. prosince 1941, č. 3.

podobizny zemřelých, jejichž počet a rozsah závisel na významu dané osoby, a proto v případě Vítězslava Háalky vyšly snad ve všech novinách té doby.⁴⁹⁰

Hosté svoji účast na smutečním dni potvrdili tím, že ohnuli roh navštívenky, kterou zanechali při své návštěvě v domě smutku. Ti, kteří se rozhodli zúčastnit se pohřbu, se v den jeho konání oblékli do tmavých, ideálně černých šatů.⁴⁹¹ I den pohřbu měl svá předepsaná pravidla, podle nichž zprvu vstoupil do domu kněz, aby vykropil mrtvolu, během toho zvonil zvon a následně bylo tělo nebožtíka vyneseno z budovy. Tyto přesně dané kroky mohla narušit pouze nějaká nenadálá skutečnost, kupříkladu během pohřbu Karla Purkyně jeho tichý začátek přerušila vichřice a prudký déšť.⁴⁹² Pohřební průvod započal v domě nebožtíka, o čemž informovalo úmrtní oznámení jako v případě Václava Klimenta Klicpery: „[...] *tělesná jeho schránka bude 18. září o půl šesté hodině odpoledne v domě č. 552–II na Karlově náměstí pokropena a potom na Volšanském [!] hřbitově pohřbena.*“⁴⁹³

Pohřební průvod rodina vypravovala podle svých finančních možností a mnohdy jí s ním vypomáhal spolek (*Sokol, Umělecká beseda*), který spolupracoval s magistrátem města. Pokud zemřelý působil aktivně ve veřejném světě, pohřeb tomu odpovídal, takže jeho organizátoři nechali vysypat ulice pískem, zařídili květinovou výzdobu, rozsvítili svícný a zaplatili za vyzvánění zvonů.⁴⁹⁴ V případě smrti významného měšťana instituce s ním spojené vyvěsily smuteční prapory – jako když zemřel Vítězslav Hálek, kdy černé zástavy zavlály z *Umělecké besedy*, z *Akademického čtenářského spolku* a mnohých dalších domů. Na ty, kteří procházeli okolo budov a viděli prapory, působila černá barva jako impuls k připomenutí si zemřelého.⁴⁹⁵ Ve zkoumaném období měl pohřební průvod nejen veřejně známé, ale též neveřejné osoby jasnou podobu, započal v domě nebožtíka, pokračoval do kostela a poté na hřbitov.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ J. JANÁČKOVÁ (ed.), *Jakub Arbes*, s. 146; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 76–77.

⁴⁹¹ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 75.

⁴⁹² LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, vyúčtování pohřebních poplatků po zemřelém Vítězslavu Háalkovi, Praha 9. října 1874; TAMTÉŽ, účet faráře u Panny Marie Sněžné za pohřeb Vítězslava Háalky, Praha 15. října 1874; TAMTÉŽ, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, strojopis Dokonává starý dům.

⁴⁹³ TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, doklady vlastní a rodinné, úmrtní oznámení Václava Klimenta Klicpery.

⁴⁹⁴ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 71; L. VELEK, *Stáří, smrt a pohřeb*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 305.

⁴⁹⁵ A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hálek*, s. 40.

⁴⁹⁶ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 265.

Zemřelého doprovázeli příbuzní v pořadí uvedeném na úmrtním oznámení, dále přátelé, hosté i služebnictvo.⁴⁹⁷

Jak vypadal pohřební průvod proslulého měšťana, lze popsat na pohřebním průvodu Vítězslava Háalka, během něhož šli před rakví zástupci spolků (*Sokola, Hlaholu, Čtenářské besedy Tyl, Jednoty dramatických spisovatelů a dramatiků* a další), pěvecký sbor a kněz a ihned za rakví kráčela mladá vdova Dorota s dvouletým synem v náruči.⁴⁹⁸ O podobě průvodu podává svědectví také vzpomínka spisovatele Ladislava Malého: „*A nejednou mi [matka] vyprávěla, že básník Vítězslav Hálek měl v Praze královský pohřeb a snad i moje matka se ho jako divák zúčastnila. Vyprávěla mně, že za rakví nesli malého dvouletého synáčka v sametových šatech.*“⁴⁹⁹ Za rodinou Hálkovou se řadili vzdálenější příbuzní, přátelé podle důležitosti, následně akademičtí hodnostáři a další čestní hosté.⁵⁰⁰ Tělo nebožtíka uložené v rakvi vezl umrlčí vůz, který zdobily vavřínové věnce s černými stuhami a zlatými nápisy a nepostradatelnou součástí průvodu byly svíce či pochodně, které nesli účastníci zapálené.⁵⁰¹ Velikost průvodu se odvíjela od veřejného působení nebožtíka, takže pokud byl během života známý široké veřejnosti, na jeho pohřeb dorazil velký počet osob (výše zmíněný průvod Vítězslava Háalka tvořilo 2600 osob). Pohřební uskupení tradičně vycházelo v odpoledních hodinách, tímto pravidlem se řídil i Háalkův pohřeb, který započal v domě v Pasířské ulici ve čtyři hodiny odpoledne.⁵⁰²

Průvod po cestě městem dorazil do kostela, který kněží zahalili do smutečního tak, že černé závěsy splývaly podél velkého oltáře a smuteční barva halila též postranní oltáře. V kostele plála rodinná svíce, o kterou se na přání pozůstalých staral kněz, jinak vládlo při pohřbu přítmí, proto kněží rozmístili v kostele lucerny tak, aby nenarušovaly smuteční atmosféru. Do takto připraveného prostoru byla v době, kdy dorazil průvod do kostela, umístěna rakev na katafalk před oltářem a smuteční hosté si posedali do lavic. Následně začal probíhat církevní obřad, v rámci něhož kněz sloužil mši, při které

⁴⁹⁷ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus* I, s. 76.

⁴⁹⁸ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; srov. J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus* I, s. 76.

⁴⁹⁹ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, vzpomínka Ladislava Malého, Zbraslav 11. července 1949.

⁵⁰⁰ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, výstřižky, články z různých novin týkající se smrti a pohřbu Vítězslava Háalka. K řazení průvodu více J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus* I, s. 76; L. VELEK, *Stáří, smrt a pohřeb*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 307.

⁵⁰¹ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, O pohřbu našeho otce, opis z Národních listů z 9. dubna 1868.

⁵⁰² TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, úmrtní oznámení Vítězslava Háalka; A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hálek*, s. 40.

vypomáhali ministranti.⁵⁰³ Poté pokračoval pohřební průvod na hřbitov, přičemž u pražských katolíků končil na Olšanech, na malostranském hřbitově v Košířích, či na Vyšehradském hřbitově, naproti tomu protestanti a židé byli pohřbíváni na jiná místa.⁵⁰⁴ Rakev s nebožtíkem celou dobu zdobily, pokud náležel k nějaké skupině, znaky důstojnosti a řády, které osoba za svého života dostala, byly umístěné na černém polštáři za rakví.⁵⁰⁵

Pohřeb byl veřejným aktem, a tak, jak už bylo podotknuto, když zemřel příslušník měšťanské společnosti, přišla se s ním rozloučit kromě příbuzných širší veřejnost (přátelé, sousedé či spolupracovníci).⁵⁰⁶ Pokud zemřelý působil ve veřejné sféře, přišli se s ním rozloučit i ti, kteří ho neznali osobně, ale pojila je společná myšlenka, takže vlastenec si nemohl nechat ujít pohřeb jiného vlastence, jelikož tím ukazoval, že veřejně souhlasí s tím, co za života zastával nebožtík.⁵⁰⁷ Celý proces pohřbívání mrtvého těla sloužil k vyrovnání se se smrtí a k přijetí vzniklé situace, a to nejen pro vdovu, ale i pro všechny účastníky.⁵⁰⁸ Na zmiňovaném Hálkově pohřbu netruchlila pouze vdova, ale těžko se s odchodem přítele smířoval Jan Neruda, kterého smrt Hálek zdrtila, na což vzpomínal Ladislav Quis následovně: „*Osmého října zemřel Hálek. Nerudu neočekávaná tato smrt stihla těžce. Čtu ve svých poznámkách z této doby: 12. 10. 1874. Neruda jest sklíčen a nemůže se vzpamatovati ze ztráty přítele. Mluví jako ve snách. Když jsem šel za ním při pohřbu a on měl sňatý klobouk, viděl jsem, jak nápadně zešedivěl v těchto posledních dnech.*“⁵⁰⁹

Ve většině případů vyjadřovala společnost svou lítost osobně na pohřbu, to ovšem neplatilo v případech, kdy manžel spáchal sebevraždu, nebo odešel z pozemského světa za nevyjasněných okolností; společnost v těchto situacích naopak překypovala pochybnostmi. Ty měla po smrti chotě i Renáta Tyršová, jelikož tělo jejího manžela Miroslava našli v řece a nikdy se nedozvěděla, zda zahynul nešťastnou náhodou, či zvolil dobrovolnou smrt. Po převezení Tyršova těla do Prahy a následném

⁵⁰³ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, vyúčtování kostelníka u Panny Marie Sněžné za pohřeb Vítězslava Hálek, Praha 13. října 1874.

⁵⁰⁴ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 265; M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicínou a disciplínou*, s. 431.

⁵⁰⁵ J. S. GUTH-JARCOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 75.

⁵⁰⁶ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 259; B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 167.

⁵⁰⁷ L. VELEK, *Stáří, smrt a pohřeb*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 298–299; J. RAK, *Pohřeb jako národní manifestace*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 56–64, zde s. 57.

⁵⁰⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické pohřbívání*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 257.

⁵⁰⁹ L. QUIS, *Vzpomínky*, s. 124.

pohřbu se pražská společnost dohadovala o jeho posledních chvílích, a proto kondolence, které chodily vdově, měly značně konvenční ráz. Hosté se pohřbu sebevraha zúčastnili v souladu s pravidly a častokrát si účast jednoduše vysvětlovali tím, že pozůstali nemohou za smrt nebožtíka, či se v souladu s dobovými katechismy uklidňovali tím, že sebevražda je duševní porucha, za kterou dotyčný nemůže. I přes všechna možná vysvětlení se našla skupina osob, která vdovu obdobně jako Renátu Tyršovou vinila ze smrti manžela.⁵¹⁰

Na pohřbu obvykle vystoupil řečník, který si po předchozí úmluvě s rodinou zemřelého připravil text. Tak učinil i spisovatel Václav Vlček, který řečnil na pohřbu Vítězslava Háčka, kde pronesl tklivou řeč o nebožtíkově nadání.⁵¹¹ Vdovu při rozloučení u hrobu zemřelého sledovali všichni účastníci pohřbu a přihlížející, až mnohdy vznikala dojemná scénérie. Jako v případě Háčkova pohřbu: „*Věnec vavřínový nevložili do rakve na jeho krásné černé vlasy a do složených rukou mu jeho žena místo lyry vložila knížku v blankytném hedvábí vázanou Večerní písně s věnováním: ‚Dorince Vinca‘.*“⁵¹² Po vyjádření lítosti pozůstalých a vykonání katolických pohřebních rituálů spustili hřbitovní pomocníci rakev do hrobu a následně rodinní pozůstali a hosté házeli do hrobu po třech hrstech hlíny. Ovšem jinak tomu bylo v případě uložení těla nebožtíka do rodinné hrobky, jelikož do té se dávaly květy. Po ukončení obřadu pohřbívání těla následovalo vyslovení upřímné soustrasti.⁵¹³

Ovdovělá Anna Klicperová v jednom z dopisů reflektovala svůj prožitek z manželova pohřbu, když v říjnu 1859 psala své dceři Anně Pálkovičové do Budapešti: „*Je tomu právě měsíc, co jsme na Olšanech pochovali našeho předobrého tatínka. Přestože umřel chudý, měl královský pohřeb. Sama jsem pro slzy a houstnoucí soumrak celý průvod neviděla, ale tolik vím, že se o uspořádání smutečního doprovodu zasloužil miletínský rodák, bývalý tatínkův žák p[an] Jan Arnold, co se proslavil svou slovanskou mší o svatodušních bouřích na Koňském trhu.*“ Anna ve svém dopise pokračovala dále, popsala celý pohřeb, tak jak jeho popis otiskli v *Lumíru*: „*Před bytem na Dobyčím trhu čp. 552 se hemžilo obecnstvo už hodinu před pohřbem, každý toužil ještě naposledy spatřit v rakvi drahou tvář zesnulého, než ji navždy zakryje víko. Vedle pohřebního vozu šli s pochodněmi žáci slavného nebožtíka [...]. Když postavili rakev k otevřenému*

⁵¹⁰ I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 108–112. O přístupu společnosti i J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 77.

⁵¹¹ A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hálek*, s. 40. K řečníkům více J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 72.

⁵¹² LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁵¹³ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 77.

hrobu, byla už tma. Byl to zvláštní dojem – hrob v rudé záři tolika pochodní.“ Poté zazněly zpěvy, proběhla modlitba, rakev spustili do hrobu a ředitel divadla František Thomé hodil do hrobu věnec z vavřínu.⁵¹⁴

Obvykle rodina pozůstalého přichystala oběd, na který pozvala hosty přijíždějící z daleka, ovšem pořádání hostin nepatřilo mezi povinnosti nebožtíkovy rodiny.⁵¹⁵ Na počest umělců se po jejich pohřbu konaly slavnosti, tak např. učinili ochotníci, kteří uctili památku zesnulého dramatika Václava K. Klicpery.⁵¹⁶ V poslední části pohřebního rituálu probíhaly zádušní mše, které se konaly pár dní po pohřbu a jejichž počet se lišil. Jak bylo výše uvedeno, za Františka Věnceslava Jeřábka sloužil kněz jen jednu zádušní mši, oproti tomu za Vítězslava Hálek jich rodina nechala odsloužit dokonce pět.⁵¹⁷

Zaplacení celého pohřbu stálo vdovy mnohé finance, dokonce některé z nich na něj vydaly poslední úspory.⁵¹⁸ Např. seznam výdajů rodiny po smrti Antonína Nerudy obsahoval kromě rakve a prádla též finance pro zvoníka, nosiče, fiakry, kočího, pomocníky, hrobníky a kněze. Výdaje pokračovaly dále, Nerudovi zaplatili za mši, svíce, smuteční šat, za sepsání závěti a pohřební taxy, až se celková částka vyšplhala na 43 zlatých 23 krejcarů. Antonín Neruda společně s manželkou ještě před jeho smrtí vstoupili do pohřebního spolku, kam přispívali do společné kasy, za což jim spolek podle stanov zaručoval příspěvní na pohřeb. Na tyto pohřební spolky se spoléhali zejména katoličtí věřící, kteří požadovali řádný pohřeb a obávali se, že na něj nebudou mít dostatek finančních prostředků.⁵¹⁹

Vypravení pohřbu Antonína Nerudy stálo mnoho peněz, ale ne tolik jako u Václava Klimenta Klicpery, za jehož pohřeb rodina zaplatila „*2 poslům s umrlčím listem po Praze v deštivém počasí, za poděkování všem ctitelům projevené od paní Anny Klicperové tiskem v pražských m[ěstech] a Bohemii, drožkáři v deštivém počasí při uspořádání pohřebních potřeb a [za] zvaní hostí [!], za rozesílání umrlčího listu po poště do rozličných krajů a za přijímání příspěvku, kostelníku Němečkovi u sv. Štěpána,*

⁵¹⁴ Celý dopis a popis Klicperova pohřbu je uveden v V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 192.

⁵¹⁵ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 77.

⁵¹⁶ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 190.

⁵¹⁷ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, účet faráře u Panny Marie Sněžné za pohřeb Vítězslava Hálek, Praha 15. října 1874.

⁵¹⁸ N. Z. DAVIS – A. FARGE (edd.), *A History of Women*, s. 43; B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 164.

⁵¹⁹ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, seznam výdajů způsobených rodině úmrtím manžele Antonína Nerudy; TAMTÉŽ, členská knížka Jednoty sv. Haštalské na roky 1858, 1863, 1866, 1867, 1868. Ke spolkům více B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 164; Martin PELC, *Měšťanské spolky*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 471–488, zde s. 473.

[...] kaplanovi u sv. Štěpána, zpěvákům do zásoby objednaným, doplatek fiakrům poslaný po Ivanu Klicperu [...].⁵²⁰ Dohromady pohřební výdaje činily 134 zlatých a 55 krejcarů. Dále rodina zaplatila za hrob, hrobníka, pohřební vůz, zvonění, plynové pochodně, zvoníkovi, ministrantům, nosičům kříže a luceren, za vystrojení pokoje v bytě, za smuteční výzdobu postranních oltářů a lavic v kostele, za rodinnou svíci v kostele a peníze obdržel i truhlář za černou leštěnou rakev s medvědími tlapami a křížkem a voskař za svíce.⁵²¹ Klicpera jako známý, veřejně uznávaný muž, měl pompéznější pohřeb než Antonín Neruda, ovšem jak vdova Nerudová, tak Klicperová nedisponovala financemi na zaplacení pohřebních výloh, a proto Nerudová spoléhala na pomoc spolku a Klicperová na veřejnost.⁵²²

Výdaje se mohly znatelně navýšit při pohřbívání nebožtíka do hrobky, jelikož se upravovala pro uložení nové rakve. Mnohem horší situace nastala, když rodina během její kontroly zjistila, že je hrobka poničená, a byla nucena zaplatit za její opravy. Ideálně úpravy proběhly ještě před uložením rakve s nebožtíkem na místo jeho posledního odpočinku, jak učinila Dorota Hálková, která ihned po smrti manžela zaplatila za spravení hrobky na Vyšehradském hřbitově.⁵²³ Stávalo se i to, že tělo zprvu uložili do hrobu a až později vystavili hrobku, jako v případě Jindřicha Fügnera, jehož ostatky nechala paní Kateřina přenést do nově vzniklé hrobky až po čtyřech letech po jeho smrti.⁵²⁴

Starosti rodiny nekončily ani po uložení těla do hrobky, nebo do hrobu, jelikož měla povinnost se o ně postarat, s čímž souvisely další výdaje. Pozůstalí vkládali peníze zejména do výzdoby místa posledního odpočinku, např. pro hrob Adolfa Pinkase navrhl pomník architekt Josef Zítek a jeho syn Hippolyt vytvořil reliéf, který zdobil náhrobní kámen společně se jménem a slovem *Libertas*. Rodina advokáta Pinkase si rozhodně mohla dovolit vyzdobit hrob tak, aby odpovídal postavení zesnulého. Jinak tomu bylo v případě ovdovělé Anny Klicperové, která měla po smrti manžela značné finanční problémy. Ovšem i tak na Olšanských hřbitovech vzniknul pomník s reliéfem hlavy

⁵²⁰ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, doklady vlastní a rodinné, vydání při pohřbu Václava Klimenta Klicpery.

⁵²¹ Národní listy, 17. listopadu 1909, č. 317.

⁵²² ANM, fond rodina Černých, kart. 27, rukopisy, rukopis Rodinná kronika.

⁵²³ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, účet za zednickou práci při úpravě hrobky Vítězslava Hála na Vyšehradském hřbitově, Vyšehrad 11. října 1874.

⁵²⁴ J. SCHÜTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 299.

dramatika, jelikož hrob vykoupil spolek *Svatobor* a staral se o něj.⁵²⁵ Právě v případě veřejné osobnosti se na zaplacení výzdoby hrobu kromě spolků podílela i širší veřejnost, která pořádala rozličné sbírky, a po vybrání dostatku peněz dostala místa posledního odpočinku reprezentativní podobu.⁵²⁶

Po smrti manžela přijala žena novou roli, namísto manželky se z ní stala vdova. Proces smíření sehrál důležitou roli, jelikož čím rychleji se vdova ztotožnila s novým postavením, tím rychleji začala žít svůj vlastní život.⁵²⁷ Jak již bylo podotknuto, některé vdovy se nechtěly s touto rolí smířit a v duchu žily stále se svým manželem, což byl i případ Josefy Náprstkové, která se nemohla vyrovnat se smrtí manžela Vojtěcha. Činnost knihovny i muzea se omezila jen na to nejnnutnější, Josefa nevycházela z domu, ztratila zájem o veškerou činnost a uzavřela se do sebe.⁵²⁸ Stejně tak se vyhýbala všem společenským událostem i Dorota Hálková, která se rozhodla stranit okolnímu dění, a tak „[...] zapadla v širém davu nevšimavých a pozornost nevzbuzujících, zapadla úmyslně, mladšímu pokolení skoro neznáma.“⁵²⁹

Změnu ženina stavu společnost přijala, což je patrné na dopisních obálkách, kde ji začali dopisovatelé označovat spojením: „*Vdova po...*“. Johanu Englovou až do její smrti pisatelé nazývali na obálkách dopisů jako „*vdova po univerzitním profesorovi*“ („*Universitätsprofessorswittwe*“), Aloisii Jeřábkovou jako „*vdova po slovuťném spisovateli a univerzitním profesoru*“ atd.⁵³⁰ Pisatelé tak vdovy označovali podle statusu jejich zemřelých manželů. Tato podoba se vyskytovala pouze u vdov, oproti tomu u vdovců převažovalo užití jejich povolání před vyjádřením jejich stavu, tzn., že např. advokát zůstal stále advokátem a nepoužíval označení advokát vdovec.⁵³¹

U jedné ze zkoumaných vdov, Karolíny Pinkasové, pisatelé neužívali označení odkazující na to, že se adresátka dopisů provdala za advokáta, ale vždy adresovali korespondenci s oslovením: „*Paní Karolína Pinkasová, rozená ze Schaurothů*“.⁵³²

⁵²⁵ František Adolf ŠUBERT, *Klicpera dramatik. Jeho profil a místo v české dramaturgii*, Praha 1898, s. 23; J. HEIDLER, *Dr. Adolf Maria Pinkas*, s. 33; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 197; J. ŠTĚPÁN, *Rody Němečků*, s. 24.

⁵²⁶ J. RAK, *Pohřeb*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 62.

⁵²⁷ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 129.

⁵²⁸ M. SECKÁ – M. ŠÁMAL, *Byl to můj osud*, s. 42–43.

⁵²⁹ *Národní politika*, 3. prosince 1907, č. 334.

⁵³⁰ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Antonín Jaroslav Vršátka Johaně Englové, Benátky 15. prosince 1847; TAMTĚŽ, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, Eliška Krásnohorská Aloisii Jeřábkové, Praha 3. června 1904.

⁵³¹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 228. Autorka uvádí, že manželky byly označovány jako *Professorfrau*, *Diplomatenfrau* a stejně tak byl status manžela přejímán i u vdov.

⁵³² Např. LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence odeslaná, Hippolyt Soběslav Pinkas Karolíně Pinkasové, Lipsko 17. května 1887.

V jejím případě volili dopisovatelé v oslovení před vdovským stavem šlechtický titul, kterým se Karolína pyšnila.⁵³³ Nutno upozornit, že podle dobových pravidel se sama vdova nesměla označovat svým vdovským stavem.⁵³⁴ Jak je vidno, o příjmení svého manžela vdova nepřišla, což se mohlo změnit jedině v případě, že by se rozhodla opětovně provdat.⁵³⁵ Ženy po manželově smrti z velké části ztratily uznání, které jim plynulo z jeho postavení, a zároveň se se ztrátou svého statusu manželky posunuly na sociálním žebříčku na nižší příčku, ovšem stále měly vyšší postavení než neprovdané či rozvedené ženy.⁵³⁶

⁵³³ Jaroslav KALÁB, *O „dačickém původu“ rodu Jiřího Voskovce*, Dačický vlastivědný sborník 4, 2007, s. 243–244, zde s. 244.

⁵³⁴ J. S. GUTH-JARCOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 83.

⁵³⁵ Josef STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, Praha 1900, s. 70.

⁵³⁶ Věnceslava LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872, s. 108; J. S. GUTH-JARCOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 173; P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 231, 249. Rozvod na rozdíl od ovdovění se častokrát namísto smutku pojil s rozepří. Např. sládek Ferdinand Fingerhut se rozvedl s manželkou Marií, která na počátku soudního procesu utekla jak od manžela, tak od dětí. Po rozvodovém řízení byly děti zplozené v manželství označené za nemanželské, Marii se navrátilo věno a celý případ byl odsouzen tehdejší měšťanskou společností. Srov. L. SOCHOROVÁ, *Revolta ženy*, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe*, s. 237.

3. Vdovství a poručnictví v právních normách

Príslušníci měšťanské společnosti stejně jako ostatní obyvatelé českých zemí se v právních věcech řídili kodifikovanými zákoníky. Pro zkoumané období 19. století a vysvětlení právních kodifikací týkajících se vdov a vdovství je zásadní zákoník z roku 1811.⁵³⁷ Tento rakouský občanský zákoník vyhlášený patentem číslo 946 platil od 1. ledna 1812 po celé zkoumané období pro všechny země císařství rakouského (vyjma uherské části). Na počátku 20. století byl několikrát novelizován a jeho platnost definitivně skončila v roce 1965 (prakticky již 1950). Zákoník představuje spojení kanonického, rodinného, dědického a dalších práv, na základě nichž vznikla norma civilního práva s všeobecnou platností.⁵³⁸ Všechny tři díly tohoto zákoníku přinášejí obraz toho, jaké právní normativní postavení měly ženy během celého 19. století s tím, že realita se mohla od normy značně lišit.⁵³⁹ Občanský zákoník byl napsán tak, aby postihoval co nejširší spektrum společnosti, tedy zejména věřící katolického vyznání, právě jim se právní řád nejvíce věnoval, ale některé z jeho paragrafů neopomíjí ani nekatolíky a židovské obyvatelstvo.⁵⁴⁰

3. 1 Vdovství

Vdovskému stavu předcházelo manželství, které je v občanském zákoníku reflektováno od procesu námluv, zasnoubení, ohlášek po vytvoření manželské smlouvy, neopomíjí se v něm ani překážky k uzavření manželství, řeší se jeho platnost, práva a povinnosti manželů, zrušení manželství, rozdělení jmění a další aspekty.⁵⁴¹ Katolíkům zákoník nařizoval pro trvalou platnost manželské smlouvy zapsání do knihy oddaných, kam kromě údajů jako jména, stáří apod. měla být zapsaná i poznámka o tom, zda budoucí

⁵³⁷ V originálním německém znění jako *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie*, Wien 1811. V českém překladu jako *Knihy všeobecných zákonů městských pro všechny německé dědičné země Mocnářství Rakouského*, Praha 1812. Citace zákoníku bude následující Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 1–1502.

⁵³⁸ M. MACKOVÁ, *Všeobecný občanský zákoník v Habsburské monarchii roku 1811*, *Historica Olomucensia* 40, 2011, s. 53–63, zde s. 55; Karel SCHELLE – Jaromír TAUCHEN, *Vývoj kodifikace občanského práva*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 305–320, zde s. 317.

⁵³⁹ Na rozdíl mezi normou a realitou upozorňují ve svém článku Kateřina PALÁTOVÁ – Vendula KRAUSOVÁ – Tereza HAVELKOVÁ, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráňáková (edd.), *Dějiny žen*, s. 501–514, zde s. 502.

⁵⁴⁰ V. VALEŠ, *Církev a stát*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 490–491. Zákoník opomíjí civilní sňatek, ten byl uzákoněn v roce 1868. V této práci k němu nebylo též přihlíženo, jelikož všechny zkoumané ženy vyznávaly katolické náboženství a uzavřely církevní sňatek. Více v J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 31.

⁵⁴¹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 44–136. Sňatkem se zabývala H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 161.

manželé již v minulosti manželský svazek uzavřeli.⁵⁴² Uzavírání těchto manželských (sňatkových) smluv se rozšiřovalo od počátku 19. století a právě ženám, které ovdověly, zaručovaly manželské smlouvy nakládání se společným majetkem.⁵⁴³ Ženy neměly právo na majetek manžela, kterým disponoval před sňatkem, jelikož společné jmění manželů vznikalo až po uzavření smlouvy.⁵⁴⁴ Navíc ženy s uzavřením sňatku získaly práva manželova stavu a jeho jméno, o které nepřišly, jak již bylo uvedeno, když ovdověly, ale jen v případě, že se opětovně vdaly.⁵⁴⁵

Katolické manželství mohlo být úplně ukončeno pouze smrtí jednoho z manželů. Pokud zemřel první muž a žena se stala vdovou, zákoník ji omezoval v uzavření dalšího svazku z důvodu možného těhotenství, které by mohlo narušit práva jak dítěte, tak zemřelého i nového manžela. Musela počkat šest měsíců, než mohla vstoupit do nového manželství, což neplatilo v případě, že lékaři dosvědčili, že není těhotenství možné, pak zemské úřady po uplynutí tří měsíců udělily prominutí čekací lhůty.⁵⁴⁶ K tomu uvedly Kateřina Palátová, Vendula Krausová a Tereza Havelková ve svém článku následující: „*Pochybnosti jistě nikoho netrápily v případě, že šlo o padesátiletou nebo starší ženu.*“⁵⁴⁷ Pokud žena čekala dítě, a přesto vstoupila do nového manželství, hrozil uzavíratelům nového svazku trest, jelikož narušovali dědická práva nenarozeného dítěte, která měla od svého zplazení.⁵⁴⁸

Zákoník samozřejmě neopomíjel dědická práva manželů, vznik a formu testamentu, způsobilost k jeho sepsání, testamentární svědky, či svěřenectví.⁵⁴⁹ Zůstavitel (muž i žena) mohl ustanovit pouze jednoho dědice, který získal celou pozůstalost, či několik dědiců bez předepsaného rozdělení, již obdrželi po smrti zůstavitele rovné díly, ale mohlo se i stát, že těmto dědicům byly určeny přesně vymezené dědické podíly a ostatní díly připadly zákonným dědicům. Existovaly i další formy přidělení dědictví, na které zákoník taktéž pamatoval.⁵⁵⁰ Zákoník ustanovil, že dědické smlouvy týkající se celé pozůstalosti nebo jen jejích dílů byly platné pouze při

⁵⁴² Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 80.

⁵⁴³ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 152.

⁵⁴⁴ J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 77; Emanuel TILSCH, *Rakouské právo rodinné*, Praha 1908, s. 52; M. MACKOVÁ, *Sňatek*, in: M. Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim*, s. 71; K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 59.

⁵⁴⁵ J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 70, 75; E. TILSCH, *Rakouské právo rodinné*, s. 38.

⁵⁴⁶ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 111, 120; J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 60.

⁵⁴⁷ K. PALÁTOVÁ – V. KRAUSOVÁ – T. HAVELKOVÁ, *Žena pohledem právních norem*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 503–504.

⁵⁴⁸ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 121; J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 26, 43.

⁵⁴⁹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 531–646.

⁵⁵⁰ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 554, 555, 556, 557.

sjednání mezi manžely. Pokud se z nějakého důvodu stalo, že zůstavitel nezanechal platnou závěť, nebo ustanovení dědicové nemohli či nechtěli přijmout dědictví, pak pozůstalost připadla zákonným dědicům pozůstalého.⁵⁵¹ Manžel mohl prostřednictvím závěti umožnit manželce přístup ke společnému majetku, což bylo během 19. století stále více využíváno, a tak počty takovýchto posledních vůlí narůstaly.⁵⁵² Na druhou stranu do svého posledního odkazu mohl zůstavitel vložit výjimku pro ovdovělé dědice, kteří měli jedno nebo více dětí, zakazující vstoupit do manželského svazku s určitou osobou.⁵⁵³ To znamená, že vdovy, které se rozhodly porušit ustanovení manžela, nebo se opětovně vdaly dříve, než jim to povoloval zákon, mohly přijít o vše, co obdržely po smrti předchozího manžela.⁵⁵⁴

Pro postihnutí problematiky vdov a vdovství je důležitá ta část zákoníku, která se týká zákonného práva dědického manžela.⁵⁵⁵ V paragrafu 757 je uvedeno: „*Manžel, jenž zůstavitele přečká, jest vedle dětí zůstavitelových a jejich potomků zákonným dědicem čtvrtiny pozůstalosti. Vedle rodičů zůstavitelových a jejich potomků nebo vedle děda a báby jest zákonným dědicem polovice pozůstalosti.*“⁵⁵⁶ Tato část je uzavřena tím, že se ve všech případech do dědického podílu započítalo pozůstalému manželu to, co mu náleželo na základě svatební smlouvy či z dědické smlouvy. Celé dědictví mohl pozůstalý manžel získat jen v tom případě, že již nežili zákonní dědicového prvního a druhého pokolení.⁵⁵⁷

V zákoníku se řešila i otázka obvěnění, jitřního daru, společenství statků, správy vlastního jmění, dědické posloupnosti, doživotního používání jmění v případě smrti, vdovského platu a věna, které patřilo manželce a na které měla nárok vyplývající ze svatební smlouvy. Zletilá nevěsta se mohla s manželem dohodnout o správě svého věna, jinak tomu bylo v případě nezletilosti, kdy tyto záležitosti za dívku sjednával otec či poručník, a u nemanželských dcer, jež mohly žádat o své věno pouze matku.⁵⁵⁸ Věno si manžel měl vyžádat po uzavření manželství s tím, že mu náležela část skládající se

⁵⁵¹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 602, 727, 728. V následujících paragrafech jsou v zákoníku uvedeny třídy, které mohly dědit. 946/1811 Sb. z. s. § 730–751. Dále i nemanželské děti či osvojenci, srov. Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 754, 755.

⁵⁵² M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 152.

⁵⁵³ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 700, 796.

⁵⁵⁴ E. TILSCH, *Rakouské právo občanské. Právo dědické*, Praha 1911, s. 23.

⁵⁵⁵ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 757–761.

⁵⁵⁶ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 757.

⁵⁵⁷ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 757, 758.

⁵⁵⁸ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 669, 1217, 1218, 1219, 1220, 1221. V případě Zdeňky Havlíčkové se o věno zajímala celá společnost. Národ si vzal za úkol Zdeňce zajistit věno, které by odpovídalo jejímu postavení a zaručilo jí společensky přijatelný sňatek. Srov. M. LENDEROVÁ, *Dcera národa?*, s. 40.

z hotovosti, dlužních pohledávek či ze spotřebitelských věcí, naproti tomu manželka byla majitelkou nemovitých statků a muž jejich poživatel. Pokud manžel zemřel, věno připadlo manželce, z čehož vyplývá, že po smrti živitele pomohlo k zajištění vdovy a jejich dětí, ovšem v případě, že zemřela manželka první, získali věno její dědicové.⁵⁵⁹

Manželé mohli uzavřít tzv. společenství statků, které dávalo manželovi právo na polovinu statků jemu svěřených, ale v případě neutvoření společenství měl každý z manželů svůj díl s vlastnickými právy a při jakýchkoliv pochybnostech se právo přiklonilo vždy na stranu muže. Dále zákoník vdově zaručoval právo na obdržení vdovského platu určeného na její výživu, a to ihned po úmrtí manžela.⁵⁶⁰ Vdovský plat měl podobu opakujících se dávek a ovdovělá žena o něj přišla jen při vstupu do nového manželství.⁵⁶¹ Vdova mohla využívat po manželově smrti i „*obyčejnou výživu z pozůstalosti*“, a to po dobu šesti týdnů. Jinak tomu bylo u těhotných ovdovělých žen, jelikož jim zákoník garantoval prodloužení této doby, a tím získaly zajištění až do šesté neděle po porodu, ovšem nemohly současně s touto výživou pobírat vdovský plat.⁵⁶²

Zákoník pamatoval na děti narozené v manželství, takže ustanovoval povinnost otce zabezpečit děti do doby, než se mohly samy žít, naproti tomu matka měla pečovat o jejich tělesnou výchovu a zdraví. Pokud otec zemřel, na matku přešla povinnost postarat se o děti, avšak v případě, že jako první zemřela matka, právo na péči o děti přešlo na rodiče z otcovy strany a následně na ty z matčiny. Otec ručil za děti do jejich zletilosti, což mohl na jeho žádost zrušit pouze soud. Jinak tomu bylo u nezletilé dcery, která se provdala, jelikož její práva přešla na manžela s tím, že o jmění do její zletilosti rozhodoval otec. Zákoník rozlišoval i mezi poručníky a opatrovníky, kteří dohlíželi na nezletilé či nezpůsobilé děti, jež přišly o otce. Rozdíl mezi nimi spočíval v tom, že poručník se staral o nezletilého a kromě toho spravoval i jeho jmění, oproti tomu opatrovník pečoval o zletilé děti, které se samy o sebe nedokázaly postarat (z důvodů fyzických či duševních omezení). Ze zákoníku jasně vyplývá, že muži stáli v čele rodiny, i proto kromě jiného rozhodovali o tom, kde bude

⁵⁵⁹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 1225, 1227, 1228, 1229; M. MACKOVÁ, *Sňatek*, in: M. Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim*, s. 71.

⁵⁶⁰ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 1231, 1233, 1234, 1177, 1178, 1237, 1238, 1242.

⁵⁶¹ E. TILSCH, *Rakouské právo rodinné*, s. 66.

⁵⁶² Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 1243, 1244. Srov. J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 75; E. TILSCH, *Rakouské právo rodinné*, s. 51.

rodina společně bydlet, což se změnilo jedině při jejich skonu, po němž toto právo zvolit si místo bydliště podle vlastního uvážení získaly vdovy.⁵⁶³

Postavení žen, které ovdověly a postavily se do čela obchodu či živnosti svého manžela (Eleonora Zeyerová, Barbora Nerudová), řešil obchodní zákoník z roku 1863.⁵⁶⁴ Občanský zákoník manželkám nařizoval, že musí manželům pomáhat v živnosti podle svých sil, z toho vyplývá, že ženy po smrti manžela jeho živnost znaly, a proto se mohly samy postavit do jejího čela. Obchodní zákoník se k tomu vyjadřoval tak, že k provozování obchodní živnosti musely manželky získat svolení od manžela, spravovaly jmění z obchodování samy a manžel měl na ně pouze dohlížet, čehož se zbavily buď ovdověním, nebo z rozhodnutí soudu.⁵⁶⁵

Článek 8 obchodního zákoníku ustanovoval to, že manželky nepotřebovaly povolení manžela k obchodnímu jednání a samy ručily za vzniklé dluhy.⁵⁶⁶ Ovdovělé ženy po úmrtí manžela získaly všechna práva a povinnosti mužského protějšku k provozování živnosti, ale nutno zmínit, že pokud vdovám chyběly patřičné finance na obchodování, či vedení živnosti, zvolily raději cestu vzdání se živnosti či opětovného provdání se.⁵⁶⁷ V případě, že obchod či živnost vlastnila vdova, se pro jeho označení použilo následující spojení: „*v knihkupectví vdovy po*“, nebo „*obchod se smíšeným zbožím vdova a syn*“. Název obchodu ze zákona obsahoval rodné občanské jméno s tím, že v případě vdovy se užilo jméno zemřelého muže.⁵⁶⁸ Vdovám, které zdědily živnost a chtěly ji samy vést, obchodní zákoník nařizoval znovu ohlásit živnost, či požádat o novou koncesi.⁵⁶⁹ Ovdovělé ženy měly někdy problém s okamžitým splněním této povinnosti, na což upozorňoval i vzorový dispenz: „*V účtě podepsaná zaneprázdněná jsouc domácimi starostmi o 2 dítky, nemůže řeznickému obchodu, který po smrti svého muže vede, náležitou péči věnovati a kdyby poměry, v nichž právě žije, déle trvaly,*

⁵⁶³ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 141, 143, 172, 175, 187, 188; J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 66.

⁵⁶⁴ V originálním německém znění jako *Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch*, Würzburg 1861. V roce 1863 byla vydaná jeho obměna pro rakouské země jako *Das allgemeine Handelsgesetzbuch vom Standpunkt der österreichischen Gesetzgebung*, Wien 1863. V českém překladu *Obecný zákoník obchodní*, Praha 1863. Citace zákoníku bude následující Zákon č. 1/1863 z. z. čl.

⁵⁶⁵ Zákon č. 1/1863 z. z. čl. 7; J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 67; Ellinor FORSTER, „*Ich glaube, es muss doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt*“, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe*, s. 57.

⁵⁶⁶ Zákon č. 1/1863 z. z. čl. 8, 20.

⁵⁶⁷ Rudolf DOMINIK, *Obecný zákoník obchodní*, Praha 1927, s. 41.

⁵⁶⁸ E. TILSCH, *Dědické právo rakouské se stanoviska srovnávací vědy právní*, Praha 1905, s. 4.

⁵⁶⁹ Antonín RANDA, *Soukromé obchodní právo rakouské*, Praha 1883, s. 82.

*přivedly by slušně zavedený obchod k úpadku.*⁵⁷⁰ Uvedený citát ukazuje na přístup společnosti k samostatnému vedení živnosti, na základě něhož se vdovy měly především věnovat dětem a vedení podniku bylo podle dobového přesvědčení nad jejich síly.

3. 2 Poručnictví

Poručníka dítěte podle občanského zákoníku z roku 1811 ustanovil soud, který dbal na to, aby se jednalo o vyhovující osobu (zletilý, zdravý tělesně i duševně, bezúhonný, vzorný pro výchovu a schopný spravovat jmění dítěte). Poručníků mohlo být i více než jeden, ovšem ženy z této možnosti zákoník rovnou vylučoval (stejně tak řádové duchovní, obyvatelé cizích států, vojáky ve službě, veřejné úředníky a muže starší šedesáti let, dále i ty, kteří již pečovali o pět dětí, nebo se starali o jedno složité či tři menší poručenství).

Otec ještě před svou smrtí vylučoval osoby, které se podle něho nehodily, aby vykonávaly dohled nad jeho dětmi, a o svém výběru rozhodl v testamentu.⁵⁷¹ Muž zpravidla vybral toho, komu plně důvěřoval, jelikož mu svěřoval dohled nad svými dětmi, proto Julius Grégr zvolil dětem za poručníka svého důvěrníka a přítele Josefa Anýže.⁵⁷² Obvyklejší bylo, že otec pověřil poručnictvím někoho z rodiny – jako Karel Purkyně, který určil za poručníka bratra Emanuela, zatímco Karlova manželka Marie se stala spoluporučnicí dětí a nadále se starala o jejich výchovu a zdraví.⁵⁷³ V případě, že otec neurčil poručníka, mohl být poručenstvím pověřen dědeček dětí z otcovy strany, a poté i jiný příbuzný mužského pohlaví, ale pokud se nepodařila ani jedna z těchto variant, rozhodl o jmenování soud. Poručník svůj nový úděl přijal složením slibu, následovalo vytvoření formální listiny o poručenství a nadále se poručník zodpovídal příslušnému poručenskému úřadu.⁵⁷⁴

Dekret o poručenství měl následující podobu: *„Od cí[s]ařského] kr[álovského] okresního sboru malostranského v Praze ustanovuje se pí Barbora Nerudová*

⁵⁷⁰ Jan PAULY, *Církevní a státní předpisy o manželství v Rakousku. Praktická příručka pro duchovní správu*, Praha 1902, s. 103–104.

⁵⁷¹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197; J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 149.

⁵⁷² M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 484.

⁵⁷³ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, strojopis Obnovené vzpomínky; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 169. K povinnostem žen k dětem více Františka HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení o vedení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1865, s. 4; M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 287.

⁵⁷⁴ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 198, 199, 200, 204, 205, 206.

pozůstalému nezletilému 1 dítěti Janu Nerudovi po zemřelém Anton[ínovi] Nerudovi zemřelém dne 10. září 1857 v čísle 233–III za poručníka. Jakožto poručník jest povinen, poručence k poctivosti, bázni Boží a ke ctnosti vésti, podle stavu na užitečného měšťana vychovati, na soudu a mimo soud zastávati, jmění se vši opatrností poctivého a bedlivého hospodáře věrně a pilně spravovati, nezaplacené pohledávání snažně vydobývati, aneb dle zákona pojišťovati, zaplacené peníze bez meškání u soudu odevzdati, každoročně účet z jmění učiniti, v důležitých a povážlivých případnostech schválení a rozkazy poručenského soudu si zaopatřiti, bez jehož povolení důležitější řízení nikdy předse [!] bráti, žádného dědictví se odřici, aneb bez výminky [!] (neomezeně) k němu se přihlásiti, ničeho zcizovati, žádné pachtovní smlouvy činiti, žádné dle zákona pojištěné jistiny nevypláceti, postoupiti aneb převzít, žádné živnosti začít, dále vésti aneb vésti přestat; vůbec ve všem vedle zákonných rozkazů se zachovati, a za své provinění státi. [...] V Praze dne 16. září 1857 c. k. zemský soudní rada.“⁵⁷⁵ Barbora Nerudová se tedy na základě uvedeného dekretu stala tzv. mateřskou poručnicí syna Jana.

Poručník se v zákonné lhůtě rozhodoval, zda svůj úděl přijme či nikoliv (např. sám věděl, že na úlohu nestačí), a pokud se rozhodl poručnictví odmítnout, musel se během čtrnácti dnů obrátit na soud.⁵⁷⁶ Zákoník připouštěl i možnost spoluporučnictví, tzn., že matka či babička na sebe mohla vzít břímě poručnictví, ale pouze v případě, že s ní někdo spoluporučnickoval.⁵⁷⁷ Konkrétně lze uvést příklad Johany Englové, která se z pověření pražského magistrátu stala mateřskou poručnicí syna Emanuela.

⁵⁷⁵ LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední přijatá, dekreta o poručnictví nad synem Janem z roku 1857. V originálním znění „Von dem k. k. Bezirksgerichte der kleinseite Prags I. Sektion wird Fr[au] Barbora Neruda für den nach dem am 10. Sept[em]b[er] 1857 in N[ame]ro Cons[criptionis] 233-III verstorbenen Anton Neruda hinterbliebenen minderjährigen 1 Kind, Namens Johann Neruda als Vormünderin gerichtlich aufgestellt. In dieser Eigenschaft hat dieselbe den Minderjährigen zur Rechtschaffenheit, Gottesfurcht und Tugend anzuführen, dem Stande gemäß als brauchbare Bürger zu erziehen, vor Gericht und außer demselben zu vertreten, das Vermögen mit aller Ausmerksamkeit eines redlichen und fleißigen Hausvaters getreulich und emsig zu verwalten, die ausstehenden Gelder unverzüglich bei Gericht zu übergeben, über das Vermögen jährlich Rechnung zu legen, in wichtigen und bedeutlichen Angelegenheiten die Genehmigung und Vorschriften des vormundschaftlichen Gerichtes einzuholen, ohne dessen Bewilligung kein wichtigeres Geschäft vorzunehmen, keine Erbschaft auszuschlagen oder unbedingt anzunehmen, nichts zu veräußern, keinen Pachtvertrag abzuschließen, kein gesetzlich versichertes Kapital auszukündigen, abzutreten oder in Empfang zu nehmen, kein Gewerbe anzufangen, fortzusetzen oder aufzugeben, überhaupt sich in Allem nach der Vorschrift der Gesetze zu verhalten, und für sein Verschulden zu haften. [...] Prag, den 16. Sept[em]b[er] 1857 der k. k. Landesgerichts Rath.“

⁵⁷⁶ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 201, 203.

⁵⁷⁷ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 211, 212, 212, 215.

Spoluporučníkem byl ustanoven právník Antonín Strobach, po jehož smrti v roce 1856 se spoluporučnictví ujal další právník Václav Vrzák.⁵⁷⁸

Poručník dohlížel na svého svěřence z hlediska jeho osoby a majetku, jelikož přebíral a spravoval majetek poručenice, a proto musel být obeznámen s jeho majetkovými poměry. Když např. přebíral učitel náboženství na staroměstském gymnáziu Václav Štulc spoluporučenství nad Ivanem Klicperou, prohlédl si inventář s aktivy a pasivy a až poté přijal dohled nad nezletilým chlapcem.⁵⁷⁹ Poručník měl kromě správy majetku i další povinnosti, namísto zemřelého otce dával souhlas k zasnoubení dítěte, čímž zastupoval otce, který by o schválení sňatku rozhodoval, kdyby žil. Zeptat se matky se považovalo za slušnost, jak to učinil Miroslav Tyrš, když žádal o ruku Renáty Fügnerové její matku Kateřinu. Ovšem Renátě bylo teprve sedmnáct let, proto ke sňatku musel dát povolení poručník Karel Löschner, jenž se však proti žádosti razantně postavil. Ve prospěch Tyrše argumentoval advokát Tomáš Černý, který vymyslel řešení tak, aby se neporušilo právo, tzn., že stávající Renátin poručník se vzdal své pozice a nahradil ho strýc, který sňatku nebránil.⁵⁸⁰ Podle zákoníku měl i poručenec povinnosti, v rámci nichž musel chovat úctu a poslušnost k poručníkovi. Na druhou stranu si mohl stěžovat na poručníkovu chování, pokud ten překročil svěřené pravomoci, či zanedbával své povinnosti.⁵⁸¹

Poručnictvím vznikl též vztah mezi poručníkem a matkou poručenice, ideálně spolu měli oba vycházet a společně jednat ve prospěch dítěte. Častokrát byl jejich vztah založen na vzájemné úctě, jako v případě Doroty Hálkové a již zmíněného Tomáše Černého, který se stal poručníkem jejího syna Ivana. Paní Hálková se pokaždé s úctou a značným ostychem ptala švagra na synovy finance a v dopisech „*vždy zdůrazňovala bezpříkladnou ochotu Dra Černého, s kterou vždy dává peněžitou částku, o kterou [ho] žádá, bez zdráhání nebo omezování.*“⁵⁸²

Poručenství zaniklo smrtí nezletilého dítěte či poručníka, nebo když dítě nabylo zletilosti a schopnosti samo spravovat své jmění a život, dále žádostí nezletilého dítěte o udělení zletilosti, či na žádost poručníka.⁵⁸³ Např. syn Johany Englové Emanuel získal

⁵⁷⁸ D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 55; D. Procházka uvádí citaci poručnického řízení následně AHMP, fond Magistrát hlavního města Prahy I – Judiciale, sign. III A 580.

⁵⁷⁹ J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 159; Národní listy, 17. listopadu 1909, č. 317.

⁵⁸⁰ J. STUPECKÝ, *Rakouské právo rodinné*, s. 6; M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 214; I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 76–77; J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 316–320.

⁵⁸¹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 217, 218.

⁵⁸² LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁵⁸³ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 228, 249, 251, 252, 253, 254. Ke správě movitého a nemovitého jmění a finančním záležitostem sirotka více v § 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239.

v roce 1868 titul doktora medicíny a ve stejném roce dosáhl zletilosti, tudíž se osamostatnil a sám převzal správu peněz, které zdědil po otci.⁵⁸⁴ Stejně tak skončilo dospělostí poručenství Tomáše Černého nad Ivanem Hálkem. Během poručenství se Ivan častokrát obracel na strýce o radu,⁵⁸⁵ učinil tak i když chtěl půjčit 200 zlatých jednomu příteli: „*Já jsem mu vypravoval o tom svém kapitálu a řekl jsem, že snad bude možno mu to půjčit. Snad proto, že jej nemám v rukou a že vlastně není ještě můj. Ale u sebe jsem rozhodl, že to tak zařídím. On by mi dal směnku. Až byste se vrátili, bylo by ovšem dost času. Píšu Vám o tom, přeje [!] si Vaší rady. Ale pro sebe už jsem se rozhodl ty 2 až 3 sta mu půjčit, nebude-li strýček nic proti tomu mít.*“⁵⁸⁶ Strýc Černý byl v rodině mužskou autoritou a pro Ivana, který ho bral jako vlastního otce, se stal rádcem ve věcech financí, studia i v osobních záležitostech.⁵⁸⁷ Mladý Hálek si dobře uvědomoval, poté co získal samostatnost, že dospělý život s sebou nese spoustu starostí, jak psal matce: „*Strejci už jsem taky nadělal hodně špásu svým samostatným postavením.*“⁵⁸⁸ Na závěr poručenství musel poručník (stejně jako Tomáš Černý) odevzdat soudu závěrečný účet a list, v němž popsal poručenskou správu a následně odevzdal jmění zletilému dítěti.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 56.

⁵⁸⁵ ANM, fond rodina Černých, kart. 10, korespondence rodinná, Ivan Hálek Tomáši Černému, Bedřichov 14. srpna 1893.

⁵⁸⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Hálkové, s.l. s.d.

⁵⁸⁷ TAMTĚŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁵⁸⁸ TAMTĚŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Hálkové, s.l. 13. prosince 1896.

⁵⁸⁹ Zákon č. 946/1811 Sb. z. s. § 262, 263, 266, 267, 268.

4. Vdovství z ekonomického hlediska

4. 1 Materiální zabezpečení

Manžel-živitel pracoval, snažil se rodinu zabezpečit, vydobýt si pozici ve společnosti, aby veškeré nashromážděné finance a postavení mohl předat svým dědicům. Samozřejmě se našly i výjimky, které nebyly schopné dostat těmto snahám.⁵⁹⁰ Ale pokud byl měšťan během života úspěšný, mohl ovdovělou ženu zaopatřit. V opačném případě zanechal vdovu častokrát i s nedospělými dětmi ve složité situaci, v níž musela najít cestu, jak zajistit neúplnou rodinu.⁵⁹¹ Zabezpečení od státu v 19. století neexistovalo, a proto ovdovělým ženám mnohdy nezbývalo nic jiného, než se po ztrátě chotě spoléhat na dospělé děti. Hlavně synové, kteří získali dobré zaměstnání s patřičným finančním ohodnocením, obvykle podporovali své ovdovělé matky, jako to učinil syn Františka Škroupa Alfred, který působil jako houslista v orchestru a část výdělku posílal matce.⁵⁹² Stejně tak matkám finančně vypomáhali Jan Neruda, Hippolyt Pinkas, Emanuel Engel, Ivan Hálek, Klicperovy a Purkyňovy děti a mnozí další.

Kromě dětí se vdovy mohly taktéž spoléhat na pomoc příbuzenstva.⁵⁹³ Dorotě Hálkové po smrti manžela Vítězslava vypomáhal švagr Tomáš Černý, který jako poručník spravoval finance jejího syna Ivana a zároveň finančně vypomohl Dorotinu bratru Emanuelovi Horáčkovi. Pomáhal i v době, kdy se Hálkovi stěhovali na Slovensko do Čadci a Dorota dokonce ještě třicet let po smrti manžela žádala svého švagra o finanční podporu.⁵⁹⁴ V odeslaných dopisech paní Hálková oslovovala svoji sestru Marii „teto“ a švagra označovala jako „otce“, z čehož je patrné, že v něm viděla hlavu rodiny, která spravuje veškeré finance, jak uvedla v dopise sestře Marii: *„Nedostala jsem tento měsíc od otce [Tomáš Černý] podporu. Nevím tedy, jestli mně ji nemínil dále poskytovat, a proto se v důvěrnosti ptám Tebe, abys mi to laskavě sdělila. Víím, že to přijímám neprávem, a doufala jsem, že mi bude lze se otci odsloužit [...]. Ale*

⁵⁹⁰ J. KOHOUTOVÁ, *Konstrukce otcovské identity*, in: J. Hutečka – J. Kohoutová – R. Pavlíčková – R. Švaříčková Slabáková (edd.), *Konstrukce maskulinní identity*, s. 175.

⁵⁹¹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 48.

⁵⁹² M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 46.

⁵⁹³ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 98.

⁵⁹⁴ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Emanuel Hálek Tomáši Černému, Mečín 2. října 1888; LA PNP, fond Ivan Hálek, korespondence přijatá, Dorota Hálková Ivanu Hálkovi, s.l. 17. října 1901; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 19. července 1903.

*hodlám se na příště ještě jinak uskromnit ve svých potřebách. Pro tentokrát jsem nebyla na to připravena, a mám všelijaké malé dlužky.*⁵⁹⁵

Rodinu Hálkových nakonec rozdělily spory o dědictví po babičce Marii (matce Doroty a Marie), která zemřela v roce 1877 a nezanechala po sobě závěť, a tak se k pozůstalosti přihlásily její tři děti, mezi něž bylo rozděleno dědictví na rovné díly.⁵⁹⁶ Peníze z Dorotina dílu časem ubývaly, až nakonec vdovu dotoval Tomáš Černý ze svého. Když se Ivan dozvěděl, že už žádné peníze z matčina dědictví nezbyly, se strýcem se pohádal. I tak strýc synovci vypomáhal a Dorota k němu cítila vděčnost, nechtěla mu dlužit peníze a snažila se dluh u něj splatit. Ivan si zase půjčoval u matky, než zahájil vlastní lékařskou praxi.⁵⁹⁷ Celou obtížnost jejich finanční situace popsala v jednom z dopisů paní Hálková následovně: *„Mám obavu, jestli smíme ještě prosit otce [Tomáše Černého], aby nám dal na příští nájemné, které bude se platit 1. ledna. [...] Musím pořád od Ivana vybírat tu na to tu na ono. Zase jsme musili opatřit uhlí a dříví, a tak to je neustále. [...] Mrzí mne to dost, tíží mne to až k nepovědění [!] mnoho, že jsme Vám tak na obtíž, ale byli bychom ztraceni. [...] Ale doufám, že dostanu také letos nějaký ten svůj důchodek k novému roku a z toho prosím, bych ráda Ivanovi pořídila nějaké věci, které ještě tuze potřebuje.*⁵⁹⁸

Během Dorotina vdovství se vyskytlo několik situací, které značně zatížily rodinný rozpočet, zejména se tak stalo v roce 1903, kdy Hálkovým v Čadce vyhořel byt a na půdě jim shořela spousta hmotných věcí (obrazy, knihy, papíry, dopisy atd.). Rodina Hálkova se proto přizpůsobila skromnějším podmínkám, všichni šetřili, skromně vařili, nevynakládali zbytečné peníze a Dorotě se nakonec povedlo dva roky před svou smrtí veškeré dluhy splatit. Doktor Černý vždy rodině Hálkových finančně pomohl, když to potřebovali, avšak jako dobře situovaný advokát si to mohl dovolit.⁵⁹⁹

Marii Purkyňové pomohla z nelehké finanční situace po smrti manžela Karlova teta Terezie, provdaná Schubertová, jež paní Purkyňové a jejím dětem v poslední vůli

⁵⁹⁵ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 4. února 1904.

⁵⁹⁶ AHMP, sbírka matrik, sign. VO Z10, fol. 199v–200r; ANM, fond rodina Černých, kart. 16, doklady rodinné, závěrečný a pozůstalostní soupis po Marii Horáčkové.

⁵⁹⁷ TAMTÉŽ, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Tomáši Černému, Všechlapy 24. ledna 1880; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Tomáši Černému, Čadca 25. června s.d.; LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Hálkové, Berlín 25. října 1901.

⁵⁹⁸ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca s.d.

⁵⁹⁹ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 25. února 1902; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 10. července 1903; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 1903; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Kateřině Černé, Žilina 6. prosince 1905.

odkázala 2200 německých tolarů, které Marie získala v roce 1868, když tetička zemřela.⁶⁰⁰ Navíc po smrti Karla Purkyně jeho manželce a dětem pomáhal tehdy jednaosmdesátiletý dědeček Jan Evangelista, jenž žil v domácnosti společně se snachou Marií a třemi Karlovými dětmi a snažil se rodinu finančně zajistit, proto nadále pracoval, jelikož penze by mu na uživení všech nevystačila. Jeho vnučka Růžena ve svých vzpomínkách psala, že dědeček byl jejich jediným živitelem, proto po jeho smrti rodina přišla nejen o blízkou osobu, ale i o finance a dům.⁶⁰¹ Poté se Marie protloukala životem, jak jen mohla, nejspíše proto využila nabídku svého bratra a šla bydlet k němu, později v rámci všeobecného sčítání obyvatelstva bylo v roce 1880 uvedeno, že má „malé jmění, stipendium má a podporu přátel“.⁶⁰²

Ženy, jak bylo výše uvedeno, měly z manželství právo na věno, které mohlo mít značnou hodnotu a které ženám po smrti manžela zajistilo alespoň na čas materiální zabezpečení. Věno mohlo představovat i předmět sporu, jelikož se o něj mohla soudit rodina zemřelého muže s ovdovělou manželkou. Ženy na základě těchto financí podporovaly syny ve vzdělání a dcerám připravovaly vlastní věno.⁶⁰³ Ovšem věno pro sňatek 19. století nebylo podmínkou, jelikož muži se ženili i bez jeho příslibu, což učinil např. Julius Grégr, který se v roce 1880 oženil s Růženou Nobackovou, sirotkem bez věna, což znamenalo, že se po jeho smrti ovdovělá Růžena nemohla spoléhat na věno.⁶⁰⁴

Během 19. století značně narostl počet závětí, prostřednictvím nichž manželé manželkám odkazovali majetek.⁶⁰⁵ Testamenty měly rozličnou podobu, mnohdy vypadaly jednoduše jako v případě Miroslava Tyrše, který v roce 1875 sepsal: „*Ustanovuji, že všechnen majetek můj milované choti mé Renátě Tyršové po úmrtí mém náleží.*“⁶⁰⁶ Proces pozůstalostního řízení vyřizoval v tomto případě advokát Tomáš Černý, který paní Tyršové sdělil, že jí manžel odkázal pouze hmotné věci (skříně, knihovnu, fotografie). Odkaz nezahrnoval finance, jelikož Tyrš je neměl. Naštěstí

⁶⁰⁰ TAMTÉŽ, fond Karel Purkyně, doklady, závěť Terezie Schubertové z roku 1868; TAMTÉŽ, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, poznámky rodopisné; TAMTÉŽ, rukopisy vlastní, pracovní materiál ke Karlu Purkyně.

⁶⁰¹ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 212–213. K tomu i M. POKORNÁ, „*Starý náš táta Purkyně...*“ *Purkyňova dvaasedmdesátka (1859) rozzářila Prahu*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahl (edd.), *Věché stáří*, s. 233–239, zde s. 235.

⁶⁰² AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Nové Město pražské.

⁶⁰³ M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 90; G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 66.

⁶⁰⁴ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 467.

⁶⁰⁵ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 152.

⁶⁰⁶ I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 109.

ovdovělá Renáta nežila pouze z poslední vůle svého manžela, ale navíc jí doživotní penzi vyplácel spolek *Sokol*.⁶⁰⁷

V případě, že manžel zemřel náhle a nestihl vyhotovit poslední vůli, se vdova k dědictví po něm přihlásila, ovšem Krista Nevšímalová v *Informatoriu moderní ženy* vdovy varovala před neuvážlivým převzetím dědictví: „*Při tom musí sobě zvláště opatrně vésti, poněvadž pozůstali nedědí toliko peníze, nýbrž také dluhy po zemřelém.*“⁶⁰⁸ Zátěž v podobě dluhů představovala pro vdovy mnohdy neřešitelnou situaci, a to obzvláště v případě, kdy kvůli zadlužení spáchal manžel sebevraždu. V roce 1874 tak učinil diurista u finančního ředitelství Antonín Viktor Mikeš, který po sobě zanechal vdovu Kateřinu a čtyři děti. K tomu si Marie Riegrová Palacká poznamenala: „*Má čtyři děti, dceru vdanou, která má jeden a půl roku staré dítě, bydlí u ní, má litografu u Haase, pak syna diurnistu, a to malé dítě. Živí se šitím komisního prádla, teď o to přišla. Má 77letou tři léta slepou babičku. Byt – kuchyňka a pokoj, náradí staré, vetché, znamení ale lepších časů – záclony.*“⁶⁰⁹ Z toho je patrné, že i měšťanky se lehce dostaly do svízelné situace, nejen služky a posluhovačky se musely otáčet, aby uživily rodinu, ale podobný osud mohl potkat i měšťanské ženy.⁶¹⁰ Navíc měšťanky nadále po smrti manžela reprezentovaly jeho společenský status, do čehož musely vkládat finance, proto je často skličoval strach, zda pokryjí všechny výdaje.⁶¹¹

Po smrti manžela měly ženy podle práva nárok na vdovský plat, či směly využít obyčejnou výživu z pozůstalosti, ovšem platilo to jen v tom případě, že příslušné zaopatření bylo možné z něčeho vyměřit. Pokud se žena rozhodla opětovně provdat, ztratila tak vdovský plat i penzi po prvním muži, nebo jako Barbora Nerudová mohla vdova přijít po smrti manžela o jeho invalidní důchod. Když v roce 1857 paní Nerudové zemřel manžel, chtěla nadále vést jeho trafikou, aby si zajistila finanční příjmy, ovšem musela se předem vzdát manželova invalidního důchodu (výslužného). Navíc Barboře finančně vypomáhal syn Jan, který psal do novin a soukromě vyučoval, ale i tak rodina s penězi sotva vyšla. Jan a Barbora Nerudovi několikrát žádali o podporu u rozličných úřadů a institucí, které jim nechtěly pomoci právě z toho důvodu, že vdova provozovala trafikou, a proto měla v očích úřadů zajištění. Finanční situace Nerudových byla značně složitá. Barbora sice provozovala živnost, ale neustále neměla výdělek, a syn Jan, který

⁶⁰⁷ J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 97.

⁶⁰⁸ K. NEVŠÍMALOVÁ, *Informatorium moderní ženy*, s. 136.

⁶⁰⁹ M. VOJÁČEK, *Zápisky matky*, s. 246–247.

⁶¹⁰ Srov. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 207.

⁶¹¹ E. MAUR – P. HORSKÁ – M. STLOUKAL – M. KUČERA, *Dětství, rodina a stáří*, s. 375.

i když si vydělával od šedesátých let jako redaktor *Času* slušné peníze, byl již v roce 1862 uvězněn pro nesplácení dluhů. Nabízí se otázka, jak je možné, že Neruda, který už po dobu několika let aktivně psal a získal prestiž, žil v tak nuzných poměrech? Rodinné problémy s financemi lze přičítat matce, která měla ráda loterii a všechny vydělané peníze z obchodu prosázela. Jestli měli Nerudovi finanční potíže z tohoto nebo z jiného důvodu, dnes těžko odhadnout, ovšem poměry Jana Nerudy se nakonec zlepšily, ale až po matčině smrti.⁶¹²

Některé z vdov se po smrti chotě staly tzv. penzistkami, což znamenalo, že pobíraly penzi po manželích, kteří pracovali jako státní zaměstnanci (úředníci, učitelé, vojáci). Ovdovělých žen během zkoumaného století v této vrstvě rapidně přibývalo, jelikož se úředníci ženili ve vyšším věku a až poté, co dosáhli jistého postavení.⁶¹³ Marie Strettiová ve svých pamětech psala: „*Chodily jsme spolu [s babičkou] do trhu, v sobotu až na Staré město do masných krámů. Byl tam levnější nákup. Na faru pro podpis na kvitanci a pro babiččinu pensi na Malou stranu, platit daně, k vodákovi, ke klempíři.*“ Babička, kterou Marie zmiňovala, se jmenovala Anna a pobírala penzi po svém zemřelém manželovi, státním úředníkovi, Antonínu Musilovi.⁶¹⁴

Nárok na penzi měli pouze státní zaměstnanci, na tuto nespravedlnost upozorňovala v roce 1889 v přednášce *Studie o práci* Sofie Podlipská: „*V jiných zemích jsou zřízeny pensijní fondy pro vdovy a sirotky také v jiných stavech krom u úřednictva a učitelstva. [...] Podaří-li se takové matce vychovati a zaopatřiti své děti, ubude-li jí starostí na stará léta [...].*“⁶¹⁵ V roce 1874 schválil sbor obecních starších penze pro pražské obecní úřednictvo, které na základě toho získalo nárok na penzi po čtyřech letech služby. Pro vdovy to znamenalo, že pokud splnily příslušné podmínky, obdržely roční penzi po zemřelém manželovi úředníkovi.⁶¹⁶ Ovšem zákon řešící státní penzi v habsburské monarchii vznikl až v roce 1896 a v návaznosti na to se v tom samém roce

⁶¹² LA PNP, fond Jan Neruda, doklady vlastní, různé účetní doklady Jana Nerudy; J. ŠPIČÁK, *O Janu Nerudovi*, s. 104; V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta*, s. 65. Srov. K. NEVŠÍMALOVÁ, *Informatorium moderní ženy*, s. 135; J. MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 291; Dalibor TUREČEK, *Mnohotvárnost literatury 19. století jako synoptický proces*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 609–636, zde s. 611. Jana Nerudu Dalibor Tureček zařadil mezi literáty „*vyrůstající zdola, od širokých čtenářských vrstev*“.

⁶¹³ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 152; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 36.

⁶¹⁴ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech*, s. 18, 44–45.

⁶¹⁵ Sofie PODLIPSKÁ, *Studie o práci*, Praha 1889 (přednáška Sofie Podlipské čtená 18. ledna 1889 ve spolku Domácnost), s. 18.

⁶¹⁶ V. KNOTKOVÁ, „*Slavná rado městská, ráciž mi povoliti příspěvek.*“, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Vetché stáří*, s. 161. O tom, jaká byla penze učitelů více Václav REICHERT, *Sbírka případů z oboru samosprávy*, Praha 1872, s. 104–106.

na vysoké škole technické otevřely matematické přednášky, které zahrnovaly v rámci pojišťovací matematiky počítání důchodů, pojištění na úmrtí, či výpočty penzí vdov a sirotků.⁶¹⁷

Zákon z roku 1896 s názvem *Pensijní normál pro civilní státní úředníky, jejich vdovy a sirotky* zavedl nárok na penzi od deseti let nepřetržité služby, vdovy po státních zaměstnancích rozdělil podle hodnostních tříd a následně na základě těchto kritérií jim vyměřil finance.⁶¹⁸ V penzijním zajištění lze spatřovat několik výhod: stát platil pravidelně a snažil se omezovat počet potencionálních vdov a sirotků. Na druhou stranu bylo pro muže velice těžké dostat místo státního úředníka a následně se oženit.⁶¹⁹ Státní správě v monarchii šlo především o péči o rodinu, jelikož by musela, kdyby se vyskytovali ve velkém počtu bezmocní obyvatelé, vynakládat více financí na jejich zabezpečení.⁶²⁰

Vdovy pobírající penzi po státním zaměstnanci nežily v blahobytu, jak by se na první pohled zdálo, jelikož se výše penze pohybovala na hraně uživení se, i proto ovdovělé ženy (zvláště mladší) v této skupině raději zvolily opětovný sňatek. Společně s ním však přišly o právo na penzi, ale některé z nich byly vynalézavější a opětovně nevstoupily do manželství, pouze s partnerem společně žily a nadále pobíraly jako vdovy penzi po prvním manželovi.⁶²¹ Na tuto praktiku upozorňoval již v roce 1864 *Časopis katolického duchovenstva*: „*Farář nemůže jinak, než dosvědčovati vdově v konkubinátu žijící, na kvitanci že jest ‚nevdaná‘ a takové vdově vyplácí se napařád pense, kterou svědomitá vdova po řádném zasnoubení ztrácí. Není-li to pak skutečný privilej nemravnosti? Tato neřest jinak se odstraniti nedá, leč jednoduchým zrušením zákona, který zbavuje pense vdovu, kdyby se provdala.*“⁶²²

Častokrát ovdovělá měšťanka po smrti manžela disponovala více zdroji financí. Johana Englová získala penzi po manželovi, který působil jako univerzitní profesor, navíc ji manžel Josef zajistil i v poslední vůli, a tak se nemusela Johana bát o svoji existenci.⁶²³ Zajištění mladé vdovy bylo velice důležité pro nebožtíkovy bratry

⁶¹⁷ *Programm cis. král. české vysoké školy technické v Praze na studijní rok 1888–1889*, Praha 1888; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 152.

⁶¹⁸ *Učitel*, 10. června 1896, č. 11; *Český učitel*, 5. ledna 1898, č. 9.

⁶¹⁹ M. MACKOVÁ, *Ženy v životech mužů*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 179.

⁶²⁰ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 206.

⁶²¹ V. KNOTKOVÁ, „*Slavná rado městská, ráčič mi povoliti příspěvek.*“, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Vetché stáří*, s. 164; P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 235.

⁶²² *Časopis katolického duchovenstva*, 1864, č. 3.

⁶²³ D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 55.

Emanuela a Vincenta, kteří se v dopisech ujišťovali o tom, zda jejich švagrová penzi obdržela.⁶²⁴ Johana měla štěstí v tom, že na ni manžel myslel, a nemusela se tak po jeho smrti starat o shánění financí. Jinak tomu bylo v případě Anny Klicperové, která měla co dělat, aby si nějaké peníze zajistila. Finančně jí vypomáhala nevlastní dcera Anna, provdaná Pálkovičová, která jí do Prahy posílala 5 zlatých měsíčně, jelikož chtěla, aby její bratr Ivan měl vše, co potřeboval. Anna si uvědomovala, že peníze nemůžou nahradit člověka, jak maceše psala: „*Všecko za peníze může být! Jen náš drahý milovaný otec více nemůže obživnouti! Někdy myslím, že žije, a že to všecko co nás potkalo, byl strašlivý sen!*“⁶²⁵

Již dva měsíce po smrti Václava K. Klicpery se další z jeho dcer z prvního manželství, Marie, provdaná Valentová, vzdala zákonného dědictví,⁶²⁶ o čemž psala Anně Klicperové v dopise: „*Co se týče toho stříbra, tedy ti budeme velmi povděčný, když ho vyplatíš i pošleš, já se odřikám mého podílu a dávám ho Dani [blíže neurčená], co Anna [provd. Pálkovičová, setra Marie Valentové] učiní, nevím, budu jí o tom psáti, té jediné výjimku bych však učinila ráda při tom stříbře, kdyby moje sestry s tím byly srozuměny: která dříve umře, bez dědičky ženského pohlaví, že to musí zanechat druhé sestře, která má dceru, já mám synové [!] a nemyslím, že budu dítek mít, a Anna má již dceru – bude-li mít Dani děvčata, tedy dobře – ať to zůstane jim – a kdyby dřív zemřela bez ženské dědičky, aby to připadlo Anině dceři.*“⁶²⁷ Stejně tak se zřekli dědictví ostatní Mariini sourozenci. Šlo pouze o formalitu, jelikož po Klicperovi žádné dědictví nezůstalo, dochovaly se pouze hodinky, část knihovny (větší díl již před smrtí předal synu Bedřichovi) a rozličné dokumenty, což prozradila inventarizace pozůstalosti.⁶²⁸

Za přítomnosti Anny Klicperové a spoluporučníka Václava Štulce započala inventarizace pozůstalosti, protože Klicpera po sobě nezanechal poslední vůli, a proto z nařízení městského delegovaného soudu pro Staré a Nové Město pražské byl sepsán inventář. V něm stojí, že po Klicperovi zbylo jen pár kusů šatstva a prádla, k tomu hlavní zemská pokladna vyplatila Anně zbytek manželovy penze v částce 68 zlatých

⁶²⁴ AHMP, sbírka matrik, sign. JCH N16, fol. 325r a 209v; LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní oznámení Vincenta Engla; TAMTĚŽ, korespondence rodinná, Emanuel Engel Johaně Englové, Hradiště 26. března 1849.

⁶²⁵ TAMTĚŽ, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, Smederevo 27. června s.d.

⁶²⁶ TAMTĚŽ, doklady vlastní a rodinné, zřeknutí dědictví po Václavu Klimentu Klicperovi Annou Pálkovičovou z 26. listopadu 1859.

⁶²⁷ TAMTĚŽ, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁶²⁸ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 192–193.

54 krejcarů, celkově se aktiva pohybovala na 121 zlatých 22 krejcarech. Vybavení bytu (nábytek, postele) při inventarizaci Anna označila za vlastní majetek, zbytek knihovny po manželovi též patřil do jejího majetku, navíc z inventáře vyplynulo, že vydala peníze za léčení a pohřeb manžela ve výši 209 zlatých, které chtěla nahradit. Pasiva převažovala nad aktivy, a tak dědictví po Klicperovi neexistovalo, což potvrdily i úřady.⁶²⁹

Ovšem po smrti Václava K. Klicpery začali jeho vdově zasílat dopisy všemožní lidé, kteří se vydávali za Klicperovy potomky a chtěli část dědictví, takže v korespondenci vymýšleli cesty, jak se seznámit s ovdovělou Annou, aby ji přesvědčili o zaslání alespoň jedné z Klicperových neuveřejněných her. Přestali psát až ve chvíli, kdy pozůstalostní soud vydal rozsudek o tom, že Klicpera nezanechal dědictví. Anna Klicperová sice po smrti manžela pobírala penzi, kterou zemská školní rada vypočítala na 350 zlatých ročně, ale jelikož Klicperova penze dosahovala za jeho života výše 1645 zlatých, rodina si značně pohoršila.⁶³⁰

O tom, že ženy hospodařily s financemi již za života manžela, svědčí příklad Augusty Braunerové, která pocházela ze zajištěné rodiny profesora pražské techniky, a do manželství s právníkem, pozdějším politikem, Františkem Augustem Braunerem vstupovala s velkým věnem. Augusta spravovala rodinné finance už během manželství, což znamenalo, že uměla o penězích přemýšlet, ovšem ani po smrti manžela neslevila ze svého životního stylu, což způsobilo nárůst výdajů, který po Braunerově úmrtí nakonec řešil syn Vladimír.⁶³¹

Rozmýšlet o penězích patřilo k povinnostem každé ženy, k tomu nabádala i spisovatelka Františka Hansgirgová v knize *Hospodyně našeho věku* vydané roku 1865: „Dobrá hospodyně musí uměti výdaje podle příjmů náležitě rozpočísti, kladouc sobě za nezvratnou zásadu, aby vydání nikdy nepřevyšovala důchodů [tj. příjmů].“⁶³² Vdov, které se propadly kvůli nedostatku financí ve společenském žebříčku, bylo bezpočet, kupříkladu Magdalena Hynková, herečka v Tylově divadle, která si vzala herce, jenž zemřel v roce 1853. Ovdovělá Magdalena se sama starala o malou dceru a nakonec skončila v městském chorobinci na Karlově, kde prožila poslední tři roky

⁶²⁹ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, doklady vlastní, pozůstalostní řízení, Praha 4. prosince 1859; Národní listy, 17. listopadu 1909, č. 317.

⁶³⁰ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Hermann Klicpera Anně Klicperové, Chropyně 24. října 1892; Národní listy, 17. listopadu 1909, č. 317; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 192, 202.

⁶³¹ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, s. 15, 18, 28, 66.

⁶³² F. HANSGIRGOVÁ, *Hospodyně našeho věku*, s. 1.

života a po třiceti letech vdovství tam zemřela.⁶³³ Měšťanky si i po smrti manžela udržovaly úroveň, jelikož patřily do stavu, k němuž se vážala jistá reprezentace. To si uvědomovala i Karolína Pinkasová, která si po smrti manžela vedla souhrny výdajů, v nichž si od listopadu 1865 do listopadu 1866 zaznamenávala měsíční vyúčtování a dostala se na částku 1114 zlatých za rok.⁶³⁴ Jednotlivé částky bohužel nerozepisovala, ale vydání rozhodně neměla za pronájem bytu, jelikož Pinkasovi dům vlastnili. Její syn Hippolyt v této době ještě pobýval v cizině, a proto to byly výdaje, které patřily pouze Karolíně, za provoz domu, za stravu a ošacení.

Vdovství ženám vždy přineslo pokles materiálního zabezpečení, proto obvykle žily skromněji. Např. Kateřina Fügnerová pobírala penzi po manželovi od pražské obchodní komory, šetřila, společně s dcerou tak nežila v luxusu, ale ani nestrádala. Finanční situace vdov se proměňovala s délkou vdovství, jelikož na začátku ovdovělé ženy disponovaly penězi, ale postupem času své příjmy vyčerpaly.⁶³⁵ Eleonora Zeyerová, která ovdověla ve svých čtyřiceti letech a dalších třicet let žila ve vdovském stavu, musela během této dlouhé doby neustále přemýšlet za co peníze vydá. V době smrti Jana Zeyera bylo dcerám šestnáct, dvanáct a devět let a synům třináct, deset a čtyři roky, poslední z dětí, syn Jindřich, se ještě nenarodil a Eleonora zrovna převzala manželův dřevařský obchod, takže nejenže se starala o šest dětí, ale v době ovdovění byla těhotná a značně zaměstnaná v obchodě.

Rozhodně neplatilo, jak se později vžilo, že syn Julius v době smrti otce měl převzít rodinný podnik.⁶³⁶ Za prvé mu bylo teprve deset let a za druhé se stejně tak na převzetí otcovy firmy mohli připravovat Juliovi bratři. Samozřejmě si Eleonora přála, aby jeden ze synů pokračoval v obchodě, ale než vyrostli, obstojně se zvládala o podnik postarat sama, což dělala právě kvůli zajištění dětí.⁶³⁷ Během vedení obchodu po zesnulém manželovi Eleonora zápasila s pražskou obcí o pilu a ohradu, což trvalo několik let, nakonec vyhrála, ovšem značně ji to vyčerpalo a rozhodně jí kvůli tomuto sporu ubývaly finance. Eleonoře se dlouhý čas dařilo a až ke konci života, v roce 1878, když jí bylo šedesát sedm let, prodala dům v Mariánské ulici a přestěhovala se do vily v Liboci. Ke sklonku jejího života značně zatížil rodinný rozpočet nejmladší syn

⁶³³ J. L. TURNOVSKÝ, *Z naší doby*, Praha 1884, s. 86–88.

⁶³⁴ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Praha 17. dubna 1868.

⁶³⁵ M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 90; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 97; J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 70.

⁶³⁶ Uvádí J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 9; J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 98–99.

⁶³⁷ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901.

Jindřich, za kterého Eleonora poplatila dluhy, protože chtěla, aby rodinné jméno zůstalo bez poskvrny.⁶³⁸

Některé vdovy po smrti manžela získaly větší ekonomickou nezávislost než jiné ženy, ovšem s tím souviselo i to, že ovdovělé ženy přebraly namísto manžela autoritu v rodině a domácnosti a též na sebe převzaly manželovy povinnosti, které měl k domácnosti (placení nájemného, potravin, služeb).⁶³⁹ Pokud si vdovy chtěly ponechat svoji nezávislost, nesměly opětovně vstoupit do manželství, a když si k tomu hlídaly finance a udržovaly si získanou autoritu, byly hmotně zabezpečené a mohly svobodně nakládat se svými životy. To ovlivňovala kombinace několika faktorů – chytrá, samostatná vdova, jež uměla peníze šetřit, si vedla lépe než jiná, která byla marnotratná, utrácela a neuvažovala nad budoucností.⁶⁴⁰

4. 2 Uplatnění vdov

Smrt manžela vdovám povětšinou přinesla obrovskou ztrátu a některým způsobila tak velkou životní krizi, že se z ní do konce svých dní nedostaly. Jak bylo uvedeno výše, pokud zemřela manželka, muži to nezpůsobilo zásadní problémy v uplatnění se, jelikož rodina žila z platu manžela a on stál navenek v čele rodiny a měl rozhodující slovo v otázce rodinných financí. Představa vdov měšťanek, které by získaly vzdělání, byly ekonomicky samostatné a po smrti manžela chodily do zaměstnání, byla ještě v polovině 19. století nemyslitelnou. Kromě toho, že měšťanky k výkonu povolání neměly kvalifikaci, jim v tom bránily společenské konvence.⁶⁴¹

Věnceslava Lužická ve spisu *Žena ve svém povolání* upozorňovala na to, že by ženy měly mít vzdělání, a to z toho důvodu, že se pouze naučily, jak dobře řídit domácnost.⁶⁴² Právě vzdělání a požadovanou kvalifikaci potřebovaly, protože mnohdy jako vdovy řídily obchod, či stály v čele živnosti. Vdovy měly velkou motivaci najít si uplatnění, které by jim pomohlo v tíživé životní situaci. Povětšinou se po skonu chotě stejně jako v manželství staraly o malé děti, ale dovolit si žít na výši, spravovat peníze po zemřelém manželovi a užívat si jeho prestiže mohla jen málokterá vdova. Skutečnost

⁶³⁸ J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 9–10; E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 38. Srov. M. LENDEROVÁ, *Peněžní deníky*, s. 322.

⁶³⁹ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 206; M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 90.

⁶⁴⁰ R. G. FUCHS, *Gender and Poverty*, s. 160; M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 95, 100.

⁶⁴¹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 91; M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 7, 13–14; J. MALÍNSKÁ, „*My byly, jsme a budeme!*“, s. 16; J. BUREŠOVÁ, *Historické kořeny*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 25; M. BAHENSKÁ, *Proměna ženského světa*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 692; srov. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 96.

⁶⁴² V. LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, s. 102.

vypadala jinak, a to tak, že ovdovělé ženy po smrti manžela neustále šetřily, finančně se omezovaly a hledaly co nejlepší uplatnění.⁶⁴³

Vdané měšťanské ženy se musely především starat o domácnost, ostatní práce se považovala za doplněk a ženy si tak pouze „přivydělávaly“. Mohly si přilepšovat ručními pracemi, výukou hudby a jazyků, též hlídaly cizí děti, praly prádlo pro domácnosti, překládaly a opisovaly texty. Vdovy měly v podstatě dvě možnosti, buď se v souvislosti s normami tehdejší společnosti rozhodly, že se uplatní v domácnosti některého příbuzného (tím získaly společnost), nebo se postavily na vlastní nohy (v tomto případě vydělaly peníze).⁶⁴⁴ To znamená, že pouze malá část měšťanek, žen středního stavu, pracovala výdělečně. Podle statistik v Předlitavsku vydaných v roce 1880 z 11 milionů žen pouze 10 % mělo nějaké příjmy (rentiérky, majitelky živností, výměnkářky).⁶⁴⁵

Ovdovělá žena mohla vypomáhat v rodině hlídáním vnoučat, tak vznikl stereotyp babičky. Role babičky naplňovala Sofii Podlipskou, která již jako ovdovělá vychovala svoje děti a jako jedna z mála žen živila rodinu psaním na objednávku, kterým se nejen vypisovala ze smutku, ale zároveň vydělávala a splácela tak manželovy dluhy.⁶⁴⁶ Babičkou na plný úvazek byla Karolína Pinkasová, jež se starala o vnoučátka již jako šedesátiletá.⁶⁴⁷ Ostatní ze zkoumaných vdov možnost starání se o vnoučata nedostaly, jelikož dospělí synové a dcery ještě nevstoupili do manželství, nebo žili daleko v cizině a setkávání se se značně omezilo.

Každopádně hlídání dětí nejen ve vlastní rodině, ale i mimo ni, bylo v souladu s představou o tom, co žena může dělat, a proto rodiny vyhledávaly vdovy, aby se ujímaly výchovy jejich dětí. Vdova byla podle dobového mínění žena zkušená, která vychovala několik vlastních dětí, a proto představovala ideální volbu. Budoucí vychovatelky se podle doporučení soudobé literatury měly dále vzdělávat, číst knihy

⁶⁴³ Geneviève FRAISSE – Michelle PERROT, *19. Jahrhundert*, Frankfurt-New York 1994, s. 130; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 378.

⁶⁴⁴ M. LENDEROVÁ, *Peněžní deníky*, s. 321; J. MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč?*, s. 24; J. BUREŠOVÁ, *Historické kořeny*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 26; M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *O ženské práci*, s. 12.

⁶⁴⁵ P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 75; J. MATĚJČEK, *Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchalismu a emancipace žen*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráňiková (edd.), *Dějiny žen*, s. 215–219, zde s. 215; M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *O ženské práci*, s. 15.

⁶⁴⁶ Bedřich SLAVÍK, *Srdce a doba. Listy českých žen*, Praha 1942, s. 229. K roli babičky M. LENDEROVÁ, *Reflexe stáří*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Věch stáří*, s. 261, 266.

⁶⁴⁷ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 20. srpna 1882; K. BROŽOVÁ, *Hippolyt Soběslav Pinkas*, s. 116.

a navštěvovat k tomu vhodné školy.⁶⁴⁸ Tyto vychovatelky hledaly rodiny prostřednictvím novin, v nichž inzeráty vypadaly následovně: „*Starší slečna nebo vdova, dobře doporučená, přijme se ke [!] 8 malým dětem. Zároveň žádoucná [!] obeznanost u [!] vedení domácnosti.*“⁶⁴⁹ Kromě činnosti vychovatelek se ovdovělé ženy uplatnily i v soukromých vzdělávacích ústavech, kde učily.⁶⁵⁰

Další činností vdov, která byla v souladu s dobovými představami, byla role gardedámy, jež doprovázela mladé slečny na plesy a starala se, aby se dívky ve společnosti nestala nějaká úhona. Tuto úlohu svěřila Jindřiška Slavínská Marii Purkyňové, která byla jako gardedáma jen o dva roky starší než její svěřenkyň. Podle vzpomínek Růženy Pokorné Purkyňové se její matky Marie Jan Neruda ptal: „*Slyšel jsem, slyšel, milostpaní, jak pilně se Slavínskou navštěvujete plesy! Jen bych rád věděl, jestli dělá ona gardedámu vám nebo vy jí?*“ a Marie odpovídala: „*Patrně já jí, protože mám vlečku černou a ona bílou, pak ji to moc baví a já jsem zoufalá.*“⁶⁵¹ I Johana Englová působila jako gardedáma, podle dochovaných pozvánek na ples doprovázela několik slečen. Johana a jí podobné ženy se jako gardedámy o dívky, které jim byly svěřeny do péče, během večera staraly a po dobu konání zábavy pro ně představovaly autoritu.⁶⁵²

Na prvním místě musely ženy plnit roli hospodyně, manželky a matky, a tomuto vzoru se měly ideálně co nejvíce přiblížit, a proto vdovy (i ty z řad měšťanek) hledaly snadněji uplatnění v povoláních, s nimiž se tradičně pojila feminita. Mezi tyto profese patřila kromě vychovatelky taktéž porodní bába. Vdovy se uplatňovaly zejména na pozici porodní báby, jelikož se pro výkon tohoto povolání dokonale hodily. V manželství a z něho plynoucího mateřství získaly zkušenosti a k tomu je navíc motivovaly finance, které si provozováním babictví mohly vydělat, a to i přes to, že babická živnost nebyla nějak valně placená.⁶⁵³ Porodů mohla být spousta, takže na

⁶⁴⁸ František MOŠNER, *Pěstounka čili vychovávání malých dětí mimo školu*, Praha 1851, s. 155.

⁶⁴⁹ Politik, 28. dubna 1895, č. 116.

⁶⁵⁰ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 261.

⁶⁵¹ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 264–265.

⁶⁵² LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, pozvánky na ples Johaně Englové; A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 75.

⁶⁵³ M. LENDEROVÁ, *Od porodní báby k porodní asistenci*, *Theatrum historiae* 1, Pardubice 2006, s. 129–154, zde s. 134, 139; J. MACHAČOVÁ, *Žena v 19. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 209; J. BUREŠOVÁ, *Historické kořeny*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 26; M. BAHENSKÁ, *Proměna ženského světa*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 693; M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná*, s. 32.

rozdíl od vdaných žen měly vdovy čas na provozování této živnosti.⁶⁵⁴ Historička Martina Halířová ve svém článku popsala činnost porodní báby Františky Čzeko, která se provdala za pražského měšťana a během působení v Zemské porodnici a nalezinci ovdověla. Po manželovi úředníkovi pobírala penzi a přivydělávala si jako porodní bába do doby, do které jí to vlastní síly dovolily.⁶⁵⁵ Celkově ovdovělých měšťanek provozujících babickou živnost bylo pomálu, což dokládá nedávný výzkum kolektivu autorů v čele s Milenou Lenderovou. Autoři došli k závěru, že hlavní motivací pro ženy věnující se tomuto povolání byla možnost přivýdělnku a obzvláště vdovy se pro výkon této práce rozhodly z důvodu hmotného zajištění.⁶⁵⁶

Mnohé z vdov se poměrně často uplatnily v čele obchodu či řemesla zemřelého manžela, přičemž konkurence byla obrovská, jelikož v první polovině 19. století působilo pět vdov na pět set cechovních mistrů z celkového počtu dvou tisíc. Ve skutečnosti bylo těchto vdov více, jelikož se živnosti či obchody přepsaly na jinou osobu (muže), která se stala oficiálním majitelem, i když vdovy vykonávaly veškerou práci. Po polovině století vzrůstal počet necechovních živností (prodejci ovoce, dřeva, vinopalníci), uměleckých malířů, lékařů, advokátů a úplné uvolnění nastalo ve chvíli, kdy se zrušily cechy, a navíc se od šedesátých let 19. století postupně navyšoval počet žen, které samy vykonávaly živnost, či vedly obchod.⁶⁵⁷ Po smrti manžela se ovdovělé obchodnice a živnostnice staly ekonomicky nezávislými a samostatnými, pouze podle velikosti obchodu či vlastních sil (zejména fyzických) zaměstnávaly osoby na výpomoc a v domácnosti jim popřípadě pomáhaly služby.⁶⁵⁸ Většina ovdovělých žen vypomáhala před smrtí manželům v obchodě či živnosti, tuto činnost tedy ovládaly a samy se, poté co jim odešel manžel na onen svět, rozhodly podle svých schopností, zda převezmou manželův podnik. Zvažovaly i to, jestli je přijmou kolegové, či zda se vypořádají s velkou mužskou konkurencí.⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ M. LENDEROVÁ a kol., *Ženy s kufříkem a nadějí. Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*, Praha 2019, s. 20–22.

⁶⁵⁵ M. HALÍŘOVÁ, *Porodní bába*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 253.

⁶⁵⁶ M. LENDEROVÁ a kol., *Ženy s kufříkem*, s. 201, 205, 207.

⁶⁵⁷ P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 75; J. ŠTAIF, *Obezřetná elita*, s. 71–72; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 25; M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná*, s. 37.

⁶⁵⁸ N. Z. DAVIS – A. FARGE (edd.), *A History of Women*, s. 44; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 132; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 96; M. MACKOVÁ, *Johanna Langer von Schroll*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 71.

⁶⁵⁹ J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *O středních vrstvách*, s. 31; J. MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč?*, s. 28; M. MACKOVÁ, *Johanna Langer von Schroll*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 73.

Ovšem ne všechny z ovdovělých žen o takový úděl stály a povětšinou po převzetí živnosti, či obchodu je řídily jen kvůli přání zemřelého manžela. Navíc vdovy obvykle přijaly živnost v domnění, že se rodinného podniku v dospělosti chopí syn, jak učinila i vdova po malíři karet Janu Ritterovi, která převzala jeho živnost, a když zemřela, přešla tato povinnost skutečně na jejího syna.⁶⁶⁰ S tím zajisté počítala i Eleonora Zeyerová, protože v době smrti manžela byly jejich děti ještě malé, a proto se ve svých čtyřiceti letech rozhodla postavit do čela podniku, a nakonec ho vedla dvacet pět let.

Eleonora po celou dobu pilně pracovala, s dětmi jí pomáhaly chůvy a následně, když potomci vyrostli, učili je soukromí učitelé v duchu matčina přání tak, aby byli co nejvíce pracovití a samostatní. Paní Zeyerová měla na starosti dřevařský podnik, parní pilu a tesařský závod, v nichž zaměstnávala množství dělníků, přičemž jí vypomáhal pouze jeden příručí, který měl na starosti obstarávání dříví z lesů.⁶⁶¹ Jak vypadal všední pracovní den paní Zeyerové uvádí tato vzpomínka: *„Zde vidíme pí Zeyerovou, jak ráno včasné prohlédne ohradu, dává lidem rozkazy, jak potom jednoduše oděná spěchá to do Karlína, to na Vyšehrad, to na Hradčany, aby se přesvědčila, jsou-li lidé na stavbách a dělají-li tak, jak přikázáno. A to se děje den co den, rok co rok. Jen v zimě trochu odpočinku zbývá té energické paní, aby opět účty sváděla, nové plány pro budoucí rok strojila. [...] Každý den večer, když se s celou rodinou rozloučila a všech uložila, sedala ještě za svůj psací stůl a v tišině noční teprve účty denní, rodinné i obchodní prohlížela a zapisovala.“*⁶⁶² Eleonora podnik vylepšovala, nakupovala parní pily, žádala úřady o různá povolení a věnovala se zákazníkům, ovšem její snaha přišla vniveč, jelikož ani jeden z jejích synů ji ve vedení podniku nenahradil.⁶⁶³

První léta v čele obchodu se paní Zeyerová potýkala, jak bylo výše uvedeno, se soudními spory. Jednání vedla s pražskou obcí o dřevařskou ohradu, která posléze připadla státu. Zeyerovi za ni měli dostat odškodnění. Ovšem strany se nakonec nedohodly na vyrovnání, a proto Eleonora řešila spor na ministerstvu vnitra, které

⁶⁶⁰ Ignát HERRMANN, *Před padesáti lety. Drobné vzpomínky z minulosti II*, Praha 1925, s. 84. Srov. U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 11; M. BAHENSKÁ, *Proměna ženského světa*, in: I. Cerman (ed.), *Habsburkové*, s. 701.

⁶⁶¹ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901; TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, Praha 16. července 1873; J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 8; B. HERITESOVÁ (ed.), *Přátelé Zeyer – Herites*, s. 10.

⁶⁶² LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901.

⁶⁶³ TAMTÉŽ, doklady rodinné, doklady k parní pile; TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, s.l. 17. dubna s.d.

rozhodlo v její prospěch. Řízení se po mnoha žádostech a odvoláních z obou stran táhlo až do roku 1884, což Eleonoru značně zmáhalo.⁶⁶⁴ To, že se vdova potýkala po smrti manžela s úřady, nebylo neobvyklé, obdobnou situaci řešila Josefa Náprstková, která chtěla vykoupit pozemky v okolí muzejní budovy, jednání s úřady se i v tomto případě protahovalo, ale nakonec bylo její žádosti vyhověno.⁶⁶⁵

Další se zkoumaných vdov, Barbora Nerudová, po manželovi převzala trafikou, tedy koncesovanou živnost, která se kromě vojenských vysloužilců obvykle přidělovala právě vdovám. Jak bylo výše uvedeno, Antonín Neruda získal tuto živnost, protože byl vojenským invalidou bez uplatnění a až po jeho smrti přešla na jeho manželku.⁶⁶⁶ Barbora Nerudová podala k okresnímu finančnímu ředitelství žádost o provozování živnosti, v níž stálo, že je vdově přes šedesát let a že potřebuje živnost k tomu, aby vůbec přežila. Úřad jí vyhověl s tím, že se musela vzdát výslužného zesnulého manžela.⁶⁶⁷

Po převzetí živnosti spočíval provoz trafiky na schopnostech ovdovělé ženy, musela se k zákazníkům patřičně chovat, být k nim dostatečně vlídná a ochotná je obsloužit, zároveň v jejím případném úspěchu hrála roli poloha trafiky a též její způsobilost vyrovnat se s konkurencí. Ovšem protože Barbora Nerudová podlehla loterii, peníze vydělané trafikou z rodinného rozpočtu ihned zmizely, a to i přesto, že prodej tabáku byl značně výdělečný a zájem o tabákové výrobky neustále stoupal. Barbora přes výše uvedené skutečnosti provozovala trafikou, která přiléhala k jejímu bytu, přes deset let.⁶⁶⁸

Živností, v které se poměrně často uplatňovaly ovdovělé ženy, bylo provozování hostinců. Mezi vdovy, které to dokázaly, bezpochyby patřila Anna Fingerhutová, jež po smrti prvního manžela Jana Nováka sama vedla pivovar a zároveň vychovávala děti. Podruhé se provdala za sládka Antonína Fingerhuta, s nímž zakoupila vlastní podnik, ale i tento manžel jí zemřel a po jeho smrti se rozhodla, že se již nevdá a vedla živnost

⁶⁶⁴ TAMTÉŽ, korespondence cizí, Eleonora Zeyerová Johaně Davidové, s.l. 15. října 1880; TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, s.l. 4. března s.d.; TAMTÉŽ, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, s.l. 24. února s.d.; TAMTÉŽ, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, s.l. 17. března s.d.; V. HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka*, M. Trnka (ed.), Tři studie, s. 7.

⁶⁶⁵ M. SECKÁ – M. ŠÁMAL, *Byl to můj osud*, s. 43.

⁶⁶⁶ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, povolení trafiky v Praze z 18. října 1838; M. MACKOVÁ, *To byla c.k. trafika*, s. 78; TÁŽ, *Johanna Langer von Schroll*, in: P. Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky*, s. 74.

⁶⁶⁷ LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední odeslaná, žádost ohledně vedení trafiky z 10. září 1857; TAMTÉŽ, korespondence úřední přijatá, propůjčení trafiky v Ostruhové ulici z 22. září 1857; V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta*, s. 65; TÝŽ, *Daleká, široká pole*, s. 56.

⁶⁶⁸ Věstník českých professorů, prosinec 1900, č. 2; M. MACKOVÁ, *Pěstování tabáku*, s. 177; TÁŽ, *Limito tabák*, s. 287; TÁŽ, *To byla c.k. trafika*, s. 67, 83.

sama.⁶⁶⁹ Podle Maryši Radoňové Šárecké Anna Fingerhutová „*sama řídila a dovedla řídití rozsáhlou živnost, sama bděla nad domácností, pivovarem, lihovarem, hostincem, výčepem, obchodními místnostmi a sklady, kterých stále přibývalo v zadní části domu, sama vládla v rodině, domácnosti i závodě.*“⁶⁷⁰ Po Annině smrti převzal živnost zprvu její syn Vojtěch Náprstek společně s manželkou Josefou, která po jeho skonu vedla podnik ještě dva roky a poté ho prodala.⁶⁷¹

I sestra Anny Fingerhutové Barbora, provdaná Serafinová, ovdověla a též po manželovi, mlynáři a vlastníkovi domu s hostincem, převzala jeho živobytí. Barbora neměla děti, a proto odkázala veškerý majetek dětem své sestry, které měla velice ráda.⁶⁷² Při rozhodování o převzetí živnosti manžela záleželo též na věku vdovy, proto povětšinou v čele živnosti stanula zralá žena, která věděla, že má na vedení podniku dostatek sil. Zpočátku si vdovy mohly myslet, že vše zvládnou, avšak postupem času se situace proměnila. Takové rozhodnutí učinila Růžena Grégrová, jež po smrti manžela Julia řídila *Národní listy* jako jejich vydavatelka, ovšem ne na dlouho, jelikož za pár let zemřela.⁶⁷³ Roli při převzetí podniku mohly hrát i jiné okolnosti, jako v případě ovdovělé Anny Strettiové, která přijala starost o synův podnik, aby tím zajistila osiřelou vnučku.⁶⁷⁴ Nelze v této práci popsat všechny možnosti vdov na uplatnění v živnosti či obchodě manžela, ale z výše uvedeného je patrné, že pokud ženy měšťanky znaly práci manžela, mohly a povětšinou ho i chtěly po smrti zastoupit.⁶⁷⁵

Kromě převzetí manželova podniku si vdovy žijící ve větších městech přivydělávaly tím, že pronajímaly část bytu, což bylo opět v souladu s tradičními hodnotami feminity, jelikož ženy v případě poskytování ubytování vykonávaly roli hospodyně.⁶⁷⁶ Podnájem u nich využívali zejména studenti, protože neexistovaly vysokoškolské koleje, dále nejen středoškolská profesoři, lékaři, úředníci a další svobodní muži, ale i manželské páry. Jejich bytné, vdovy, inkasovaly za nejkvalitnější ubytování okolo 50–60 zlatých, ovšem většinou se ceny pohybovaly okolo 12–15 zlatých za měsíc, což znamenalo, že pokud pronajímatelé bydleli u ovdovělých

⁶⁶⁹ M. SECKÁ, *Vojta Náprstek*, s. 12; TÁŽ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 21, 26, 27, 59. Podrobněji se Annou Fingerhutovou, jejím manželstvím a její sestrou Barborou zabývala M. Secká, srov. I. ŠTĚPÁNOVÁ – L. SOCHOROVÁ – M. SECKÁ, *Ženy rodiny Náprstkovy*, zejména s. 10–19.

⁶⁷⁰ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 53.

⁶⁷¹ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 166, 169.

⁶⁷² TÁŽ, *Vojta Náprstek*, s. 16.

⁶⁷³ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 485.

⁶⁷⁴ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech*, s. 103.

⁶⁷⁵ Srov. M. SKOŘEPOVÁ, *Vdovství*, s. 25.

⁶⁷⁶ J. MACHAČOVÁ, *Žena v 19. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 211.

žen celých deset měsíců, přišly si vdovy až na 150 zlatých. Vdovy z této částky nezbohatly, ale znamenala pro ně sice malý, ale alespoň nějaký příspěvek k domácímu rozpočtu.⁶⁷⁷

Jednou z vdov, jež si takto přivydělávaly, byla Marie Purkyňová, která u sebe v době, kdy žila v Praze, ubytovávala profesora z reálky.⁶⁷⁸ Obdobně této možnosti využila i Johana Englová, která se po smrti manžela seznámila s rumunskou rodinou Simuových pocházející z města Braila, jež ji kontaktovala prostřednictvím známých, kteří vdovu doporučili jako opatrovnici. Bylo obvyklé, že pražské měšťanky ubytovávaly studující děti svých přátel či příbuzných, a tak Johana dostala do péče patnáctiletého Antonka Simu. Veškeré otázky týkající se Antonkova pobytu řešila v dopisech s jeho matkou Sitou, sestrou Marií a bratrem Anastasem Simuovými.⁶⁷⁹ Antonek s paní Englovou bydlel od počátku sedmdesátých let, tedy v době, kdy už byl její vlastní syn Emanuel dávno samostatný a Johana se mohla zcela věnovat novému nájemníkovi. Johaniny péče a ochrany si rodina Simuova značně vážila a zasílala jí peníze na Antonkovu stravu, oblečení a kulturní vyžití.⁶⁸⁰ Johana již jako postarší vdova zajisté ocenila příjem, který jí od Simuových plynul, kromě financí získala také společnost a nemusela žít ve svém bytě sama. Vdovy pronajímaly byt, jak bylo výše uvedeno, i příbuzným, tak učinila Dorota Hálková, jež pronajímala část bytu synovcům Vladimírovi a Jaromírovi Horáčkovým, čímž jí příbuzní vypomáhali a poskytovali finance.⁶⁸¹

Další možnost, kterou ovdovělé měšťanky využívaly, aby si vydělaly na živobytí, bylo vydávání spisů po zemřelých manželech. Vdovy z tantiém děl zemřelého manžela žily i několik let, ovšem vždy záleželo na tom, jak velká byla oblíbenost

⁶⁷⁷ I. HERRMANN, *Před padesáti lety*, s. 26–27; Jiří PEŠEK – Bohdan ZILYNSKYJ, *Bydliště pražského univerzitního studentstva před sto lety*, Documenta Pragensia 5, Praha 1985, s. 158–172, zde s. 160; E. MAUR – P. HORSKÁ – M. STLOUKAL – M. KUČERA, *Dětství, rodina a stáří*, s. 389; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 51–52; M. LENDEROVÁ, *Peněžní deníky*, s. 321.

⁶⁷⁸ AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Nové Město pražské.

⁶⁷⁹ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Anastase Simu Johaně Englové, Vídeň 3. října 1872. Více o rodině Simuových na <http://www.onlinegallery.ro/expozitie-tematica/grafica-din-colectia-anastase-simu/muzeul-national-de-arta-al-romaniei>.

⁶⁸⁰ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 24. února 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 27. srpna 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 8. listopadu 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 3. prosince 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 29. února 1872; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 5. března 1872; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 26. května 1872.

⁶⁸¹ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

manželovy tvorby.⁶⁸² Toho využila Anna Klicperová, která již při sepisování pozůstalostního inventáře manžela uvedla, že spisy patří do jejího majetku. Začala pro manželovy rukopisy hledat někoho, kdo by je uspořádal a následně vydal. Nakonec přijala nabídku nakladatelství Ignáce Leopolda Kobera, s nímž uzavřela smlouvu na dva tisíce výtisků prvního vydání a tisíc pět set výtisků druhého vydání. Kober jí zasílal pravidelné vyúčtování, z něhož je patrné, že ovdovělá paní Klicperová za vydané spisy dohromady získala 1081 zlatých a 50 krejcarů. Největší část z obdržené částky uložila do spořitelny, dále splatila dluh, následující díl vyhradila pro lékaře a zbylé peníze půjčila.⁶⁸³

Spisy tehdy velice oblíbeného spisovatele Vítězslava Háška vydávali dokonce dva nakladatelé, zmíněný Ignác I. Kober a Eduard Grégr, s nimiž ovdovělá Dorota Hášková uzavřela smlouvu, ovšem u obou vydavatelů nastával během vydávání rukopisů problém se smluvně ustanovenou platbou pro vdovu. S tím se potýkal také vdovec Josef Němec spravující manželčinu pozůstalost, i jemu nakladatelství Kober dlužilo za vydání spisů jeho zemřelé chotě.⁶⁸⁴ Možná právě proto paní Hášková zvolila za vydavatele kromě Kobera i Grégra, jenž uzavřel smlouvu se všemi držiteli dědických práv po zemřelém Háškovi (Dorotou Háškovou, jakožto mateřskou poručnicí Ivana Háška, a se spoluporučníkem Tomášem Černým). A tak Grégrovo nakladatelství získalo práva na všechny Háškovy rukopisy, vyjma těch, které již vydával Kober, a zavázalo se k vydání tří tisíc výtisků.

Ovšem ani tento nakladatel nevyplácel peníze tak, jak se domluvili, na což si Dorota postěžovala v dopise švagrovi Tomáši Černému. Také psala, že se za Grégrem osobně stavila a získala alespoň příslib zaslání peněz. I tak dával nakladatel Dorotě peníze s prodlevami, a proto její stížnosti u švagra pokračovaly. Dorotě na spisech zemřelého manžela velice záleželo, snažila se o uctění jeho památky, a navíc pro ni

⁶⁸² U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 43.

⁶⁸³ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Ignác Leopold Kober Anně Klicperové, Praha 17. prosince 1861; TAMTÉŽ, Ignác Leopold Kober Anně Klicperové, Praha 20. února 1862; TAMTÉŽ, Ignác Leopold Kober Anně Klicperové, Praha 28. dubna 1862; TAMTÉŽ, Ignác Leopold Kober Anně Klicperové, Praha 18. května 1862; TAMTÉŽ, Ignác Leopold Kober Anně Klicperové, Praha 20. června 1862; TAMTÉŽ, doklady vlastní, výtah účtů z knihkupectví Kober; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 191.

⁶⁸⁴ LA PNP, fond Vítězslav Hášek, korespondence rodinná, Ignác Leopold Kober Dorotě Háškové, s.l. 8. června 1876; TAMTÉŽ, Eduard Grégr Dorotě Háškové, Praha 11. října 1877; M. POKORNÁ, *Josef Němec*, s. 198, 200; TÁŽ, *Starost rodiny o památku Boženy Němcové*, in: Pavla Vošahlíková – Jiří Martínek a kol. (edd.), *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010, s. 19.

peníze znamenaly příspěvek do rodinného rozpočtu.⁶⁸⁵ O Dorotě snažení později napsala její snacha Aloisie: „*Pietně opatrovala rukopisy Hálkovy, mnohé sama přepisovala. Svými vzpomínkami, vyprávěním, připomínáním různých událostí ze života svého muže obohatila nesmírně cenným příspěvkem posmrtné vydání spisů Hálkových.*“⁶⁸⁶

Naopak s negativním přijetím manželovy tvorby se potýkala Aloisie Jeřábková, jež zprvu požádala přítele Josefa Durdíka, aby posoudil manželovu tvorbu a následně hledala nakladatele, který by na vlastní výlohy díla vydal. Situace byla pro vdovu složitější v tom, že František V. Jeřábek si těsně před smrtí zneprátelil většinu známých, jelikož se neuměl smířit s kritikou svých děl, a navíc se k tomu přidalo nepochopení jeho tvorby mladší generací.⁶⁸⁷ Většina dopisovatelů psala paní Jeřábkové s úctou, jako Eliška Krásnohorská: „*Pročetla jsem básně s velkým pohnutím. Jaká to škoda, že nebyly vydány dříve! Jest v nich tolik té staré české vroucnosti [...]. Svého času byly by měly velkou cenu pro literaturu. [...] Pokud znám nakladatelské poměry – a pokud znám nynější směr a vkus, myslím upřímně, že byste, milostivá Paní, byla výsledkem zklamána. Mám za to, že není teď doba příznivá pro básně tohoto rázu.*“⁶⁸⁸ Z důvodů, které uvedla Krásnohorská, odmítlo vydání též Ottovo nakladatelství, a tak vdova nadále hledala někoho, kdo by spisy vydal, jelikož jí kromě zisku šlo i o vytvoření vzpomínky a uctění památky manžela. Nejdříve přišla nabídka od spolku spisovatelů *Máj*, který se chtěl ujmout literární pozůstalosti Aloisiina manžela, ovšem nakonec Jeřábkovy spisy vydávalo nakladatelství Šimáček, které Aloisii posílalo honoráře.⁶⁸⁹

Během druhé poloviny 19. století se sice proměňovalo postavení žen, nicméně i ovdovělé měšťanky musely mít nadále na paměti, že reprezentují svou rodinu navenek. Pokud se neuměly vdovy o sebe postarat, jejich osud nebyl záviděníhodný, obzvláště živořily finančně nezaopatřené ovdovělé stařeny žijící ve starobinci či špitálu. Tehdejší

⁶⁸⁵ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Tomáši Černému, Všechlapy 21. října 1879; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Tomáši Černému, Všechlapy 24. ledna 1880; LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, nakladatelská smlouva mezi Dorotou Hálkovou a Eduardem Grégrem na vydání spisů Vítězslava Háalka, Praha 15. února 1878.

⁶⁸⁶ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁶⁸⁷ TAMTÉŽ, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, František Adolf Šubert Aloisii Jeřábkové, Praha 12. května 1894; TAMTÉŽ, Viktor Guth Aloisii Jeřábkové, Praha 7. května 1895; TAMTÉŽ, Josef Durdík Aloisii Jeřábkové, s.l. 6. srpna 1896; TAMTÉŽ, Josef Ladislav Turnovský Aloisii Jeřábkové, Praha 17. října 1897; TAMTÉŽ, Gustav Eim Aloisii Jeřábkové, s.l. s.d.; TAMTÉŽ, Antonín Kotík Aloisii Jeřábkové, s.l. s.d.

⁶⁸⁸ TAMTÉŽ, Eliška Krásnohorská Aloisii Jeřábkové, Praha 15. března 1895.

⁶⁸⁹ TAMTÉŽ, Jaroslav Kvapil Aloisii Jeřábkové, Praha 30. března 1897; TAMTÉŽ, nakladatelství Šimáček Aloisii Jeřábkové, Praha 8. března 1898; TAMTÉŽ, Antonín Kotík Aloisii Jeřábkové, Nová Paka 3. května 1902.

periodika dokonce varovala před neschopností uživit se, snahou vydělat si peníze prostitucí a v souvislosti s tím ke sklouzávání ke kriminálním činnostem. Avšak každá měšťanská vdova měla jiné postavení. V případě, že nepobírala penzi, neměla živnost, nezískala tantiémy z manželovy práce, se možnost na společenský propad zvětšovala. Postavení vdov kromě jiného určovala kombinace financí obdržných od manžela po jeho smrti a schopnost ovdovělých žen najít si uplatnění.⁶⁹⁰

4.3 Žádosti o podporu

Vdovy se častokrát obracely k úřadům s prosbami o podporu, a proto samy, nebo v zastoupení, sepisovaly žádosti. Úřady nebo jiné instituce následně uvážily, zda je jejich žádost oprávněná a podle toho rozhodly ve prospěch či v neprospěch vdovských požadavků.⁶⁹¹ Zamítavé rozhodnutí úřadů vdovy vždy zarmoutilo, jako Annu Kavalírovou, která si v pamětech postěžovala: „*Tři žádosti anebo prosby jsme k Císaři pánu zaslali za Tatínkovo živobyті! A ta petice nás každá hodně peněz stála a nic platno nebylo.*“⁶⁹²

Ze zkoumaných vdov žádala o podporu Barbora Nerudová, na jejímž příkladu lze ukázat celý proces žádání, jelikož do roka po smrti manžela začala s prosbami a skončila s nimi až v roce svého úmrtí. V LA PNP je uloženo hned devatenáct žádostí (1857–1868), z nichž většinu podle dané předlohy sepsal po domluvě s matkou Jan Neruda.⁶⁹³ Dochovaly se Barbořiny poznámky týkající se zesnulého Antonína Nerudy, které svědčí o tom, že dobře věděla, co bude k žádostem potřebovat: „*Křestní list – 1, vysvědčení starýho [!] – 1, vysvědčení chudoby – 2, vysvědčení lékařská – 1, kopulační list – 1, úmrtní list – 1.*“⁶⁹⁴ První z proseb vznikla již v roce 1857, v ní si vdova stěžovala, že trafika vydělávala denně sotva 20 krejcarů a zásoby v ní zůstaly pouze za 5 zlatých. Poté v roce 1858 Barbora Nerudová podala žádost o podporu dokonce k císaři Ferdinandovi I. Dobrotivému a v průběhu let následovaly další, k metropolitní kapitule,

⁶⁹⁰ Např. periodikum *Ženský svět*, 20. listopadu 1898, č. 21. Více k postavení vdov A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 67–74; R. G. FUCHS, *Gender and Poverty*, s. 236; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 249; M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *O ženské práci*, s. 15.

⁶⁹¹ V. KNOTKOVÁ, „*Slavná rado městská, ráciž mi povoliti příspěvek.*“, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prah (edd.), *Vetché stáří*, s. 167.

⁶⁹² O. ZIELECKÁ (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, s. 153.

⁶⁹³ Jan KURTÍN, *Všeobecný sekretář. Naučení o spisování listův a dělání soukromých listin s přehojným výběrem nejrozmanitějších listův a listin*, Brno 1865, s. 302–303; František HOLEC, *Příspěvek k poznání sociálních poměrů Jana Nerudy a jeho matky*, in: Karel Krejčí – František Holec a kol. (edd.), *Z doby Nerudovy. Příspěvky k dějinám českého života kulturního a společenského v šedesátých a sedmdesátých letech XIX. století*, Praha 1959, s. 302–318, zde s. 302.

⁶⁹⁴ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, rukopisné poznámky.

zemské nemocnici, pražskému magistrátu atd. Úřady a instituce v některých případech Barboře podporu poskytly, ovšem většinu jejich žádostí zamítly z důvodu, že podle nich měla paní Nerudová živobytí zajištěné. Nakonec se jí podařilo získat podporu z vojenské kasy ve výši 21 zlatých jako vdově po invalidním dělostřelci a největším úspěchem se pro ni stalo v roce 1869 obdržení roční podpory 76 zlatých od pražské městské rady.⁶⁹⁵

Obsah žádostí podaných Barborou Nerudovou byl obdobný, pokaždé se v nich zdůrazňovalo, že Barbora je vdovou, starou, která se nezabezpečí sama. Žádosti doplňovala lékařská vysvědčení, která potvrzovala rozličné choroby, podle nichž jednou trpěla na děložní výhřez, poté na tříselnou kýlu, nemoc srdce, chronický katar žaludku a nemoci spojené s věkem (slabozrakost, staroba, stařecká slabost).⁶⁹⁶ Kromě lékařských zpráv si Barbora nechala vydat vysvědčení o nemajetnosti, jež vždy vyznívala v její prospěch: „*Vysvědčení. Kterýmžto já níže psaný stvrzuji – že pí Barbara Nerudová, vdova a obchodnice v tabáku, – která od roku 1857 v mém domě pod číslem popsání 225–III v Praze bydlí – nejen pokud v tomto domě přebývá, nýbrž také přes dvacet let, což já ji osobně znám, docela mravný a bohabojný život vede, pak že ona žádné jmění nemá a se jen svých obchodem nuzně obživuje.*“⁶⁹⁷ Přílohy k žádosti, které se nevyhovělo, si přála Barbora zpátky, jelikož jejich znovupořízení stálo peníze navíc.⁶⁹⁸

Když Barbora Nerudová v roce 1862 žádala o udělení pražské příslušnosti, opět prosila, tentokrát o prominutí určené taxy. Město jí nevyhovělo, ale částku jí alespoň snížilo, tu paní Nerudová zaplatila a byla přijata do Prahy.⁶⁹⁹ Vytváření obdobných

⁶⁹⁵ F. HOLEC, *Příspěvek*, in: K. Krejčí – F. Holec a kol. (edd.), *Z doby Nerudovy*, s. 304–305, 311; V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta*, s. 65. Žádosti Barbory Nerudové LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední přijatá, zamítnutí žádosti o podporu od městského velitelství ze 17. února 1858; TAMTÉŽ, potvrzení za převzaté podpory z roku 1859; TAMTÉŽ, udělení nadace dekretem městské rady pražské 6. října 1868; TAMTÉŽ, udělení nadace z 16. října 1868; TAMTÉŽ, Barbora Nerudová, korespondence úřední odeslaná, žádosti k velitelství Invalidovny o udělení nadace z let 1857–1859; TAMTÉŽ, žádost k císaři Ferdinandu I. o podporu z 22. listopadu 1858; TAMTÉŽ, žádosti k místodržitelství o udělení nadace v roce 1863; TAMTÉŽ, žádosti k Hlavnímu velitelství ohledně poplatků v roce 1863; TAMTÉŽ, žádosti k Magistrátu a radě města Prahy o udělení nadace za léta 1858, 1862, 1866 a 1867; TAMTÉŽ, žádosti k Metropolitní kapitule v Praze o udělení nadace z let 1859, 1866, 1867; TAMTÉŽ, žádosti k Zemské nemocnici o udělení nadace z let 1863 a 1868; TAMTÉŽ, žádost k ředitelství chudobince o podporu z 5. srpna 1867.

⁶⁹⁶ TAMTÉŽ, doklady rodinné, lékařská vysvědčení ze 7. ledna 1858, 31. května 1859, 13. dubna 1866, 25. května 1869; TAMTÉŽ, vysvědčení nemajetnosti od domácího z čp. 44 v Praze 3 Karla Chmela z roku 1869.

⁶⁹⁷ TAMTÉŽ, vysvědčení nemajetnosti od domácího z čp. 225 v Praze 3 Karla Mildeho z let 1858–1863.

⁶⁹⁸ F. HOLEC, *Příspěvek*, in: K. Krejčí – F. Holec a kol. (edd.), *Z doby Nerudovy*, s. 303–304.

⁶⁹⁹ LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední přijatá, příписы ohledně přijetí za pražskou příslušnici z roku 1862.

proseb dnes v badatelích budí dojem, že rodina Nerudových na tom z finančního hlediska musela být velice špatně, ovšem nutno vzít v potaz, že šlo o jakýsi stereotyp podávání žádostí. Vdova si tak mohla přilepšit, pokud stát přesvědčila, že je její situace bídná, proto se pisatelé snažili podat ten nejhorší obrázek vdovy. Jak bylo uvedeno výše, Nerudovi by nejspíše nebyli tak chudí, jejich trafika sice tolik nevydělávala, přesto byla zajištěním, kdyby paní Nerudová nesázela.⁷⁰⁰ Z toho vyplývá, jak již bylo podoktnuto, že Barbora Nerudová většinu peněz prohrála v loterii, takže problémy rodiny nesouvisely ani tak s ovdověním, jako s neschopností ušetřit.

V roce 1881 další ze zkoumaných měšťanek Anna Klicperová psala prosbu císařovně Marii Anně Savojské, v níž uvedla: „*Co nejoddaněji podepsaná se při svých tak nepatrných hmotných prostředcích ocitla nezaviněně v nemilé tísní, v kteréžto nouzi obrací své slzami naplněné oči v plné naději a důvěře [...]*.“⁷⁰¹ Dvorní kancelář udělila paní Klicperové přídavek 50 zlatých, ale až po smrti jejího syna. Druhý příspěvek obdržela v době, kdy žila se sestrou Kateřinou, která za ni poslala prosbu královehradeckému magistrátu, v níž žádala o poskytnutí špitální porce z chudinského fondu, a dostalo se jí kladné odpovědi.⁷⁰²

Vdovy se obracely na úřady a instituce, aby jim pomohly z tíživých životních podmínek zejména ke konci života, jelikož po smrti manžela měly povětšinou zajištění (odkázané peníze, živobytí manžela). Až postupem času peníze ubývaly, uzavřené smlouvy na manželova díla pozbývaly platnost a k tomu ovdovělé ženy stárly a ztrácely energii, a proto se stále častěji dožadovaly pomoci.

4. 4 Spolky podporující vdovy

S rozvojem spolků od šedesátých let předminulého století vznikaly i ty, které podporovaly pražské vdovy v jejich tíživé situaci. O jejich činnosti podávají informace fondy uložené v Archivu hlavního města Prahy.

⁷⁰⁰ F. HOLEC, *Příspěvek*, in: K. Krejčí – F. Holec a kol. (edd.), *Z doby Nerudovy*, s. 306.

⁷⁰¹ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 202–203.

⁷⁰² TAMTÉŽ, s. 203, 209.

Tab. č. 5 – Přehled vybraných fondů ke spolkům podporující vdovy během 19. století uložených v AHMP

Název spolku	Fungování	sign.
Prager Taubstummen Institut verbunden mit dem allgemeinen Witwen und Weisen Institute	1786–1945	II/0001
Prager Bedienten-Witwen-Institut	1787–1939	III/0002
Prager Tonkünstler Witwen und Waisen Sozietät	1803–1928	III/0003
Witwen- und Waisengesellschaft der Prager medizinischen Fakultät	1858–1960	III/0015
Spolek pro podporování vdov a sirotek po učitelích na obecných, hlavních a nižších reálných školách	1865–1916	III/0023
Wittwen- und Waisenunterstützungsverein "Veritas"	1873–1939	III/0074
Unterstützungsfond für die vom Unglück betroffenen Mitglieder der Prager Mitgliedergruppe des I. allgem. Beamten-Vereines der österr. ung. Monarchie, dann deren Witwen und Waisen	1876–1918	III/0087
Prediger Witwen- und Waisen-Institut der böhmischen Superintendenz Aug. Conf.	1885–1939	III/0128
Verein zur Unterstützung der Witwen und Waisen Gymnasial- und Realschul-Lehrstandes	1864–1912	IV/0006
Privat-Pensions-Institut für die Witwen und Waisen der Schullehrer in der Prager Erzdiöcese	1832–1950	IV/0037
Zemská jednota soukromých úředníků v království Českém – odbor pro podporování vdov a sirotek po členech zemědělců	1894–1909	XXII/0070a
Spolek vdov po c. k. státních úřednících	1899–1911	XXII/0193

Z výše uvedené tabulky je patrné, že vdovy měly možnost žádat o podporu a pomoc různé spolky, zejména toho využívaly ovdovělé ženy po učitelích, úřednících a jiných státních zaměstnancích, ale i po kostelnících, lékařích, právnících, typografech, malířích, hudebních apod.⁷⁰³

Žádost o podporu poslala např. Anna Klicperová, která jako vdova po spisovatelovi prosbu směřovala ke spolku *Svatobor*.⁷⁰⁴ Důvody k ustanovení nadace uvedla tyto: „1. Jest vdovou po zemřelém spisovateli V. K. Klicperovi, který po celý život svůj neunaveně i poctivě na poli literatury české pracoval a rodinu i vdovu svou beze všeho jmění po sobě zůstavil. 2. Nemá sama žádného jmění a jest nezaopatřeným posud synem svým jedině na skrovnou a v nynějších poměrech drahotních, byt i k nejskrovnější výživě naprosto nedostatečnou pensi 350 zl[atých] r[akouské] m[ěny] odkázána. 3. Mimo t[o] j[e] její syn Ivan Klicpera, absolvovaný právník, nyní již na druhý rok neblahou chorobou plicní stížen, jež mu ve veškeré další práci překáží, a tak mu pojištění a zabezpečení jeho i níže psané budoucnosti nemožným činí, k čemuž mu lékařové [!], by chorobu svou zhojil, za nastávajícího jara i léta pobyt na venkově ukládají, jak o tom přiložené lékařské vysvědčení svědčí. 4. Jest níže psaná stáří již pokročilého a zdraví tak chatrného, že jí nemožno jest, by vlastní činností svou podpory

⁷⁰³ Adresář královského hlavního města Prahy a sousedních obcí Bubenče, Holešovic-Buben, Karlina, Smíchova, Kr. Vinohradů a Žižkova, Praha 1891, s. 231, 233, 235, 237–250; J. KOŤA, *Učitelé v českých zemích*, in: P. Svobodný – J. Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání*, s. 87.

⁷⁰⁴ Osvěta 29, 1899, č. 6.

si zjedнала, a tak sobě stav svůj usnadnila.“⁷⁰⁵ K žádosti Anna Klicperová připojila lékařské vysvědčení syna Ivana, které potvrdilo jeho plicní onemocnění. Dokumenty spolek *Svatobor* přesvědčily a Ivanovi zaplatil cestu do bavorských lázní, kde se měl léčit, bohužel mu nebylo pomoci, pár let poté zemřel.⁷⁰⁶

Především byly vdovy podporovány spolky, které měly charitativní a podpůrné tendence vycházející z jejich podstaty. Od roku 1851 ovdovělým ženám a jejich dětem pomáhal *Spolek sv. Ludmily*, jehož jednatelkou se stala Marie Riegrová Palacká, které později vypomáhala její dcera Marie Červinková Riegrová. Do činnosti spolku se zapojila taktéž Dorota Hálková. Bylo obvyklé, že měšťanky kromě svého vlastního ovdovění reflektovaly ve svých zápiscích jeho průběh a poměry u chudých příslušnic společnosti, přičemž v sobě musely nalézt sílu, jak překonat pohled na jejich tíživé podmínky. V roce 1865 se pozměnily stanovy *Spolku sv. Ludmily* tak, že v jeho rámci vznikla škola, jejíž ředitelkou se stala vdova po profesorovi Gabriela Vaňourková. Tento průlomový počín skončil již na počátku sedmdesátých let, kdy byla škola zavřená kvůli sporům ve výboru spolku.⁷⁰⁷

Též se v podpoře vdov angažoval *Americký klub dam* vzniklý v šedesátých letech. Hlavní činností spolku bylo pořádání přednášek, které informovaly měšťanky o nejrůznějších oborech.⁷⁰⁸ Hlavním cílem těchto podpůrných spolků bylo pomoci sociálně slabším (tedy i ovdovělým ženám) prostřednictvím podávání informací a nashromážděním financí. Většinou se peníze získávaly prostřednictvím darů, tak roku 1872 věnovala smíchovská záložna ze svého výtěžku částku na podporu vdov a sirotek po obuvnických mistrech, či se peníze vybíraly za prodej brožurek, které se tiskly ve prospěch vdov a sirotek, pořádaly se vánoční sbírky, nebo se zpívalo v kostele.⁷⁰⁹ I samotný vstup do spolků byl zpoplatněn, kupříkladu v roce 1894 do *Společnosti pro vdovy a sirotky pražského lékařského sboru doktorů* vstoupila vdova pouze tehdy, když zaplatila 230 zlatých, ale tím její povinnost neskončila, čekalo ji roční placení příspěvku

⁷⁰⁵ LA PNP, fond Svatobor, korespondence přijatá, Anna Klicperová Svatoboru, Praha 19. dubna 1871.

⁷⁰⁶ TAMTĚŽ, Anna Klicperová Svatoboru, lékařské vysvědčení Ivana Klicpery z 19. dubna 1871.

⁷⁰⁷ P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 71; M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 61–62, 70; G. BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách*, s. 148; M. VOJÁČEK, *Zápisky matky*, s. 246; Iveta JUSOVÁ – JIŘINA ŠIKLOVÁ (edd.), *Czech feminisms. Perspectives on Gender in East Central Europe*, Bloomington-Indianapolis 2016, s. 10.

⁷⁰⁸ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 244–247.

⁷⁰⁹ Čech. Politický týdeník katolický, 27. března 1873, č. 71; Josef SRB – Ferdinand TADRA, *Památník pražského Hlaholu*, Praha 1886, s. 79–80; Mlynář, 16. ledna 1895, č. 2; Leopold František ŠMÍD, *Ve prospěch vdov a sirotek po zesnulých členech Jednoty národních zpěváků*, Praha 1895; M. FREEMANOVÁ, *Jednota umělců hudebních*, s. 177. Obecně k tomu M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 322.

20 zlatých, na druhou stranu každé vdově spolek za rok vyplatil 155 zlatých.⁷¹⁰ Spolky, které podporovaly vdovy a sirotky, měly rozličný počet členů, např. v roce 1867 čítal *Spolek ku podporování vdov a sirotků po učitelích* 48 řádných a 6 přispívajících členů, oproti tomu *Podpůrný spolek mlynářský v Praze* měl 302 činných, 48 přispívajících a 4 čestné členy.⁷¹¹ Postupně od sedmdesátých let zkoumaného století počet spolků, a to i těch, které podporovaly vdovy, značně narůstal.

K statusu měšťanky patřilo členství v dobročinném či vzdělávacím spolku, v rámci něhož se setkávaly, i proto v roce 1871 vyšlo v novinách provolání měšťanek (*Provolání k paním a dívkám českomoravským*) o potřebě založení ženského spolku. Pod novinovým článkem stála jména Marie Purkyňové, Sofie Podlipské, Karolíny Světlé, Marie Černé, Marie Horáckové, Kateřiny Fügnerové, Žofie Erbenové a po vzniku spolku do něj vstoupily i další zkoumané ovdovělé měšťanky (Johana Englová, Dorota Hálková).⁷¹² Do tohoto nově ustanoveného *Ženského výrobního spolku* se zprvu hlásilo velké množství vdov, jejichž manželé zemřeli v prusko-rakouské válce v roce 1866.⁷¹³ Cíl spolku byl následující: „*Tento lidumilný spolek, jenž si za svůj úkol vytknul starati se o paní a slečny v stáří opuštěné a poskytovat jim hostinný dům, kde by necítily své opuštěnosti a byly řádně opatřeny i ošetřeny v době, kdy nemoci neb neduhem by byly stíženy, zasluhuje povšimnutí i podpory hlavně ze strany dam.*“⁷¹⁴ Starostka spolku Karolína Světlá podporovala vdovy během těžkých životních chvil, např. se snažila ulevit ovdovělé Dorotě Hálkové, které napsala dopis jménem spolku, když jí zemřela matka.⁷¹⁵ Později se k pomoci osamělým ženám (taktéž vdovám) připojil *Dámský kruh*, který vznikl v roce 1892. Tento spolek nabízel osamělým ženám ze středních vrstev za nízké ceny byt k pronájmu a v případě zájmu stravu.⁷¹⁶

4. 5 Ubytování vdov

Po ovdovění se měnilo postavení manželky v rámci domácnosti, a to tak, že ji již nesdílela společně s mužem, ale po jeho smrti stála samostatně v jejím čele, nebo zvolila bydlení u příbuzných, či využila jinou možnost. Ovšem vždy volba ubytování

⁷¹⁰ Časopis lékařů českých, 31. března 1894, č. 13.

⁷¹¹ Národní škola, 1867, č. 26; Mlynář, 2. dubna 1899, č. 7.

⁷¹² Světozor, 27. ledna 1871, č. 4; M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 54.

⁷¹³ OSN XXVII, s. 311; M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 249.

⁷¹⁴ Ženské listy, duben 1908, č. 4.

⁷¹⁵ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ženský výrobní spolek Dorotě Hálkové, Praha 5. dubna 1877.

⁷¹⁶ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 258.

závisela na ekonomickém a sociálním postavení ovdovělé ženy, jelikož vdova, která nedisponovala financemi a neměla záchrannou síť v podobě příbuzných, popřípadě přátel, mohla přijít o bydlení a zároveň s tím o svůj společenský status.⁷¹⁷

První skupinu představovaly vdovy žijící samostatně a stojící v čele domácnosti, které povětšinou měly nějaké zaopatření, buď pobíraly penzi, disponovaly rentou, či stály v čele závodu, byly majitelkami domů a polností, provozovaly doly, živily se malováním obrazů, nebo pracovaly v divadle. Množství vdov převzalo manželovu živnost (pekárnu, hostinec, zlatnictví), stály v čele domácnosti, a kromě dětí s nimi často žil i personál (pomocníci, prodavačky), vypomáhala jim alespoň jedna služka a vařila kuchařka. Tyto samostatně bydlící vdovy schopné se zajistit převzaly velkou část práv, ale i povinností zemřelého manžela spojených s postaráním se o množství lidí, jejichž počet se v domácnosti neustále proměňoval, takže tu žily nedospělé, starší svobodné i rozvedené děti, střídaly se tu služebné a personál provozů.⁷¹⁸ Za všechny lze uvést příklad Eleonory Zeyerové, která se starala o živnost a současně s tím o nezletilé děti, pila za jejího vedení vzkvétala a vydělávala peníze, které vdova vkládala do domu v Mariánské ulici, na nějž její syn Julius vzpomínal takto: „*Měl nádherné schodiště, volné chodby, v pokojích čalouny a drahé malby, skvostný nábytek [...]*“⁷¹⁹ Eleonora dům prodala až v roce 1876, kdy většina z jejích dětí vstoupila do manželství, a poté se odstěhovala se synem Juliem do vily v Liboci nedaleko obory Hvězda.⁷²⁰ Samostatné domácnosti vedly především vdovy bezdětné, které, aby nezůstaly úplně osamocené, častokrát po smrti manžela nabídly bydlení svým rodičům, buď žily s oběma, nebo jen s jedním, či se k nim nastěhovala svobodná sestra. Ovdovělé ženy bydlely i s neprovdanou dcerou, ale jen v případě, že rodina disponovala takovými financemi, které by obě uživily, což si mohli dovolit např. Braunerovi.⁷²¹

Ze zkoumaných vdov bydlela zpočátku samostatně Karolína Pinkasová, která v době úmrtí manžela měla již dospělé děti, jež dávno žily samostatnými životy. Jednašedesátiletá Karolína zůstala sama v domě na Kampě, kde se snažila udržet si svoje postavení vdovy po advokátovi. Za pár let po smrti otce se Hippolyt Pinkas

⁷¹⁷ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 130; M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 25.

⁷¹⁸ AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Staré Město pražské, Nové Město pražské. Bylo projito 994 záznamů ze Starého Města a 1150 z Nového Města, ovšem v potaz nebyly brány šičky, posluhovačky, pradleny, služky, žebračky apod.

⁷¹⁹ J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 12.

⁷²⁰ OSN XXVII, s. 593; B. HERITESOVÁ (ed.), *Přátelé Zeyer – Herites*, s. 10.

⁷²¹ AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Staré Město pražské, Nové Město pražské; M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, s. 71.

rozhodl opustit Francii a nastěhovat se společně s manželkou a dětmi k matce do Prahy. Karolína syna žijícího tolik let v cizině i přes jejich dávnou při zajisté radostně přivítala, a navíc získala možnost starat se o vnoučata Ladislava a Jiřinku. Dům na Kampě se tak opět naplnil, jen v letních měsících opouštěli mladí Pinkasovi Prahu a jezdili na venkov na Sázavu. Společné soužití po tolika letech odloučení bylo pro všechny těžké, jelikož Karolína si musela opět zvykat na společnost a Hippolytova rodina se zase přizpůsobovala pro ně novému neznámému prostředí.⁷²²

Druhou možností pro vdovy představovalo bydlení v domácnosti někoho jiného, což záviselo na ochotě povětšinou příbuzných, kteří ovdovělou ženu přijali. Vdovy smrtí manžela ztratily jistotu a ochranu, proto po jeho skonu některé z nich raději vstoupily do rodiny příbuzných, kde je opětovně získaly, na druhou stranu ale ztratily možnost o něčem rozhodovat. Ovšem jako k ženám se spoustou životních zkušeností se k nim obraceli příbuzní s prosbami o radu, a navíc zastaly většinu domácích prací.⁷²³ V době ovdovění nemusely být ženy nutně staré, mnohé teprve čekala aktivní léta, během nichž pomáhaly v rodině obvykle svých dětí – jako Sofie Podlipská, která vychovala své dvě děti, syna Prokopa a dceru Ludmilu a žila až do smrti v rodině dcery, jež se provdala za Jaroslava Vrchlického.⁷²⁴

Obdobnou situaci prožívali i vdovci, což byl případ Josefa Němce, který nemohl jako postarší úředník najít zaměstnání, a proto bydlel u syna. Společná domácnost jim nespokojila, proto Němec přemýšlel o tom, že by šel do starobince.⁷²⁵ Dále se mohly vdovy, buď samy, či s nedospělými dětmi, nastěhovat do domácnosti rodičů, svobodné sestry či bratra, ale i k provdané sestře nebo bratrovi. Vyskytlovaly se i případy, kdy vdova nahradila svou dceru v rodině ovdovělého zetě, takže muž chodil do zaměstnání a vdova-tchyně se starala o domácnost a vychovala vnoučata. Možností spoludílení domácnosti bylo několikero, a tak záleželo na konkrétní situaci vdovy.⁷²⁶

Ovdovělé ženy vždy jednaly tak, aby děti, které počaly v manželství, získaly co nejlepší pozici a možnosti do budoucna, jako Marie Purkyňová, jež přecházela během čtyřiceti šesti let vdovského stavu od příbuzného k příbuznému. Když v roce 1868 zemřel Karel Purkyně, zůstala Marie společně se třemi dětmi v domě Purkyňů, i když

⁷²² LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence rodinná, Jiřina Pinkasová Karolíně Pinkasové, Sázava 27. července 1880; NA, Policejní ředitelství I, konspice, kart. 463, obraz 665; TAMTÉŽ, kart. 463, obraz 664; J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *O středních vrstvách*, s. 31, 86.

⁷²³ P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 236; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 130; R. G. FUCHS, *Gender and Poverty*, s. 160; K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 62.

⁷²⁴ M. HRDINA, *Šerík a růže*, s. 18–19.

⁷²⁵ M. POKORNÁ, *Josef Němec*, s. 261–262.

⁷²⁶ AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Staré Město pražské, Nové Město pražské.

dostala nabídky na bydlení od bratrů, jak sama psala ve vzpomínkách: „*Po Karlově smrti došly mne, mezi jinými, listy mých dvou bratrů, ve kterých mne upřímně vybízeli, abych se přestěhovala s dětmi k nim.*“⁷²⁷ Marie zůstala nadále ve Spálené ulici, protože byl naživu dědeček dětí Jan Evangelista, který se o synovu rodinu staral, o čemž psala Růžena Pokorná Purkyňová: „*Ve stáří vysokém stal se znovu otcem svým vnoučatům, ochráncem své snachy. Stopoval schopnosti svých vnuků a těšil se z jejich lásky. Snachu miloval, co vlastní dceru.*“⁷²⁸ Ovšem dědeček zemřel již rok po synovi a Marie musela dům opustit a přestěhovat se s dětmi do skromnějšího bytu. I tak v Mariiných vzpomínkách navždy zůstal dům Purkyňů ve Spálené ulici idylickým místem.⁷²⁹

Po nějaké době opět přišlo pozvání od jednoho z Mariiných bratrů, Artura, jelikož bratři brali za svou povinnost postarat se o ovdovělou sestru. Artur žil sám, pracoval jako drážní inženýr zprvu v Liberci a poté ve Velkém Oseku, kam pozval Marii. Purkyňovi se nastěhovali po létě 1871, strýce však v jeho zaměstnání neustále překládali, a tak se přesouvali společně s ním.⁷³⁰ Jejich soužití skončilo po třech letech, na což vzpomínala Růžena Pokorná Purkyňová následovně: „*Strýc měl mnoho práce a byl v posledních dobách nemluvný. Později mi to v Praze maminka vysvětlila: známi mu domlouvali, aby se oženil, dokud je mlád, a on se nemohl odhodlat kvůli nám! Bylo mu tehdy 36 roků, mamince 34 roků. Dnes pouhá mládež! Usnadnila mu rozhodnutí tím, že jej přesvědčovala o nutnosti vrátit se kvůli nám dětem do Prahy.*“⁷³¹ Artur se tedy oženil a založil rodinu, proto se Marie s dětmi v roce 1874 přestěhovala zpět do Prahy, tentokrát na Vinohrady.⁷³²

Obdobně jako Marie Purkyňová se neustále stěhovala po příbuzných také Dorota Hálková, která prožila přes třicet let ovdovělá, proto se nelze divit, že se za tu dobu několikrát změnilo místo jejího bydliště. Záhy po smrti manžela žila společně s malým synem v Praze u své matky Marie Horáčkové a následně mezi léty 1877 až 1881

⁷²⁷ M. PURKYŇOVÁ, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, s. 56.

⁷²⁸ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, strojopis Obnovené vzpomínky.

⁷²⁹ Ke stěhování Marie Purkyňové více TAMTÉŽ, strojopis Dokonává starý dům; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 496, obraz 401; TAMTÉŽ, obraz 403. Obecně k této problematice M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 89–90; R. ŠVARÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOVICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 152.

⁷³⁰ Radim KETTNER, *Cyril Purkyně*, Praha 1938, s. 6; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 174, 251.

⁷³¹ TAMTÉŽ, s. 187.

⁷³² Hana SKOČKOVÁ, *Příběh „mořské“ porcelánové soupravy*, Rodopisná revue 11, 2009, s. 2–3, zde s. 2.

u bratra Emanuela, který pracoval jako správce dvora ve Vsechlapech u Nymburka.⁷³³ Emanuel jejich společné bydlení promýšlel a informoval o tom sestru v dopisech: „Okna jsou 4 tabulová, také dosti vysoká. Kuchyň a menší pokoj teplý, velký pokoj ale studený i snad ale tím, že zde vůbec nebylo nikdy topíno [!] [...]. Když se vejde do dveří do síně, tak rovně naproti jsou dveře do kuchyně, nalevo asi 6 kroků dveře do většího pokoje. V té prostoroře mezi dveřma [!] do kuchyně a do pokoje jsou kryté schody na loub a pec. Kuchyň je podlouhlá s 2 okny a s vchodem zrovna do sklepa. Za kuchyní je menší pokoj, z kterého se jde do většího. [...] Já jsem se umístil v tom větším.“⁷³⁴ V dalším dopise Emanuel pokračoval: „Z kuchyně na každý způsob uděláme pokoj, ale bezpochyby pro tebe, protože za kuchyní ten je malý, a z nynějšího kvelbu je hostinský.“⁷³⁵

Dorota Hálková z Prahy do Vsechlap do prozatím mládeneckého bytu posílala nábytek, knihy a další vybavení a Emanuel se na sestru se synovcem velice těšil, jelikož jejich příchodem mu ustalo období samoty. Jejich společné soužití skončilo v roce 1881, kdy se Emanuel oženil a Dorota se přestěhovala nazpět do Prahy. Vzájemné vztahy Hálkových s Horáčkovými se ani po odstěhování nenarušily, Dorota i se synem jezdila za bratrem a jeho rodinou alespoň na návštěvu.⁷³⁶ Paní Hálková během života několikrát rozmýšlela možnosti bydlení, přičemž vždy myslela na pohodlí svého syna, jak psala švagrovi: „Pomýšlela sem už dříve na to stěhovat se někam, kde by se to spíše dalo provést, aby měl Ivan svůj pokoj, ale nejprve nutností dosud doháněna nechtěla sem doopravdy nic podnikat.“⁷³⁷ Za pár let se Hálkovi opět stěhovali, tentokrát k Dorotě sestře Marii a jejímu manželovi Tomáši Černému na Václavské náměstí, kde bydleli během studií i Dorotini a Mariini synovci Vladimír a Jaromír Horáčkovi, o něž se paní Hálková starala.⁷³⁸

V roce 1896 se stal Ivan Hálek lékařem a o čtyři roky později se přestěhoval na Slovensko do Čadci, kam společně s ním odešla Dorota, jež ho následovala i na další

⁷³³ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; F. BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 202.

⁷³⁴ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Emanuel Horáček Dorotě Hálkové, Vsechlapy 1. ledna 1878.

⁷³⁵ TAMTÉŽ, Emanuel Horáček Dorotě Hálkové, Vsechlapy 16. ledna 1878.

⁷³⁶ TAMTÉŽ, Emanuel Horáček Dorotě Hálkové, Vsechlapy 8. března 1878; TAMTÉŽ, Emanuel Horáček Dorotě Hálkové a Marii Černé, s.l. s.d.; TAMTÉŽ, kart. 25, doklady rodinné, rodokmen rodiny Černých; LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Hálkové, s. l. 10. října 1891; NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 155, obraz 642.

⁷³⁷ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Tomáši Černému, s.l. 9. srpna 1892.

⁷³⁸ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

jeho působiště do Žiliny. Loučení s Prahou bylo tentokrát pro paní Hálkovou velice těžké, jelikož se bála, že už se nikdy nevrátí nazpět, bohužel se její obavy naplnily. Když odjížděla, loučili se s ní přátelé z Prahy, jednou z nich byla i Josefa Náprstková, která ji pozvala do muzea do domu u Halánků. Dorota věděla, že cesta a život v chudé Čadce nebudou jednoduché, proto se snažila na vše připravit. Balení zařízení bytu a věcí měla na starosti právě ona, jelikož Ivan tou dobou pobýval v Berlíně. Vše zařídila a veškeré vybavení bytu a budoucí synovy ordinace nechala uložit do beden a poslat po dráze do Čadci.⁷³⁹

Před samotným odjezdem se Ivan zasnoubil s budoucí ženou Aloisií, která po svatbě přijela do Čadci a žila společně s Hálkovými, ale soužití mladé manželky a staré matky nebylo zprvu vůbec idylické.⁷⁴⁰ Ani pozdější stěhování rodiny do Žiliny se neobešlo bez problémů, Dorota si v korespondenci stěžovala na služby: „*Také záležitost s těmi služkami mě znepokojuje. Doufali jsme, že nám tam něco najdou, ale jednak prý není nic teď k dostání mimo slabé, mladé dívky, až prý snad po všech svatých, že se něco vyskytne. A zde také není žádná a Josefu nechceme vzít s sebou, ráda bych se jí už zbavila. Ta druhá nás zase pořád zlobí svojí nenechavostí a také ji máme jako nezbytné zlo.*“⁷⁴¹

Vdovy jen v ojedinělých případech žily úplně samy, a když už v jejich domácnosti nepobýval žádný z rodinných příslušníků, alespoň pronajímaly část bytu podnájemníkovi, nebo se dohromady sestěhovalo více vdov, z nichž některé měly nedospělé děti, což se povětšinou dělo v případě, že již nežil žádný z mužských příslušníků rodiny. Na základě sondy do *Všeobecného sčítání lidu* z roku 1880 spolu žily vdovy jak pokrevně příbuzné, tak přítelkyně, ovšem častěji společně bydlely dvě ovdovělé sestry, či spolu žila ovdovělá matka se svou ovdovělou dcerou.⁷⁴² Tak se k osamělé paní Klicperové do Štěpánské ulice po smrti syna Ivana nastěhovala její neprovdaná sestra Kateřina a k Marii Purkyňové její dcera Růžena, která nejen že ovdověla, ale též jí zemřely všechny děti. Výjimečně společnou domácnost sdílela

⁷³⁹ TAMTÉŽ, korespondence přijatá, Dorota Hálková Ivanu Hálkovi, s.l. 17. října 1901; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Ivanu Hálkovi, s.l. 7. ledna 1903; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Josefa Náprstková Dorotě Hálkové, Praha 24. října 1901; TAMTÉŽ, Emanuel Horáček Dorotě Hálkové, Kunčice 24. listopadu 1901; Národní politika, 3. prosince 1907, č. 334; Ivan HÁLEK, *Zápisky lékaře z Horní Trenčanské*, Praha 1955, s. 5; Jarmila TKADLEČKOVÁ, *MUDr. Ivan Hálek*, Bratislava 1959, s. 23; F. BAŤHA (ed.), *Vítězslav Hálek*, s. 202.

⁷⁴⁰ ANM, fond rodina Černých, kart. 26, doklady rodinné, Kalendář rodu Černých, Horáčkových, Šámalových; LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁷⁴¹ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 1. září 1905.

⁷⁴² AHMP, Všeobecné sčítání lidu 1880, Staré Město pražské, Nové Město pražské.

vdova s vdovcem, kteří nebyli příbuzní. V každém případě si ovdovělí navzájem vypomáhali, dělili se o nájem a alespoň měli společnost.⁷⁴³

Většina vdov se po smrti manžela ihned odstěhovala z jejich společného příbytku, jelikož tím změnilo prostředí, takže si tolik nepřipomínaly zemřelého chotě a též značně ušetřily. Placení nákladů na bydlení je prostě ke změně donutilo a vlastně ani nepotřebovaly, pokud žily samy, velké domy, či byty. Z těchto důvodů se ihned po smrti manžela Viléma v roce 1897 odstěhovala ovdovělá Anna Gablerová z vinohradského bytu na Smíchov, kde žila dalších šest let, a to až do své smrti v roce 1903.⁷⁴⁴

Zmíněný úbytek financí donutil k odstěhování se Annu Klicperovou, která se musela neustále omezovat a hledat levnější ubytování, až nakonec našla skromný byt Na Zderaze, kam jí chodila vypomáhat Julie Dvořáková, což ukazuje na to, že se paní Klicperová nadále snažila udržovat měšťanský status. Ovdovělá Anna byla nucena se stěhovat ve chvíli, kdy jí onemocnělo dítě, jak své dceři Anně psala: „*Protože teď musíme po Ivánkově vleklém ochuravění více šetřit, přestěhujeme se z Karlova náměstí do skromnějšího bytu ve Štěpánské ulici čp. 612.*“⁷⁴⁵ Podle možností bydlení (části Prahy, typu domu) lze odvozovat postavení a bohatství neúplné rodiny. Takže oproti chudé Anně Klicperové si mohla Aloisie Jeřábková dovolit zůstat v bytě na Vinohradech, jelikož měla finance, a navíc jako bezdětná měla výhodu v tom, že jí peníze sloužily pouze pro její vlastní potřebu.⁷⁴⁶

Někdy vdově nezbývalo nic jiného a musela se vystěhovat z bytu, který sdílela s manželem. To byl i případ Kateřiny Fügnerové, jejíž manžel se zadlužil stavbou sokolovny, a proto musela odejít společně s dcerou do menšího bytu ležícího v nedaleké Krakovské ulici. Stěhování se neobešlo bez problémů, paní Kateřina musela část vybavení starého bytu rozprodávat, jelikož se všechno nevešlo do toho nového. Utržené peníze z prodeje jí pomohly k zaplacení části dluhů a na nějakou chvíli ji zajistily. A až za osm let, když se naskytl příležitost, se ovdovělá Kateřina s dcerou

⁷⁴³ Lidové noviny, 19. března 1944, č. 78; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 206.

⁷⁴⁴ K. RÝDL, *K životu a dílu PhDr. Viléma Gablera, prvního ředitele Městské vyšší dívčí školy v Praze*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 147–176, zde s. 158. Ke stěhování více P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 237.

⁷⁴⁵ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 192, 194.

⁷⁴⁶ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 231, obraz 821. O možnostech bydlení více M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 54–55. K tomu, jak vypadaly domácnosti vdov, by více prozradily inventáře z pozůstalostního řízení. Více v AHMP, Justiční správa a soudy, Pražské okresní soudy 1850–1855 a Pražské okresní (městské delegované) soudy civilní 1855–1926 (1928), spisy pozůstalostní, spisy poručenské a opatrovnické. Pozůstalostní inventáře jsou zkatologizovány (Nové a Staré Město, Hradčany, Malá Strana, Vyšehrad).

a jejím manželem opět navrátily do sokolovny, protože pro ně toto místo mělo symbolickou hodnotu.⁷⁴⁷

Domácnosti ovdovělých žen byly vybaveny v závislosti na finančních možnostech. Za všechny lze uvést dva příklady, a to domácnost Barbory Nerudové a Johany Englové, které pocházely z naprosto odlišných sociálních poměrů. Život vdovy Nerudové byl spjat s Malou Stranou, kde žila hned v několika bytech, ale vždy její domácnost vypadala stejně. Barbora spojila domácnost s trafikou, což bylo běžné, a obývala společně se synem Janem jeden pokoj navazující na obchod, takže se Barbora současně věnovala jak domácnosti, tak obchodu. O vybavení její domácnosti není v pramenech zmínka, lze předpokládat, že bylo velice skromné.⁷⁴⁸

Naproti tomu Johana Englová se společně se synem přestěhovala na Staré Město do domu v Rytířské ulici. Byt měli ve druhém patře a skládal se ze šesti pokojů: předsíně, kuchyně, Emanuelova pokoje, Johanina pokoje, jídelny a „parádního“ pokoje. Přítel Emanuela Engla Václav Červinka vzpomínal na byt Englových následovně: *„Pokoje zdály se mi úpravné [!], ale tmavé [...]. Největším dojmem na mne působily veliké, jak se mi zdálo, starožitné olejové obrazy, veliký mnoharmenný pozlacený svícen, jenž visel z prostředka stropu salonu, a hladké, vyleštěné podlahy...“*⁷⁴⁹ Představu o tom, jak vypadaly pokoje, dává i dochovaný účet za malování z roku 1853, podle něhož si paní Englová nechala vymalovat tři pokoje pod vlivem biedermeieru, jeden – podle uvedené ceny v něm proběhlo nejvíce malířských prací – na modro, druhý a třetí pokoj byly menších rozměrů a malíř je vymaloval zeleně. V dubnu 1854 si Johana nechala podle dalšího z dochovaných účtů opravit v hodinářství „Karel Suchý a syn“ hodiny, kterým se rozbilo kyvadlo.

O vybavení pokojů se Johana zmiňovala i o tři roky později v konceptu dochované závěti. První skupinou věcí, které odkazovala, byly oděvy, v její skříně se nalézaly šaty a prádlo, dvojitý šál, černé a šedivé šaty, čtyři páry spodního prádla, dva kabáty, z nichž jeden byl sametový, náhrdelník s diamanty, dále se v jejím šatníku nacházelo osmero bot. Odkazovala i nábytek, skříň na šaty, kredenc, postel s matracemi, nebesy a dvěma polštáři. Poslední byly v závěti uvedeny předměty ke stolování: devět párů stříbrných příborů, po dvanácti kovových a kávových lžicích, dvě lžičky na

⁷⁴⁷ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 47; I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 51–52, 62, 79.

⁷⁴⁸ Polední list, 18. března 1945, č. 66; V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta*, s. 67. Srov. M. MACKOVÁ, *To byla c.k. trafika*, s. 85.

⁷⁴⁹ D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 59.

smetanu, lžíce na ragú, dóza a solnička, cukřenka z křišťálu se stříbrným podstavcem a velký modrý šálek na smetanu se stříbrným podstavcem. Svému synu Emanuelovi odkázala Johana Englová v tomto konceptu závěti fortepiano a hodiny.⁷⁵⁰ Její se synem sdílený byt se na základě velikosti a rozmanitosti vybavení řadil mezi bohatší, jaký si mohla dovolit pouze majetnější měšťanská rodina. Ke konci padesátých let se ale Johana z finančních důvodů přestěhovala do domu U Klučických (také označován jako U Turků či U Karásků) do Mariánské ulice.⁷⁵¹

⁷⁵⁰ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, účet pro Johanu Englovou za malování, Praha 20. října 1853; TAMTÉŽ, účet pro Johanu Englovou za opravu hodin, Praha duben 1854; TAMTÉŽ, koncept poslední vůle Johany Englové, Praha 23. dubna 1857.

⁷⁵¹ D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 29. Srov. M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 54–55, 63.

5. Každodennost vdov

Většina ovdovělých žen v prvních letech po smrti manžela držela smutek, během něhož se smířovala s novou rolí a hledala cesty, jak se se svou situací vypořádat, a zároveň s tím utlumila mnohé z dosavadních aktivit. Po určitém čase vdovy opětovně naplnily všední dny cestováním a četbou, získávaly zážitky a navazovaly nová přátelství.⁷⁵² Do každodenního života vdov patřila řada aktivit, z nichž mnohé závisely nejen na výše uvedených ekonomických možnostech, ale i na sociálních faktorech či zájmech ovdovělých žen. Povětšinou vdovy z řad měšťanstva vydávaly finance za cestování, za kulturní vyžití, za knihy nebo za divadlo.⁷⁵³ Finanční zázemí značně omezovalo ovdovělé ženy ve výběru jejich aktivit, a tak luxus utrácet za kulturní vyžití a cestování si mohla dopřát jen málokterá z nich, a proto většina zůstávala v klidu svého domova.

5.1 Každodennost vdov v soukromém prostoru

Vdovy se každý den staraly o domácnost a v rámci ní se věnovaly domácím pracím. Každodenní aktivitou bylo v měšťanských domácnostech vaření. I když vařila kuchařka, obstarávání potravin měla na starosti sama měšťanka.⁷⁵⁴ Kuchařky si musely poradit s přípravou rozličných pokrmů, což vyžadovalo určité vědomosti. S neznalostí zaměstnanců se potýkala paní Pinkasová, které její syn Hippolyt zaslal koroptve, matka mu za ně sice poděkovala, ale zároveň ho poprosila, ať další neposílá, jelikož její dvě kuchařky nevěděly, jak je upéct.⁷⁵⁵ Bohatší ovdovělé ženy sice využívaly kuchařku či služku, ale nastala i situace, ve které si musely poradit samy, např. ovdovělá Augusta Braunerová se uměla sama vypořádat s vařením, když jí její služka onemocněla.⁷⁵⁶

Služky pracovaly i u Hálků, což nebylo nic neobvyklého, jelikož to patřilo ke statusu měšťanské rodiny, ovšem Dorota Hálková, jak několikrát přiznala v korespondenci, sama velice ráda vařila. Přestala s touto činností až ke konci života, jelikož jí stání u plotny a pobíhání po kuchyni dosti zmáhalo, a proto naučila vařit svou snachu Aloisii, a tím jí i předala tuto povinnost.⁷⁵⁷ Na recepty měšťanek a na jejich

⁷⁵² U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 124.

⁷⁵³ M. LENDEROVÁ, *Peněžní deníky*, s. 327.

⁷⁵⁴ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 31, 118.

⁷⁵⁵ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 23. srpna 1876.

⁷⁵⁶ TAMTĚŽ, fond František August Brauner, korespondence rodinná, Augusta Braunerová Anně Bourgesové, Roztoky 14. února 1884.

⁷⁵⁷ TAMTĚŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 21. března 1905; TAMTĚŽ, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 1. září 1905; TAMTĚŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

vaření se vzpomínalo dlouhá léta po jejich smrti, jak ukazuje vzpomínka Anny Lauermannové Mikšové, jež si do deníku zapsala rozhovor s Juliem Zeyerem o kuchařském umění jeho matky Eleonory: „*Ale vy jste nezdvořilý. Já nejsem nešikovná, dělám-li něco kupříkladu podle receptu vaší maminky, trefím to pokaždé. Usmál se líbezně. Já mám pro vaření náramný faible (slabost), seděl jsem vždy u maminky a díval jsem se na ni.*“⁷⁵⁸

Kromě vaření vdovy v domácnosti uklízely, což opět záviselo na jejich finančních možnostech a zájmu. Pokud si vdova nemohla dovolit zaplatit personál, nezbyvalo jí nic jiného, než se chopit této činnosti sama. Nelze opomenout, že mnohé z ovdovělých žen se věnovaly různým dalším domácím pracím, i když měly k dispozici služby, jak psala v jednom z dopisů Dorota Hálková: „*Ted' už vstávám hned ráno, šukám po domě, pokud to síly dovolují, pak si odpočívám do oběda, po obědě si lehnu, ležím do 4 hod[ín] a pak už to vydržím do 9 hod[ín].*“⁷⁵⁹ Dorota měla celý den co dělat, v Čadce se dopoledne věnovala domácím pracím – vařila, věšela prádlo, žehlila a odpoledne šila a pletla. A navíc uklízela kromě domu i synovu ordinaci, kde čistila nástroje, a dokonce podle svědectví své snachy pomáhala synovi, když napravlal zlomeninu či tahal zuby.⁷⁶⁰

Mezi oblíbené činnosti, které vdovy během dne vykonávaly, patřily ruční práce; nejenže rády vyšívaly, pletly, háčkovaly, ale některé z nich i vyhotovené práce shromažďovaly. Za vrchol této záliby lze považovat snahy měšťanek vlastnoručně vytvořená díla, ale i ta, která získaly v rámci „sběratelské činnosti“, vystavovat během rozličných kulturních akcí. Jedna z výstav věnující se národním výšivkám proběhla v Náprstkově muzeu v roce 1887 a její organizátorkou byla Renáta Tyršová. Noviny na akci lákaly krátkým textem: „*Hned při vstoupení do výstavní místnosti překvapí nás svým uměleckým provedením a krásnou harmonií barev vynikající vyšívané práce, jež jsou majetkem pí. Zeyerové a pí. Wiehlové. [...] Majetkem pí. Zeyerové jsou dále ženské čepečky z různých krajů českých, zvané holubinky, a pleny z Chodska, provedené mistrně černým hedvábím. Pěkné jsou dva moravské fěrtochy a slovácké korduly, jakož i krásné vyšívané konce tzv. šátek.*“⁷⁶¹ V uvedeném úryvku z novin je zmíněna i Eleonora Zeyerová, jedna ze zkoumaných ovdovělých měšťanek, kterou zaměstnávalo

⁷⁵⁸ T. RIEDLBAUCHOVÁ – E. FARKOVÁ (edd.), *Z deníků Anny Lauermannové-Mikšové*, s. 85.

⁷⁵⁹ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 30. listopadu s.d.

⁷⁶⁰ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁷⁶¹ Národní politika, 25. dubna 1887, č. 114.

zejména řízení rodinného podniku, ale ve volných chvílích trávila čas právě ručními pracemi. Jako všestranně nadaná se věnovala nejen vyšívání, ale zaobírala se též pletením.⁷⁶² Ovdovělá Dorota Hálková si dokonce pořídila šicí stroj a snažila se na něm šít, což ukazuje taktéž na snahu měšťanstva přijímat do svých domácností novinky.⁷⁶³

Všední dny si ovdovělé ženy krátily četbou českých a cizojazyčných knih. Všechny zkoumané vdovy byly vzdělané, a to znamenalo, že ovládaly několik jazyků, v nichž uměly číst.⁷⁶⁴ Dokonce i Barbora Nerudová, která pocházela z chudých poměrů, uměla číst a naučila se trochu francouzsky, inspirovala se v přečtených knihách a na základě nich vyprávěla příběhy svému synovi. Paní Nerudová četla hodně, a to zejména náboženskou literaturu (*Život pána našeho Ježíše Krista a jeho nejsvětější Matky Marie Panny*), zajímala se o knihy s příběhy o podivnostech a vraždách (*Šlechtný mstitel; Ukrutná matka, jež vlastní dvě dívky zlatou jehlou zapíchla*) či vlastnila snář.⁷⁶⁵ Oproti ní vdova Marie Purkyňová vybírala do své knihovny knížky vyšší kvality, o čemž svědčí její záliba v pročítání českých dějin, do nichž se ponořila právě v době po smrti manžela. Mariinou výhodou bylo to, že měla úžasnou paměť, a tak si vše, co přečetla, údajně pamatovala. Záliba ve čtení a získávání nových poznatků z knih ji neopustila do konce života.⁷⁶⁶

Ze zkoumaných vdov velice ráda četla také Eleonora Zeyerová, která dokonce oplývala básnickým talentem.⁷⁶⁷ Vášnivou čtenářkou byla i Dorota Hálková. V čekárně ordinace jejího syna v Čadce se nacházela knihovna, v níž ležely časopisy, noviny a knihy. Do knihovny mohl kdokoliv přijít a číst si, čehož využívala především sama Dorota. Když se večer v domě sešli všichni rodinní příslušníci, paní Hálková jim předčítala, zejména z jejich oblíbených cestopisů.⁷⁶⁸ Během večerních hodin se ovdovělé ženy také věnovaly vyřizování korespondence, povětšinou usedaly ke stolu a psaly mnohdy několikastránkové dopisy.⁷⁶⁹

⁷⁶² LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901.

⁷⁶³ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, s.l. 6. července 1897.

⁷⁶⁴ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 340–342.

⁷⁶⁵ LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, drobné tisky, tiskoviny; Lidové noviny, 25. prosince 1937, č. 647; A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 19–20.

⁷⁶⁶ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 186.

⁷⁶⁷ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 16.

⁷⁶⁸ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁷⁶⁹ M. SECKÁ, *Korespondence Josefy Křížové-Náprstkové*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 547–555, zde s. 554.

Některé měšťanky rády trávily volný čas na zahradě jako Karolína Pinkasová, která tu během dne jen tak sedávala a odpočívala.⁷⁷⁰ Zahrada ovšem nesloužila pouze jako místo oddychu, ale též jako prostor na utřídění si myšlenek. Např. Eleonora Zeyerová se procházela beze slov se svým synem v zahradě u libocké vily a společně zde rozjímali.⁷⁷¹ Naproti tomu starání se o zahrádku se stalo obrovskou vášní pro aktivní Dorotu Hálkovou, která se pokaždé těšila, až začne jaro a ona se po zimě bude moci vrhnout na pěstování rostlin.⁷⁷² Kromě nich si Dorota oblíbila i chov zvířat, proto si chtěla pořídit holubník, a jak psala švagrovi z Čadci do Prahy: „*Také se pořád sháním po psech, kočičce, nemohu se však ničeho dopátrat. Snad si časem svoje hospodářství v tom směru doplním přece.*“⁷⁷³

5. 2 Každodennost vdov ve veřejném prostoru

Po splnění povinné doby smutku začala většina ovdovělých žen opětovně chodit do společnosti. Překonat zármutek nebylo pro všechny snadnou záležitostí, vždy záviselo na konkrétní vdově, kolik potřebovala času na návrat do společenského dění, a tak se Josefa Náprstková, jak již bylo uvedeno, rozhodla stranit zábavy a omezila veškeré kontakty až do konce života.⁷⁷⁴ Praha nejen pro ovdovělé měšťanky nabízela řadu festivů, které byly spojené jak s církevním prostředím (v rámci křesťanského církevního kalendáře se slavily svátky jako Vánoce, Velikonoce, filipojakubská noc, letnice; světily se kostely a zvony atd.), tak se světskou sférou (korunovace, veřejné oslavy, plesy, koncerty, divadelní představení, odhalování pomníků). Veřejná oslava svátků a slavností představovala pro měšťanstvo možnost s někým se potkat, popovídat si či sdílet společný zájem.⁷⁷⁵

Na vyplnění všedních dní každodenního života mělo vliv kromě možností k setkání i to, v kolika letech žena ovdověla. Mladé vdovy po povinných letech smutku jistě hledaly vytržení ze své samoty a po uplynutí předepsaného času smutnění a na základě vlastního uvážení začaly opětovně navštěvovat plesy, dobročinné akce či salony. Příkladem byla v pětatřiceti ovdovělá Johana Englová, která využívala

⁷⁷⁰ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Lipsko 15. července 1874.

⁷⁷¹ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 40.

⁷⁷² ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Vratislavu Černému, s.l. 12. června 1894.

⁷⁷³ TAMTÉŽ, kart. 10, Dorota Hálková Tomáši Černému, Čadca 16. června s.d.

⁷⁷⁴ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 161, 163–164.

⁷⁷⁵ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 277–302.

rozličných akcí, během nichž se setkávala s pražskou měšťanskou společností. Podle dochovaných pozvánek na plesy lze předpokládat, že na ně chodila pravidelně, a to již jako mladá vdova i jako postarší dáma, která plnila roli doprovodu. Navštěvovala velké plesy v *Měšťanské besedě*, dále chodila na právnické a lékařské plesy, na nichž povětšinou plnila úlohu gardedámy.⁷⁷⁶ Některé z plesů, které paní Englová navštívila, měly větší váhu než ty ostatní, příkladem byl ples *Národní besedy*, který se odehrál 29. ledna 1866 na Žofině. Hlavní náplň tohoto plesu se nesla v duchu pocty „dceří národa“ Zdeňce Havlíčkové a jejímu otci Karlu Havlíčkovi Borovskému.⁷⁷⁷

Ovdovělé měšťanky dále navštěvovaly koncerty a divadelní představení. Do divadla ráda chodila Dorota Hálková, jež navázala na zvyk, který měli s manželem, a po jeho smrti si společně se synem předplatila loži v Národním divadle. Pro divadlo se nadchla také Eleonora Zeyerová, která též měla předplacená představení. Další z vdov, paní Purkyňová, brávala děti na představení do *Umělecké besedy*, kde její malá dcera Růžena účinkovala v několika rolích.⁷⁷⁸

V dobročinné činnosti se samozřejmě neangažovaly pouze provdané měšťanky, ale i ty ovdovělé. Příkladně se jí věnovala ovdovělá Renáta Tyršová, která se po úmrtí manžela vrhla na charitu s takovou vervou, že získala mnohá společenská ocenění.⁷⁷⁹ Ze zkoumaných vdov se o veřejné dění zajímala především Dorota Hálková, která se rozhodla přispívat na obědy chudé školní mládeži a vypomáhala opuštěným a chudým ženám. Paní Hálková po boku Marie Riegrové Palacké a Marie Červinkové Riegrové pomáhala ženám, o čemž si zmíněné dámy i dopisovaly. Stejně tak vypomáhala Dorotina sestra Marie, provdaná Černá, jejíž manžel Tomáš Černý podporoval činnost *Spolku sv. Ludmily*.⁷⁸⁰ Řadu let Dorota navštěvovala chudé rodiny a starala se o ně tak,

⁷⁷⁶ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, pozvánky na plesy do Národní besedy 1862–1870; A. ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska*, s. 75.

⁷⁷⁷ M. LENDEROVÁ, *Dcera národa?*, s. 127.

⁷⁷⁸ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Vratislavu Černému, s.l. 12. června 1894; LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; TAMTĚŽ, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901; TAMTĚŽ, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, s.l. 27. února s.d.; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tři generací*, s. 217.

⁷⁷⁹ I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Mezi národem a politikou*, in: M. Bahenská – J. Malínská (edd.), *Ženy a politika*, s. 40–46, zde s. 42.

⁷⁸⁰ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; TAMTĚŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Marie Červinková Riegrová Dorotě Hálkové, s.l. 12. ledna 1895; TAMTĚŽ, Růžena Jelínková Doubková Dorotě Hálkové, Praha 7. prosince 1896; *Národní politika*, 4. prosince 1887, č. 334; *Ženský svět*, 5. prosince 1907, č. 21; M. VOJÁČEK, *Zápisky matky*, s. 241; Lucie WITTLICHOVÁ, *Materiály k ženské otázce ve sbírkách Archivu Národního muzea*, in: J. Pešek – V. Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, s. 355–368, zde s. 355–356. Podle autorky je vzájemná korespondence Marie Riegrové Palacké a Doroty Hálkové uložena ve fondu Marie Riegrové Palacké v ANM.

že „chodila s košíkem na ruce, naloženým balíky a balíčky, po ulicích ‚páté čtvrti‘ Prahy, hledala podle často nepřesně udané adresy v starých zpustlých domech ty, kterým nesla pomoc.“⁷⁸¹ Jindy paní Hálková „dovedla celé dny od časného rána do pozdní noci pracovat ve skladišti šatiček, obleků, střevíců, košilek a všech těch drobotin určených pro malé návštěvníky pražských opatroven.“⁷⁸² Za toto úsilí byla paní Hálková v roce 1901 odměněna medailí města Prahy.⁷⁸³ Dobročinnosti se věnovala většinu času svého vdovství, což jí přineslo úctu společnosti. Obdobně se snažila pomoci Marie Purkyňová, která přispívala rozličnou formou slabším (financemi, hmotnými dary).⁷⁸⁴

Ovdovělé měšťanky se podobně jako provdané s vervou zapojovaly do činnosti pražských spolků. Ze zkoumaných vdov, jak již bylo uvedeno, byly Johana Englová a Dorota Hálková členkami *Ženského výrobního spolku*. Dokonce zmíněnou paní Hálkovou chtěla Eliška Krásnohorská zařadit do valné hromady spolku, v rámci níž měla dohlížet na spolkové výdaje.⁷⁸⁵ Druhá polovina 19. století představovala dobu, ve které spolkové aktivity tvořily neodmyslitelnou součást života měšťanské společnosti. Kromě *Ženského výrobního spolku* měly nejen vdovy, ale i celá měšťanská společnost řadu možností, jak se angažovat ve spolkové činnosti a společně s tím získat nové kontakty, navázat přátelství a seznámit se s osudy jiných žen. Nabídka spolků se během zkoumané doby rozšiřovala, a tak se ovdovělé měšťanky mohly zapojovat do činnosti *Spolku sv. Ludmily*, *Amerického klubu českých dam* nebo *Tělocvičného spolku paní a dívek pražských*.⁷⁸⁶

Za samozřejmost se mezi měšťanstvem považovaly pravidelné návštěvy, které měly jasná pravidla a podobu.⁷⁸⁷ Všechny z ovdovělých měšťanek udržovaly kontakty s měšťanskou společností i po smrti manžela. O navazování přátelských vztahů a jejich udržování bude pojednáno ve zvláštní kapitole dále v této práci.

Kromě plesů a dobročinnosti se ovdovělé měšťanky zajímaly o salonní kulturu. Rodina Riegrových, Braunerových a Villaniových otevírala pravidelně své salony pro sešlosti, jichž se účastnily také ovdovělé měšťanky. Pražská společnost byla

⁷⁸¹ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁷⁸² Národní politika, 3. prosince 1907, č. 334.

⁷⁸³ Ženský svět, 5. listopadu 1901, č. 19.

⁷⁸⁴ Národní listy, 19. října 1865, č. 227.

⁷⁸⁵ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, potvrzení o příspěvku Johany Englové Ženskému výrobnímu spolku z roku 1871; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Eliška Krásnohorská Dorotě Hálkové, s.l. s.d. K Ženskému výrobnímu spolku více M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 104–122.

⁷⁸⁶ TAMTÉŽ, s. 53–102.

⁷⁸⁷ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 303–307.

prostoupena řadou nejen příbuzenských, ale i přátelských a sousedských vztahů a dámy zejména v 19. století zvaly své přítelkyně na setkání, která povzbuzovala a utužovala společenský život vzdělanců a vlastenců. Mezi „salonní dámy“ patřila snad i Johana Englová, která jako hostitelka salonu měla mnohé povinnosti, organizovala sešlosti podle svých momentálních finančních možností, vymýšlela program, zvala hosty a účinkující a udržovala společenskou atmosféru.⁷⁸⁸

Téma salonu je tak pestré, že ho nelze v této práci celistvě postihnout, když se ale uváží všechna hlediska jeho utváření a průběhu, lze považovat sešlosti pořádané u Johany Englové za salonní.⁷⁸⁹ Komparací dochovaných pramenů s literárními zdroji a srovnáním s obecným kontextem doby lze zjistit několik poznatků. Už ve dvacátých letech minulého století spisovatelka Maryša Radoňová Šárecká ve své knize *Salony* uvedla: „A konečně nejstarší z ryze českých velkých salonů byl salon Englov.“⁷⁹⁰ Poté následovala osmdesátiletá odmlka, kdy se o salonu paní Englové nepsalo, již ukončila svým článkem Dagmar Seňková, která o tomtéž salonu napsala: „*Matka, vdova po profesorovi chirurgie na univerzitě, mohla udržovat salon, jehož kontinuita sahala zřejmě až do dob předbřeznových.*“⁷⁹¹ Tato badatelka zvolila spojení „mohla udržovat“, z čehož byla patrná pouhá domněnka o této skutečnosti, ke které ji vedlo to, že paní Englová měla k provozování salonu podmínky a předpoklady, a stejně tak se vyjadřoval i další z autorů, David Procházka: „*Od počátku čtyřicátých let se některá společenská setkání odehrávala i v domácnosti manželů Englových ve Spálené ulici. Pravděpodobně tehdy zde došlo ke zrodu jakéhosi salonu, ovšem chápáno v kontextu tehdejšího pražského měšťanského prostředí.*“⁷⁹²

Autoři těchto článků vycházeli z dochované korespondence uložené v LA PNP, která jim ale jejich domněnky nepotvrdila. Každopádně jak oba naznačili, lze uvažovat o tom, že Johana Englová salon skutečně vedla. To potvrdil též přítel Emanuela Engla Václav Červinka, který si dokonce myslel, že u paní Englové byl v padesátých letech

⁷⁸⁸ Česká historiografie se vzniku a vývoji salonů věnovala dostatečně, zejména z pera Mileny Lenderové vzešlo několik textů přibližující salonu od jejich počátku a popisující jejich vývoj v Praze a zachycující „zlatou dobu“ měšťanských salonů v 19. století. Více M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 164–188. Objasnit problematiku salonu se pokusilo 18. plzeňské sympozium, jehož výsledkem se v roce 1999 stalo vydání sborníku H. LORENZOVÁ – T. PETRASOVÁ (edd.), *Salony v české kultuře 19. století*, Praha 1999 (= Sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století).

⁷⁸⁹ Ve svých pracích se o salonu Johany Englové zmínil i Robert Sak a David Procházka. R. SAK, *Salon dvou století*, s. 15; D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 16–18.

⁷⁹⁰ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Salony*, Praha 1920, s. 82.

⁷⁹¹ Dagmar SEŇKOVÁ, *Příspěvek k životopisu Emanuela Engla (1844–1907)*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 12, 1991, s. 137–148, zde s. 138–139.

⁷⁹² D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 58.

jediný český salon.⁷⁹³ Jeho úsudek je značně přehnaný, oproti tomu se střídmějším názorem přišla Maryša Radoňová Šárecká: „A p[an]í Englová byla právě salonní dáma, která žila jen pro společnost a cele se jí věnovala. Vynikala-li baronka Villaniová aristokratickou noblesou, krásou a duchaplností, měla paní Englová v plné míře vlastnost, již Rieger nazval hlavní a nezbytnou ctností společenské dámy: velikou dobrosrdečnost, tak zvanou zdvořilost dobrého srdce, spojenou s půvabem roztomilé povahy a zvláštním společenským taktem a bystrozrakem.“⁷⁹⁴

Později Englův salon navštěvovali Braunerovi, Riegrovi, Villanioví a dále podle Davida Procházky na setkáních nechyběl „profesor politických věd a statistiky Eberhard Antonín Jonák, pedagog a filozof Josef Durdík, meteorolog a fyzik Václav Karel Bedřich Zenger, architekt Josef Zitek, budoucí žena skladatele Zdeňka Fibicha Betty Hanušová, spisovatel a znalec slovanských jazyků Josef Kolář, slovanský filolog Adolf Patera. [...] paní Englová [měla] pohostit i půvabnou slečnu z Bleylebenu, údajnou milenku samotného císaře Františka Josefa. Spíše než politické a učenecké debaty se tu pěstovala zábava, hudba a zpěv.“⁷⁹⁵ S některými ze zmíněných si paní Englová dopisovala a zajisté se s nimi i navštěvovala.

Johana na základě společenských kontaktů umožnila svému synu Emanuelovi vstup do zmíněných pražských salonů (k Braunerovým, Riegrovým, Villaniovým), a tak měl možnost i on navázat užitečné kontakty, ovlivnila ho řada osobností té doby, prohluboval si zde svůj zájem o literaturu a začal si tříbit názory na politiku.⁷⁹⁶ Johana Englová se se synem po smrti manžela přestěhovala do domu v Rytířské ulici, kde se začaly konat zmíněné salonní sešlosti.⁷⁹⁷ Ovšem salon u Englů postrádal po smrti Josefa Engla v roce 1845 muže-hostitele, proto stála v čele salonu sama Johana. Obdobný salon fungoval u Zeyerů, jenže ten skončil právě se smrtí Jana Zeyera, poté jeho manželka Eleonora obdobné schůzky nepořádala, a to nejspíše proto, že byla značně zaměstnaná výchovou sedmi dětí a řízením podniku.⁷⁹⁸ Oproti ní Johana Englová, která nebyla tolik vytížená, i jako ovdovělá mohla vyplnit prázdnotu po manželovi a volný čas věnovat pořádání salonu.

⁷⁹³ TAMTĚŽ, s. 59.

⁷⁹⁴ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Salony*, s. 82.

⁷⁹⁵ TAMTĚŽ. Více k tomu R. SAK, *Salon dvou století*, s. 15; D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 17.

⁷⁹⁶ TÝŽ, *Emanuel Engel*, s. 85–89.

⁷⁹⁷ TAMTĚŽ, s. 59. Srov. M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Salony*, s. 82.

⁷⁹⁸ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901.

Vyjma společenského života v Praze se ovdovělé ženy z okruhu měšťanstva vydávaly během všedních dní na cesty, a to dále za horizont pražských měst, v nichž bydlely. Ve druhé polovině 19. století ovdovělé měšťanky, které disponovaly financemi, odjížděly v létě na prázdniny.⁷⁹⁹ Využívala toho Johana Englová, která se synem trávila volný čas na venkově, většinou na Komorním Hrádku v Posázaví, odkud jezdili navštěvovat Villaniovy na střížkovský zámek a Červinkovy do Ostředka.⁸⁰⁰ Naproti tomu ovdovělá Anna Klicperová jezdila v prázdninovém čase společně se synem navštěvovat příbuzné v Chlumci nad Cidlinou.⁸⁰¹

Zapálenou cestovatelkou byla ze zkoumaných vdov Dorota Hálková, která mnohé cesty podnikala již s manželem. Když Vítězslav Hálek zemřel, pokračovala jeho žena ve výpravách sama, přičemž oblíbeným výletem, který si každoročně dopřála, byla pout' na horu Říp. Když už se nevydávala na dlouhé cesty, alespoň vycházela na kratší procházky.⁸⁰² Dojmy z nich zasílala příbuzným: „*Byla jsem se s Ivou [Ivanem Hálkem] projít po takové zasněžené pláni, z níž nebylo místy vidět než vrcholky zasněžených a sluncem osvětlených hor. Myslila jsem, že jsem někde v Alpách. Lituji vždy, když tak něco pěkného zažiju [!], že od Vás nikdo nemá ani ponětí nebo tušení o tom, jak je to zde také krásné.*“⁸⁰³

Ovdovělé měšťanky k rozhodnutí odcestovat za hranice českých zemí vedla rozmanitá škála skutečností, a tak zmíněnou paní Hálkovou donutilo odcestovat na Slovensko synovo povolání. Oproti ní Eleonora Zeyerová podnikala krátkodobé cesty do Vídně, kde se domáhala práva na dřevařskou ohradu, zatímco Karolína Pinkasová jezdila na návštěvu za dcerou Isabelou do Bonnu.⁸⁰⁴ Cestování za rodinou, povinnostmi, či v důsledku jiné motivace představovalo součást života ovdovělých měšťanek. Ovšem častěji jejich kroky vedly po pražských městech, kde navštěvovaly příbuzné, přátele, či si vyřizovaly každodenní pochůzky spojené se stravou, odíváním, bydlením a obdobnými záležitostmi. Ovdovělé ženy z okruhu měšťanstva se také vydávaly na

⁷⁹⁹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 275.

⁸⁰⁰ D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 66.

⁸⁰¹ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Ivan Klicpera Anně Klicperové, Brandýs nad Orlicí 13. srpna 1876.

⁸⁰² TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ervín Špindler Dorotě Hálkové, Roudnice nad Labem 26. března 1883; TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁸⁰³ ANM, fond rodina Černých, kart. 10, korespondence rodinná, Dorota Hálková Tomáši Černému, s.l. s.d.

⁸⁰⁴ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; TAMTÉŽ, fond Julius Zeyer, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, s.l. s.d.; NA, fond Adolf Maria Pinkas, korespondence odeslaná, Isabela Springerová Pinkasovým.

procházky do parků, využívaly veřejnou promenádu na novoměstských hradbách a větší výlety pořádaly do Troje, obory Hvězda, Prokopského či Šáreckého údolí.⁸⁰⁵

Ani jedna ze zkoumaných vdov se v ego-dokumentech nezmiňovala o různých sportovních aktivitách, které se po vzoru šlechtické společnosti rozšířily v měšťanském prostředí před polovinou 19. století. Cvičící pomůcky (hrazdu, kruhy apod.) měla v domácnosti Dorota Pechová, Kateřina Fügnerová a další měšťanky. Zprvu pokládala společnost sportování žen za nevhodné, ale připouštěla jako vhodnou aktivitu tanec, plavání, klouzání či bruslení. V ženské tělovýchově nastal zlom v roce 1862, kdy byl založen spolek *Sokol* a za dalších sedm let na to dokonce vznikl *Tělocvičný spolek paní a dívek pražských*.⁸⁰⁶ Zkoumané měšťanky, jak bylo výše uvedeno, se mohly v rámci spolku účastnit cvičení, avšak ani jedna o této možnosti v korespondenci nepsala, ve fondech se nedochovaly ani pozvánky na spolkové akce či potvrzení o zaplacení příspěvků. Jejich členství tedy zkoumané prameny neprozradily. Samozřejmě lze předpokládat, že ovdovělé ženy trávily své dny dalšími aktivitami, které v dopisech nezmiňovaly.

⁸⁰⁵ Zdeněk MÍKA, *Zábava a slavnosti staré Prahy od konce 18. do počátku 20. století*, Praha 2008, s. 11–13.

⁸⁰⁶ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 146–148. Více k tomu v M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 347–367.

6. Vdovství a síť vztahů

Ženě po ztrátě manžela pomáhaly síť vztahů, které si během života vybuodovala, a to nejen po stránce společenské, ale i materiální.⁸⁰⁷ Mezi nejbližší okruh vdovy patřili členové rodiny, a tak kromě dětí, vdovu obklopovali rodiče, tchyně s tchánem, sestry a bratři, švagrové a švagři, kmotři, kmotry a další vzdálenější příbuzní.⁸⁰⁸ Vyskytovaly se případy, kdy vdova po smrti manžela udržovala vztahy s jeho rodiči, a to především tehdy, pokud měla z manželství děti. To se stalo v rodině Vítězslava Háalka, jehož oba rodiče ho přežili, matka zemřela v roce 1887 a otec až v roce 1893. Jejich snacha Dorota je se synem Ivanem jezdila navštěvovat a udržovala s nimi vztah i po smrti Vítězslava.⁸⁰⁹ Provázanost vztahů potvrzuje také to, že ženich si povětšinou vybíral nevěstu ze svého nejbližšího okolí (dcera kolegy, sestra kamaráda ze studií). Vše ukazuje na to, že měšťanstvo bylo uzavřenou společností, která se propojovala v rámci svého stavu.⁸¹⁰ Některé z výše uvedených vztahů (s rodiči, se sourozenci, se snachou apod.) zachycuje alespoň okrajově tato disertace, ovšem nelze postihnout všechny síť, a proto budou dále hlouběji představeny vztahy vdov s dětmi, přáteli, s veřejností („vdovy národa“) a s novými manžely (opětovné sňatky).

⁸⁰⁷ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 88.

⁸⁰⁸ E. LABOUVIE, *Schwestern und Freundinnen*, s. 263.

⁸⁰⁹ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Háalkové o Dorotě Háalkové; O. ŠPECINGER, *Krajina mládí*, s. 36.

⁸¹⁰ J. MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 291; M. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace*, s. 22; K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 59.

6. 1 Starost vdovy o děti

Tab. č. 6 – Přehled počtu vlastních a nevlastních dětí, které se dožily dospělosti

Jméno vdovy	Děti vlastní		Děti nevlastní	
	Syn	Dcera	Syn	Dcera
Barbora Nerudová	1	–	–	1
Karolína Pinkasová	2	1	–	–
Johana Englová	1	–	–	–
Eleonora Zeyerová	4	3	–	–
Anna Klicperová	1	–	1	4
Aloisie Jeřábková	–	–	–	–
Marie Purkyňová	2	1	–	–
Dorota Hálková	1	–	–	–

Podobně nezastupitelná jako role manželky byla ve středních vrstvách i role matky.⁸¹¹ Vdovy se po smrti manžela samozřejmě staraly o nezletilé děti, ale starosti jim dělali také dospělí potomci. Z právního hlediska, jak bylo uvedeno výše, nezletilé děti zastupoval poručník a matka pečovala o jejich zdraví a výchovu. Všechny zkoumané vdovy se již znovu neprovdaly a rozhodly se vychovat děti samy. K tomu uvedla Věnceslava Lužická, že vdova „*sama sobě zůstavena zápasí tajně a vynakládá všechnu duševní i tělesní sílu na vychování svěřených jí dítek. Za nedlouho poznává, že sny a zámysly, které pučely v nitru jejím, nevykvetou.*“⁸¹² Vdovy se obvykle v životě realizovaly prostřednictvím svých dětí, jako Johana Englová, jež si po smrti manžela dopisovala s jeho bratry Emanuelem a Vincentem, kteří ji v dopisech pobízeli k tomu, aby především pečovala o malého Emanuela, jenž je její hlavní povinností a pro kterého v sobě musí nalézt co nejvíce síly.⁸¹³

Na jednu stranu děti představovaly pro vdovu starost, ale zároveň jí po smrti manžela dělaly společnost a odbourávaly pocity smutku a osamocení. Ovšem mnohdy

⁸¹¹ J. MACHAČOVÁ, *Žena v 19. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 211.

⁸¹² V. LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, s. 108.

⁸¹³ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Emanuel Engel Johaně Englové, Hradiště 13. března 1845.

současně představovaly bolestnou vzpomínku na zemřelého manžela, a to obzvlášť v případech, když po otci zdědily některé vlastnosti, podobu či nadání – jako Růžena Purkyňová, která po otci získala malířské vlohy a matce každým obrázkem připomněla zemřelého manžela.⁸¹⁴ Naproti tomu tu byly i vdovy, které chtěly, aby připomínka na zemřelého tatínka zůstala v podvědomí dětí, a tak jim vyprávěly obdobně jako Dorota Hálková příběhy o společném manželském životě.⁸¹⁵

Vdovy se zejména snažily o to, aby jejich děti měly stejné možnosti jako za života otce, avšak málokterá jim mohla dopřát vše. Životní situace neúplných rodin se odvíjela od finančních možností, pokud vdova disponovala penězi, získala svobodu v rozhodování, a to i ve prospěch svých dětí. Roli hrálo také to, o kolik dětí se vdova po smrti manžela starala.⁸¹⁶ Na všechny tyto aspekty upozorňovala Sofie Podlipská v jedné z přednášek: „*Do nebe volající bývá osud vdov skoro všech stavů, ovšem nejvíce těch, jež tu zůstanou s houfem dětí beze všech prostředků a jen ty dvě ruce mají, aby zjednaly výživu a spolu domácí pořádek.*“⁸¹⁷ Nejvíce vdovám přitížilo, když jim dítě onemocnělo, protože se o něj musely nejen více starat, ale též mu věnovaly veškerý čas a finance. Nejhorší v takové situaci byl strach, a to se týkalo jakéhokoliv věku dítěte. Ten ochromil Dorotu Hálkovou, jež pečovala o již dospělého syna Ivana, který onemocněl spalničkami. Velice se o něj obávala, jelikož v této době měla jenom jeho, a navíc společně žili daleko od příbuzných a přátel, kteří by jim v případě nutnosti mohli pomoci. Přes všechny Dorotiny obavy se nakonec Ivan uzdravil.⁸¹⁸

Ovdovělé ženy povětšinou navázaly ohledně budoucího uplatnění dětí na vize svého manžela. Stejně jako za života manžela měla vdova jasný cíl: dcery co nejlépe provdat, což znamenalo vlastnit finance na věno, a synům zajistit co nejlepší zaměstnání, tudíž disponovat penězi na vzdělání. V měšťanských rodinách si rodiče zajisté přáli více synů než dcer, ovšem pro vdovu by bylo nejideálnější, aby děti z manželství bylo co nejméně.⁸¹⁹ V každém případě větší počet dětí mužského i ženského pohlaví představoval pro ovdovělé ženy více starostí. I když měly po manželovi finance, bylo pro ně těžké zachovat si je, udržet si úroveň a samostatně vychovat děti. Mnohdy to bylo těžké také pro muže, jelikož se měšťanská vrstva

⁸¹⁴ H. SKOČKOVÁ, *Příběh*, s. 3.

⁸¹⁵ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁸¹⁶ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 180.

⁸¹⁷ S. PODLIPSKÁ, *Studie o práci*, s. 18.

⁸¹⁸ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Vratislavu Černému, s.l. s.d.

⁸¹⁹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 185.

skládala nejen z bohatých podnikatelů, ale i chudých úředníků, jejichž rodiny měly problém se uživit, protože plat muže byl příliš malý.⁸²⁰

Zdárně se podařilo stát v čele rodiny, hospodařit s penězi a dopřát dětem slibnou budoucnost ovdovělé Eleonoře Zeyerové. Když jí zemřel manžel, nejen že po jeho smrti řídila dřevařský podnik, ale, jak již bylo uvedeno, vychovávala sedm dětí. Nejstarší syn Emanuel se stal vojákem, Jan architektem, Julius básníkem a poslední syn Jindřich cukrovarníkem. Sice se Eleonoře nepodařilo syny zaujmout pro rodinný podnik, ale i tak jim poskytla kvalitní vzdělání a s tím spojený zisk dobrého zaměstnání. I dcery se povedlo Eleonoře zajistit tím, že se výhodně provdaly v rámci měšťanské společenské skupiny. Augusta si vzala za manžela c. k. setníka pěšího pluku Františka Fiedlera, Helena měšťana, majitele domu a obchodníka se dřívím Viléma Jungfelda a Johana c. k. setníka dělostřeleckého pluku Františka Davida, šlechtice z Rhonfeldu. Zeyerovy děti sice nepokračovaly v rodinné tradici, ale syn Jan se oženil s dcerou majitele dřevařského obchodu a dcera Helena s obchodníkem se dřívím. Uzavřená manželství způsobila, že Eleonořiny děti postupně odcházely z rodného domu, až zůstala sama pouze se synem Juliem, který se neoženil. Ovšem i o něho se matka postarala, jelikož ho neustále podporovala v jeho literární činnosti a umožnila mu stát se spisovatelem z povolání.⁸²¹

Ovdovělé ženy si obdobně jako ty vdané potrpěly na vhodný výběr životního partnera svých dětí a mnohdy to pro ně bylo tak důležité, že se rozhádaly s celou rodinou. Rozepře mohla dokonce trvat několik let a někdy nedošlo ke smíření vůbec. Sžívání se bylo někdy velice těžké, což bylo výše popsáno v případě Hippolyta Pinkase, u kterého rodiče nesouhlasili s výběrem životní partnerky. Stejně se jen těžko vyrovnávala s novou snachou Dorota Hálková, jejíž syn se oženil v Praze a společně s manželkou Aloisií, rozenou Klicperovou, přijeli do Čadci. I samotné uzavření sňatku Ivana s Aloisií nebylo snadné, jelikož nevěsta ještě nedosáhla zletilosti, a proto potřebovala povolení od svého otce profesora Emanuela Klicpery a dekret, který ji prohlásil za zletilou. Svatba manželů Hálkových neproběhla v kostele, jelikož se Ivan vzdal katolického vyznání, a tak museli snoubenci uzavřít v roce 1903 civilní sňatek.⁸²²

⁸²⁰ K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 60.

⁸²¹ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901; J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 7; E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 34; V. HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 5–7.

⁸²² LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, opisy z matrik oddaných; M. MACKOVÁ, *Sňatek*, in: M. Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim*, s. 69.

Dorotě nevalil ani tak synův výběr partnerky, spíše pro ni jako pro starou ženu bylo těžké vůbec někoho přijmout do zaběhlého života, jelikož dlouhou dobu žila se synem sama. Existovali pouze oni dva, a když si Ivan přivedl svou ženu do Čadci, Dorota ji vnímala jako vetřelce.⁸²³ Paní Hálková se po letech soužití s Aloisií svěřila sestře Marii: „*A jinak mně byla zas Klic[perová] svoji opičí láskou protivná.*“⁸²⁴ Nepřijetí od Doroty si Aloisie uvědomovala, ve svých vzpomínkách si na tchyni postěžovala: „*Byla jsem ráda, že se mne Ivan při žádném mém neodůvodněném útoku p[an]jí H[áلكové] nezastával. Důsledně se přidržoval, že nesmí matku ničím pobouřit, podráždit, čím by její srdce bylo ohroženo.*“⁸²⁵ Střet mladé a staré generace přinesl spoustu nepochopení, ale paní Hálková rozhodně mohla svou snachu přijmout vlídněji, protože i ona zažila podobnou situaci, jelikož přišla z Prahy do cizího prostředí do Čadci, kde nikoho neznala.⁸²⁶

Vdova ve výchově dětí přejala část otcových povinností, po smrti manžela se stala hlavou neúplné rodiny a pro děti platila za autoritu.⁸²⁷ Výchova dětí představovala pro ovdovělé ženy nelehký úkol. Johana Englová, která po smrti manžela žila pouze se synem Emanuelem, zažila během jeho dospívání mnohé perné chvílky. Emanuel začal v roce 1851 navštěvovat c. k. českou hlavní školu, v jejímž čele stál Karel Slavoj Amerling. Na konci prvního roku docházky obdržel vysvědčení se známkou výborně a zprvu se zdálo, že mu škola nebude dělat žádné problémy.⁸²⁸ Další vzdělání získal na akademickém gymnáziu v Klementinu, kde studovala většina dětí z českých vlasteneckých rodin. Jeho spolužákem se stal Václav Červinka, jenž se s Emanuelem sprátelil a toto pouto jim vydrželo až do konce života. Emanuel získal i další přátele: Vojtěcha Friče, Jaromíra Čelakovského, Václava Kounice, Josefa Sládka, Ivana Klicperu a další.

Během Emanuelových studií se ukazovalo, že potřebuje pevnou ruku, a nejspíš i proto se od počátku padesátých let stal Emanuelovým vychovatelem matčin přítel Jaroslav Antonín Vrt'átko.⁸²⁹ Emanuel nebyl zrovna nejhodnějším dítětem, což dokládá též jeden z jeho dětských prohřešků. Ve svých patnácti letech sepsal provolání, v němž

⁸²³ I. HÁLEK, *Zápisky lékaře*, s. 14.

⁸²⁴ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 7. června 1907.

⁸²⁵ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, poznámky Aloisie Hálkové.

⁸²⁶ TAMTÉŽ, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

⁸²⁷ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 183.

⁸²⁸ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady vlastní, vysvědčení Emanuela Engla z c. k. české hlavní školy v Praze; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 56.

⁸²⁹ TAMTÉŽ, s. 61, 62, 64.

apeloval na Čechy, aby se vzepřeli dalšímu poněmčování a neúčastnili se oslav na počest básníka Friedricha Schillera v roce 1859.⁸³⁰ Trest ho neminul, musel na tři dny do vězení, jeden den držet půst, a navíc ho stihl přísný dohled jeho matky. Problémy měl s pokračováním ve studiu a jako studentovi vyloučenému v septimě mu nezbývalo nic jiného, než pokračovat ve vzdělávání se privátní formou. V září 1862 ho čekala maturitní zkouška, které se obával a zároveň si stěžoval na svou nechuť k učení. Nakonec zkoušku zvládl a mohl navázat studiem na vysoké škole, a tak v roce 1862 následoval svého otce a nastoupil na lékařskou fakultu Karlo-Ferdinandovy univerzity. Studia ukončil o šest let později a začal pracovat ve Všeobecné nemocnici na Karlově náměstí.⁸³¹ Johana vložila do synovy budoucnosti vše, veškeré finance a úsilí, ovšem její starost neskončila ani ve chvíli, kdy už byl Emanuel dospělý, vždy o něj měla obavy a chtěla, aby se měl co nejlépe. Nad starostmi o svého již dospělého syna si povzdechla i Dorota Hálková: „*Včera bych si byla tak ráda trochu vyšla, Ivan ale nešel domů a když přišel, odmítl mi kam jít, a tak mne tím rozmrzel, že jsem byla už až do noci mrzutá. Je vůbec sám mrzutý a unavený, rovněž Vláška [Horáček – synovec Doroty Hálkové] potácí se jako mátonoha bez života. Tak mám špatnou společnost, která mně nedodává chuti k životu. Budu ráda až se na čas zbavím těch dětí, jsem jimi jaksí znavena. Takto mám i nemám práci.*“⁸³²

Ovdovělé ženy představovaly pro děti nejen autoritu, ale viděly v nich též oporu, a proto se zejména dcery obracely na matky v případě životních nesnází. Pomoci od matky využila např. Růžena Pokorná, která poprosila Marii Purkyňovou, aby jí pomohla s ošetřováním umírajícího manžela, kterého se bohužel ani přes snahu obou žen nepovedlo zachránit. Růžena se po smrti manžela rozhodla, že nechce v jejich společné domácnosti pobývat sama a zároveň se chtěla vyvarovat samoty, a proto se odstěhovala k matce.⁸³³

Jak bylo výše uvedeno, sestěhování se ovdovělých žen představovalo jednu z možností, jak se vyrovnat nejen s výdaji za bydlení, ale též pomohlo překonat samotu. Vdovy běžně bydlely se svými dospělými dětmi a staraly se nejen o ně, ale i o vnoučata. Vypomáhání v domácnosti dětí a pečování o vnoučata ale stálo ovdovělé ženy spoustu

⁸³⁰ Schillerovými oslavami se ve své rigorózní práci dopodrobna zabýval D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 24–30.

⁸³¹ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, koncept žádosti Johany pro radu Karla Mescéry, Praha 1. října 1860; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 68–69, 71–75, 89–90.

⁸³² LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, s.l. 11. července 1899.

⁸³³ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 239, 245.

energie a úsilí. Dorota Hálková si v jednom z dopisů na obdobnou situaci stěžovala, jelikož ji z neustálého hlídání dětí přepadala únava, a dokonce je označila v dopise jako „*trapiče*“.⁸³⁴ Z toho vyplývá, že zejména postarší vdovy potřebovaly klid a péče o početnou rodinu pro ně rozhodně nebyla jednoduchá. Vdova měla mnohdy na starosti více než jen vlastní děti, jelikož v případě, že se po smrti manžela nastěhovala ke svému bratrovi, sestře, či jiným příbuzným s dětmi, pečovala i o ně. Za vynaložené úsilí nebyly vdovy rodinou odměňovány financemi, ale získaly v domácnosti místo, kde mohly bydlet, stravovat se atd.⁸³⁵ To byl i případ ovdovělé Doroty Hálkové v době, kdy se nastěhovala do domu sestry Marie a jejího manžela Tomáše Černého. Starala se nejen o svého syna Ivana, děti Černých, ale i o děti bratra Emanuela Horáčka (za jejich ubytování jí platil), za což jí v jednom z dopisů bratr děkoval: „*Děkuji Vám za všechna ta léta vaší péče o naše hochy.*“⁸³⁶

Ve chvíli, kdy děti vyrostly a opustily domov, vdova ztratila další atribut, který jí připisovala společnost, a zároveň s tím přišla o podstatnou náplň každodenního života.⁸³⁷ Avšak vždy mohla vdovu obklopovat širší rodina, v které se pohybovalo několik dětí, o něž bezdětná vdova, či ta, jejíž vlastní děti se osamostatnily, pečovala. Např. bezdětná vdova Barbora Serafinová si oblíbila děti své sestry Anny, chovala se k nim jako k vlastním, a dokonce jim odkázala v závěti veškerý majetek.⁸³⁸

Největší ranou pro ovdovělou matku, která sama vychovávala dítě, byla jeho smrt. Toto neštěstí postihlo Annu Klicperovou, jak už bylo uvedeno, jejíž syn Ivan již od dětství často postonával, jelikož měl nemocné plíce. Kvůli chatrnému zdraví se neoženil a po absolvování práv žil pouze s matkou, která se o něj starala. Syn zemřel v roce 1881 v pouhých šestatřiceti letech, což bylo pro Annu velice bolestivé, a navíc, aniž by to věděla, ji čekalo mnoho let života, během nichž na svoje dítě neustále vzpomínala.⁸³⁹ Stejně tak smrt syna zasáhla Marii Purkyňovou, jejíž syn Jan u ní sice nežil, jelikož měl svou vlastní rodinu, ale i tak ji jeho ztráta nesmírně bolela. Jan zemřel nešťastnou náhodou na následky úrazu v roce 1910, v době, kdy Marie byla již postarší

⁸³⁴ LA PNP, fond Ivan Hálek, korespondence přijatá, Dorota Hálková Ivanu Hálkovi, Bedřichov 29. srpna 1897.

⁸³⁵ R. G. FUCHS, *Gender and Poverty*, s. 160.

⁸³⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Emanuel Horáček Dorotě Hálkové, Kunčice 28. července 1901.

⁸³⁷ A. DUNN, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“, in: C. Bielby – A. Richards (edd.), *Women and Death*, s. 90.

⁸³⁸ J. STRÁNÍKOVÁ – J. van LEEUWEN TURNOVCOVÁ, *Schreiben im Alltag*, s. 75.

⁸³⁹ Národní listy, 19. února 1881, č. 43.

dámou.⁸⁴⁰ O smrti bratra si Růžena Pokorná Purkyňová zapsala vzpomínku: „*Neměla jsem odvahy říct tu smutnou zprávu ubohé mamince. Učinil to Cyrilek [Purkyně – syn Marie Purkyňové]...*“⁸⁴¹

Ve výsledku se všechny ze zkoumaných vdov snažily být co nejvíce u svých dětí, když už ne osobně, pak alespoň právě prostřednictvím korespondence. Ovdovělá matka zpravidla pravidelně navštěvovala dospělé osamostatněné děti. Za povinnost to brala Eleonora Zeyerová, která za všemi svými dětmi docházela, jak nejčastěji mohla. Takřka každý den chodila k dceři Heleně, provdané Jungfeldové, jelikož společně s manželem a dětmi bydlela nejbliže od jejího domu.⁸⁴² O tom, že vdovy preferovaly před vlastními zájmy starost o své děti, svědčí především dochovaná korespondence. Jejich péče o potomky se prohlubovala společně s odloučením, a tak se ovdovělá Karolína Pinkasová strachovala o syna Hippolyta a jeho rodinu, kdykoliv odjel z domova. A stejně tak se obávala o dceru Isabelu, která žila v cizině, a proto si spolu alespoň posílaly dopisy, v nichž se informovaly o tom, co se událo v jejich životech.⁸⁴³

6. 2 Starost dětí o vdovu

Zkoumané vdovy, jak bylo výše zmíněno, vychovávaly nedospělé děti, podporovaly je všemožnými prostředky a doufaly, že se o ně, až dospějí, postarají. To se splnilo Sofii Podlipské, která se jako ovdovělá matka dvou dětí musela snažit, aby svým potomkům zajistila slibnou budoucnost. Což se jí podařilo a syn Prokop, který se stal úspěšným právníkem a poslancem, matku v dospělosti finančně podporoval, zatímco jeho sestra Ludmila se o zestárlou matku starala a pečovala o její zdraví a pohodlí.⁸⁴⁴ Pomoc od dětí mnohdy vdovu zachraňovala od chudoby, jelikož obvykle synové podporovali matky tím, že jim posílali část peněz, které vydělali. Jako výše uvedený Alfred Škroup, který ovdovělé matce zasílal nemalé částky na živobytí. A stejně tak jeho sestry matce pomáhaly, jak mohly – šily, učily hudbu.⁸⁴⁵ Podpořit ovdovělou matku patřilo k povinností měšťanské společnosti, šlo především o zachování rodinné prestiže

⁸⁴⁰ H. SKOČKOVÁ, *Příběh*, s. 3; J. PSOTNÍČKOVÁ, *Rodokmen Jana Evangelisty Purkyně*, s. 11.

⁸⁴¹ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 269.

⁸⁴² LA PNP, fond Julius Zeyer, korespondence cizí, Eleonora Zeyerová Johaně Davidové, s.l. 8. listopadu 1880.

⁸⁴³ TAMTÉŽ, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Lipsko 22. srpna 1874; TAMTÉŽ, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 9. srpna 1878.

⁸⁴⁴ OSN XIX, s. 1018; J. HOLEČKOVÁ HEIDENREICHOVÁ, *Sofie Podlipská*, s. 41–44; B. SLAVÍK, *Srdce a doba*, s. 229.

⁸⁴⁵ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 46.

a o udržení postavení.⁸⁴⁶ Ale ne každá ovdovělá žena se mohla spoléhat na svoje děti. I když existovala nepsaná povinnost se o rodiče postarat, ne vždy tomu tak bylo. Vyskytovaly se i případy, kdy se děti s matkou rozhádaly a zpřetrhaly veškeré styky a vdově nezbylo nic jiného, než se o sebe postarat sama.⁸⁴⁷

Další skupinu představovaly děti, které ovdovělou matku nemohly podporovat, protože na to prostě neměly finance a vdova pro jejich rodinný rozpočet představovala zátěž, která v nich vyvolávala strach.⁸⁴⁸ Péče o ovdovělou matku nebyla možná ani v případech, že děti žily daleko od domova, ale i přesto se povětšinou někteří z potomků snažili vdovám zasílat alespoň potřebné hmotné věci a drobné finanční částky. Kupříkladu Anně Klicperové posílala dcera Marie bedny s věcmi, které matka nutně potřebovala (jídlo, oblečení), a navíc v době zhoršení bratrovy nemoci Marie matce zasílala každý měsíc 5 zlatých. Domluvila se na tom s manželem doktorem Valentou, který chtěl Klicperovým přilepšit zejména na stravě. Naopak druhou dceru Annu ovdovělé Anny Klicperové velice trápilo, že nemůže matce pomáhat stejně jako její sestra Marie, jelikož neměla peníze nazbyt.⁸⁴⁹

Ze zkoumaných ego-dokumentů je patrné, že děti obvykle po ztrátě otce ke svým matkám více přilnuly, což byl případ Jana Nerudy, který měl s otcem, jak bylo výše uvedeno, komplikovaný vztah, proto inklinoval spíše k matce, což se po smrti Antonína Nerudy jen prohloubilo.⁸⁵⁰ Jan Neruda se velice obával úmrtí matky a možnosti toho, že zůstane úplně sám: „*Po úmrtí mého otce nedojala mne nikdy zvláště zpráva, že někomu otec zemřel, ale zachvěl jsem se vždy, kdykoliv jsem slyšel, že někomu skonala matka.*“⁸⁵¹ Veškeré pocity ze ztráty otce a obavy z možného skonu matky shrnul Jan Neruda ve sbírce *Knihy veršů*, kterou věnoval památce rodičů.

Stejně jako se rodiče obávali o zdraví svých dětí, tak se též děti strachovaly o zdravotní stav rodičů. Např. Hippolyt Pinkas, který se po návratu do Prahy staral

⁸⁴⁶ E. MAUR – P. HORSKÁ – M. STLOUKAL – M. KUČERA, *Dětství, rodina a stáří*, s. 386.

⁸⁴⁷ Za všechny příklady lze uvést paní Karolínu Pinkasovou, která se se synem rozhádala, protože nesouhlasila s výběrem jeho budoucí manželky. Vzájemné vztahy se zlepšily až po smrti Adolfa M. Pinkase, ale nějakou dobu ještě trvalo, než se syn Hippolyt vrátil do Prahy a do té doby se o sebe musela ovdovělá paní Pinkasová postarat sama. Více k tomuto tématu bude popsáno v této práci. Obdobně složité vztahy měla Anna Fingerhutová se synem Vojtěchem, která též odsuzovala výběr synovy partnerky. Jejich spor se vyřešil v době, kdy Vojtův vztah s Katynkou Krákorovou skončil. Ale i tak syn svoji matku nepodporoval, bylo tomu právě naopak, zajištěná vdova mu zasílala do Ameriky, kde zrovna pobýval, finance a splácela jeho dluhy. Srov. M. SECKÁ, *Vojta Náprstek*, s. 66–68.

⁸⁴⁸ R. G. FUCHS, *Gender and Poverty*, s. 235.

⁸⁴⁹ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. 5. února 1863; TAMTÉŽ, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁸⁵⁰ V. KOVAŘÍK, *Daleká, široká pole*, s. 55.

⁸⁵¹ A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 20.

o matku Karolínu, se vylekal při každém matčině zakašlání. Když Karolíně zemřel manžel, bylo jí jednašedesát let, a tak nebylo nic neobvyklého, že se u stárnoucí ženy projevovala různá onemocnění (kromě kašle ji bolel žaludek).⁸⁵² Strach syna Hippolyta byl sice pochopitelný, ale ve většině případů přehnaný. Stejně tak se strachovala Marie Valentová o matku Annu Klicperovou, o jejímž stavu ji v dopisech informoval bratr Ivan. Právě vzdálenost a pouze zprostředkované informace od bratra vyvolávaly v Marii strach, který se prohluboval s každým čekáním na nový dopis z Prahy.⁸⁵³ Marie obavy ze vzdálenosti uvedla v jednom z dopisů: „*Málokterý den projde, abych toho nelitovala, že jsi, milá Matko, tak daleko od nás vzdálená – poněvadž bych ti mohla s lečjakou maličkostí býti nápomocná – ale ta vzdálenost to nedopustí – a nemáme naději, že bychom se kdy shledali!*“⁸⁵⁴ Většinou se děti strachovaly zbytečně, ovšem našly se i případy, kdy byl jejich strach na místě. Když již postarší Marie Purkyňová onemocněla neštovicemi, děti se bály oprávněně, jelikož to vypadalo, že jejich matka zemře. Potomci tak prožili několik bezesných nocí, ale nakonec se ovdovělá Marie Purkyňová uzdravila.⁸⁵⁵

Všechny zkoumané vdovy prožily ve vdovství více jak deset let. I když ovdověly v mladém věku, stejně se dožily více jak šedesáti let, a proto není divu, že se o ně děti obávaly, obzvláště v době, kdy už byly staré. Samy děti je v korespondenci upozorňovaly, aby se šetřily, jak psal Ivan Hálek matce: „*Příliš se nenamáhejte! Nezapomeňte, že už s těžkými věcmi nesmíte manipulovat jako nějaká mladice. Přec jen kdybych byl raději s Vámi, aspoň bych leččemu zabránil.*“⁸⁵⁶

Ve zkoumané Praze samozřejmě žila i skupina vdov, které neměly děti. Jednou z nich byla bezdětná Aloisie Jeřábková, která měla pouze manžela a po jeho smrti vedla osamoceny život. Neměla to vůbec jednoduché, dožila se téměř osmdesáti let a poslední roky života ji obklopoval pocit stesku, opuštění a samoty, jelikož kromě chotě jí postupně umíraly i přítelkyně a přátelé, které si během manželství a vdovství našla. Dokonce vlastní bratr, který žil v Praze, na ni neměl čas, protože ho zaměstnávala

⁸⁵² LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence cizí, Ladislav Pinkas Karolíně Pinkasové, Král 6. srpna 1875; TAMTÉŽ, Ladislav Pinkas Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Hradčany 21. srpna 1881.

⁸⁵³ TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁸⁵⁴ TAMTÉŽ, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. 5. února 1863.

⁸⁵⁵ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 196.

⁸⁵⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Hálkové, Berlín 25. října 1901.

práce, takže Aloisie v podstatě dožívala osamoceně ve svém bytě.⁸⁵⁷ Je patrné, že vdovy, které měly děti, na tom byly lépe než ty bezdětné, jelikož je povětšinou potomci nejen podporovali finančně, ale dělali jim navíc společnost.

6. 3 Přátelské svazky

Měšťanská společnost se kromě příbuzenských vztahů zakládala na přátelských známostech.⁸⁵⁸ Přátelství bylo velice důležité, jak psala v jednom z dopisů Sofie Podlipská: „Čím déle žiju, tím vděčnější jsem za lásky dar, za přátelství, přízeň a důvěru. Oceňuji to víc a více a myslím, v tomto ocenění že leží klíč k blaženosti na zemi a k porozumění věčnosti tajů.“⁸⁵⁹ I po smrti manžela si vdovy chtěly udržet nejen společenskou prestiž, ale taktéž okruh přátel, jejichž ztráta v nich budila obavy. Právě tento strach po úmrtí chotě zachvátil Josefu Náprstkovou, ovšem strachovala se zbytečně, jelikož se její kontakty nezprětrhaly, a to i přes to, že se uzavřela do sebe.⁸⁶⁰

Strach ovdovělých žen byl většinou neoprávněný, protože je přátelé brali za jakousi upomínku na zesnulého přítele, a proto se chtěli s vdovou stýkat. Z toho vyplývá, že status žen, který získaly během manželství, jim zůstal i po smrti manžela. To potvrzuje po vzoru Pierra Bourdiera ve své knize Ursula Machtemes, která řadí přátelství vdov mezi symbolický kapitál ovdovělé ženy.⁸⁶¹ Přátelství v sobě kromě citů k osobě neslo taktéž jakousi vypočítavost, jelikož byla v rámci něho důležitá jeho prospěšnost a prestiž.⁸⁶² Zejména se to týkalo přátel, které získal manžel prostřednictvím své profese, a proto ani kolegové ze zaměstnání nezapomínali po smrti muže na jeho ovdovělou manželku. Např. Aloisii Jeřábkové ještě po více jak deseti letech zachovávali přátelství Jaroslav Vrchlický, Antonín Klášterský, Karel Klostermann, František Herites a další.⁸⁶³ Přátelství a úcta se udržovaly i v případě, že se dotyční neviděli. Stačilo se osobně setkat pouze párkrát a už vznikl vztah, který měšťané nazývali přátelstvím. Osobní hodnota přítelkyně převážila nad společně stráveným časem, což potvrzovala Sofie Podlipská Dorotě Hálkové: „*Jak zvláštním*

⁸⁵⁷ NA, Policejní ředitelství I, konskripce, kart. 231, obraz 821.

⁸⁵⁸ Definice a koncepty přátelství srov. E. LABOUVIE, *Schwestern und Freundinnen*, s. 36.

⁸⁵⁹ M. HRDINA, *Šeřík a růže*, s. 479.

⁸⁶⁰ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 87.

⁸⁶¹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 135.

⁸⁶² E. LABOUVIE, *Schwestern und Freundinnen*, s. 46.

⁸⁶³ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, Jaroslav Vrchlický Aloisii Jeřábkové, Písek 1905.

*způsobem seznaly jsme a našly jsme se! Vídaly jsme se celkem málo, ale já bývala jsem vždycky dojata Vaší zajímavou osobností.*⁸⁶⁴

Dochované archiválie zkoumaných vdov ukazují, že si po smrti manžela všechny zachovaly společenský status a udržovaly vzniklá přátelství. Přátele lze na základě dochované korespondence a památníkových záznamů rozdělit do tří základních skupin: přátelé ze strany rodičů, přátelé od manžela a přátelé, které získala žena sama. Za všechny lze uvést příklad Johany Englové.⁸⁶⁵ Její rodiče František a Veronika Zimmerovi se přátelili s herečkou Františkou Sontagovou a její dcerou Jindřiškou, pozdější úspěšnou zpěvačkou. Rodiny se setkávaly především v době, kdy pobývaly v Praze, ovšem také v čase, kdy Sontagovi žili v cizině, byly v kontaktu. Přátelství po vzoru rodičů navázala i malá děvčátka, a tak se z Johany a Jindřišky staly přítelkyně, které si spolu jako malé hrály a jako dospělé se navštěvovaly.⁸⁶⁶

František Zimmer se dále přátelil s básníkem Johannem Wolfgangem Goethem, s nímž se seznámil nejspíše v Karlových Varech, kam básník jezdil. Mezi Zimmerovy známé patřil přírodovědec Friedrich Wilhelm Humboldt, šlechtici František Josef Šternberk Manderscheid a jeho synovec Kašpar Maria Šternberk, obchodně František Zimmer spolupracoval s hrabaty Josefem Desfours Walderode a Michalem Althanem a pracovní vztahy udržoval s muzejníkem Václavem Hankou a s židovským nakladatelem Moseem Israelem Landauem. K jeho okruhu známých patřili i ti, kteří nějak souviseli s jeho povoláním (grafici, knihtiskaři, kreslíři, malíři, mědirytcí, rytci). S většinou přátel Františka Zimmera se znala též Johana, jelikož se s nimi seznámila v obchodě svého otce.⁸⁶⁷

Johana si od osmnácti let vedla památník, do kterého se jí zapisovali přátelé, a tak vznikl pramen, na základě něhož lze rekonstruovat část sítě přátelských vztahů této měšťanky.⁸⁶⁸ Ze zapisovatelek do památníku se podařilo určit pouze jedinou, a to Alžbětu Pikardovou, která se narodila v roce 1812 a pocházela z rodiny lékárníka.⁸⁶⁹ Dále se do Johanina památníku zapsal Josef Knaf, pozdější praktický lékař v Jaroměři

⁸⁶⁴ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Sofie Podlipská Dorotě Hálkové, Praha 27. května 1878.

⁸⁶⁵ Kontakty Johany Englové jsou na základě dochované korespondence uloženy v LA PNP zpracovány v D. MAREŠOVÁ, *Pražská měšťanka*, s. 49–73.

⁸⁶⁶ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, úmrtní oznámení Františky Sontagové; L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 13.

⁸⁶⁷ TAMTÉŽ, s. 13–14.

⁸⁶⁸ LA PNP, fond Emanuel Engel, rukopisy cizí, památník Johany Zimmerové. Památníky se zabývá zejména M. Ryantová, která se soustředila na období raného novověku, v její knize o tomto prameni je i jedna kapitola věnující se 19. století. Více M. RYANTOVÁ, *Památníky*, s. 375–406.

⁸⁶⁹ NA, Policejní ředitelství I, konškrípce, kart. 462, obraz 449.

a následně v Chomutově, a Karel Bohmann, který se živil jako obchodník s uměleckými předměty.⁸⁷⁰ Jeho otec Petr Bohmann založil nakladatelství a prodával grafiky, byl tedy konkurentem Johanina otce Františka Zimmera a syn Karel pokračoval v jeho podnikání.⁸⁷¹ Poslední ze zapisovatelů do památníku, kterého se podařilo identifikovat na základě korespondence mezi Johanou Englovou a Antonínem Jaroslavem Vrtátkem, se jmenoval Václav Kulhánek a působil jako dvorský rada Nejvyššího justičního úřadu.⁸⁷²

V několika případech se skupiny přátel protnulý. Kupříkladu Johanin celoživotní přítel Antonín Jaroslav Vrtátka se znal jak s jejími rodiči, tak s manželem.⁸⁷³ Dopisovatelé Johaně sloužili jako zdroj informací, z korespondence se dozvídala o společenském dění, o politické situaci a o dalších zajímavostech té doby. Kupříkladu přítel Vrtátka ji informoval o průběhu revoluce 1848, a to nejen v Čechách, ale i v Uhrách a ve Vídni, kde Vrtátka bedlivě pozoroval situaci. Bohužel jeho dopisy podléhaly cenzuře, čehož si byl vědom, a proto psal o všeobecně známých věcech.⁸⁷⁴

Jeden z uvolněnějších dopisů pochází z roku 1867, kdy Vrtátka společně s Františkem Augustem Braunerem a dalšími navštívil Moskvu při příležitosti konání Národopisné výstavy. Vrtátka poslal své přítelkyni z cesty stížnost, v níž se pohoršoval nad chováním Braunera, kterého více zajímaly dámy než politika.⁸⁷⁵ Vztah mezi Johanou a Vrtátkem lze charakterizovat na základě dochované korespondence jako důvěrný, plný lásky a pochopení. Oba pisatelé se řídili ve skladbě dopisů dobovou konvencí, i když místy jejich korespondence na první pohled vypadá jako milostná, nelze ji dnes takto hodnotit a dalo by se pouze spekulovat, zda jejich vztah překročil míru přátelského svazku.

Přátel, které získala Johana za doby trvání manželství, bylo několik. Zejména pevné vztahy udržovali Englovi s Janem Svatoplukem Preslem, který jim odsvědčil jejich manželský svazek a vybrali si ho i za kmotra pro syna.⁸⁷⁶ Provázaná byla rodina Englova také s měšťanskou rodinou Braunerových a měšťansko-šlechtickou rodinou

⁸⁷⁰ TAMTÉŽ, kart. 43, obraz 277; OSN XIV, s. 423.

⁸⁷¹ L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 18.

⁸⁷² Edičně zpracovaný památník v D. MAREŠOVÁ, *Pražská měšťanka*, s. 86–94.

⁸⁷³ Vrtátka si podle dochované korespondence s Johanou dopisoval od roku 1836 až do její smrti v roce 1874.

⁸⁷⁴ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, dopisy Antonína Jaroslava Vrtátka Johaně Englové z let 1846–1852, 1854–1856, 1858–1861, 1863–1869, 1872; TAMTÉŽ, Antonín Jaroslav Vrtátka Johaně Englové, Vídeň 2. února 1848.

⁸⁷⁵ TAMTÉŽ, Antonín Jaroslav Vrtátka Johaně Englové, Moskva 7. června 1867; Vratislav DOUBEK, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, Praha 2004, s. 117–123.

⁸⁷⁶ AHMP, sbírka matrik, sign. HV N9, fol. 205r; TAMTÉŽ, sign. TRS N6, fol. 149v–150r.

Villaniových. Johana se především přátelila s oběma dámami – Augustou Braunerovou a Matyldou Villaniovou. Všechny tři toho měly mnoho společného, byly společensky vytižené, vlastenecky zapálené a scházela se u nich měšťanská smetánka té doby.

Salon Augusty Braunerové byl ve své době značně oblíbený a vyhledávaný, pořádaly se v něm pěvecké koncerty, vedly se diskuse, četly verše atd. V salonu se hovořilo česky, i když tento jazyk dělal paní Augustě problémy.⁸⁷⁷ Stejně tak dělal obtíže Johaně, a proto obě při vzájemné konverzaci raději volily němčinu, což Johaně vytýkal její přítel Vrťátko, který preferenci tohoto jazyka považoval za hanbu.⁸⁷⁸ Ovšem na tomto místě je nutné podotknout, že Johanu i Augustu vychovávali v německém prostředí, kde tento jazyk byl přirozeným komunikačním prostředkem. Konverzaci (mluvenou i psanou) nepovažovala ani Johana a ani Augusta za něco protivlasteneckého. Spíše jazyk užívaly přirozeně a nespojovaly ho se vztahem k vlasti, takže se obě řadily do společnosti německy mluvících vlastenek.⁸⁷⁹ Nelze jim ale upřít, že by se o komunikaci v češtině nesnažily, což dokazuje jeden z dopisů Augusty Johaně: „[...] *Já budu celý den doma aš [!] k sedme [!] hodine [!]. Tu psasišku [!] Vam [!] odevzdá ta paní, co mívá věci na prodej.*“⁸⁸⁰

Návštěvy rodin Englových a Braunerových byly časté, a když se osobně nesetkaly, alespoň si dopisovaly. Blízko k rodině Braunerových měl též Johanin syn Emanuel, který u nich v první polovině šedesátých let působil jako vychovatel synů Vladimíra a Bohuslava.⁸⁸¹ Emanuel režíroval divadelní představení, při nichž děti Braunerovy bavily hosty v salonu, jindy byla Johana k Braunerovým pozvána, aby si poslechla zpívání dětí, nebo se zastavila na odpolední svačinu s čajem. Když paní Augusta měla něčeho nadbytek (např. jelení maso), psala paní Johaně, aby se u ní zastavila a ona se s ní rozdělila. Johana za ní chodila do domu U Helmů do Vodičkovy ulice, kde mnohokrát její kroky nevedly pouze k Braunerovým, ale i k sousedům Villaniovým.⁸⁸²

⁸⁷⁷ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, s. 33–34.

⁸⁷⁸ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Antonín Jaroslav Vrťátko Johaně Englové, Praha 22. května 1872.

⁸⁷⁹ W. A. IGGERS, *Women of Prague*, s. 12. K pojmosloví a významu slov zemský, národní, zemské češství, jazykově-etnické češství více Vladimír MACURA, *Znamení zrodu a české sny*, Praha 2015, s. 292–293.

⁸⁸⁰ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Augusta Braunerová Johaně Englové, s.l. 29. května s.d.

⁸⁸¹ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 272; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 87.

⁸⁸² LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Augusta Braunerová Johaně Englové, Praha 6. prosince 1872; TAMTÉŽ, Augusta Braunerová Johaně Englové, s.l. s.d.; TAMTÉŽ, navštívenka Augusty Braunerové pro Johanu Englovou, s.l. s.d.; Jitka KODROVÁ, *Rodina Braunerova (Příspěvek ke*

Všechny tři rodiny mezi sebou udržovaly blízký vztah založený na myšlenkách českého vlastenectví. Také Villaniovi provozovali salon, kde se scházela společnost právě tohoto smýšlení, samozřejmě na nich nechyběla rodina Braunerova a Englova.⁸⁸³ Johana kontakty s Villaniovými neudržovala jenom v Praze, ale pokud rodina Villaniova odjela na venkov, Johana se vypravila za nimi. Prázdniny tak trávila na zámku Střížkov nedaleko Benešova, kde se odehrávala ta nejlepší zábava v podobě koncertů, divadelních představení a pořádání her, a na tuto tradici pak v dospělosti navázal Johanin syn Emanuel.

V Praze paní Matylda s Johanou diskutovala nad šálkem čaje při přátelských návštěvách, kterých se v dospělosti účastnila i dcera Villaniových Zdenka.⁸⁸⁴ Emanuel se nakonec v roce 1880 se Zdenkou zasnoubil, o čemž psal Vrťátkovi 9. února 1880 z Benešova: „*Spěchám, abych především Vám oznámil, že dnes zasnoubil jsem se se sl[ečnou] Zdeňkou Villanovou [!]. Mám plnou naději, že úmysl svůj nepromění a doufám pevně ve své plné štěstí. Promiňte krátkost mého listu, příště víc – buď písemně, buď ústně.*“⁸⁸⁵ I když se Emanuel nadchl, ke sňatku z neznámých důvodů nedošlo, ale Zdenka se ten samý rok provdala, a to za c. k. majora Adolfa Czecha z Czechenherzu, zatímco Emanuel se oženil až v roce 1895.⁸⁸⁶

Kořeny Johaniných společenských konexí se nacházejí v jejím manželství s Josefem Englem. I když manželství trvalo krátkou dobu, připojila Johana ke svému okruhu přátel manželovy známosti a zároveň si tím zajistila přístup k elitní společnosti měšťanské Prahy. Josef Engel se přátelil s Františkem Ladislavem Riegrem, a když doktor Engel zemřel, Rieger s rodinou Englových nadále udržoval vztahy. Stal se pro Emanuela Engla rádcem, jehož doporučení bral Emanuel velice vážně, skoro jako kdyby pocházela od otce.⁸⁸⁷

Josef Engel svou manželku Johanu dále seznámil s ruským slavistou, publicistou a jazykovědcem Alexandrem Fjodorovičem Hilferdingem, který kdykoliv přijel do

studiu každodenního života měšťanské společnosti Prahy ve druhé polovině 19. století), Opera historica 4, 1995, s. 267–280, zde s. 269.

⁸⁸³ Salony Braunerových a Villaniových popsala M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 262–289, 193–202.

⁸⁸⁴ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, osm návštěvenek Matyldy Villaniové pro Johanu Englovou; TAMTÉŽ, Matylda Villaniová Johaně Englové, Benátky 1871; D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 86. K návštěvám více M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 303.

⁸⁸⁵ LA PNP, fond Antonín Jaroslav Vrťátko, korespondence přijatá, Emanuel Engel Antonínu Jaroslavovi Vrťátkovi, Benešov 9. února 1880.

⁸⁸⁶ AHMP, sbírka matrik, sign. VIN O4, fol. 196v–197r; SOA Praha, sbírka matrik, sign. Okrouhlice O (1880–1939), fol. 2v.

⁸⁸⁷ L. VELEK, *Benešovský poslanec Emanuel Engel*, in: týž (ed.), *Stopy dějin pod Blánikem*, s. 161.

Prahy, navštívil Englovy a opět ani jeho přízeň k této rodině po Josefově smrti nevyprchala.⁸⁸⁸ Hilferding viděl vyrůstat mladého Engla, s kterým též navázal přátelské pouto, setkával se s ním zejména v sedmdesátých letech, kdy Emanuel působil na doporučení Riegra u ruských šlechticů Derwiesů.⁸⁸⁹ Johanu s Hilferdingem pojil zájem o české literární a vědecké dění, i proto na Johaně její přítel obdivoval slovanskou pohostinnost a vlídnost. Doslova jí psal o jejím „*magnetičném vplyvu [!]*“, kterým podle něho oplývala a působila na okolí.⁸⁹⁰ Zachování přátelství s ovdovělou měšťankou bylo pro přátele jejího muže velice důležité, o čemž svědčí dopis Antonína Kotíka vdově po Františku Věnceslavu Jeřábkoví: „*Nevíte ani, jaké potěšení mi způsobil nenadálý list Váš, jednak tím, že byl mi důkazem milým, že smrt Františkova nepřetrhla všech svazků mezi námi, jednak tou důvěrou, kterou ke mně chováte.*“⁸⁹¹

Po smrti manžela získaly vdovy více času nejen na společenské aktivity, ale i na vlastní přátele, nejenže se věnovaly stávajícím, ale navazovaly i další kontakty. Po smrti manžela se Johana Englová seznámila s rumunskou rodinou Simuových, jejichž společný vztah byl popsán výše. Základem Johanina vztahu s touto rodinou byl duch slovanské vzájemnosti a laskavosti. O malého Antonka Simu se starala jako o vlastního, brávala ho do pražské společnosti (k Riegrovým, Braunerovým), a dokonce mu pomohla navázat mnohé kontakty, které využil v dospělosti.⁸⁹²

Johanino kouzlo zapůsobilo též na anglického černošského herce Iru Aldridge, který se proslavil rolemi v shakespearovských hrách a exceloval jako Král Lear, Othello, Mackbeth či jako Kupec benátský.⁸⁹³ S ovdovělou třiačtyřicetiletou Johanou se setkal v Praze během turné po Evropě, po němž ji začal obdivovat, zval ji na představení a zasílal jí milostné básně. Johana ho zase na oplátku hostila ve svém domě a seznámila ho s vybranou pražskou společností. Aldridge psal dopisy v angličtině, zda

⁸⁸⁸ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Alexander Fjodorovič Hilferding Josefu Englovi, s.l. 24. července 1842; *OSN XI*, s. 289.

⁸⁸⁹ D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 66.

⁸⁹⁰ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Alexander Fjodorovič Hilferding Johaně Englové, Petrohrad 8. března 1856. K tomu i D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 60.

⁸⁹¹ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, Antonín Kotík Aloisii Jeřábkové, Nová Paka 20. ledna 1894.

⁸⁹² TAMTÉŽ, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 24. února 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 27. srpna 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 8. listopadu 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 3. prosince 1871; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 29. února 1872; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 5. března 1872; TAMTÉŽ, Sita Simuová Johaně Englové, Braila 26. května 1872.

⁸⁹³ Anthony D. HILL – Douglas Q. BARNETT, *An Historical Dictionary of African American Theater*, Lanham 2007, s. 261.

Johana ovládala tento jazyk, nebo si nechávala korespondenci překládat, zůstává nezodpovězeno.⁸⁹⁴

Obdobně jako Johana navazovaly vztahy s přáteli i ostatní zkoumané měšťanky, jelikož získávání, udržování a pečování o přátelství představovalo důležitou součást životů měšťanské společnosti druhé poloviny 19. století.⁸⁹⁵ Nelze podchytit veškeré přátelské vztahy, které vdovy udržovaly, jelikož často chybí prameny, které by je doložily. I přes tuto absenci lze říct, že Praha pro měšťanstvo představovala vlastní svět, který byl protkaný sítí vzájemných vztahů. Ty zpřetrhala jediné vzdálenost, jelikož ani korespondence nemohla nahradit osobní kontakt.

V případě, že vdova žila daleko od Prahy, cítila se osamoceně a dostávaly se různé pocity, o čemž psala Dorota Hálková: „*Někdy se mi zdá, že jsem zestárla za tu dobu značně, ale někdy zase mi je tak mile a blaze a necítím to stáří. Ale tak jsem hrozně odvykla lidem a společenským stykům [...]*“⁸⁹⁶ Dorota na prahu života už neměla ani sílu navazovat na stará přátelství, k tomu psala v jednom z dopisů sestře: „*A pak se zrovna bojím sejít se se starými známými, bojím se všude a nemůžu se zjevit, jak vypadám. A na konec, nemám garderobu v pořádku, pro domov ničeho nepotřebuji a nevycházím.*“⁸⁹⁷ Přátelé postupně ubývaly společně s narůstajícím věkem vdovy, což bylo popsáno výše na příkladu Aloisie Jeřábkové.

Avšak povětšinou dochované archiválie dokládají, že měšťanky žijící v Praze netrpěly během svého ovdovění úplnou samotou. Úzce je svíral okruh přátel, který jim pomáhal v případě společenských a materiálních problémů, a tak se přítelkyně navštěvovaly, chodily společně na rozličné akce, dále přátelé ovdovělým ženám poskytovali cenné rady a mnohdy i finanční pomoc.

6. 4 „Vdova národa“

V literatuře se prozatím spojení „vdova národa“ neobjevilo, ovšem existuje spojení „dcera národa“, s nímž pracovala zejména Milena Lenderová, která zachytila osudy Zdeňky Havlíčkové. Osud osiřelého dítěte, které žilo u poručníků Jarošových a Braunerových, ovlivňoval celý národ, a právě proto se s jeho jménem pojilo označení

⁸⁹⁴ LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Ira Aldridge Johaně Englové, Drážďany 2. května 1853; TAMTÉŽ, Ira Aldridge Johaně Englové, Londýn 26. září 1858; TAMTÉŽ, báseň Iry Aldridge pro Johanu Englovou, Praha 5. května 1853.

⁸⁹⁵ E. LABOUVIE, *Schwestern und Freundinnen*, s. 36.

⁸⁹⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 6. ledna 1904.

⁸⁹⁷ TAMTÉŽ, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 7. června 1907.

„dceru národa“.⁸⁹⁸ Tehdejší společnost obdobně jako Zdeňku Havlíčkovou hlídala i ovdovělé ženy, a tak mnohé z nich lze označit za tzv. „vdovy národa“. Základní otázkou při hledání odpovědi týkajících se těchto vdov je, které ovdovělé ženy vůbec mezi tyto národní osoby patřily?

Mezi „vdovy národa“ lze zařadit Kateřinu Fügnerovou, jejíž manžel Jindřich zemřel roku 1865. Za svého života Fügner podporoval národní zájmy, značně působil ve veřejné sféře a po jeho smrti převzala společnost v duchu národního citění starost o vdovu Kateřinu a její dceru Renátu. Irena Štěpánová v knize věnující se Renátě Tyršové uvedla, že se pozůstalé staly „[...]něčím na způsob oficiálních pozůstalých po slavném muži.“⁸⁹⁹ Kateřina rozhodně pomoc potřebovala, jelikož jí manžel nezanechal žádné dědictví a namísto financí získala pouze dluhy. To šokovalo nejen vdovu, ale též celou tehdejší pražskou společnost.⁹⁰⁰

Jak bylo výše uvedeno, péče o vdovy a jejich sirotky patřila k atributům měšťanstva druhé poloviny 19. století a postarat se o ně spadalo do jejich povinností. Vdova Kateřina Fügnerová se po smrti manžela stala nositelkou národních idejí a sokolských ideálů, a proto jejím posláním bylo uchovat vzpomínku na tak význačného muže, jakým Jindřich Fügner byl. Ideální způsob, jak zachovat odkaz, byl prostřednictvím vlastní osoby, a proto se z Kateřiny Fügnerové stala živoucí vzpomínka na jejího chotě.⁹⁰¹ Stejný osud za pár let stihnul její dceru Renátu, která se stala nejen „dcerou“, ale i „vdovou národa“.

„Vdovy národa“ se opětovně neprovdaly, jelikož pro ně neexistoval muž, který by dostal významu zemřelého manžela. Navíc jim manžela suploval právě národ a ten se snažil svým „novým manželkám“ zajistit zaopatření.⁹⁰² Konaly se veřejné sbírky, jež měly vdovám pomoci v tíživé finanční situaci. „Vdovou národa“, které takové sbírky pomohly, byla např. Anna Klicperová. Národ ovdovělé Anně věnoval finance ve veřejné sbírce probíhající od 16. září 1859, tedy ode dne po úmrtí jejího manžela, z čehož je patrné, že společnost uměla zareagovat na obtížnou situaci okamžitě.

Vybírání příspěvků pro Annu skončilo za necelý měsíc a následně jí byly peníze (134 zlatých 35 krejcarů) předány. Přispěli jí snad všichni veřejně činní a vážení měšťané té doby. Složili se František Ladislav Rieger, František August Brauner, Josef

⁸⁹⁸ M. LEDEROVÁ, *Dcera národa?*, s. 14–15.

⁸⁹⁹ I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 50.

⁹⁰⁰ J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 63.

⁹⁰¹ I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 48, 50, 63, 139.

⁹⁰² TAMTĚŽ, s. 108; M. LEDEROVÁ, *Dcera národa?*, s. 99.

Frič, Josef Podlipský, Eustach Rott, Jan Evangelista Purkyně a další. Přispěly i dvě měšťanky, které postihl stejný osud – ovdovělá Anna Fingerhutová a Kateřina Petrovičová.⁹⁰³ Nevybrala se závratná částka peněz, jelikož v tomto případě šlo spíše o to, aby společnost a tedy i celý národ ukázal, že se o vdovu zajímá a podporuje ji.

Typicky se postava „vdovy národa“ využívala při slavnostech uctění památky manželů-velikánů. Pořádaly se pietní slavnosti u hrobů zemřelých na hřbitovech, či se vydávala tištěná blahopřání k rozličným jubileím, která měla připomenout význam „vdovy národa“.⁹⁰⁴ Na rozdíl od ostatních vdov, na které se po úmrtí manžela zapomnělo, „vdova národa“ zůstávala dlouhodobě v podvědomí širší veřejnosti, potažmo celého národa.⁹⁰⁵ Nevýhodou všeobecné známosti bylo, že společnost vdovu neustále sledovala a hodnotila každý její krok. Reprezentovat prostřednictvím sebe zesnulého manžela muselo být pro vdovu značně náročné, jelikož již nepatřila svému manželovi, ale přivlastnil si ji celý národ.

6. 5 Opětovné sňatky

Tab. č. 7 – Přehled sňatečnosti zkoumaných vdov a jejich manželů⁹⁰⁶

Jméno vdovy	Jméno manžela	Rok sňatku	Počet sňatků u ženy	Počet sňatků u muže	Věk ženy při sňatku	Věk muže při sňatku	Délka trvání manželství
Barbora Nerudová	Antonín Neruda	1831	2	2	36 let	47 let	26 let
Karolína Pinkasová	Adolf Maria Pinkas	1826	1	1	22 let	26 let	39 let
Johana Englová	Josef Engel	1843	1	1	33 let	47 let	2 roky
Eleonora Zeyerová	Jan Zeyer	1834	1	1	23 let	30 let	17 let
Anna Klicperová	Václav Kliment Klicpera	1838	1	2	24 let	46 let	21 let
Aloisie Jeřábková	František Věnceslav Jeřábek	1866	1	1	28 let	30 let	27 let
Marie Purkyňová	Karel Purkyně	1860	1	1	19 let	26 let	8 let
Dorota Hálková	Vítězslav Hálek	1860	1	1	17 let	25 let	14 let

Jak je patrné z tabulky, ze zkoumaných vdov se podruhé vdala pouze Barbora Nerudová, což potvrzuje to, že se většinou měšťanky do druhého a popřípadě dalších sňatků nepouštěly. Důvodů proto, že se ovdovělé ženy rozhodly opětovně nevstoupit do

⁹⁰³ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, doklady vlastní, sbírka příspěvků na vdovu.

⁹⁰⁴ TAMTÉŽ, tisky, blahopřání k svátku Anně Klicperové; M. LENDEROVÁ, *Dcera národa?*, s. 100.

⁹⁰⁵ Srov. B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 216.

⁹⁰⁶ U Antonína a Barbory Nerudových je v tabulce uveden věk, kterého dosáhli v době jejich sňatku (u obou se jednalo o druhý sňatek).
při jeho druhém sňatku uveden i u Václava Klimenta Klicpery.

manželství, mohlo být kromě výše uvedených pohnutek „vdov národa“ několik. První byl, že vdovy jen těžko hledaly manžela, který by nadále odpovídal jejich postavení a prestiži. Druhý důvod vycházel z jejich ekonomického postavení, tzn., že měšťanky zvolily cestu samostatného života, protože věděly, že si jej můžou dovolit. Ovšem jejich volbu během doby ovdovění mohly proměňovat možné city, úbytek financí nebo strach z pocitu osamění. Volba byla zcela na nich, dokonce i z právního hlediska se rozhodovaly samostatně, zda vstoupí do nového manželství.⁹⁰⁷

V 19. století opakované uzavírání manželství nebylo bráno příliš kladně, a to především z pohledu katolické církve, která se k opětovným svazkům zejména mladých vdov stavěla značně negativně.⁹⁰⁸ Vhodnější variantou z pohledu církve bylo, když vdovy zůstaly samy a řádně vychovávaly své děti. Katoličtí kněží poukazovali na nevhodné lascivní a okaté chování ovdovělých žen při hledání nového partnera a krtizovali jejich sňatkuchtivost.⁹⁰⁹ Do opětovného sňatku se vdovy neměly hrnout (a ani nemohly, jelikož nejdříve držely dobu předepsaného smutku, jak bylo výše uvedeno), slušelo se, aby vydržely alespoň deset měsíců, optimálně dva roky. Katolická věrouka sice upozorňovala na nevhodnost opětovných sňatků, ale nezakazovala je.

Lze nalézt několik odlišností mezi prvním a následnými katolickými sňatky, např. při druhé svatbě vdovy již nezískaly požehnání, jelikož ho obdržely při první, dále si na svatbu neoblékaly závoj, okázale se nezdobil ani kostel a během svatby se v něm nezpívalo a nehrála hudba. Celkově podle dobových představ vypadala druhá svatba skromněji a v duchu vzpomínání na předchozího manžela zdrženlivěji. Vdoviny děti se měly svatby účastnit, pokud by tak nečinily, znamenalo by to, že k otčímovi chovají nepřátelství. Nový sňatek se neoslavoval bujaře, udělala se jen malá hostina a oslava s pár svatebčany.⁹¹⁰

Negativní obraz opětovných sňatků vdov vytvářela i soudobá literatura, v níž se objevoval motiv vdovy, která si až po smrti manžela najde pravou lásku, a peníze, které utržila po prvním manželovi, lehkovážně předá milenci. Vznikl tak stereotyp „veselé vdovy“,⁹¹¹ v jehož rámci vznikaly příběhy následující podoby: „*V malé zahrádce svého*

⁹⁰⁷ Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926, s. 40.

⁹⁰⁸ Časopis katolického duchovenstva, 1877, č. 7; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 52.

⁹⁰⁹ Josef RECHZIEGEL, *Potěšení jedině srdce mého povždy. Poučná a modlitební kniha pro náboženskou katolickou křesťanku*, Praha 1860, s. 438–439.

⁹¹⁰ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 68–69; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 152; Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 161.

⁹¹¹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 57.

jednopatrového domu [...] hostila v krásné letní odpoledne – ve třetím roce svého vdovství, paní Eliška Letfusová tři dámy kávou. [...] Tato dáma byla nevlastní matkou nebožtíka pana Letfusa, který opustil svoji choť po manželství ani ne dvouletém, které bylo proň řetězem útrap, jež zavinila plicní choroba. Zhasínaje, odkázal všechno jmění své choťi a při tom, chvěje se, žádal ji, aby se po druhé již nevdávala. Zlomena rozčilením a dojata tklivostí chvíle, slíbila paní Eliška umírajícímu vyhověti, načež on lehounce se usmál a ducha vypustil. Slibu tomu přítomno bylo několik příbuzných umírajícího manžela. Závistí se šířajíce, že neočekávaným odkazem Letfusovým přišli o tučnou kořist, na níž těšili se již, dokud se svoboděn plahočil světem – vrhli se na vdovu, která jim podruhé a naposledy zničila tak milou naději. Zapřísahali ji, aby se zřekla tohoto odkazu, hrozili nejdříve dlouhým procesem, pak nabízeli narovnání – ale přítel nebožtíkův a zároveň tvůrce závěti, notář Molenda, ujal se nezkušené a ustrašené vdovy tak, že výhrůžky, prosby i podskoky zklamaného příbuzenstva vyšly vesměs na prázdno.⁹¹² Zpočátku vdova sice příbuzným odolávala, avšak jen do doby, než se zamilovala, což ji vedlo k rozhodnutí navázat nový vztah, a společně s tím porušila daný slib prvnímu manželovi. Soudobou literaturu ženy měšťanky četly a uvedený motiv opětovného sňatku mladých vdov a nenávisti příbuzných znaly a budil v nich strach.⁹¹³

Dokonce i tehdejší noviny upozorňovaly na inzeráty, v kterých se prezentovaly mladé vdovy jako chtivé sňatku: „Vedle jednotlivých nabídnutí k sňatku poskytují se v době novější nabídnutí hromadná, kupř. dívky s věnem 5 – 10 – 15 tisíc hodlají se provdati, dále několik bezdětných, zámožných vdov [...], dívky s hotovým věnem od 2000 zlatých výše a jedna vdova 24 roky stará se jměním 30 000, druhá 30 roků stará s[e] jměním 16 000 hodlají se provdati; též dívky s hospodářstvím v kraji řepném a chmelném.“⁹¹⁴ Obdobné inzeráty opět vytvářely ne zrovna lichotivý obrázek ovdovělých žen.⁹¹⁵

V případě, že se vdovy rozhodly opětovně se provdat, možností, jak se seznámit s budoucím manželem, nebylo mnoho. Partnera většinou našly ve svém nejbližším společenském okolí, a proto vdovy, které přejaly živnost zemřelého manžela, obvykle nového choťe potkaly právě v ní. Nejčastěji se ovdovělé ženy znovu provdaly za

⁹¹² Vilímkův Kalendář humoristických listů na rok 1895, Praha 1895, s. 29–35.

⁹¹³ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 57.

⁹¹⁴ Vlast', srpen 1891, č. 11.

⁹¹⁵ B. BRADBURY, *Wife to Widow*, s. 195.

učedníka prvního manžela, majitele obdobné živnosti, či za obchodního partnera.⁹¹⁶ I vdovy, které živnost nepřejaly, si povětšinou vybíraly nového manžela z okruhu povolání prvního manžela. Důvod nebyl jen ten, že v této síti měly ovdovělé ženy snazší možnost se seznámit, ale také to, že nejlépe znaly právě profesi prvního manžela, a proto po sňatku novému manželovi přinesly mnohé znalosti, které užil ve své živnosti či obchodě. Typicky se tato varianta vyskytovala u hostinských, kdy žena velice dobře znala prostředí podniku a s novým manželem je navíc pojil společný zájem.⁹¹⁷

Další okruh, kde se ovdovělé ženy mohly seznámit, byl v rámci rodiny. Ani ne tak vdovy, ale spíše vdovci navazovali vztahy s neprovdanými švagrovými. Stejně jako zemřelá, tak i její sestra trávila čas se svým švagrem, pomáhala mu v domácnosti a starala se o děti. Vdova se švagrem, či vdovec se švagrovou obvykle takto vytvořili rodinu, ovšem z hlediska církevního práva společně uzavřít manželství nesměli.⁹¹⁸

Při opětovných sňatcích utužovaly vdovy vztah i s vyvdanými dětmi. Měšťan se povětšinou ženil s mladší ženou, a proto v mnoha případech byla macecha obdobně stará jako jeho děti. To byl taktéž případ manželky Julia Grégra, která „[...]brzy se přizpůsobila novému okolí a překonala lehce obtíže choulostivého postavení, do kterého ji uvedlo soužití s dorůstajícími dcerami z prvního Juliova manželství. Byla laskavou, starostlivou macechou, která neublížila nikdy nevlastním dětem a nečinila rozdílu mezi nimi a vlastními.“⁹¹⁹ Stejně tak se v mladém věku vdávala Žofie Mastná za postaršího Karla Jaromíra Erbena. Ženich byl již jednou ženatý, zatímco novomanželka vstupovala do manželství nezkušená, a i ona vyvdala děti, které byly jen o trochu mladší. V manželství se paní Žofie potýkala kromě soužití s dětmi s mnohými těžkostmi. Nejenže rodině chyběly finance, ale k tomu se u Erbena začaly objevovat různé neduhy stárnoucího muže.⁹²⁰

Ze zkoumaných vdov tuto situaci zažila Anna Klicperová, jež se jako mladičká dívka provdala a získala nevlastního syna a čtyři dcery.⁹²¹ Jedna z dcer, Marie, provdaná Valentová, jí v dospělosti psala: „z celé duše i z celého srdce všecko učiním, co jest v mé možnosti – i vím, že ty více nežádáš! A jen mně prosím tě nepiš, abych se nehněvala, že mne o to žádáš; to já nerada slyším, aby ses u mě omlouvala, naše

⁹¹⁶ N. Z. DAVIS – A. FARGE (edd.), *A History of Women*, s. 74.

⁹¹⁷ I. HERRMANN, *Před padesáti lety*, s. 115.

⁹¹⁸ E. LABOUVIE, *Schwestern und Freundinnen*, s. 266, 274; Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 141.

⁹¹⁹ M. RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ, *Ozářené krby*, s. 468.

⁹²⁰ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech*, s. 71.

⁹²¹ V. MÜLLER, *V. Kl. Klicpera*, s. 31.

povinnost jest, tebe jako naši Matku ctíti, poněvadž jsi Ty nám nikdy nebyla Macechou.“⁹²² Dobrý vztah Anny Klicperové s dětmi, které vyvdala, ukazuje také úmrtní oznámení dcery Marie, na němž byla paní Klicperová uvedena jako matka: „*Pokoj popeli Jejímu – památka Její šlechetné, cituplné duši. Anna Klicperová matka, Anna z Palkovičů, roz[ená] Klicperová, sestra, MUDr. Jan Valenta manžel v srbském Bělehradě, Ivan Klicpera bratr.*“⁹²³ Pro všechny Klicperovy děti z prvního manželství byla Anna jejich matkou a ty vůbec neřešily biologické hledisko, jelikož se o ně nevlastní matka starala od dětských let, kdy si sotva na vlastní matku pamatovaly.

Počátky soužití vdovy s vyvdanými dětmi nemusely být zrovna jednoduché. Navíc se stávalo, že ovdovělá žena měla vlastní děti, které též přivedla do společného domova s novým manželem. Když se podruhé vdávala Anna Nováková za Antonína Fingerhuta, oba si dovedli do nové domácnosti děti z prvního manželství.⁹²⁴ Celá takto rozvětvená rodina se začala sžívat, přičemž macecha (ale i vyvdané děti) měla dvě možnosti – buď nevlastní děti přijala, a tím si zajistila klidné manželství, nebo ne, a tím pádem vznikaly rozpory, které všem ztrpčovaly společné žití. U Fingerhutů nebyl čas na nějaké rozepře, jelikož se manželé museli věnovat svému pivovarnickému a lihovarnickému podniku. Rodina Fingerhutů se tedy podle všeho velice rychle sžila. Jak bylo podotknuto, v případě, že se v prvním manželství narodily děti, vdova musela navštěvovat rodinu zemřelého chotě. Samozřejmě v Praze žily též vdovy, které se rozhodly opětovně provdat a neměly děti, ovšem ty již nebyly vázány povinností stýkat se s rodinou svého předchozího manžela.⁹²⁵

Z výše uvedeného vyplývá, že měšťanská vdova po smrti manžela získala svobodu a záleželo jen na její volbě, zda opětovně vstoupí do nového svazku, či zůstane sama.⁹²⁶ Další manželství pro ženu neznamenalopokaždé zlepšení pozice. Před svatbou jí obvykle nový nápadník sliboval úchvatnou budoucnost, avšak ne vždy předsvatební sliby splnil. Za všechny lze uvést příklad postarší vdovy, která vlastnila obchod s potravinami, ale po svatbě se musela na přání druhého manžela jeho řízení vzdát, i když novému muži argumentovala tím, že ona obchodování lépe rozumí. Neměla na vybranou, musela se podvolit, jelikož podle občanského zákoníku z roku 1811 byla

⁹²² LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, Smederevo 14. července 1863.

⁹²³ Národní listy, 3. března 1867, č. 62.

⁹²⁴ W. A. IGGERS, *Women of Prague*, s. 17.

⁹²⁵ J. S. GUTH-JARKOVSKÝ, *Společenský katechismus I*, s. 80.

⁹²⁶ M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 91; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 96.

žena podřízena muži, a proto vdova po sňatku pozbyla právo na svůj obchod a s novým postavením se prostě musela smířit.⁹²⁷

Osud se k vdovám v navazování opětovných svazků mnohdy zachoval nespravedlivě. Např. Kateřina Jungmannová se poprvé provdala za Antonína Lauermanna, do manželství se narodil jeden syn, ale po dvou letech manžel Kateřině zemřel. Po předepsané době smutnění se ovdovělá žena rozhodla pro další sňatek a provdala se za mladého Srba Dimitrije Petroviče, ale ani toto manželství netrvalo dlouho, tentokrát manžel zemřel po čtyřech letech svazku a Kateřina ovdověla podruhé.⁹²⁸ Poté se již nevdala. Nejspíše ji odradily předchozí zkušenosti a možná tu hrál roli také strach z opětovné ztráty chotě. Stejně tak odstrašilo další manželství Barboru Nerudovou, jelikož i ta dvakrát ovdověla, a navíc v době smrti druhého manžela již nebyla nejmladší, a právě z těchto důvodů se rozhodla žít nadále sama.

Celkově se počet opětovných sňatků během 19. století snižoval. V osmdesátých letech sledovaného století do manželství znovu vstoupila pouze pětina ovdovělých osob s tím, že opětovné svazky volili spíše vdovci než vdovy.⁹²⁹ Na rozdíl od ženských protějšků vdovci nezískávali se smrtí manželky svobodu a většinou se opět oženili proto, že potřebovali matku ke svým dětem. Ženy se ve zkoumaném 19. století vdávaly mladší než jejich protějšky, a proto se z nich častěji stávaly vdovy, jelikož jejich starší manžel zemřel. Proto se opětovně vdávaly zejména mladé vdovy z řad měšťanstva, které nechtěly zůstat samy, což znamenalo, že tuto možnost volily ty, které se staly vdovami mezi pětatřicátým až padesátým rokem. Samozřejmě s vyšším věkem žen klesala šance na opětovné manželství. Dále se znovu vdávaly ty, kterým chyběly finance, a proto v novém svazku viděly možné zajištění, či ty, které chtěly děti, ale v prvním manželství se jim je nepovedlo počít.⁹³⁰

⁹²⁷ E. FORSTER, „*Ich glaube, es muss doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt*“, in: M. Vojáček (ed.), *Reflexe a sebereflexe*, s. 51, 79.

⁹²⁸ M. STRETTIOVÁ, *O starých časech*, s. 29.

⁹²⁹ P. HORSKÁ, *Naše prababičky*, s. 45; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 30; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 96; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 152–153.

⁹³⁰ M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 91; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 152, 157. Např. K. Hausen na základě svého výzkumu uvádí, že až ½ ze zkoumaného vzorku žen prožila ve vdovství zbytek života a navíc v době ovdovění nedosáhly věku nad padesát let. Srov. K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 62–63.

6. 6 Sexualita

Podchytit sexualitu vdov je značně složité, jelikož vdovy ve zkoumaných ego-dokumentech o svých sexuálních zážitcích nepsaly. V měšťanské společnosti 19. století to bylo téma tabuizované, a proto si ženy o sexu ani nepovídaly. Ženská sexualita se potlačovala po staletí, vytvořil se tak obraz pasivní ženy a sexuální styk měl sloužit pouze k rozmnožování. Před vstupem do prvního manželství se u ženy oceňoval její panenský stav a naproti tomu u mužů se počítalo alespoň s nějakými zkušenostmi. Avšak vdovy byly ženy již sexuálně zkušené a podle dobových konvencí se po smrti manžela měly vzdát veškerých slastí. Vždy záleželo na konkrétní vdově, takže některé z nich se se ztrátou sexu vyrovnaly, jiné pociťovaly silnou frustraci.⁹³¹

Proniknout do problematiky sexuality ovdovělých žen lze prostřednictvím tištěných pramenů normativní povahy, které sice neprozrazují, jaké měly vdovy sexuální prožitky, ale alespoň ukazují, jak se k sexualitě stavěla tehdejší společnost. Tomuto tématu se věnoval *Slovník lásky*, který ve druhé polovině 19. století definoval druhy věrnosti následovně: „*Jsouť [!] dva druhy věrnosti: v lásce a v manželství. Dříve družila se k nim také věrnost vdovská. Leč ta již vymřela a nanejvýš vyskytne se ještě u starých exemplářů vdovského stavu, ačkoliv pak již krásného jména věrnosti ani nezasluhuje. Neboť kde místo lásky na nejvýš se pěstuje růženec a klep, tam o věrnosti nelze mluvit.*“⁹³² Autor díla se o vdovské věrnosti nevyjadřoval zrovna kladně. Za prvé podle jeho tvrzení všechny vdovy jen klevetily a modlily se a za druhé neměly na lásku nárok. *Slovník lásky* nejspíše počítal pouze s vdovami starými, ovšem mladá vdova mohla být nejen schopná lásky, ale i sexuálně aktivní.⁹³³

Do intimního života muže a ženy ve zkoumané druhé polovině 19. století vstupovala katolická církev. V případě, že se vdova (ale i vdovec) chtěla opětovně provdat, čekala jí a jejího partnera snoubenecká zkouška. V rámci ní se kněz vyptával na sexuální život budoucích manželů a především ho zajímalo, zda vdova navázala sexuální vztah se snoubencem již během života předchozího manžela. Odpovědi kněží zaprotokolovali a vznikl pramen, který by též mohl více prozradit o sexualitě vdov, avšak ani tyto archiválie nevyprávějí více o osobních prožitcích ovdovělých žen.⁹³⁴

⁹³¹ M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 90; K. HAUSEN, *Geschlechtergeschichte*, s. 64–65; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 161, 163; A. DUNN, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“, in: C. Bielby – A. Richards (edd.), *Women and Death*, s. 92; Angela SAINI, *Od přírody podřadné. Jak se věda mýlila v ženách*, Praha 2018, s. 156.

⁹³² Eduard JUST, *Nový besedník*, Praha 1871, s. 49.

⁹³³ R. G. FUCHS, *Gender and Poverty*, s. 160.

⁹³⁴ Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 132.

Ego-dokumenty o sexuálních aktivitách zkoumaných žen nic neprozrazují, i tak je patrné, že se většina měšťanských vdov z vlastní vůle po smrti manžela opětovně neprovdala a některé z nich už nepotřebovaly být nadále sexuálně aktivními. Povětšinou zůstaly svým manželům věrné i po jejich skonu, i když si nelze nevšimnout, že některé z nich chovaly velice blízký vztah ke konkrétnímu příteli (jako Johana Englová k Antonínu Jaroslavu Vrt'átkovi). O tom, zda spolu přátelé udržovali též sexuální vztah, se nedochovaly žádné zprávy, a proto by další interpretace vedla pouze ke spekulacím a dezinformacím.

7. Reflexe a sebereflexe vdovství

7. 1 Reflexe

V 19. století společnost soucítala se ženou, která přišla o manžela, a tak její přítelkyně, přátelé a sousedé sdíleli její pocity a většinou se u nich projevovala lítost nad osudem takové ženy.⁹³⁵ Lékař Pavel Durdík vyjádřil své politování nad osudem ovdovělé Anny Klicperové v dopise bratru Josefovi následovně: „Píšeš, že ho jeho předobrá paní přežívá už víc než dvacet let a syna Ivana že také oplakala. Ubohá žena! Nezasloužila si tak krutý úděl.“⁹³⁶ Vdovství jako krutý úděl označovala ve svých vzpomínkách i Růžena Pokorná Purkyňová: „Naše maminka si oblíbila rozmilou dívku a zůstaly si věrny, když na obě doléhal krutý osud.“⁹³⁷

Společnost viděla vdovu jako smutnou ženu a její smutek se stal námětem soudobých děl a v rámci nich vznikl stereotyp, který se formoval během předchozích generací. Někteří autoři dokonce vytvářeli ve svých dílech obrázky „pokrytecky smutné vdovy“,⁹³⁸ ovšem obecně literatura v našem prostředí ve druhé polovině 19. století reflektovala vdovu jako ženu smutnou (Jaroslav Vrchlický v básni *Vdova*, Vítězslav Hálek v povídce *Mladá vdova a starý mládenec* a další).⁹³⁹

Téma vdovského stavu naplněného smutkem využily ve svých dílech též tehdejší spisovatelky, proto Božena Benešová sepsala povídku *Vdova*, stejnojmenná povídka vzešla i z pera Marie Červinkové Riegrové, Božena Viková Kunětická napsala povídku *Vdova po chirurgovi*, Magdalena Dobromila Rettigová přeložila hru *Vdovec a vdova* atd.⁹⁴⁰ Sofie Podlipská také využila motiv smutné vdovy, a to v jedné z novel, která začíná takto: „Dva roky byla už vdovou a její smutek byl posud bez úlevy, tak hluboký jako první den, co ji stihla ztráta milovaného muže. Tento smutek nejevil se ani tenkrát ve vášnivém výbuchu a posud byl tichý, beze slov, bez nářku.“⁹⁴¹ Eliška Krásnohorská ve sbírce *Z máje žití* dokonce užila obratu „vdov nářek“, jímž vytvořila obrázky smutných žen truchlících po zemřelém manželovi.⁹⁴² Ještě dále zašel ve své

⁹³⁵ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 86.

⁹³⁶ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 207–208.

⁹³⁷ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 172.

⁹³⁸ Srov. U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 57; R. ŠVAŘIČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 84.

⁹³⁹ Jaroslav VRCHLICKÝ, *Různé masky*, Praha 1889; V. HÁLEK, *Povídky I*, Praha 1956.

⁹⁴⁰ Božena BENEŠOVÁ, *Nedobyta vítězství*, Praha 1910; Marie ČERVINKOVÁ RIEGROVÁ, *Letní sen života a jiné povídky*, Praha 1919; B. VIKOVÁ KUNĚTICKÁ, *Vdova po chirurgovi*; Magdalena Dobromila RETTIGOVÁ, *Vdovec a vdova*, s.l. s.d.

⁹⁴¹ S. PODLIPSKÁ, *Láska budoucnosti a jiné novely*, Praha 1903, s. 226.

⁹⁴² Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Z máje žití*, Praha 1871.

povídce Karel Müller, jenž zvolil motiv smutné vdovy, která v jeho příběhu nakonec umrzne s dítětem v náručí.⁹⁴³

Vdovství nebylo spojeno pouze se smutkem, ale i se starostmi, které měly ovdovělé ženy po úmrtí chotě, což prezentovala v jedné z přednášek Sofie Podlipská následovně: „[vdova] nemá, nesmí dopřáti sobě času, aby klesala ve smutek a se starostmi se trápila.“⁹⁴⁴ Dále se ve zkoumaných ego-dokumentech reflektovaly ovdovělé ženy jako ty, které získaly v manželství zkušenosti. Např. vdovu Annu Fingerhutovou společnost brala jako rádkyni v těžkých situacích a ochránkyni slabších, která chudým pomáhala svými milodary. Sama Anna na sebe byla velice tvrdá, a to samé očekávala od ostatních.⁹⁴⁵ Jako silná žena byla vnímána taktéž Sofie Podlipská, která ovdověla velice mladá a podle jejích deníkových záznamů se se smrtí manžela nakonec vyrovnala a hlavní starostí se pro ni staly děti.⁹⁴⁶

Péče o rodinu představovala pro ovdovělé ženy základní povinnost, které věnovaly všechnu energii. Anna Fingerhutová, Sofie Podlipská, Eleonora Zeyerová a mnohé další převzaly veškeré starosti a zastoupily tak postavu otce-živitele. Odpor k ženě, která výdělečně pracuje, se sice během zkoumaného období zmenšoval, ale i tak to ovdovělé ženy neměly jednoduché.⁹⁴⁷ Zmíněná Eleonora Zeyerová přestala být po čase vnímána jako vdova po Janu Zeyerovi a začala být viděna jako pracovitá, pilná, mravná, šetrivá, pečující žena a výborná obchodnice.⁹⁴⁸ Profesor Alois Kašpar na ni vzpomínal následovně: „Ráno včasné vstávala a do snídaně již mnoho záležitostí obchodních vyřídila, neb trh navštívila. Čistota panovala všady [!] neobyčejná, celý dům, kuchyně, spíže i dvůr, i konírna i stáje svědčily o tom.“⁹⁴⁹ Stejně tak Eleonoru viděla Anna Lauermannová Mikšová: „Podle všeho, co jsem od členů rodiny o Juliově matce slyšela, byla to osoba energická, pracovitá, měla obchodního ducha a velkou snahu spořit a rozmnožovat blahobyť své četné rodiny.“⁹⁵⁰

Společnost vnímala vdovy zejména jako matky, které se musely vypořádat se smrtí muže a navíc se samy postarat o děti. Sofie Podlipská k tomu v jedné ze studií psala: „Do nebe volající bývá osud vdov skoro všech stavů, ovšem nejvíce těch, jež tu

⁹⁴³ Karel MÜLLER, *Vdova. Obraz ze života*, Jindřichův Hradec-Tábor 1861, s. 4.

⁹⁴⁴ S. PODLIPSKÁ, *Studie o práci*, s. 18.

⁹⁴⁵ M. SECKÁ, *Vojta Náprstek*, s. 87; TÁŽ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 52.

⁹⁴⁶ M. LENDEROVÁ, *Reflexe stáří*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Pahl (edd.), *Vetché stáří*, s. 266.

⁹⁴⁷ M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *O ženské práci*, s. 20.

⁹⁴⁸ J. VOBORNÍK, *Julius Zeyer*, s. 9.

⁹⁴⁹ LA PNP, fond Julius Zeyer, rukopisy cizí, Alois Kašpar, Několik vzpomínek na Eleonoru Zeyerovou, přednáška pro Americký klub dam z roku 1901.

⁹⁵⁰ V. HOLEJŠOVSKÝ, *Rod básníka*, in: M. Trnka (ed.), *Tři studie*, s. 5.

*zůstanou s houfem dětí beze všech prostředků a jen ty dvě ruce mají, aby zjednaly výživu a spolu domácí pořádek. [...] Jsou hotovy všemu se učiti, troufají si vše dovésti, vpravují se do všeho. [...].*⁹⁵¹ Nejenže zachytila nelehkou situaci žen po ztrátě manžela, ale také jejich schopnosti, které se právě od okamžiku úmrtí muže začaly projevovat. Společnost reflektovala vdovy i jako pobožné ženy, přičemž ideální představa vypadala tak, že se starají o nemocné a chudé. Tehdejší měšťanská společnost přejímala představu katolické církve, která propagovala typ skromné, pokorné, cudné, jednoduše oděné vdovy pohrdající cennostmi, nešířící drby a modlící se.⁹⁵²

Neexistovaly jen kladné pohledy na vdovy. Ovdovělé ženy byly vnímány i jako ty, které čekaly na úmrtí manžela a mnohdy pro ně znamenala smrt chotě vysvobození, a právě tuto svobodu jim společnost vyčítala. Manželky, jak bylo výše uvedeno, po úmrtí manžela získaly možnost výběru a samy se mohly rozhodnout, zda převezmou manželův podnik, nebo se opětovně vdají. Společnost to vnímala také tak, že ženství nelze sloučit s možností volby, strachovala se z možné svobody a zároveň se obávala potencionální síly ovdovělých žen.⁹⁵³ Další negativní představa vycházela z jejich možného bohatství, v rámci něhož si tzv. „veselá vdovička“ užívala, ovšem povětšinou tomu bylo naopak.⁹⁵⁴ Našly se i mnohem tvrdší pohledy, např. ty, které tvrdily, že vdova měla zemřít společně s manželem, když ne fyzicky, tak alespoň duchovně.⁹⁵⁵ Ovdovělé ženy byly vnímány rovněž jako hloupé zamilované naivky. Vžil se stereotyp postarší bohaté vdovy, která uvěřila mladému chudému muži prahnoucímu spíše než po lásce po jejích penězích a opětovně se za něj provdala.⁹⁵⁶ Postarších vdov využívali často mladíci, kteří nechtěli na vojnu, a proto raději zvolili sňatek s ovdovělou bohatou ženou, jejíž finance jim pomohly zaplatit tzv. vojenskou taxu. Sice tito mladí chlapi unikli vojně, ale čekal je několikaletý (mnohdy i doživotní) závazek v podobě života se starší manželkou.⁹⁵⁷

Samozřejmě společnost vnímala ekonomické těžkosti spojené s vdovstvím. Např. vdovy, které žily u příbuzných, vytvářely obraz jakési zátěže a neschopnosti

⁹⁵¹ S. PODLIPSKÁ, *Studie o práci*, s. 17.

⁹⁵² Časopis katolického duchovenstva, 1877, č. 7. Článek od Josefa Pazderky s názvem *Slavnost sv. Moniky, vdovy*.

⁹⁵³ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 96; A. DUNN, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“, in: C. Bielby – A. Richards (edd.), *Women and Death*, s. 92.

⁹⁵⁴ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, s. 99.

⁹⁵⁵ A. DUNN, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“, in: C. Bielby – A. Richards (edd.), *Women and Death*, s. 94.

⁹⁵⁶ J. MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Člověk*, s. 291.

⁹⁵⁷ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 217.

postarat se sama o sebe. K nedostatečnému materiálnímu zajištění ovdovělých žen se vyjádřila Karolína Světlá, která psala Teréze Novákové: „Byla bych přála pánům těm, aby byli poslouchali vdovu básníka Jakubce. Navštívila mě, abych jí radila, co má dělat, že pro krátkou dobu služební muže svého má velmi malou naději na penzi. Probičovala jsem s ní opět všechny možné případy, kterak by se žena ovdovělá, dítkem obtížená, poctivě obživila, a vždy přišly jsme k témuž výsledku, že schází-li základní vzdělání, teď ani žádnou kuchařkou, ani zcela obyčejnou švadlenou státi se nemůže, že takové diletantské výkony, jaké byly ještě před málo lety na řadě, nynější doba od ženy již nepřijímá.“⁹⁵⁸

Obecně zpráv o ekonomické situaci či spíše stížností vdov na materiální zabezpečení se v ego-dokumentech dochovalo málo, i tak z výzkumu vyplývá, jak již bylo uvedeno v kapitole věnující se zajištění vdov, že většina ovdovělých žen dokázala čelit chudobě, převzala živnost či obchod zesnulého manžela, nebo žily z dědictví a ubránily se tak hmotným obtížím.⁹⁵⁹ I Eleonora Zeyerová vnímala špatnou finanční situaci ovdovělých měšťanských žen, protože v jednom dopise svému synu Juliovi psala o poměrech vdovy, která měla k dispozici pouze dvě malé místnosti, v nichž vychovávala dva syny a dostávala nízkou penzi.⁹⁶⁰ Stejně tak prožívala ovdovění ostatních Sofie Podlipská, která pět let po smrti Vítězslava Háalka napsala jeho manželce: „Chápu, že se Vám nechce do Prahy, že Jste vášnivě ráda venku v přírodě o samotě. [...] Ovšem vidíte a cítíte na této cestě života tíž a stesk [...] Ale Vy jdete v tom ve všem kupředu jistým krokem [...]“⁹⁶¹

Nutno podotknout, že ovdovělé měšťanky ve druhé polovině 19. století společnost nevnímala jako staré ženy, jelikož vdovství nebylo vázáno s věkem. Ženy, jako Johana Englová, Dorota Háalková, Marie Purkyňová a další, ovdověly mladé. Obdobných dívek, které ztratily manžela, razantně přibývalo, a proto už příslušníci měšťanského stavu ustoupili od vidiny vdovy jako staré dámy.⁹⁶² Na závěr lze říci, že postavení vdov bylo vnímáno kladněji než u svobodných či rozvedených žen.⁹⁶³ Měšťanstvo doslova odsuzovalo staré panny, které se nebyly schopné provdat, proto

⁹⁵⁸ J. MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč?*, s. 31.

⁹⁵⁹ M. LENDEROVÁ, *Reflexe stáří*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Věčné stáří*, s. 266.

⁹⁶⁰ LA PNP, fond Julius Zeyer, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, Praha 9. duben s.d.

⁹⁶¹ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Sofie Podlipská Dorotě Háalkové, Praha 11. července 1879.

⁹⁶² Srov. G. FRAISSE – M. PERROT, *19. Jahrhundert*, s. 130; M. E. WIESNER, *Women and Gender*, s. 91.

⁹⁶³ V. LUŽICKÁ, *Žena ve svém povolání*, s. 108.

vedle nich měly vdovy o něco lepší postavení. Trochu jiným případem byly mladé dívky, které přišly o snoubence, jenž jim před svatbou zemřel, jelikož měly ještě šanci na sňatek s někým jiným. K těmto ženám se měšťanská společnost stavěla kladněji než k vdovám, jak psala v dopise matce Marie Klicperová o jedné příbuzné: „*Na žalost nejsem sto ji dostatečně potěšiti – jen časem se může její bol ukojit – ale šťastná, i spokojená nebude snad nikdy více; a přec opět si časem myslím, že jest to snad lepší, že zemřel dříve – co by si chudák počala, kdyby byla již s ním živila nějaký rok a byla ovdověla, třebas i s dítětem – bez jmění, malou penzi! To by byl ještě větší zármutek i těžkost pro nás všechny.*“⁹⁶⁴

7. 2 Sebereflexe

Většina vdov se na veřejnosti projevovala tak, aby dostála představám měšťanského stavu, a proto se navenek chovaly tak, jak to od nich společnost očekávala. Jejich skutečné truchlení prozrazují ego-dokumenty, ovšem v nich bylo vdovství ze všech životních cyklů jen málo sebereflekto这件.⁹⁶⁵ Kromě ego-dokumentů vdovy reflektovaly svůj stav v literárních dílech, avšak spisovatelek, natož ovdovělých, ve druhé polovině 19. století pracovalo pomálu. Inspiraci čerpaly ze svého života, tzn. i z doby, kdy ovdověly a zároveň jim tvorba sloužila k vypsání se z bolesti. Záleželo na každé z nich, jak příběh pojala, proto některé líčily vdovský stav jako nešťastný osud žen plný smutku, či naopak zvolily cestu satiry a ironie.⁹⁶⁶

Tím, že svou tvorbu vydaly, upozorňovaly na svůj stav, ale byly tu též ty, které nevyvíjely literární činnost, ale i přesto vdovství prožívaly a vytvořily o sobě obrázek právě v pramenech osobní povahy. Z nich lze vyčíst, jak se vdovy cítily v letech, která prožívala v ovdovění, což Dorota Hálková v jednom z dopisů popsala následovně: „*Jsem sama sobě nesnesitelná a nevím, jak to bude dále. Jsem mrzutá, svárlivá, zlá, závistivá, lakomá a mám samé ošklivé věci při sobě, o nichž jsem dříve tak mnoho*

⁹⁶⁴ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁹⁶⁵ P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 234; M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 162; M. LENDEROVÁ, *Reflexe stáří*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Vetché stáří*, s. 263.

⁹⁶⁶ A. DUNN, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“, in: C. Bielby – A. Richards (edd.), *Women and Death*, s. 88. Komicky pojmal osud vdov Bedřich Smetana ve své opeře *Dvě vdovy*, která se poprvé hrála v roce 1874.

nevěděla.“⁹⁶⁷ Dorota byla spíše výjimkou, protože obecně o sobě vdovy v pramenech osobní povahy nepsaly negativně.⁹⁶⁸

Anna Kavalírová reflektovala vdovský stav v pamětech, do nichž si zapsala, že pro ženu je zisk nového postavení ukrutná změna, a zdálo se jí, jako kdyby po smrti manžela nic neexistovalo a jediné, co jí zůstalo, byly děti.⁹⁶⁹ Pocity smutku zachytila Eleonora Zeyerová, která je hodnotila tak, že díky nim získala zkušenosti. Bylo pro ni velice těžké začít žít znova, ale podle jejích slov jí v tom pomohly zejména děti.⁹⁷⁰ Svůj smutek reflektovala vdova Marie Klicperová, což popsala své též ovdovělé matce: „*Oh, já ho tak milovala – já bych byla tak šťastna bývala s tím mužem! Mně bylo dopřáno krátký čas být šťastnou vlásce toho druhého muže – abych teď stonásobně byla nešťastná. Oh, Maminko jak těžko je být živa pro toho, kdo takovou ránu utrpěl – jak bídný je ten svět. Oh, kdybych se mohla někde ukrejt [!] s mou bolestí. Žádný [!] se nedívá rád na smutné nešťastné lidi!*“⁹⁷¹

Vdovy si v ego-dokumentech stěžovaly i na to, že si odvykly společenskému dění, nad čímž si povzdechla Dorota Hálková: „*Někdy se mi zdá, že jsem zestárla za tu dobu značně, ale někdy zase mi je tak mile a blaze a necítím to stáří. Ale tak jsem hrozně odvykla lidem a společenským stykům.*“⁹⁷² Ovdovělá Josefa Náprstková měla pocit, že se po smrti manžela propadla ve společenském žebříčku, a bála se ztráty získaného postavení, jelikož jí přišlo, že se celá společnost jen směje jejímu zármutku.⁹⁷³ Půl roku po smrti manžela si zapsala: „*[...] a přece mě ten krutý osud stihl, že jsem zde sama, lekám se mých povinností; ráda vše chci vykonat, nechť jen mám kol sebe dobré lidi, aby mně byli nápomocní a ne na újmu.*“⁹⁷⁴ Josefa truchlila, uzavřela se před světem a odkládala své povinnosti.

Naopak Anna Kavalírová měla starostí nad hlavu, což reflektovala v pamětech: „*Jak se nám dál vedlo – pořád zle. [...] Jen kde nás moh kdo skřípnout, s toho si udělal zisk. A trápení bylo jedno na druhý. Kdo nám byl dlužen, žádný nám posavád nic nedal.*

⁹⁶⁷ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Dorota Hálková Jeleně Polívkové, Čadca 28. května s.d.

⁹⁶⁸ M. LENDEROVÁ, *Reflexe stáří*, in: Z. Hojda – M. Ottlová – R. Prahel (edd.), *Věčné stáří*, s. 269.

⁹⁶⁹ O. ZIELECKÁ (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, s. 159.

⁹⁷⁰ LA PNP, fond Julius Zeyer, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, Praha 21. srpna s.d.

⁹⁷¹ TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁹⁷² TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 6. ledna 1904.

⁹⁷³ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 161, 163–164.

⁹⁷⁴ TAMTÉŽ, s. 140.

Tak Bůh chraň každou ženu a Matku takového ukrutného a zlého neštěstí! [...] Co sem si jindy nevšímala, o to sem se musela potom starat. Moje ubohý Děti byly ještě mladý a to hrozný břemeno a starost na ně padlo. Anton, ten nejstarší, nemoh jeho učení a študování nechat a Francz byl v Komárně. Jozífek a Eduard se ubozí o všecko museli starat. [...] Já jsem si málo Obchodu všímala, mněla sem dycky ve svý domácnosti co dělat a muj Můž si zas hleděl svého obchodu a mněli sme obá co dělat a túze sme přitom spořádaně žili.“⁹⁷⁵ Anna to měla oproti Josefě značně složitější, myslela především na děti, všechny starosti ležely pouze na ní a nezbyvalo jí, než se s nimi vyrovnat a žít dál.

Samy vdovy se vnímaly spíše jako matky. Někdy toho na ně bylo mnoho, za všechny příklady lze uvést situaci, kdy se staraly o nemocné dítě. Právě v těchto chvílích na ně doléhala intenzivněji skutečnost, že jejich manžel již nežije. Dorota Hálková po několika letech starání se o syna pochybovala o tom, zda vše zvládne. V dopise švagrovi Tomáši Černému obavy vyjádřila takto: *„Doléhá na mne taková lehkomyšlnost a omrzlost života, které [se] nedovedu ubránit a jakou jsem ani v nejtěžších dobách svého života nepocítila.“⁹⁷⁶*

Sofie Podlipská psala krátce po smrti manžela Josefíně Brdlíkové: *„Moje dobré děti nechtějí mne nechat dlouho osamělou. Mají hezké plány.“⁹⁷⁷* Jak je vidět, vdovy vnímaly obavy dětí. Pokud samo dítě ovdovělo, hledalo útěchu u ovdovělé matky, což byl případ výše uvedené Růženy Pokorné Purkyňové, ale i Marie Klicperové, která po smrti manžela psala matce: *„Moje drahá milovaná Maminko! Jak mě to přichází ku těžko Tobě tohle psaní psát – psát Tobě o mém hrozném neštěstí. Oh, ty to cítíš nejvíc, co cítíš moji bolest, moji těžkost.“⁹⁷⁸*

Vdovy po smrti manžela reflektovaly i to, že mají čas na přemýšlení, o čemž psala Dorota Hálková sestře Marii: *„Tak častokrát je mi to až k pláči, že tak se může na vše zapomenout. Vůbec člověk se dožije ve stáří takových zklamání, tolik neutěšených dojmů má a shledává, že nedobře, když má tolik času, o tom přemýšlet jako mám já.“⁹⁷⁹*

⁹⁷⁵ O. ZIELECKÁ (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, s. 154.

⁹⁷⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Tomáši Černému, Čadca 15. června 1895.

⁹⁷⁷ TAMTÉŽ, fond Josefina Brdlíková, korespondence přijatá, Sofie Podlipská Josefíně Brdlíkové, Praha 25. března 1897.

⁹⁷⁸ TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁹⁷⁹ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 14. března 1906.

8. Prožívání smutku a hledání útěchy

8. 1 Prožívání smutku

Vdovy nejenže sebereflektovaly svůj stav, ale taktéž ho prožívaly, s čímž se pojilo několik emocí (především smutek, ale i stesk, osamocení apod.). Jak bylo několikrát uvedeno výše, vdovy měly povinnost držet smutek. Poté záleželo na nich, jak smrt manžela a stesk po něm prožívaly. Většinou ovdovělé ženy intenzivněji smutnily v prvních letech po skonu chotě, poté se s každým uběhlým rokem jejich žal zmenšoval.⁹⁸⁰ Ovšem existovaly i výjimky. Jednou z nich byla Josefa Náprstková, kterou v prvních letech ovdovění pohltil zármutek tak, že se uzavřela do sebe, nestýkala se se společností a truchlila. Zároveň ztratila zájem o veškeré dění, raději volila samotu a již neodložila smuteční šat.⁹⁸¹ Povětšinou se truchlení vdov proměňovalo už druhý rok po smrti manžela. Právě v této době se ovdovělé ženy začaly vyrovnávat s osamělostí, jelikož jim doba nejhlubšího smutku skončila, srovnaly se s nenadálou situací a postupně si započaly budovat nový život.

V některých případech byl proces truchlení ukončen rychleji, což se týkalo zejména těch vdov, které okamžitě po smrti manžela musely řešit praktické stránky života. Měšťanka, která pobírala ucházející penzi, získala čas na smutek, ale ta, jež se postavila do čela podniku či obchodu svého manžela, se musela rozhodovat rychleji, a tak jí nezbyvalo nic jiného, než smutek potlačit a starat se. Jak již bylo výše uvedeno, obecně se vdovský stav dodnes spojuje se smutkem, žalem, bolem, utrpením a osamělostí, ale ne vždy vdovy pociťovaly právě tyto emoce, naopak některé zavalily pocity úlevy, vzteku, že je manžel opustil, jiné dokonce i radost.⁹⁸² Prožívání ve vypjatých životních situacích bylo značně individuální a jednou z cest, jak mohou badatelé proniknout a pochopit niterný smutek ovdovělých žen, je právě prostřednictvím ego-dokumentů.

Mimo smutek vdovy prožívaly pocit osamocení. O tom, že se vdovy v prvních letech po ztrátě manžela musely vyrovnat s pocitem osamocení, který častokrát vyvolával soucit u ostatních, svědčí např. jeden z dopisů Františky Klicperové matce: *„Tuze nám bylo líto slyšet, že [j]si milá Maminko byla opět nemocna, můj bože, já vždycky s bolestí na to myslím, jak Ti to musí být těžký, když Tobě něco schází*

⁹⁸⁰ L. WILSON, *Life after Death*, s. 11; P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 235.

⁹⁸¹ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 161.

⁹⁸² P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 230; U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 98.

a žádného nemáš, Ivánek odejde do školy, a Ty zůstaneš docela sama. O, je to hrozně smutný!“⁹⁸³ Jak vnímaly samy vdovy osamocení zachytila v jednom z dopisů Dorota Hálková: „Jsem nedbalá, ale nevím na své samotě nic, co by Vás mohlo zajímat, a proto ani není valně chuť psát. [...] A kam sama mám chodit? Není to ani zábavné ani utěšené se sám tak potácet, to raději sedím doma.“⁹⁸⁴ Jindy psala sestře: „Cítím už trochu tu samotu, neboť jsem celé dni sama, a když Ivan večer přijde, kouká, aby si brzo lehl, a nemáme z toho oba mnoho.“⁹⁸⁵ Nebo poslala dopis, v němž uvedla: „Vůbec žijeme teď jako na pustém ostrově nemající spojení ani duševního s nikým.“⁹⁸⁶ Dorota prožívala smutek a osamění tak naléhavě, až vytvářela u okolí výčitky z toho, že jí nemůže pomoci.

Kromě smutku a osamění se k vdovství vázal další pocit, a to stesk. Sofie Podlipská se o Dorotu Hálkovou obávala: „Nestýská se Vám? [...] Nejste tam trochu osamělá? Či je Vám to milé tak? Jste zajisté pořád pilná.“⁹⁸⁷ Josefa Náprstková si dokonce stýskala tak, že se po smrti manžela připravovala na vlastní smrt, a proto si nechala zhotovit urnu a čekala, kdy přijde její poslední den, jelikož se chtěla co nejdříve setkat se svým manželem.⁹⁸⁸

Pokud někdo z okolí vdov nezažil to samé, co ony, jen těžko mohl pochopit, co se v ovdovělých ženách odehrávalo. Noviny *Národní politika* při příležitosti třiatřicetiletého výročí úmrtí Vítězslava Háška otiskly článek, v němž autor uvedl: „Co asi zmítalo tehdy duši mladé vdovy s děckem v náručí nad rakví muže, jemuž národ vystrojil sice pohřeb královský, s nímž ona ale pochovávala všechno, neb skoro všechno...“⁹⁸⁹ Jak je patrné z úryvku, novinář si ani nedovolil popsat pocit ovdovělé ženy, jelikož by jen těžko hledal ta správná slova.

Právě proto, aby o ně děti obvykle žijící v cizině neměly strach, dovedly vdovy svůj zármutek častokrát velice dobře skrývat. Ze zkoumaných vdov se to týkalo zejména Anny Klicperové. Většina jejích dětí pobývala daleko od Prahy, i proto je

⁹⁸³ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Františka Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁹⁸⁴ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Praha 23. července 1897.

⁹⁸⁵ TAMTÉŽ, Dorota Hálková Marii Černé, s.l. 6. srpna 1897.

⁹⁸⁶ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Vratislavu Černému, s.l. 8. května 1894.

⁹⁸⁷ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Sofie Podlipská Dorotě Hálkové, Praha 13. listopadu 1879.

⁹⁸⁸ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 156.

⁹⁸⁹ *Národní politika*, 3. prosince 1907, č. 334.

v dopisech tišila a uklidňovala a nedala na sobě znát jakýkoliv tíživý pocit.⁹⁹⁰ Velice dobře uměla v sobě skrývat pocity Sofie Podlipská, která ovdověla mladá a zármutku během doby vdovství podléhala jen výjimečně, jelikož si uměla najít rozptýlení v podobě pracovního nasazení či dětí, a tak se lépe vyrovnala s emocemi.⁹⁹¹

Rodina pro zvládnutí zármutku byla velice důležitá, což lze vyčíst z dopisů bratrů Josefa Engla, Emanuela a Vincenta, kteří utěšovali švagrovou Johanu. Snažili se jí pomoci od bolesti, která ji zasáhla po smrti manžela, a radili ji, aby smutek překonala a šla v životě dál. Bratři nehleděli ani tak na vlastní bolest, kterou zajisté v souvislosti s úmrtím Josefa těž cítili, ale spíše se starali o ovdovělou Johanu.⁹⁹²

Smutek se stal součástí vdovského stavu, a to nejen výše uvedený individuální každé z vdov, ale roli tu hrál též sociální stereotyp, který vytvářel obraz smutných vdov, jež podle společnosti měly truchlit po zemřelém choti.⁹⁹³ Někdy se zdálo, jako kdyby nedělaly nic jiného než, že truchlily. Mnohdy se stávalo, že sotva překonaly smrt manžela, zemřel další příslušník rodiny a smutnění začalo nanovo. To byl případ Marie Purkyňové, která jeden rok pochovala manžela a za další rok jí umřel tchán, jenž se o rodinu staral. Před dětmi se snažila žal ukrýt, ale celá situace ji značně zatížila, čemuž nepřispělo ani to, že kromě úmrtí blízkých ji poznamenal i odchod z domova, ve kterém prožila několik šťastných let.⁹⁹⁴

Smutek měl tendenci zprvu vdovy ochromit, eskaloval a poté s postupem času ustupoval, ovšem kdykoliv se s jakoukoliv připomínkou na zemřelého mohl vrátit s o to větší intenzitou (výročí úmrtí, narozeniny zemřelého). Podmětem k vyvolání nezměrného žalu mohl být jako u Doroty Hálkové odchod z rodné země. Paní Hálková opustila domov v Praze, kde celý život pobývala, a s rodným městem se těžce loučila, jak psala sestře Marii: „*Když přijdu z Prahy, cítím zde tím víc jakousi tu samotu a odloučenost a nemohu se zase dlouho do toho vpravit, abych byla úplně spokojena.*“⁹⁹⁵ Obrovským impulsem, který v paní Hálkové vyvolal smutek a osamění, byl náhlý požár domu v Čadce, kde žila se synem, při něm Dorota přišla o téměř veškeré písemné i hmotné vzpomínky na manžela. Vše poté dávala se synem znovu do

⁹⁹⁰ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Františka Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

⁹⁹¹ M. HRDINA, *Šeřík a růže*, s. 8–9.

⁹⁹² LA PNP, fond Emanuel Engel, korespondence rodinná, Vincent Engel Johaně Englové, Terst 15. března 1845; TAMTÉŽ, Emanuel Engel Johaně Englové, Hradiště 23. června 1845.

⁹⁹³ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 111.

⁹⁹⁴ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 173.

⁹⁹⁵ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Tomáši Černému, Všechlapy 24. října 1879.

pořádku, uklízela dům, třídila ohořelé věci, ale intenzivní smutek po manželovi přišel po tolika letech teprve v noci, kdy po této katastrofě ulehla do postele, což opět popsala sestře v dopise: „*Ted' mně bude teprve smutno spát samotné v tom mém pokoji odlehlém.*“⁹⁹⁶

Vdovy jen stěží vyjadřovaly smutek prostřednictvím dopisů, pro ně samotné bylo těžké ho vnitřně zpracovat, natož písemně zachytit. Většinou se vyjádřily velice stručně, tak jako Dorota Hálková: „*Vedeme Ti vlastně milý takový smutný život. Ivan pořád jen je doma a učí se, já pak nevyházím mimo v sobotu do těch židů.*“⁹⁹⁷ I tak ovdovělé měšťanky zachycovaly smutek v korespondenci a dalších ego-dokumentech snadněji, než by ho veřejně projevovaly ve společnosti.

8. 2 Hledání útěchy

Měšťanské ženy měly být zbožné, víra patřila neodmyslitelně k jejich životu a jejich zbožnost se nejvíce projevovала ve svízelných situacích, jako bylo právě ovdovění, během něhož se nejčastěji obracely o pomoc a útěchu k Bohu.⁹⁹⁸ Doba ovdovění znamenala pro ženy těžké období. Přišly o manžela a s tím zároveň ztratily jistotu a ochranu. Vdovy se tak dostaly do situace, kdy jednou z možností, jak se dostat z hlubokého smutku, byla pomoc od Boha, popřípadě od svatých. Podle katolické věrouky se vdovy na Boha obracely jako na svého otce. Tento blízký vztah vykládaly katechismy následovně: „*Ty znáš všechny mé žádosti a vzdychání mé není ti tajné.*“⁹⁹⁹ Modlitební knihy definovaly vztah vdovy a Boha i tak, že se podle nich stal pro ovdovělou ženu nebeským ženichem, kterého měla milovat a ctít. V podstatě vdova získala na rozdíl od vdané ženy privilegium života s novým ženichem Bohem a bez pozemského manžela měla čas na to být nebeskému choti věrnější.¹⁰⁰⁰

Ze svatých hledaly vdovy útěchu zejména u sv. Moniky, tato světice se stala vzorem pro ovdovělé ženy a nabádala je: „*Milujte samotu, sebezapření a skromnost,*

⁹⁹⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 10. července 1903.

⁹⁹⁷ ANM, fond rodina Černých, kart. 12, korespondence rodinná, Dorota Hálková Vratislavu Černému, s.l. 20. května 1894.

⁹⁹⁸ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 195. Ke zbožnosti více R. van DÜLMEN, *Historická antropologie*, s. 64.

⁹⁹⁹ Alois BUŘINSKÝ, *Duše zbožná. Kniha obsahující pobožnosti ranní i odpolední, mimo jiné modlitby a písně příležitostné, jak jsou v obyčejí v chrámu Nanebevzetí P. Marie v Kroměříži*, Kroměříž 1868, s. 456–457.

¹⁰⁰⁰ *Poloviční nebeklič*, Jindřichův Hradec 1848, s. 330; *Štěpná zahrada obsahující pobožné modlitby křesťanského katolického náboženství*, Jindřichův Hradec 1853, s. 329–331; Martin von COCHEM, *Pravý zlatý nebeklič. Úplné modlitby křesťanského katolického náboženství*, Jindřichův Hradec 1890, s. 347–348.

*trvejte na prosbách a modlitbách dnem i nocí, mající naději složenou v Bohu, služte Ježíši Kristu v nemocných, chudých i sirotcích, těšte zarmoucené, smiřujte rozhněvané, především pak vychovávejte a ved'te dítky své k Bohu. Jen takovým vdovám náleží čest před Bohem a lidmi.*¹⁰⁰¹ Z úryvku je patrný pohled církve na poslání vdov, podle něhož se měly především starat o nemocné, chudé a sirotky.

Jak bylo výše uvedeno, Eleonora Zeyerová předříkávala dětem úryvky z Nového zákona a pobožná Barbora Nerudová vlastnila modlitební knihu a četla literaturu s náboženskou tematikou. A dá se předpokládat, že se všechny zkoumané měšťanky nejspíše modlily, chodily do kostela a četly modlitební knihy, avšak ve zkoumaných ego-dokumentech se o tom zmiňují jen výjimečně. Cesta, jak mohly prosit o útěchu, vedla právě skrze modlitby k Bohu a svatým, k čemuž sloužily modlitby sepsané podle cyklů (dnů, liturgického roku), specializované a pro různé příležitosti a stavy.¹⁰⁰² Modlitební knihy prezentovaly vdovy jako ženy, které toužily zejména po ctnosti, odolávaly pokušení, spokojily se se svým stavem a samy ho vnímaly jako zkoušku, která skončila ve chvíli, kdy se smířily se svým životem.¹⁰⁰³ O této životní zkoušce po smrti manžela psala v jednom z dopisů Marie Klicperová matce následující: „*Proč to bůh učinil, proč na mě takové trpké bolestné zkoušky usílá [!]*“.¹⁰⁰⁴

Vdovy se na základě výzkumu modlitebních knih a ego-dokumentů přimlouvaly u Boha za zemřelého manžela. Uklidnění jim přinášela božská prozřetelnost, kterou si vykládaly tak, že Bůh si k sobě povolal manžela z důležitých důvodů.¹⁰⁰⁵ Ovdovělé ženy si vysvětlovaly úmrtí manžela i tak, že danou úlohu na zemi naplnil, a proto z pozemského světa odešel, a proto děkovaly za každý den, který jim Bůh s manželem umožnil. Katolické učení tvrdilo, že Bůh ženě manžela dal a též vzal, protože Bůh podle něho byl všemocný a vdovy musely důvěřovat jeho úsudku.¹⁰⁰⁶ Stejně tak ovdovělé ženy věřily v to, že jim Bůh umožní se s manželem a celou rodinou opětovně shledat, což v jednom z dopisů matce Anně potvrzovala Františka Klicperová po smrti bratra

¹⁰⁰¹ Časopis katolického duchovenstva, 1877, č. 7.

¹⁰⁰² Z. PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*, s. 23–24.

¹⁰⁰³ Bernard GALURA – František KŘENEK, *Perla pravých křesťanů. Modlitební kniha pro katolické křesťany*, Praha 1860, s. 52–53. Srov. P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 240. Ani u jedné ze zkoumaných ovdovělých měšťanek se nepodařilo doložit, že by nějakou modlitební knihu vlastnila.

¹⁰⁰⁴ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

¹⁰⁰⁵ Josef POHOŘELÝ, *Palma ze Sionu*, Praha 1859, s. 371–372; B. GALURA – F. KŘENEK, *Perla pravých křesťanů*, s. 53.

¹⁰⁰⁶ František VODIČKA, *Nevěsta Krista Pána. Modlitby a rozjímání pro nábožné pohlaví ženské*, Olomouc 1859, s. 426–427; Josef Stanislav ALBACH, *Posvátné zvukové modlitby a uvažování pro vzdělané paní a panny*, Praha 1866, s. 279–281.

Ivana: „*Náš drahej [!] tatínek si ho brzy za sebou zavolal!*“¹⁰⁰⁷ Františka to viděla tak, že na ně na všechny tatínek čeká na onom světě.

V božskou ochranu a spásu rozhodně věřila Barbora Nerudová, které její zbožnost pomáhala od největšího bolu, a taktéž doufala ve shledání s manželem, i proto pravidelně navštěvovala kostel, modlila se a zpovídala se tu.¹⁰⁰⁸ Oproti tomu nepravidelné návštěvy chrámu páně činila Dorota Hálková, která sice věřila ve spasení duše manžela a v modlitbách se obracela na Boha, ale vše praktikovala v poklidu domova. Avšak její syn vystoupil z římskokatolické církve a od té doby byl bez vyznání. Proč svoji víru ztratil, těžko říct, snad ho k tomu vedla právě smrt jeho otce.¹⁰⁰⁹

Zároveň katechismy vdovám slibovaly božskou ochranu. Podle Bible první vdovou, jež měla pomoci ovdovělým, byla Panna Marie, z které se stala ochránkyně vdov. Už jeden ze čtvero hříchů varoval před utiskováním chudých vdov a sirotků. Ovdovělé ženy potřebovaly podle katolické liturgie bránit před rozličnými nepřáteli, kteří využívali jejich stavu (ošidili je, lhali jim).¹⁰¹⁰ Vdovy se hlavně obávaly toho, aby bez manžela zvládly vychovat děti, a proto se modlily za to, aby jim Bůh dopřál sílu a statečnost. Téma strachu o děti v souvislosti se ztrátou manžela se stalo námětem modlitby ke sv. Filomeně, v níž je upozorněno na těžké postavení vdovy s malými dětmi, na nouzi a ztrátu jistot. Dále modlitby vdovy varovaly před společenským poklesem, a proto se v nich promítá obava církve, aby si ovdovělé ženy nepřivydělávaly nepoctivě.¹⁰¹¹ Kromě Boha věřily vdovy na to, že je ochraňuje jejich zemřelý manžel, což byl případ Josefy Náprstkové, která doufala, že na ni manžel neustále dohlíží.¹⁰¹²

Modlitby pro vdovy měly rozličnou podobu, např. v modlitební knize od Johanna Michaela Haubera stálo: „*Bože můj! Moudrosti Tvé se líbilo manžela mého k sobě vzíti. Kříž, jež mně tím ukládáš, jest sice těžký; ale Ty se jmenuješ Soudcem vdov a Otcem sirotků. O, pomoz mi tedy, Otče můj! Odtrhuj mne vždy více od světa, v němž*

¹⁰⁰⁷ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Františka Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d. Srov. P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 240.

¹⁰⁰⁸ V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta*, s. 67.

¹⁰⁰⁹ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Jovan Roganovič Dorotě Hálkové, Praha 10. července 1895; TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

¹⁰¹⁰ F. VODIČKA, *Nevěsta Krista Pána*, s. 426–427; Josef NĚMEČEK, *Duchovní stráž před branou věčnosti. Jádro všech modliteb pro katolické křesťany*, Praha 1861, s. 65; Jan Alois DREML, *Divotvůrkyně devatenáctého století svatá Panna a Mučednice Filumena*, Praha 1874, s. 423–424; Martin ŘÍHA, *Poslední léta Nejsvětější Panny Marie na světě*, Praha 1887, s. 97.

¹⁰¹¹ Johann Michael HAUBER, *Domáci poklad bohabojné rodiny. Dr. Hauberova úplná křesťanská-katolická modlitební kniha pro pohlaví ženského*, Praha 1863, s. 720; J. S. ALBACH, *Posvátné zvukové modlitby*, s. 279–281; Jean BOONE – Josef SVOBODA, *Křesťanská žena*, Praha 1866, s. 78–82; J. A. DREML, *Divotvůrkyně devatenáctého století*, s. 423–424.

¹⁰¹² M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 200.

*všecko marné jest. Dej, ať jen v službě Tvé v tiché osamělosti, v sprostém živobyčí, v modlení a dobrých skutcích radost svou vyhledávám. Dej mi všem mým domácím příkladem ctnosti býti. Já skládám všecku svou důvěru na Tebe. Vyslyš mne skrze Ježíše Krista. Amen.*¹⁰¹³

Mnoho z modliteb a katechismů vnímalo vdovu jako starou ženu a opět varovaly před chováním vdov, které podle nich neměly užívat chlípné řeči a rozhodně se měly vyvarovat klepů a nečistých žádostí. Dále byly vdovy nabádány: „*Měj tedy v uctivosti sebe samu, starobu svou, neuváděj v posměch šediny, které kryjí hlavu tvou, v poctivosti zachovávej stav svůj jako svobodná, nemající muže.*“¹⁰¹⁴ Stará vdova podle katolické věrouky stála příkladem těm mladým, a proto mezi její povinnosti kromě modliteb patřila návštěva kostela a pomoc nemocným.

Na rozdíl od modlitebních knih jsou prozkoumané ego-dokumenty skoupé na informace o hledání útěchy u Boha. Spíše se např. v korespondenci objevují pouhé povzdechy a prosby k pánu Bohu, obdobné povzdechnutí si zapsala do paměti Anna Kavalírová: „*Dyž dobrej Můž, Ženu a Děti opustí, ani to nejní k vyslovení ta ukrutná zmněna, jak bylo dřív a jak je potom! Muj dobrej Bože!*“¹⁰¹⁵ Přesto nelze zpochybňovat vliv katolické církve na měšťanky (a celkově na celou společnost) během zkoumaného období druhé poloviny 19. století, která podle výše uvedeného prezentovala vdovy jako slabé, jež si zaslouží ochranu a jež hledají útěchu právě u Boha, který jim jako jediný může pomoci v jejich nelehkém údělu. Navíc víra v Boha a obecně náboženství dávalo vdovám nejen emocionální útěchu, ale i pocit jistoty.¹⁰¹⁶

¹⁰¹³ J. M. HAUBER, *M. Haubera úplná modlitební kniha pro osobu ženskou*, Praha 1837, s. 440.

¹⁰¹⁴ J. RECHZIEGEL, *Potěšení jedině srdce mého povždy*, s. 438–439.

¹⁰¹⁵ O. ZIELECKÁ (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, s. 159.

¹⁰¹⁶ L. WILSON, *Life after Death*, s. 19.

9. Na konci vdovství

9. 1 Vzpomínání na zemřelého manžela

„A tak je ten život sestavený ze samých takových drobných lítostí a drobnějších radostí a věru člověk duševně žije jen ve vzpomínání,“¹⁰¹⁷ psala staříčká Dorota Hálková sestře Marii. V jiném dopise sestře uvedla: „Vede se mi dobře, žiju si tak ten svůj samotářský život, vzpomínám při tom.“¹⁰¹⁸ Vdovy nebilancovaly pozemské bytí pouze na konci života, ale již od smrti manžela se neustále vracely ke vzpomínání na společně prožitý čas.¹⁰¹⁹ Ovdovělé ženy viděly manžela zprvu všude, stačilo, aby se rozhlédly po domácnosti, či jim připomínkou byly děti.¹⁰²⁰ I dítě se mělo chovat tak, aby vzpomínce dostalo, jak psala jedna z dcer Anně Klicperové v dopise: „*Libej Ivánka srdečně ode mě, a že ho prosím skrze památku našeho drahého Otce, aby jen ostal [!] hodným, aby se přičinil a dobře se učil!*“¹⁰²¹ V obdobném duchu se nesl dopis pro Dorotu Hálkovou: „*Velice lituji, že mi nebylo dopřáno po dlouhé řadě let viděti Vás opět a potěšiti se pohledem na Vašeho nadějného syna – jedinou sice, ale drahou to památku po Vítězslavovi.*“¹⁰²²

Vdovy vzpomínaly na zemřelého člena rodiny na stránkách deníků, v odeslané korespondenci a někdy pouze ve svých myšlenkách.¹⁰²³ Do jejich soukromé sféry vzpomínání a udržení muže v paměti často ve spojitosti s veřejným působením manžela vstupovaly oslavné společenské akce, které nepřipomínaly otce rodiny, ale velké básníky, malíře, advokáty, či vlastence. V knize *I rodina má svou paměť* autoři rozdělují na základě výzkumu ego-dokumentů 19. století paměť na rodinnou a kolektivní (národní) a podotýkají, že právě ve zkoumané době národní paměť neodmyslitelně patřila k utváření myšlení společnosti.¹⁰²⁴

¹⁰¹⁷ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 6. července 1902.

¹⁰¹⁸ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, korespondence přijatá, Dorota Hálková Ivanu Hálkovi, s.l. 10. ledna s.d.

¹⁰¹⁹ Srov. R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 33. V knize autoři píšou o tom, že identitu rodiny vytváří i příběhy, v kterých se vzpomíná na zemřelé příbuzné.

¹⁰²⁰ P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 233. Impulsem pro vzpomínání byla obvyklá změna stavu v rodině. Tzn., že ovdovění představovalo ideální prostor pro vzpomínání. Srov. R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 54.

¹⁰²¹ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Anna Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

¹⁰²² TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ervín Špindler Dorotě Hálkové, Roudnice nad Labem 26. března 1883.

¹⁰²³ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 64.

¹⁰²⁴ R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 120.

Veřejné uznání se po smrti manžela proměňovalo s uběhlým časem. Příkladem je sláva Vítězslava Háška, kterého, když náhle zemřel, si společnost cenila stejně jako za jeho života, ovšem po několika letech započala kritika jeho tvorby, která měla svůj vrchol v devadesátých letech.¹⁰²⁵ Ihned po smrti spisovatele se *Umělecká beseda* rozhodla, že předsednické místo Vítězslava Háška v literárním oboru nechá neobsazené, dále pojmenovali besední síň jeho jménem a malíř Petr Maixner namaloval Háškův portrét, který *Umělecké besedě* daroval.¹⁰²⁶ Slavnostně se uctívala památka i odhalováním bust, jako v případě Františka Věnceslava Jeřábka, jehož busta od Stanislava Suchardy zdobila Národní divadlo.¹⁰²⁷

Osobnosti veřejného dění se připomínaly konáním zádušních mší. Za všechny lze uvést rekvie za Václava Klimenta Klicperu, které se konalo již v roce 1860 a pozvání na něj proběhlo prostřednictvím letáků, jež byly vyvěšeny po městě.¹⁰²⁸ Veřejnost si zemřelého připomínala v člancích, která vydávala soudobá periodika. Kupříkladu tištěná podobizna Karla Purkyně zdobila titulní stránku *Humoristických listů* a toto periodikum ho oslavovalo jako věhlasného karikaturistu a kritika.¹⁰²⁹ Na zemřelého se obvykle vzpomínalo kladně v době jeho smrti, avšak v následujících generacích, jak bylo výše uvedeno, se obraz proměňoval, jelikož si pokolení předávala vzpomínky a upravovala si je. Proto se Purkyňovy obrazy začaly cenit až ke konci století a až od počátku 20. století se konaly výstavy, kde se jeho díla vystavovala.¹⁰³⁰

V duchu vlastenectví se uctíval zemřelý tak, že se vyzdvihovaly všechny jeho zásluhy, které učinil pro vlast. Typickým uctěním památky zesnulého působícího ve veřejné sféře bylo umístění pamětních desek.¹⁰³¹ V sedmdesátých letech nechala *Umělecká beseda* položit pamětní desku na počest Háška na dům v Dolínku, či se v roce

¹⁰²⁵ V. TICHÝ, *Básník*, s. 5.

¹⁰²⁶ Hanuš JELÍNEK (ed.), *Padesát let Umělecké besedy 1863–1913*, Praha 1913, s. 60; A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hášek*, s. 40.

¹⁰²⁷ K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotecka*, s. 46.

¹⁰²⁸ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, tisky, pozvání na rekvie za Václava Klimenta Klicperu dne 6. září 1860.

¹⁰²⁹ TAMTÉŽ, fond Karel Purkyně, výstřižky; TAMTÉŽ, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, Eliška Krásnohorská Aloisii Jeřábkové, Praha 3. června 1904; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hášek, výstřižky, z díla Vítězslava Háška, úryvky děl v příloze Národních listů k 100. výročí narození; *Humoristické listy*, 11. srpna 1883, č. 32.

¹⁰³⁰ LA PNP, fond Karel Purkyně, tisky, katalogy výstav z díla Karla Purkyně z let 1911–1929; TAMTÉŽ, pozvánky na výstavy Karla Purkyně z let 1898–1934; *Rozhledy. Revue umělecká, politická a sociální*, 15. května 1898, č. 16; R. ŠVARÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOVICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 63.

¹⁰³¹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 298; J. KOHOUTOVÁ, *Konstrukce otcovské identity*, in: J. Hutečka – J. Kohoutová – R. Pavlíčková – R. Švaríčková Slabáková (edd.), *Konstrukce maskulinní identity*, s. 181.

1893 odhalovala deska na rodném domě Františka Věnceslava Jeřábka v Sobotce.¹⁰³² Poměrně často se v Praze odehrávalo odhalování pomníků význačných soudobých literátů. Dále např. na soboteckém hřbitově odhalili pomník Františka Věnceslava Jeřábka s portrétním medailonem od Karla Pokorného, pomník k uctění Václava K. Klicpery od sochaře Pavla Jiříčka se tyčil uprostřed náměstí v Chlumci nad Cidlinou a pomník Vítězslava Háška od roku 1882 stál na Karlově náměstí a o tři roky později v Dolínku. Tyto památníky vznikaly, jak je patrné, nejen v Praze, ale i v rodných městech a vsích příslušných osob.¹⁰³³

Olšanské hřbitovy zdobily pomníky s reliéfy hlav zemřelých, takže si návštěvníci tohoto místa posledního odpočinku mohli prohlédnout kupříkladu Klicperův reliéf, který zdobil hrob č. 123.¹⁰³⁴ Obdobně byl ozdoben reliéfem Jeřábkův hrob, který se nacházel na Vyšehradském hřbitově, avšak tento byl po čase ukraden, o čemž společnost informovaly noviny: „*Ze hřbitova ukradený reliéf nalezen v židovském krámku. Dne 31. května vloudil se neznámý dosud zloděj na hřbitov vyšehradský a neohlížeje se na posvátnost místa ukradl z náhrobku spisovatele prof. Františka Jeřábka reliéf-medailon, představující podobiznu zesnulého spisovatele. Reliéf byl umělecké práce z bronzu v ceně 320 korun a zhotovil ho prof. Mauder.*“¹⁰³⁵ Zloděje nakonec dopadli, za krádež ho vzali do vazby a reliéf se podařilo navrátit zpět.

Význačnost osobností připomínaly také slavnosti, jejichž součástí byly proslovy, přípitky, divadelní hry, průvody či se kladly věnce, to vše za účasti spolků, zástupců města a dalších přihlížejících.¹⁰³⁶ Právě proto se již rok po Náprstkově smrti konala oslava k uctění jeho památky, ovšem památeční oslavy se odehrávaly i mnoho let po smrti měšťana, což byl případ oslav památky Karla Purkyně, kterou *Umělecká beseda* uspořádala v roce 1898.¹⁰³⁷

Dále se zemřelí velikáni připomínali prostřednictvím oslavy jubilea mrtvého, proto se slavilo první, padesáté, šedesáté výročí úmrtí, nebo sto let od narození. Např. se

¹⁰³² LA PNP, fond Vítězslav Hálek, výstřižky, článek o slavnosti k odhalení pamětní desky v Dolínku; Světozor, 28. června 1878, č. 26; Zlatá Praha, 15. září 1893, č. 44; A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hálek*, s. 40.

¹⁰³³ TAMTÉŽ, s. 41; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 197; K. BÍLEK, *Kdo je kdo v dějinách Sobotce*, s. 46; O. ŠPECINGER, *Krajina mládí*, s. 37. Odhaloval se pomník i literátkám, typickým příkladem je pomník Boženy Němcové, více v M. POKORNÁ, *Starost rodiny*, in: P. Vošahlíková – J. Martínek a kol. (edd.), *Cesty k samostatnosti*, s. 24–25.

¹⁰³⁴ F. A. ŠUBERT, *Klicpera dramatik*, s. 23.

¹⁰³⁵ LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, tisky a výstřižky, výstřižek zprávy o ukradení reliéfu z náhrobku Františka V. Jeřábka.

¹⁰³⁶ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, výstřižky, článek k slavnostnímu odhalení pomníku Vítězslava Háška.

¹⁰³⁷ TAMTÉŽ, fond Karel Purkyně, tisky, pozvánka na oslavu památky malíře Karla Purkyně.

v roce 1896 oslavovaly Náprstkovy nedožitě sedmdesátiny, v rámci nichž přednášel a vzpomínal na Náprstka Julius Zeyer.¹⁰³⁸ Při oslavách k uctění památky Vítězslava Háška v roce 1882 zorganizoval spolek *Vítězslav* večer Vítězslava Háška, kde se přednášelo, četly se jeho básně a následně se vydaly jeho spisy.¹⁰³⁹ Chlumec nad Cidlinou, Hradec Králové a další města pořádala k uctění vzpomínky na Klicperu slavnosti, do nichž se zapojila nejen místní ochotnická divadla, ale i ta pražská, a všechna hrála dramatikovy hry.

Dokonce v Praze v roce 1892 byly uspořádány oslavy ke sto letům od narození Václava K. Klicpery. V čele akce stál ředitel Národního divadla František Adolf Šubert, který na slavnost pozval „vdovu národa“ Annu Klicperovou.¹⁰⁴⁰ Lze předpokládat, že pokud vdovy po měšťanech v době pořádání rozličných akcí žily, tak na ně byly zvány. Avšak pokud se nedochovala pozvánka či zmínka v dopise, je značně složité doložit jejich účast. Součástí oslav k uctění Václava K. Klimenty v roce 1892 bylo divadelní představení, kterého se účastnila i Anna Lauermannová Mikšová, jež si zapsala svůj dojem: „*Dával se v divadle Zlý jelen od Klicpery. Šubert vytáhl Klicperovy věci na světlo boží, přečetl jich celé haldy, pak napíše studii o Klicperovi a měl o něm proslov. Mluvil z jeviště, měl patrně trému nebo nervózu, nemohl mluvit ani větu volně, všechno četl.*“¹⁰⁴¹ Oslavy stých let narozenin Václava K. Klicpery se odehrávaly rovněž v jiných městech, takže Anna Klicperová dostala pozvánku na oslavu do Hradce Králové a Chlumce nad Cidlinou.¹⁰⁴² O pár let později se uskutečnila další velká slavnost, která měla připomínat zesnulého dramatika. Do foyer Národního divadla se umísťovala busta Václava K. Klicpery a této slavnosti se opět účastnila ovdovělá paní Klicperová. Za zpěvu pěvců se kladly věnce k bustě a zavzpomínat si na věhlasného dramatika přišla široká veřejnost. Ředitel divadla Šubert apeloval na vybrání daru pro vdovu, což se mu povedlo a nashromáždil 200 zlatých, které následně předal Anně.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ TAMTĚŽ, fond Vítězslav Hášek, výstřižky, zpráva k 1. výročí úmrtí Vítězslava Háška v Národních listech; TAMTĚŽ, články z různých novin k 50. výročí úmrtí Vítězslava Háška; TAMTĚŽ, článek k 60. výročí úmrtí Vítězslava Háška; TAMTĚŽ, články z různých novin k 100. výročí narození Vítězslava Háška; M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 88–89.

¹⁰³⁹ A. CHALOUPKA, *Vítězslav Hášek*, s. 41.

¹⁰⁴⁰ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, ředitelství Národního divadla Anně Klicperové, Praha 23. listopadu 1892; I. KLICPERA – E. SEMERÁD, *Václav Kliment Klicpera*, s. 70.

¹⁰⁴¹ T. RIEDLBAUCHOVÁ – E. FARKOVÁ (edd.), *Z deníků Anny Lauermannové-Mikšové*, s. 167–169.

¹⁰⁴² LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Slavnostní výbor k oslavám Václava K. Klicpery Anně Klicperové, Chlumec nad Cidlinou 13. července 1892; TAMTĚŽ, městská rada Hradce Králové Anně Klicperové, Hradec Králové 21. listopadu 1892.

¹⁰⁴³ Národní listy, 21. března 1898, č. 80; V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 208.

Stejně tak František A. Šubert pořádal akce v Národním divadle pro další umělce, mezi nimiž byl i Vítězslav Hálek, na jehož oslavu i tentokrát pozval vdovu po umělci. Za vrchol vzpomínání lze považovat zájezdy, které se pořádaly za první republiky. Jeden z nich se vypravil do Hálkova rodiště – do Dolínku, kde si účastníci této akce prohlédli nejen vesnici, ale též básníkův dům.¹⁰⁴⁴ Proslulé se staly taktéž výstavy konající se k uctění zemřelého, např. v tělocvičně *Sokola* v Praze uspořádali výstavu reflektující Tyršův život a působení.¹⁰⁴⁵

Vzpomínání veřejnosti i u těch nejvyhlášenějších spisovatelů, dramatiků, advokátů a dalších významných osobností s časem oslabovalo. Později, stejně jako v případě Františka Věnceslava Jeřábka, se stávalo, že společnost dílo zemřelého nechápala, a právě proto se Jeřábkovy hry na divadle hrály méně oproti dřívějším dobám. Nebo společnost umělce nepřijímala a pochopení přišlo až po letech (jako u Karla Purkyně), či jako v případě Vítězslava Hála a Václava K. Klicpery přišla kritika později.¹⁰⁴⁶

Oproti veřejnému vzpomínání se to rodinné vyznačovalo namísto proměnlivosti jakousi niterností. Nejintenzivněji si vdovy zemřelého manžela oživovaly v paměti v době po jeho smrti, kdy dodržovaly předepsanou dobu smutnění, jelikož právě v tomto čase jim zemřelý nejvíce chyběl. Mnohdy neustálé vzpomínání zapříčinilo vdovám značné zdravotní obtíže – nespaly, nejedly a tím, že v myslích opakovaně vyvolávaly vzpomínky, si způsobovaly nejen fyzickou, ale i psychickou bolest.¹⁰⁴⁷ Na dně byla např. Marie Klicperová, která psala matce po smrti manžela, že nemá sílu opustit místo jeho posledního odpočinku.¹⁰⁴⁸

Vdovy chtěly být zemřelému manželovi co nejbližší, proto se vydávaly i dennodenně na hřbitov.¹⁰⁴⁹ Josefa Náprstková chodila na hřbitov pokládat věnce a následně si zapsala do deníku: „[...]nesmím pomínat, nýbrž jen vše konat jako stroj,

¹⁰⁴⁴ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Františka Adolfa Šuberta Dorotě Hálkové, Praha 5. května 1885; TAMTÉŽ, výstřižky, snímek rodného domku Vítězslava Hála v Dolínku z Národní politiky z roku 1930.

¹⁰⁴⁵ J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 97, 98.

¹⁰⁴⁶ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové; V. VOLAVKA, *Karel Purkyně*, s. 21; F. ČERNÝ, *Dramatik František V. Jeřábek*, s. 3.

¹⁰⁴⁷ P. JALLAND, *Death in the Victorian Family*, s. 231; R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 69. Autoři příběhy označují jako malé a rodinné, naproti nim staví heroické příběhy zachycující velké události.

¹⁰⁴⁸ LA PNP, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Marie Klicperová Anně Klicperové, s.l. s.d.

¹⁰⁴⁹ TAMTÉŽ, Anna Klicperová Anně Klicperové, s.l. 2. listopadu 1863; P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 275, 317.

*tak jest mně volně, když čekám, že přijde zas.*¹⁰⁵⁰ V 19. století se totiž proměnil pohled na smrt, proto společnost na hřbitovech hledala pokoj a mír a návštěvy posledního místa odpočinku byly každodenní součástí životů celé měšťanské společnosti (nejen příslušníků rodiny, ale i přátel, kolegů a mnohých dalších).¹⁰⁵¹ Philippe Ariès ve své knize k tomuto zájmu uvedl, že hřbitovy se staly místem, kam chodí měšťané jako „na návštěvu k žijícím přátelům na venkov“.¹⁰⁵²

Na hřbitově neodpočívali jen zemřelí manželé, ale mnohdy i děti, což byl případ Anny Klicperové, která k hrobu chodila nejen za manželem, ale též za synem Ivanem.¹⁰⁵³ Ovdovělé měšťanky se za manželem vydávaly pravidelně, proto je v jejich záměru neodradilo nevlídné počasí, a dokonce ani nemoc. Tím, že ovdovělé ženy navštěvovaly chotě na hřbitově, ukazovaly, že k němu neustále chovají lásku.¹⁰⁵⁴ Kdyby to nedělaly, vyvolaly by ve společnosti pochyby. K tomu Ursula Machtemes ve své knize podotýká, že společnost návštěvu na hřbitově chápala jako nástroj kontroly a disciplinace žen. Vdovy měly další povinnost, a to starat se o poslední místa odpočinku manželů, jelikož se v 19. století celkově dost dbalo na úpravu hrobů a hrobek.¹⁰⁵⁵ Ze zkoumaných vdov kupříkladu Barbora Nerudová pravidelně platila za služby na malostranském hřbitově a až do své smrti upravovala manželův hrob.¹⁰⁵⁶

Na druhou stranu se několikanásobné vdovy, které navštěvovaly na hřbitově zemřelé muže, staly terčem ironie, jak uvedly *Humoristické listy* v básni *Čert a vdova*:

„Chytrý čert a zarmoucená vdova
potkali se jednou u hřbitova.
Vdova strachem, hrůzou jektá zuby,
pekel syn se na ni sápe hrubý:
Belzebub sám posílá mě k tobě –
lituj muže, kteří leží v hrobě!

¹⁰⁵⁰ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 166.

¹⁰⁵¹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 63; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 253.

¹⁰⁵² P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 201.

¹⁰⁵³ F. A. ŠUBERT, *Klicpera dramatik*, s. 23.

¹⁰⁵⁴ Srov. A. DUNN, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“, in: C. Bielby – A. Richards (edd.), *Women and Death*, s. 91; M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 183.

¹⁰⁵⁵ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 58. K tomu i H. STOKLASOVÁ, *Katolické pohřbívání*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 267. Srov. M. POKORNÁ, *Josef Němec*, s. 201; TÁŽ, *Starost rodiny*, in: P. Vošahlíková – J. Martínek a kol. (edd.), *Cesty k samostatnosti*, s. 22–23.

¹⁰⁵⁶ LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední přijatá, přípisy o zaplacení poplatků za hrob Antonína Nerudy z let 1861–1862; TAMTÉŽ, doklady rodinné, povolení k postavení kříže na hrobě z 25. července 1863; TAMTÉŽ, různé účetní doklady Jana Nerudy; H. STOKLASOVÁ, *Katolické pohřbívání*, in: T. Jiránek – K. Rýdl – P. Vorel (edd.), *Gender History*, s. 268.

*Šest jich za třicet těch dlouhých roků
po řadě vždy po tvém stálo boku;
[...] šest jich tvoje huba jedovatá
za hřbitovní připravila vrata.*¹⁰⁵⁷

Nejen noviny, ale též pozůstali vzpomínali na zemřelého prostřednictvím tvorby. Jan Neruda ve sbírce *Knih veršů* věnoval vzpomínku zemřelému otci i matce. Neruda básně sepisoval již u smrtelné postele otce a bezprostředně po jeho pohřbu.¹⁰⁵⁸ Část jedné z nich zachycuje loučení nad hrobem otce: „*Nad hlubokým, tmavým hrobem černá rakev se tu vznáší – ach tak černá, že mně černost všechno světlo z oka plaší.*“ A následně pokračuje vyznáním: „*Milovali jsme se, otče, jak se milovat jen může, ctíli jsme se, drahý otče, muž jak může ctít muže. A přec stála jakás síla příkré pýchy mezi námi, že jsme žili, jako žijou dobří ale chladní známi.*“¹⁰⁵⁹

Vdovy v rámci vzpomínání na zemřelého manžela myslely i na to, co se s ním děje po smrti, nad čímž se zamýšlela Sofie Podlipská v dopise zaslaném Irmě Geisslové v únoru 1897: „*Ztráta milovaných bytostí je lidstvu tak bolestná, jak radostné je narození milého dítěte, jeho vzrůst a zdar. [...] Strach před smrtí udržuje život, který nám bývá jinak často obtížným. Strach před úmrtím milých bytostí zdá se mít tento všeobecný účel. Bol pro jejich ztrátu pudí člověka, aby se snažil proniknouti záclonu smrti. [...] Kam však podělo se to ‚já‘ námi milované? To podává nám ruku ve vzpomínce lásky. Tu ruku držíme.*“¹⁰⁶⁰ Josefa Náprstková si dokonce v deníku postěžovala na to, že nezemřela s manželem, jelikož ji bez něho život nenaplňoval, vzpomínky ji zraňovaly a myšlení na manželovo bytí na onom světě jí přinášelo jen úzkost.¹⁰⁶¹

Nejvíce relikvií na zemřelého chotě se nacházelo ve společné domácnosti, v níž vdovy dlouhá léta uchovávaly upomínky na zesnulé. Např. Marie Purkyňová měla dennodenně na očích podobiznu jejího Karla, jelikož se malíř Purkyně těsně před smrtí zpodobnil a Marie si obraz vystavila v pokoji, kde si ho každý den prohlížela. Obraz

¹⁰⁵⁷ Humoristické listy, 31. října 1913, č. 46.

¹⁰⁵⁸ Venkov, 8. července 1934, č. 157; A. NOVÁK, *Studie o Janu Nerudovi*, Praha 1919, s. 10; J. JANÁČKOVÁ, *Česká literatura*, s. 72.

¹⁰⁵⁹ Jan NERUDA, *Otci a matičce*, Praha 1952, s. 14, 17.

¹⁰⁶⁰ M. HRDINA, *Šeřík a růže*, s. 513.

¹⁰⁶¹ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 179.

rodině patřil ještě v roce 1925, kdy ho Cyril Purkyně půjčil na výstavu, a lze předpokládat, že podobizna v rodině zůstala až do jeho smrti v roce 1937.¹⁰⁶²

Vdovy po smrti manžela uchovávaly vzpomínku i prostřednictvím upomínkových předmětů, které měly rozličnou podobu – přívěsku s podobiznou, vlasů vložených do ozdobné kompozice atd.¹⁰⁶³ Hmotné památky (brož s podobou manžela, ozdoby z rakve, stuhu z pohřebního věnce a další) uchovávala po svém manželovi Kateřina Fügnerová. Zmiňovanou brož si nechala vyrobit nejspíše po manželově smrti a sloužila jí právě jako upomínka.¹⁰⁶⁴ Předměty ze společné domácnosti ovdovělé ženy rovněž prodávaly, jelikož jim finance utržené z prodeje sloužily v době nouze jako záchrana. Ovšem s některými ze skvostů se jen těžko loučily, protože nesly osobní nevyčísitelnou hodnotu (darovaný šperk, podobizna manžela).¹⁰⁶⁵

O vzpomínkové předměty mohla vdova přijít i v rámci dědictví, což byl případ Marie Purkyňové, která, když se stěhovala z domu ve Spálené ulici po smrti tchána Jana Evangelisty, přišla o všechny rodinné památky, protože se odvezly k Emanuelu Purkyňovi do Bělé.¹⁰⁶⁶ Péče o tyto předměty představovala důležitou součást vzpomínání, což potvrzovala Růžena Pokorná Purkyňová: „*Schováváme v rodině vše, co se vztahuje k Janu Purkyňovi a našemu otci. Posudky o jejich dílech, vědecká pojednání i články z novin apod.*“.¹⁰⁶⁷ Stejně tak podstatné bylo uchování památky pro veřejnost, proto se Jan Purkyně rozhodl, že část písemných, ale i hmotných relikvií pošle do Muzea.¹⁰⁶⁸

Vdovy, které nemohly zapomenout na manžela, si prodlužovaly bolestivou dobu smíření se s jeho ztrátou, proto si prospěly nejlépe tak, že se snažily zapomenout. Právě toto zapomenutí představovalo nejtěžší úkol, což potvrzuje i to, že málokterá z ovdovělých měšťanek to dokázala úplně.¹⁰⁶⁹ Tuto nemožnost úplného vytěsnění reflektovala Růžena Pokorná Purkyňová, když napsala: „*Žili jsme s maminkou téměř nepřetržitě pohromadě a tím, že celou duší lpěly na vzpomínkách z mládí, na době*

¹⁰⁶² LA PNP, fond Karel Purkyně, tisky, katalog XCII. výstavy Spolku výtvarných umělců Mánes. Čeští mistři malíři, která proběhla v červnu a červenci 1925; Květy, 20. srpna 1868, č. 34; R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 119.

¹⁰⁶³ P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 200–201.

¹⁰⁶⁴ J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 121, 128–129, 133.

¹⁰⁶⁵ Příběh o chudé vdově, která prodala vzpomínku na manžela, viz *Národ – občanský kalendář na obyčejný rok*, 1890, č. 1.

¹⁰⁶⁶ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, poznámky rodopisné.

¹⁰⁶⁷ TAMTÉŽ, strojopis Obnovené vzpomínky.

¹⁰⁶⁸ TAMTÉŽ, fond Cyril Purkyně, korespondence rodinná, Jan Purkyně Muzeu Království českého, Libochovice 19. prosince 1887; TAMTÉŽ, Jan Černý Janu Purkyňovi ml., Praha 2. března 1888.

¹⁰⁶⁹ U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 94.

*prožité v prostředí tak zajímavém jako bylo u Purkyňů, sdílela je se mnou a vzbudila již v dětství lásku moji k nim, za co ji jsem vděčná.*¹⁰⁷⁰ Jedinou možností, která se nabízela, aby vzpomínky trochu ochably, byl čas. Ten pomohl ovdovělé paní Zeyerové, která si po dvaceti letech ovdovění pouze povzdychla nad tím, že ji manžel opustil příliš mladý.¹⁰⁷¹

Zapomenout bylo nejtěžší pro ty vdovy, které v manželství měly děti, jelikož si zemřelého chotě připomínaly pokaždé, když o něm vyprávěly potomkům. Mnohé z dětí byly malé, když jejich otec zemřel (Ivan Hálek, Emanuel Engel, Zeyerovy a Purkyňovy děti a další) a jediný, kdo na něj mohl vzpomínat, byla právě matka.¹⁰⁷² Tím se řídila i Sofie Podlipská, která vyprávěla příběhy vnoučatům o dětství svých dětí, které poznamenala ztráta otce.¹⁰⁷³ Stejně jako společnost si veřejně připomínala smrt veřejného činitele, tak také vdova vzpomínala na manžela při nějakém výročí. Vzpomínky jí vyvstávaly v den výročí úmrtí muže, tak jako Kateřině Fügnerové, která si v dopise Tomáši Černému posteskla: *„Pochopíte, pane doktore, že jsem poslední dobu prožila v smutné upomínce na vše, co se před deseti lety stalo, obzvláště v pondělí jsem zas živě před sebou viděla vše a byl to krutý den, tím více, že jsem dceru zde neměla a úplně sama byla.*“¹⁰⁷⁴

Druhý silný moment vzpomínání se objevil až ke konci života ovdovělých žen, což souviselo s přemýšlením o vlastním životě. Bilancovala i Dorota Hálková: *„Tak častokrát je mi to až k pláči, že tak se může na vše zapomenout. Vůbec člověk se dožije ve stáří takových zklamání, tolik neutěšených dojmů má a shledává, že nedobře, když má tolik času, o tom přemýšlet jako mám já.*“¹⁰⁷⁵ A Sofie Podlipská se cítila po návštěvě Olšanských hřbitovů takto: *„Bylo mi tak volno mezi zelenými hroby mých milých, jako bych měla perutě a kamsi se spouštěla na návštěvu k nim. Jsem hotova se životem, nemám víc budoucnosti, tím cítím se zbavena pouta. Mohu odejít, až budu povolána...“*¹⁰⁷⁶ Paní Podlipská se již smířila se svým životem a její dny se postupně blížily ke konci, půl roku po uvedeném hodnocení života zemřela. Marie Purkyňová se

¹⁰⁷⁰ LA PNP, fond Růžena Pokorná Purkyňová, rukopisy vlastní, vzpomínky.

¹⁰⁷¹ TAMTÉŽ, fond Julius Zeyer, korespondence přijatá, Eleonora Zeyerová Juliu Zeyerovi, Praha 30. března 1873.

¹⁰⁷² TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

¹⁰⁷³ R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 124.

¹⁰⁷⁴ J. SCHŮTOVÁ, *Manželka, matka, tchyně*, s. 364.

¹⁰⁷⁵ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 14. března 1906.

¹⁰⁷⁶ M. HRDINA, *Šerík a růže*, s. 518.

rozhodla životní bilancování sepsat, proto se pustila do psaní pamětí, které nakonec vyšly tiskem v roce 1910.¹⁰⁷⁷ Jak to tak i bývá dnes, v 19. století se vzpomínky s postupem času proměňovaly a vdovám během přehodnocování života v mysli zůstaly jen ty nejhezčí připomínky na zemřelé manžely.¹⁰⁷⁸

9. 2 Poslední dny, smrt a „posmrtný život“ vdov

Staré ovdovělé ženy tušily, že už přicházejí jejich poslední dny. Za všechna léta bez manžela už se většina stačila srovnat s jeho úmrtím a na prahu smrti jim zbývalo vyrovnat se s vlastním osudem. Každá z vdov vnímala přicházející konec života jinak, např. Sofie Podlipská se na samém závěru žití cítila vyhaslá¹⁰⁷⁹ a v květnu 1897 pouhých pár měsíců před smrtí předvíдалa: „*Moje žití řítí se tryskem ke konci.*“¹⁰⁸⁰ Stejně přicházející konec pocítovala Dorota Hálková: „*Tak bych si přála, aby Klic[perová] zde zaujala moje místo, ale půjde to těžce. Nerada děti moje opustím, ale cítím, že se to blíží. [...] Neznám hodiny a dne, ale myslím, že to dlouho se mnou trvat nebude. Nohy by byly vedlejší věci, ale dech, trpím mnoho, zvláště v noci nemohu dýchat.*“¹⁰⁸¹ Za dva měsíce na to Dorota vydechla naposledy.

Vdovy závěrem života trápily rozličné zdravotní neduhy a zároveň stárly a s tím jim ubývaly síly. Kateřina Fügnerová, droboučká a bledá, postupně slábla tak, že ji hospodyně vozila na procházky na kolečkovém křesle. Křeslo využívala i Eleonora Zeyerová, o kterou pečovala ošetřovatelka, jež jí pomáhala, protože každý den bylo pro Eleonoru těžší a těžší vstát z postele.¹⁰⁸² Paní Zeyerovou „neposlouchaly“ nohy a neovládala ruce, což pro ženu, která celý život pilně pracovala, bylo velice těžké.¹⁰⁸³ Její stav se na nějakou dobu zlepšil, jak psal Josef Václav Sládek Juliu Zeyerovi: „*Tvá maminka nás přišla včera navštívit. Vypadá velmi dobře, je zdráva a chce jen, abych Ti psal, aby ses kvůli ní nermoutil, že je jí dobře.*“¹⁰⁸⁴ Zdá se ale, že to bylo poslední

¹⁰⁷⁷ Ze vzpomínek Marie Purkyňové čerpala i tato práce.

¹⁰⁷⁸ Srov. R. ŠVARŤÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ – I. SOBOTKOVÁ – M. FILIPOWICZ – A. ZACHOVÁ – J. KOHOUTOVÁ – M. PETRŮ, *I rodina má svou paměť*, s. 34.

¹⁰⁷⁹ Zvon, 1919, č. 33.

¹⁰⁸⁰ LA PNP, fond Josefína Brdlíková, korespondence přijatá, Sofie Podlipská Josefíně Brdlíkové, Praha 1. května 1897.

¹⁰⁸¹ TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 15. září 1907.

¹⁰⁸² Josef Š. KVAPIL (ed.), *Sládek – Zeyer. Vzájemná korespondence*, Praha 1957, s. 29–30; I. ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, s. 230. Obecně k tomu U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 124–125.

¹⁰⁸³ LA PNP, fond Julius Zeyer, korespondence cizí, Eleonora Zeyerová Johaně Davidové, s.l. 15. dubna 1879; TAMTÉŽ, Eleonora Zeyerová Johaně Davidové, s.l. 9. prosince 1880.

¹⁰⁸⁴ J. Š. KVAPIL (ed.), *Sládek – Zeyer*, s. 37–38.

zlepšení před smrtí, či snad nechtěla Eleonora synovi dělat starosti, jelikož v době jejích posledních dnů na pozemském světě pobýval Julius jako vychovatel v Rusku a vrátil se až měsíc po matčině úmrtí.¹⁰⁸⁵

Obtíže s nohama měla také Dorota Hálková, jíž se na nich jednou za čas objevil ekzém a velice těžko se jí chodilo.¹⁰⁸⁶ Celý rok 1906 jen stonala a svůj stav popsala následovně: „*Nemohu říci, že by mně bylo dobře a mám neustále takovou nejistotu a neklid v sobě. Neboť teď je mi dobře a za nějakou hodinu je mi špatně. Tak celý tento týden vlastně jsem prožila divně.*“¹⁰⁸⁷ Pečoval o ni její syn, lékař, který ji nutil ležet v posteli, což se pracovitě Dorotě vůbec nelíbilo.¹⁰⁸⁸ Naopak o nemocnou Johanu Englovou, kterou trápily „*záchvaty rázu nervózního*“, se syn, též vystudovaný lékař, nestaral. Emanuel žil jako vychovatel u Derwiesů, s nimiž cestoval po Evropě, a proto nemohl na matku dohlédnout. Ovšem velice se o ni obával, a proto plánoval návrat do Prahy, bohužel se mu to nepodařilo včas a přijel až po její smrti.¹⁰⁸⁹

Další ze zkoumaných vdov, Karolína Pinkasová, ve stáří ztrácela chuť k jídlu, skličovala ji nespavost a měla problémy s očima.¹⁰⁹⁰ Nosila brýle nablízko a čekala ji operace, která měla proběhnout u vyhlášeného německého oftalmologa, lékaře Theodora Saemische. Paní Pinkasová ho navštěvovala v Bonnu, kam se provdala její dcera, která matce na základě referencí doktora doporučila. Bonnská operace očí se povedla a po deseti dnech, které Karolína proležela v posteli, se postupně vracela ke každodenním povinnostem.¹⁰⁹¹ Jak je patrné, tělo ovdovělých žen se proměňovalo v souvislosti s tím, jak stárly. O ovdovělé matky se povětšinou postarala rodina, avšak v případech, že žádnou neměly, či ta o ni nechtěla pečovat, se o vdovy mohly starat městské špitály.¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁵ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 45.

¹⁰⁸⁶ LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ivan Hálek Dorotě Hálkové, s.l. 9. července 1895; TAMTÉŽ, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 6. ledna 1904.

¹⁰⁸⁷ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, korespondence přijatá, Jan Herben Ivanu Hálkovi, Praha 26. listopadu 1906; TAMTÉŽ, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 6. dubna 1906.

¹⁰⁸⁸ TAMTÉŽ, Dorota Hálková Marii Černé, Žilina 2. ledna 1907.

¹⁰⁸⁹ TAMTÉŽ, fond Emanuel Engel, korespondence odeslaná, Emanuel Engel Antonínu Jaroslavovi Vršátkovi, Lugano 30. září 1872; D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 67.

¹⁰⁹⁰ LA PNP, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Ladislav Pinkas Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Hradčany 21. srpna 1881; TAMTÉŽ, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 31. srpna 1882.

¹⁰⁹¹ TAMTÉŽ, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 2. října 1871; TAMTÉŽ, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 7. listopadu 1871; TAMTÉŽ, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, s.l. 26. listopadu 1871.

¹⁰⁹² M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 93.

Mnohé z ovdovělých žen až do své smrti pracovaly. Obzvláště aktivní byla Dorota Hálková, která vstávala brzo ráno, nato dopoledne, když jí to síly dovolily, uklízela, a poté až do oběda spala. V pokročilém věku jí vše zmáhalo, proto odpočívala po obědě až do čtyř hodin. Ve chvílích, kdy musela ležet a neměla sílu se starat, ji zastala její snacha Aloisie, ovšem i tak Dorota dohlížela zkušeným okem na všechno, co Aloisie učinila, jak v domácnosti, tak v synově ordinaci.¹⁰⁹³ Na snachu byla Dorota velice přísná a pochybovala o jejích schopnostech, o čemž sestře napsala: „*Ona není tak silná a schopná, aby to všechno sama tak snadno vykonávala a zastala jako já.*“¹⁰⁹⁴

Jak již bylo výše uvedeno, ovdovělé ženy se ke konci života častokrát musely vyrovnat s nedostatkem peněz, obdobně jako Johana Englová, která již na sklonku života nedisponovala mnoha financemi. Společně s tím upadal její společenský význam a v podstatě žila v ústraní.¹⁰⁹⁵ S penězi měla problémy i Barbora Nerudová, jež se ke konci života vzdala trafiky, jelikož už neměla síly ji dále provozovat, a navíc dlužila za nájem a zboží.¹⁰⁹⁶ Stejně tak dluhy zatížily rozpočet paní Zeyerové, ovšem nebyly to dluhy její, ale syna Jindřicha.¹⁰⁹⁷ Finanční zátěž byla v některých případech pro ovdovělé ženy obrovská a mnohdy pro ně dokonce znamenala riziko zchudnutí a sociálního propadu.

Po celý život se vdovy staraly o své děti, a právě na ně myslely ve chvíli, kdy sepisovaly závěť. Tak Johana Englová v konceptu testamentu z roku 1857 odkázala byt a jeho vybavení synovi.¹⁰⁹⁸ Když 1. ledna 1874 Johana sepisovala poslední vůli, napsala: „*Vše co leží a stojí v mém bytě, s výjimkou mého oblečení, patří mému synovi Emanuelovi. To já mu předávám k jeho vlastnictví. Praha, 1. ledna 1874. Johana Engel[ová].*“¹⁰⁹⁹ Paní Englová si v další ze závětí kromě syna vzpomněla i na svého celoživotního přítele Vrtátka a odkázala mu necelý měsíc před smrtí část hmotného

¹⁰⁹³ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca s.d.; LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 30. listopadu s.d.; TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové. K činnosti vdov více U. MACHTEMES, *Leben zwischen Trauer und Pathos*, s. 126.

¹⁰⁹⁴ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Dorota Hálková Marii Černé, Čadca 2. listopadu s. d.

¹⁰⁹⁵ D. PROCHÁZKA, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 67.

¹⁰⁹⁶ LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední přijatá, prohlášení o oprávnění k vedení její trafiky pro Františka Wolfa z 3. května 1869; F. HOLEC, *Příspěvek*, in: K. Krejčí – F. Holec a kol. (edd.), *Z doby Nerudovy*, s. 311.

¹⁰⁹⁷ R. SAK, *Salon dvou století*, s. 60.

¹⁰⁹⁸ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, koncept poslední vůle Johany Englové z 23. dubna 1857.

¹⁰⁹⁹ TAMTÉŽ, poslední vůle Johany Englové, Praha 1. ledna 1874. V originálním znění „*Alles was in meiner Wohnung liegt und steht, mit ausnahme meiner Kleider, ist Eigenthum meines Sohnes Emanuel. Da ich es ihm in sein Eigenthum übergeben habe. Prag den 1ten Jänner 1874. Johanna Engel.*“

majetku: „*Hlavu amora z mramoru, klenotnice s drahými kameny, stříbrný příbor se dvěma lžicemi patří jako upomínka Vrtátkovi, od jeho přítelkyně Johany Englové. Praha 24. ledna 1874.*“¹¹⁰⁰

Těsně před smrtí Johana opět urovnávala své odkazy a poslední věc, která jí zbývala, se týkala podrobného soupisu odkazu hmotných předmětů, a proto dne 26. ledna 1874 dokončila závěť.¹¹⁰¹ Odkaz směřoval především k neteřím Nině, Aloisii a Marii Duškovým, dcerám její sestry Alžběty. Darovala jim hmotné věci jako hedvábné šaty, krajky, klobouk, sedm francouzských šavlí, bašlík neboli náhlavník a živůtek. Aloisii Jirotové, příbuzné z matčiny strany, odkázala hedvábné šaty a jejímu dítěti zlaté hodiny, náhrdelník a rokokový porcelán, pamatovala též na známou zpěvačku Betty Hanušovou, které věnovala zlatý náramek s perlami.¹¹⁰² Ideálně měly vdovy před vlastní smrtí sepsanou závěť a uzavřené všechny pozemské záležitosti. Když se přiblížil čas úmrtí, přišel kněz, což, jak je patrné z dopisu Jana Nerudy, mohlo proběhnout na poslední chvíli: „*Velevážený pane! Račte navštívit mou matku, hledá útěchy ve Vašnostině [!] návštěvě. Prosím! J[an] Neruda.*“¹¹⁰³

Poté, co vdovy opustily pozemský svět, následovaly mimo jiné úkony úředního charakteru s tím spojené. Např. když zemřela Johana Englová,¹¹⁰⁴ bylo do jejího křestního listu dopsáno: „*Umřela dne 20. února 1874 v Praze, v Mariánské ulici v č. 920/II, v 2. poschodí, ve 4 ½ hodiny odpoledne.*“¹¹⁰⁵ Dále její syn Emanuel nechal vytisknout úmrtní oznámení, na kterém stojí: „*Doktor Emanuel Engel dává na vědomí smutnou zprávu o smrti drahé, milované matky, paní Johany Englové, vdovy po lékaři a univerzitním profesorovi. Zemřela na ochrnutí plic dne 20. února 1874 ve věku 56 let.*

¹¹⁰⁰ TAMTĚŽ, lístek s odkazem Antonínu Jaroslavovi Vrtátkovi, s.l. 24. ledna 1874. V originálním znění „*Der Amorkopf vom Marmor, das Schmuckkässchen mit Edelsteinen, ein silberens Besteck mit 2 Esslöffel gehört zum Andenken den Vrtátka, von seiner Freundin Johanna Engel. Prag den 24ten Jän[n]er 1874.*“

¹¹⁰¹ TAMTĚŽ, poslední vůle Johany Englové, Praha 26. ledna 1874. Nině Gros[s]mannové, rozené Duškové, odkázala „*černé hedvábné šaty, černou krajku, a nový klobouk od Malé*“, Aloisii Duškové dala „*modré hedvábné šaty, osm francouzských šavlí*“, Marii Faltysové, rozené Duškové, „*šedivé hedvábné šaty, bašlík a černou krajku s černým živůtkem*“, Maruše Faltysové „*modrý nákrčník*“, Aloisii Jirotové „*hnědé hedvábné šaty a jejímu dítěti zlaté hodiny, stejný řetízek a rokokový porcelán*“, Betty Hanušové „*zlatý náramek s perlami*“. V originálním znění „*das schwarze Seidenkleid, das schwarze Spitzentuch u[nd] den neuen Hut von den Malá [...] das blaue Seidenkleid, den ächten französ Shawl [...] das graue Seidenkleid, den Bašlík u[nd] die schwarze Spitzentunik mit den schwarz Chemisette [...] blaue Collier [...] das brauer Seidenkleid u[nd] ihr Kind die goldene Uhr sam[m]t Kette u[nd] ein Roccoco Portzerl [...] das golden Armband mit Perlen.*“

¹¹⁰² TAMTĚŽ, úmrtní oznámení sestry Veroniky Zimmerové Josefě Černé z roku 1849, kde je uvedena jako pozůstalá Marie Jirotová; TAMTĚŽ, poslední vůle Johany Englové, Praha 23. dubna 1857, v níž se zmiňuje o tetě Jirotové.

¹¹⁰³ A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 22.

¹¹⁰⁴ AHMP, sbírka matrik, sign. JCH Z17, fol. 240v–241r.

¹¹⁰⁵ LA PNP, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, křestní list Johany Englové. Úmrtní list se nedochoval, proto byl využit právě křestní list.

*Rozloučení proběhne 23. února ve 4 odpoledne v domě smutku, v Mariánské ulici čp. 3. Pohřeb se bude konat na Olšanských hřbitovech. Zádušní mše budou čteny 24. února v 9 hodin dopoledne v kostele sv. Jindřicha. Praha, 21. února 1874.*¹¹⁰⁶ O příčině úmrtí Anny Klicperové se lze dozvědět též z úmrtního oznámení. Je v něm napsáno, že zemřela v osmdesáti šesti letech na sešlost věkem.¹¹⁰⁷

Příčiny úmrtí vdov, lze vyčíst z různých druhů pramenů, nápomocny jsou kromě úmrtních oznámení matriky zemřelých, denní periodika, ale i různé ego-dokumenty a mnohé další archiválie. První ze zkoumaných vdov, Barbora Nerudová, podle informací v *Národních listech* zemřela na sešlost věkem.¹¹⁰⁸ V novinách byla otištěna také příčina úmrtí (vysílení) Karolíny Pinkasové, která se shoduje s údaji uvedenými v matrice zemřelých.¹¹⁰⁹ Poté rodině Pinkasových na základě vydaného článku chodila vyjádření upřímné soustrasti a rodina za ně poděkovala opět prostřednictvím novin: *„Vzdáváme vřelý dík všem přátelům a známým, kteří nám projevíli své účastenství při úmrtí naší drahé matky, babičky, prababičky, paní Karolíny Pinkasové, roz[eně] baronky ze Schauerothů. V Praze, dne 20. května 1885. Pozůstalí.*“¹¹¹⁰

Další ze zkoumaných vdov Eleonoru Zeyerovou zasáhla mrtvice, na jejíž následky zemřela.¹¹¹¹ Opět zpráva o jejím skonu obletěla na stránkách novin celou Prahu, na což reagovala v dopise Marie Kalašová, která kondolovala jejímu synu Juliovi: *„Dnes dozvídám se teprve z Lumíra o návratu Vašem a spěchám, bych vyslovila Vám – v myšlenkách stalo se tak již dávno – naši, svou vřelou soustrast – sympatii. Tane mi na mysli: že v krajině báje napraví vše se, co na zemi tupý pokazil osud. – V tom je vše, co v útěchu říci by se Vám dalo.*“ Julia matčina smrt zdrtila, proto Marii odpověděl:

¹¹⁰⁶ TAMTÉŽ, úmrtní oznámení Johany Englové. V originálním znění *„Dr. Emanuel Engel giebt die schmerzliche Nachricht von dem Hinscheiden seiner innigst geliebten Mutter, Frau Johanna Engel, Medicinæ] Doctors- und k. k. Universitätsprofessorswittwe. Sie starb, versehen mit den heil[igen] Sterbesacramenten, ergeben in den Willen Gottes an Lungenlähmung den 20. Februar 1874 im 56. Lebensjahre. Die Einsegnung findet den 23. Februar um 4 Uhr Nachmittags im Trauerhause, Mariengasse N[ume]r[o] 3. neu, die Bestattung auf dem Wolschaner Friedhofe statt. Die stillen Seelenmessen werden den 24. Februar um 9 Uhr Vormittags in der S[an]ct Heinrichskirche gelesen werden. Prag, den 21. Februar 1874.“*

¹¹⁰⁷ TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, doklady rodinné, úmrtní oznámení Anny Klicperové.

¹¹⁰⁸ Národní listy, 15. září 1869, č. 255.

¹¹⁰⁹ AHMP, sbírka matrik, sign. TO Z5, fol. 309v–310r; Národní politika, 20. května 1885, č. 138.

¹¹¹⁰ Národní listy, 21. května 1885, č. 139.

¹¹¹¹ LA PNP, fond Julius Zeyer, tisky, úmrtní oznámení Julia Zeyera a členů Zeyerovy rodiny, úmrtní oznámení cizí.

„Slečno, díky Vám za Vaši soustrast a za Vaše uvítání v smutné naší zemi. Odpusťte, že nepišu více, je mi tak nevýslovně smutno. Odkládám to na čas pozdější.“¹¹¹²

Kondolence představovaly možnost poukázat na zásluhy zemřelé, i proto jeden z pisatelů při vyjadřování upřímné soustrasti Cyrilu Purkyňovi vyzdvihoval především Mariinu péči o děti a její neustálé překonávání starostí během doby vdovství. Podle Růženy Pokorné Purkyňové její matka „dočetla své dějiny...“, dcera tak reagovala na její čtenářskou vášeň spojenou se zájmem o historii a zpracovala ji do svých vzpomínek.¹¹¹³ Pravou příčinu úmrtí Marie Purkyňové uvádí matrika zemřelých, do níž kněz zapsal, že vdova zemřela na zánět plic.¹¹¹⁴

O úmrtí Doroty Hálkové v Žilině informovala Pražany též dobová periodika.¹¹¹⁵ V *Hlasu* se psalo: „Úmrtí choti básníka V[itězslava] Háлка. V pátek večer dne 29. listop[adu], zemřela v Žilině na Uher[ském] Slovensku u svého syna p[ana] MUDra Ivana Háлка paní Dorotka Háłková, vdova po zesnulém českém básníku a spisovateli Vítězslavu Háłkovi. Zvěčnělá byla paní velmi ušlechtilá, která se těšila úctě a lásce všech, kdož ji znali.“¹¹¹⁶ Dále o Dorotině skonu psal *Ženský svět*, který vyzdvihl především její dobročinnou práci.¹¹¹⁷ Paní Háłková podle úmrtního listu zemřela na vadu srdce.¹¹¹⁸ Ihned po Dorotině skonu syn Ivan zabalil obinadlem její bolavé nohy, aby skryl to, jak byly poznamenány jejím onemocněním, navíc si nebožka přála, aby okamžitě po její smrti uzavřeli rakev.¹¹¹⁹

Po úmrtí vdov a oznámení této události celé společnosti následoval pohřeb, jehož průběh byl obdobný jako v případě jejich manželů. Barbora Nerudová se stala členkou *Shromáždění z lásky k bližním povstalého na Malostranském svatém poli*, jemuž pravidelně platila příspěvky. Její členství spočívalo v tom, že se modlila společně s dalšími členy za mrtvé a pravidelně se scházeli v kostele, kde se konaly mše za zemřelé. Po smrti člena shromáždění, tedy i Barbory Nerudové, se zpívalo rekviem, konaly se tři mše svaté a zdarma se propůjčovaly funerální rekvizity.¹¹²⁰ Pohřeb Barbory Nerudové byl sice předem zajištěn, ale i tak ho limitovaly finanční prostředky.

¹¹¹² Jaroslav ZIKMUND (ed.), *Ve stínu Orfea. Julius Zeyer a rodina Kalašových ve vzájemných dopisech 1879–1900*, Praha 1949, s. 16.

¹¹¹³ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 213, 278.

¹¹¹⁴ AHMP, sbírka matrik, sign. AP Z38, pag. 451.

¹¹¹⁵ Národní listy, 1. prosince 1907, č. 332; Máj, 6. prosince 1907, č. 11.

¹¹¹⁶ Hlas, 24. prosince 1907, č. 1837.

¹¹¹⁷ Ženský svět, 5. prosince 1907, č. 21.

¹¹¹⁸ LA PNP, fond Ivan Hálek, doklady, opis úmrtního listu Doroty Háłkové.

¹¹¹⁹ TAMTÉŽ, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Háłkové o Dorotě Háłkové.

¹¹²⁰ TAMTÉŽ, fond Jan Neruda, doklady rodinné, členské knížky Spoluúdu shromáždění z lásky k bližnímu na rok 1860–1869.

V případě Eleonory Zeyerové vypadalo poslední rozloučení tak, že ostatky po vykropení uložili do rodinné hrobky na Olšanském hřbitově, následně se konaly zádušní mše v kostele sv. Trojice v Podskalí a v Liboci.¹¹²¹ Stejně byla po zaopatření všemi svátostmi uložena do rodinné hrobky na Olšanech tělesná schránka Anny Klicperové a opět se konaly zádušní mše, tentokrát v kostele sv. Vojtěcha.¹¹²²

Katolické pohřbívání mělo jasnou podobu, proto za všechny lze uvést průběh pohřbu Anny Klicperové, který byl následující: *„Na rakev položeno bylo několik věnců a kytic, které věnovali přátelé zesnulé, Národní divadlo a kroužek ‚Klicpera‘ na Kr[álovských] Vinohradech. Po církevních obřadech byla rakev odvezena na hřbitov olšanský, kde za tichého smutku přítomných vložena do chladné země.“*¹¹²³ Změna podoby posledního rozloučení vždy vyvolala ve společnosti rozruch. Ten nastal při pohřbu vdovy Augusty Braunerové, která zemřela v roce 1890 ve Francii, a z důvodu plánovaného převozu její tělo spálili v pařížském krematoriu a následně urna putovala vlakem do Prahy. Pohřeb Augusty, jež celý život byla věrnou katoličkou, odmítla církev vykonat se všemi náležitostmi. Jediné, co pro Augustu udělali, bylo, že vykropili rodinnou hrobku.¹¹²⁴ Jiným případem bylo přání Josefy Náprstkové, která si na rozdíl od Augusty sama přála, aby její ostatky zpopelnili, jelikož následovala manželův odkaz.¹¹²⁵

Jak bylo výše uvedeno, vdovám po smrti manžela zůstal jeho status a v závislosti na něm se vypravoval i pohřeb zemřelé. Luboš Velek v příspěvku věnujícím se smrti a smutečním obřadům politických vůdců uvedl, že pohřby představovaly prostor, kde se sešli nacionálně i politicky rozpolcení Češi.¹¹²⁶ Tento dojem si zaznamenala Marie Červinková při vzpomínce na poslední rozloučení Karolíny Pinkasové: *„Divný to byl pohřeb. Bude již málo jemu podobných, při němž tak různorodá společnost se sešla. Setkali se tu ve stejném projevu piety živlové, kteří u nás již jinak se nestýkají nežli k zápasu, ty dva oddělené tábory, německý a český, a opět různí odstínové českého tábora, všichni byli zde zastoupeni. [...] Zajímavý byl pohled na průvod za rakví staré Pinkasové, když ubíral se po mostě a Ferdinandovou třídou.*

¹¹²¹ TAMTÉŽ, fond Julius Zeyer, tisky, úmrtní oznámení Julia Zeyera a členů Zeyerovy rodiny, úmrtní oznámení cizí.

¹¹²² TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, doklady vlastní a rodinné, úmrtní oznámení z 18. srpna 1900.

¹¹²³ Lidové noviny, 23. srpna 1900, č. 191.

¹¹²⁴ M. LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, s. 86–87; TÁŽ, „První česká matka po smrti upálena“, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 238.

¹¹²⁵ M. SECKÁ, *Jen Náprstková, prosím*, s. 180.

¹¹²⁶ L. VELEK, *Stáří, smrt a pohřeb*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 307–308.

*Šel tu Schmeykal, vůdce Němců a jiní někteří přední členové německé strany. Šel Rieger, Gabler, Tilšer, Strakatý, Frič, myslím též Eduard Grégr.*¹¹²⁷ Rodina se vždy snažila vyhovět přání zemřelé nejen z politického a nacionálního hlediska, ale taktéž náboženského. To byl případ katoličky Doroty Hálkové, která si přála, aby ji k hrobu nedoprovázel kněz, a aby její rakev do hrobu spouštěli příbuzní (syn, bratr, švagr, synovec), v čemž jí její syn Ivan vyhověl.¹¹²⁸

Pohřbem ovdovělé ženy povinnosti příbuzných a přátel nekončily, jelikož se museli nadále starat o poslední místo odpočinku zemřelé. O hrob Johany Englové pečoval podle dochovaných písemností Antonín J. Vrtátko, kterému správa hřbitovů v Olšanech zaslala účty a rozhodnutí o uložení těla. Nejspíš se o hrob přítelkyně staral až do své smrti v roce 1892.¹¹²⁹ Péče o hrob Nerudových na hřbitově v Košířích se ujal syn Jan, který na něj nechal postavit pomník ze šedého mramoru, platil hrobníkovi za zalévání a květinovou výzdobu.¹¹³⁰ Komplikovanější to bylo s místem posledního odpočinku Anny Klicperové, kterou pochovali v jiném oddělení Olšanských hřbitovů než jejího syna a manžela, proto se nikdo dlouhou dobu o její hrob nestaral. Druhý hrob Klicperových opečovávala veřejnost v čele se spolky a až v roce 1916 byly Anniny ostatky přeneseny k těm jejího manžela a syna.¹¹³¹ Pohřbena daleko od manžela zůstala Dorota Hálková, jež zemřela na Slovensku, a její tělo uložili na žilinském hřbitově. Z Prahy dlouho po její smrti chodily květiny, které Hálkovi nosili na hřbitov a o hrob se starali po celou dobu pobytu v Žilině.¹¹³²

Kromě praktických záležitostí, jako je starost o místo posledního odpočinku zesnulé, se museli pozůstalí vypořádat i s dalšími problémy. Jedním z nich byly dědické záležitosti spojené se ziskem majetku, přičemž řízení mohlo proběhnout v poklidu jako u Pinkasů, kdy každé ze tří Karolíniných dětí získalo z domu na Kampě a z pozůstalých

¹¹²⁷ M. VOJÁČEK a kol. (edd.), *Marie Červinková-Riegrová. Zápisky II (1885–1886)*, Praha 2013, s. 132–133.

¹¹²⁸ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

¹¹²⁹ TAMTÉŽ, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, účet týkající se obnovy hrobu, Praha 5. května 1874; TAMTÉŽ, rozhodnutí o uložení těla Johany Englové zaslané Vrtátkovi, Praha 14. března 1881; TAMTÉŽ, lístek od správy hřbitova v Olšanech o spravování hrobu Johany Englové, Praha 21. září 1890.

¹¹³⁰ V. KOVAŘÍK, *Nerudova cesta*, s. 50.

¹¹³¹ V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 208.

¹¹³² ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Aloisie Hálková Marii Černé, Žilina 29. prosince 1907; TAMTÉŽ, Aloisie Hálková Marii Černé, Žilina 17. února 1908; LA PNP, fond Vítězslav Hálek, doklady vlastní, opisy z matrik.

peněz třetinu.¹¹³³ Oproti tomu v dědickém řízení u Zeyerů připadl dům v Liboci nejmladšímu synovi a Julius se musel z vily odstěhovat.¹¹³⁴

K tomu se příbuzní a přátelé smiřovali s odchodem blízkého člověka. Emanuela Engla matčina smrt značně zasáhla, ale na druhou stranu představovala životní impuls, na základě něhož se rozhodl ukončit službu vychovatele u ruského šlechtice a vrátit se do Prahy.¹¹³⁵ Jan Neruda s matkou spolu žili až do jejího skonu v jedné domácnosti a o to víc ho Barbořin odchod z pozemského světa skličoval. Po smrti matky se odstěhoval a zbytek života prožil sám v bytě pronajatém od operního pěvce Josefa Lva v Konviktské ulici. Pokoj, v kterém žil, zdobila podobizna matky, na což vzpomínal jeho přítel Ladislav Quis: „*Vstoupiv nalezl jsem Nerudu sedícího u psacího stolu, postaveného volně, téměř ve středu dosti prostranného pokoje, jehož dvě okna ležící proti dveřím vyhlížela na mansardy a staré prejzové střechy domů Konviktské ulice. Vlevo ode dveří nalézalo se zelenou zástěnou zakryté lože, nad nímž visela velká fotografická podobizna staré paní – Nerudovy to matky.*“¹¹³⁶

Na základě dochované fotografie interiéru pokoje je patrné, že podobizna v pokoji skutečně visela. Vznikla podle fotografie, o které byla výše již zmínka, na níž Barbora Nerudová sedí, na hlavě má čepce a v ruce drží modlitební knihu. Velký obraz malovaný křídou si Neruda zavěsil nad knihovnu a po jeho smrti ho získala jeho hospodyně Anna Haralíková.¹¹³⁷ Podobizny ovdovělých dam se vyskytovaly v domácnostech měšťanů v hojném počtu. Obraz s Dorotou Hálkovou visel u Černých několik generací a též se u nich dochovaly i další připomínky na rodinu Hálkovu (obrazy s motivy *Večerních písní*).¹¹³⁸ Stejně tak zavěsil Julius Zeyer podobiznu matky Eleonory ve výklenku u okna u psacího stolu ve svém vodňanském bytě. Navíc sochař Josef Mauder vyhotovil sádrový odlitek ruky paní Zeyerové, který Juliovi předal a jež taktéž představoval upomínku na matku.¹¹³⁹

Vzpomínání na matku se stalo součástí mnohých literárních děl, jako u Jana Nerudy, který motiv matky užil v díle několikrát – v *Kosmických písních*, v *Prostých*

¹¹³³ TAMTÉŽ, fond Adolf Maria Pinkas, rukopisy vlastní, inventární soupis souhrnu majetku Adolfa a Karolíny Pinkasových, Praha 30. března 1886.

¹¹³⁴ E. JURČINOVÁ, *Julius Zeyer*, s. 46.

¹¹³⁵ D. PROCHÁZKA, *Emanuel Engel*, s. 53; TÝŽ, „*Býti osudu k dispozici*“, s. 75.

¹¹³⁶ L. QUIS, *Vzpomínky*, s. 109.

¹¹³⁷ Antonín ŠNAJDAUF – Miloslav NOVOTNÝ – Bohumil MARKALOUS – František KYSELA, *Památce Jana Nerudy*, Praha 1934, s. 2; A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 336–337.

¹¹³⁸ ANM, fond rodina Černých, kart. 25, doklady rodinné, inventář zařízení.

¹¹³⁹ B. HERITESOVÁ (ed.), *Přátelé Zeyer – Herites*, s. 11; R. SAK, *Salon dvou století*, s. 61–62.

motivech a v *Baladě pašijové*.¹¹⁴⁰ Vrcholem jeho lásky k matce byly *Knihy veršů*, v nichž se jí vyznal: „*Proto mně drahá tak milá má matička, že je tak maličká, že je tak chudičká. A kdyby byla snad chudší než oblázek, přec bych ji v srdci svém choval co obrázek. [...] Má matka někdy čítává ve starém planetáři: Brzy a náhle dokonáš! S prorockou káze tváří. A denně za mne říkává svůj růženec klokočí a hořké řinou slzy se z těch starých věrných očí.*“¹¹⁴¹

Nezáviselo na tom, kolika let děti dosáhly, vždy pro ně byla ztráta matky bolestná. Sice počítaly s tím, že jejich matka jednou pozemský svět opustí, ale jelikož byla jejich posledním žijícím rodičem, vytvořily si k ní blízké pouto. Např. Ignát Hermann pocity ze smrti matky popsal Dorotě Hálkové následovně: „*Abych třeba sám šedivěl, přece jsem byl pořád dítětem, pokud jsem měl ji, matku drahou. A třeba jsem se tak dlouho připravoval na její odchod, i vmýšlel [!] se a vžíval v okamžiky, jaké po něm nastanou – přece bylo vše jiné, nevymyšlené a neznámé, a smutek z její ztráty neskonalý.*“¹¹⁴² Další, kdo se jen těžko vyrovnával se skonem matky, byl Julius Zeyer, který se navíc musel odstěhovat z jejich vily v Liboci, kde s matkou žil poslední léta jejího života. V době po její smrti se spisovateli nedařilo ani v tvorbě, proto se rozhodl plný znechucení opustit Prahu a pobýval ve Vodňanech.¹¹⁴³

Své truchlení následující po úmrtí matky zachytila Růžena Pokorná Purkyňová ve vzpomínkách: „*Když jsem večer zůstala sama a bylo mi teskno, zašla jsem si s knihou do mamincina pokoje. Tam jsme si čítaly nebo jsme si při ruční práci krásně povídaly o minulosti a o tom, co jsme právě četly. Maminka přicházela málo do našich pokojů, jen bylo-li nutno poradit v něčem.*“¹¹⁴⁴ Marii Černé po smrti sestry Doroty přišlo ze Žiliny psaní od Aloisie Hálkové, v němž stálo: „*Je nám hrozně smutno a ta prázdnota, kterou oba cítíme, skličuje nás nesmírně. Je nám nějak ještě hůře než v ty prvé dny. Stále vzpomínáme a mluvíme o tetě [Dorota Hálková] a říkáme si, že nám nebude lépe, teprve až se to vybolí.*“¹¹⁴⁵ Z úryvku je patrné, že mezi tchyní a snachou nakonec došlo ke smíření. Těžko se s odchodem matky vyrovnával Ivan Hálek, protože

¹¹⁴⁰ A. NOVÁK, *Studie o Janu Nerudovi*, s. 36, 67; A. PRAŽÁK, *Neruda v dopisech*, s. 20, 25–26.

¹¹⁴¹ J. NERUDA, *Otci a matičky*, s. 22, 26.

¹¹⁴² LA PNP, fond Vítězslav Hálek, korespondence rodinná, Ignát Hermann Dorotě Hálkové, Praha 27. listopadu 1899.

¹¹⁴³ B. HERITESOVÁ (ed.), *Přátelé Zeyer – Herites*, s. 13–14.

¹¹⁴⁴ R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 241.

¹¹⁴⁵ ANM, fond rodina Černých, kart. 17, korespondence rodinná, Aloisie Hálková Marii Černé, Žilina 7. prosince 1907.

si vyčítal, že matku odvedl na Slovensko a vinil se z toho, že se její stav zhoršoval a že jí neuměl pomoci.¹¹⁴⁶

Vzpomínku na zemřelou matku uchovávala především rodina. Vdovy, o kterých vypovídá tato práce, by zapadly v zapomnění, kdyby se jejich manželé a synové neprosadili. Barbora Nerudová je známá jako matka Jana Nerudy a ne jako ovdovělá trafikantka, což potvrzuje taktéž rozhlasový pořad vysílaný v roce 1939, v rámci něhož byla zařazena do cyklu o matkách slavných mužů.¹¹⁴⁷ Obdobně na tom byly i další zkoumané vdovy, Eleonora Zeyerová a Dorota Hálková jsou známé jako matka a manželka věhlasného spisovatele, jiné, jako Johana Englová a Karolína Pinkasová, nevešly ve veřejnou známost. Jejich příbuzní však pečovali o památku zemřelých žen, a to i tím, že uchovali jejich ego-dokumenty, které dnes pomáhají badatelům odhalovat osudy těchto téměř zapomenutých ovdovělých žen.

¹¹⁴⁶ LA PNP, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

¹¹⁴⁷ Polední list, 14. ledna 1939, č. 14.

Závěr

Ovdovělá Josefa Náprstková si po smrti manžela povzdechla: „*A přece mě ten krutý osud stihl...*“ a právě tato její věta dala název a následně i námět k sepsání této disertace. Podkladem pro vypracování předkládané práce věnující se ovdovělým pražským měšťankám ve druhé polovině 19. století se stal výzkum ego-dokumentů, a proto jim také byla věnována její velká část, v rámci níž byly tyto prameny detailně charakterizovány.

Ego-dokumenty stály dlouhou dobu na pokraji badatelského zájmu historiků, kteří je vnímali pouze jako doplňující prameny k událostním dějinám a pochybovali o jejich výpovědní hodnotě. Až nové metodologické postupy a přístupy historické práce ukázaly, jak mohou být prameny osobní povahy pro vědecké bádání prospěšné. Ego-dokumenty rozkrývají něco, co událostní či politické dějiny nemohou, jejich prostřednictvím se totiž historici dostávají blíže k člověku, pronikají do jeho myšlenkového světa a odhalují jeho názory a nejniternější pocity.

Postupně se badatelé začali o tyto prameny zajímat, až se z nich staly plnohodnotné zdroje, které přinášejí zcela jiný vhled do minulých událostí. Dnes jsou to jedny z pramenů, které dominují a v budoucnosti budou zřejmě patřit mezi nejdůležitější zdroje historikova poznání. Doba 21. století tomu jen přispívá, jelikož „já“ člověka se projevuje zejména na sociálních sítích. Na facebooku, instagramu a jiných platformách se vytvářejí příběhy jednotlivců, a tak se historici snad mohou těšit na případné hluboké průniky do individuálního vnímání lidí na základě jejich příspěvků. Ovšem nelze opomenout, že kromě virtuálního světa a života lidí v rámci jeho sítí se neustále užívají i klasické písemné prameny (deníky, památníky, korespondence), i když rozhodně v menší míře než ve zkoumaném 19. století.

Doba druhé poloviny 19. století je bezesporu jedinečná v tom, že nabízí neuvěřitelné množství pramenů osobní povahy, které doslova „čekají“ v archivech, muzeích a jiných institucích na odhalení. A to z toho důvodu, že se prozatím většina historiků spíše zajímala o ego-dokumenty vypovídající o raném novověku a mapující životy šlechticů, což samozřejmě neplatí absolutně, důkazem jsou autoři uvedeni v úvodu disertace. Poslední výtky, která směřuje k výzkumu těchto pramenů, se týká toho, že badatelé častěji z archivů vybírali archiválie napsané muži, v tomto případě měšťany, jelikož ti byli známí, a tudíž nedalo mnoho úsilí odhalování jejich osudů. Právě proto se ego-dokumenty sepsané ženami staly základem této práce, protože si

nejen zkoumané měšťanky rozhodně zaslouží, aby jejich životy byly přiblíženy širší veřejnosti.

Pro disertační práci byly vybrány prameny cizojazyčné (hlavně německé), které společně s česky psanými archiváliemi sloužily jako základ její heuristické části. Kromě jazykové pestrosti jsou zvolené ego-dokumenty paleograficky náročné, což mnohé z historiků předem odradí. Další překážkou, s kterou se všichni badatelé zabývající se 19. stoletím potýkají, je neuspořádanost fondů, a tak musejí hodiny prosedět v archivu a postupně zpracovat každý list. K tomu se navíc prameny vyznačují značnou torzovitostí a diskontinuitou, pisatelé v nich mnohdy pouze naznačovali, skrývali svoje myšlenky ve větách, naráželi na témata, která probírali v mluvené konverzaci apod., což pro tuto práci znamenalo dohledávat nejen jména a pojmy, ale i souvislosti, události a hlubší historický kontext. Často se stávalo, že pisatelky sice odhalovaly své pocity a představy, ovšem někdy v duchu dobových pravidel a konvencí, zatímco skutečné názory a myšlenky zůstávaly skryty. I proto byl zvolen velice široký rozsah pramenné základny, aby mohl být materiál srovnáván a vyvodily se z něj co nejobjektivnější závěry. Navíc častokrát pisatelky podlehly svému rozpoložení, psaly rozhořčeně, nebo se naopak radovaly z nějaké události, promýšlely ji, spekulovaly o ní, a vše se odrazilo v jejich psaném projevu. Vždy jsou ego-dokumenty zatížené těmito okolnostmi, a proto je nutné je podrobit kritickému přístupu a konfrontovat s jiným typem pramenů (ke srovnání byly využity prameny úřední povahy, evidenční prameny, ale i dobová periodika a soudobá literatura).

Záměrně byla pro výzkum zvolena doba druhé poloviny 19. století, a to nejen kvůli množství pramenů, které se dochovaly, ale také proto, že toto období představovalo „zlatou epochu“ měšťanstva žijícího zejména v Praze. Nelze opomenout fakt, že každá z vybraných ovdovělých měšťanek byla jiná, nejen povahou, ale i věkem, zkušenostmi, možnostmi, vzděláním, bohatstvím, postavením ve společnosti, a proto u nich byly popsány rodinné kořeny, uzavřený sňatek, průběh manželství a mateřské starosti, protože to vše podmiňovalo jejich vdovství.

Jak bylo výše ukázáno, žena měla v rámci měšťanské společnosti určenou roli, byla v první řadě manželkou, hospodyní a matkou, ale s vdovami se v tomto daném konceptu nepočítalo. Nutno podotknout, že počty ovdovělých měšťanek nebyly zanedbatelné, i proto se disertace snažila ukázat na jejich místo v rámci tehdejší společnosti. Jedním z hlavních cílů předkládané práce bylo zachycení procesu ovdovění, tedy to, jak vdovy prožívaly poslední dny života manžela a první dny po jeho

smrti. V rámci toho bylo popsáno, jakým způsobem mohla žena přijít o manžela a ovdovět. I když možností bylo hned několik (pracovní úraz, sebevražda), nejčastěji muži podlehl nějakému onemocnění. Vyrovnavání se s touto životní situací představovalo dosti individuální prožitek, který jednotlivé vdovy zpracovávaly po svém. Ať chvíle spojené s odchodem manžela prožívaly ovdovělé ženy jakkoliv, vždy byl tento proces spojen se změnou, se ztrátou dosavadních jistot, které se zborily, a bylo jen na vdově, jak se ke vzniklé situaci postavila.

Každopádně vdovy přišly se smrtí manžela o své postavení (manželky), které společnost respektovala a uznávala, a navíc vždy, ať šlo o vdovu bohatou, či chudou, znamenalo ovdovění propad na sociálním žebříčku. První dny po smrti manžela byly pro ovdovělé ženy značně náročné, nejenže si musely uvědomit, že přišly o muže, živitele, otce svých dětí, ale k tomu se musely postarat o vypravení jeho pohřbu, s nímž bylo spojeno mnoho povinností (vyhotovení úmrtních oznámení, pozvání hostů apod.). Pohřeb představoval veřejný akt, který započal v domě nebožtíka, pokračoval do kostela a následně na hřbitov a každý z těchto kroků ovdovělé ženy zaplatily, dále se obvykle staraly o hrob či hrobku, což některé z nich z finančního hlediska značně zatížilo. Všechny tyto uvedené aspekty potvrzovaly změnu stavu, který kromě ovdovělých žen vnímala i veřejnost, jejíž přijetí či nepřijetí mnohdy určovalo životní osudy vdov.

Na základě poznatků z občanského zákoníku z roku 1811 je patrné, že postavení žen bylo spjato s ekonomickým zajištěním, a tak vdovy v měšťanské společnosti mohly nabýt právní i finanční svobodu (získaly své věno, potřebné peněžní zajištění). Zákoník též reflektoval postavení vdov, které v manželství měly děti, po smrti manžela na potomky nadále dohlížely, avšak velice důležitá byla osoba poručníka, která rozhodovala o životě dětí namísto zemřelého muže.

Z výzkumu sice vyplynulo, že ovdovělé měšťanky získaly svobodu v rozhodování, ale podstatnější se ukázalo, že společně s tím častokrát získaly také ekonomickou nezávislost (zdědily peníze, obdržely penzi) a co víc, i manželovu autoritu v rodině a s tím spojené povinnosti. Celkově tak obdržely volbu svobodně nakládat se svými životy a poté záviselo na schopnostech ovdovělých žen, jestli uměly hospodařit s penězi, naspořily si z nich, svědomitě je investovaly apod. Ovdovělé měšťanky po smrti manžela rozhodovaly o financích a učily se žít tak, aby mohly i nadále reprezentovat neúplnou rodinu na veřejnosti.

Ve společnosti druhé poloviny 19. století měly vdovy několik možností, jak se mohly uplatnit. Některé z nich vycházely z jejich feminity, takže obvykle hlídaly děti,

jiné měšťanky se rozhodly převzít obchod či řemeslo svého manžela, či pronajímaly byty, nebo žily z tantiém manželových děl. Existovalo samozřejmě více možností, jak se měšťanky mohly uplatnit, ale vždy jednaly tak, aby dostály pravidlům společnosti a navázaly pokud možno na odkaz zemřelého chotě. Ekonomické postavení vdov ovlivňoval jejich předchozí manželský život, z kterého mohly získat zajištění. Pokud tyto možnosti nenabýly, obracely se na úřady a spolky, které jim byly schopné pomoci.

Ekonomické zázemí vdov ovlivňovalo také volbu jejich ubytování. V práci bylo ukázáno několik možností, které ovdovělé ženy zvolily, aby se postaraly o sebe a především o své děti, kvůli nimž se mnohdy stěhovaly od příbuzného k příbuznému, aby pro ně získaly co nejlepší zajištění. Nejen vdovy s dětmi, ale i ty bezdětné se rozhodly bydlet ještě s další osobou, a to proto, že tak snadněji překonaly ekonomické nesnáze a pocit osamění. Zároveň bylo prokázáno, že většina vdov se takřka okamžitě po smrti manžela rozhodla odstěhovat ze společného příbytku, a to z důvodu změny prostředí, ale i proto, aby ušetřila. V souvislosti s tím, jakými financemi vdovy během života disponovaly, se proměňoval taktéž výběr jejich ubytování a vybavení domácnosti.

Život ovdovělých žen v soukromém i veřejném prostoru byl naplněn řadou aktivit, které jim vyplňovaly všední dny (vaření, ruční práce, četba, divadlo, salony, cestování). Zájmy vdov se nelišily, jak je patrné, od vdaných žen, změnou bylo to, že je nesdílely s manželem, ale buď je provozovaly samy, či si ke svým aktivitám zvaly děti a přátele. Nejvíce času vdovy věnovaly starostem o děti, o čemž svědčí právě zkoumané ego-dokumenty, jejichž stránky se sice plnily zmínkami o mnohých činnostech, ale vždy ovdovělé matky preferovaly své ratolesti. Několikrát bylo zmíněno, že ovdovělé měšťanky se rozhodly především podle zájmů a preferencí svých dětí, takže jim chtěly dopřát vše, co jen mohly, prioritou pro ně bylo, aby děti měly, kde bydlet, získaly řádné vzdělání a postavení v rámci jejich stavu. Toto smýšlení vdov vyplývalo z jejich výchovy a společenských konvencí, podle nichž se měli synové patřičně vzdělat a dcery dobře provdat. Ovdovělé matky se snažily, aby jejich děti získaly patřičné postavení, což pro ně bylo dvakrát tak náročné než pro manželský pár, jelikož mohly z manželství mít hned několik dětí, které se snažily samy zabezpečit. Jako lepší se pro ovdovělé měšťanky ukázalo vkládat finance do vzdělání synů, protože právě oni je mohli v dospělosti zajistit.

V předkládané práci bylo potvrzeno, že ovdovělé ženy navazovaly a udržovaly řadu přátelských svazků, které měly povětšinou dlouhotrvající charakter, jelikož

měšťanky své přátelé získaly již v dětství od rodičů, či během manželství od svého chotě, nebo si je vytvořily samy po jeho smrti. Měšťanky si tak během života vytvořily síť přátelských vztahů, o které pečovaly a prohlubovaly je. Ovdovělé měšťanky v rámci sítě vztahů mohly plnit také roli „vdovy národa“. Jak bylo ukázáno, obdobně jako existovala tzv. „dcera národa“, využívala společnost ovdovělé ženy tak, aby uchovávaly vzpomínku na zemřelého manžela. Vlast se sice o takové vdovy snažila postarat, ovšem povětšinou si je především přivlastnila a zneužívala je ve svůj prospěch.

V disertační práci byly zachyceny i možnosti navazování opětovných sňatků, a jak bylo vyzkoumáno, měšťanské vdovy se obvykle podruhé nevdávaly, jelikož pro ně bylo těžké najít někoho, kdo by odpovídal jejich postavení, a navíc, pokud byly finančně zajištěné, raději zůstaly samy. S opětovnými sňatky se pojily mnohé stereotypy („veselé vdovy“, mladé vdovy dychtící po sňatku, bohaté vdovy sváděné chudými mládenci), které ovdovělé měšťanky stavěly do negativního světla, k čemuž přispívala i církev, v jejichž očích měla vdova lepší postavení než žena, která se znovu provdala. Některé z vdov přesto opětovně vstoupily do manželství, s čímž jim rozhodně přibývaly starosti, jelikož tak vznikla nová rodina, v rámci níž se musely sžít děti s macechami a otčímý a matčiny a otcovy děti mezi sebou. Poslední téma, zachycené v kapitole věnující se vztahům ovdovělých měšťanek, byla jejich sexualita. Zkoumané ego-dokumenty téma sexu, věrnosti a sexuálních partnerů vůbec nepřiblížily, jelikož si o těchto tématech v souladu s dobovými konvencemi měšťanky nepsaly.

Odpoověď na otázku, jak reflektovala společnost ovdovělé měšťanky, se nachází nejen v ego-dokumentech, ale i v soudobé literatuře, jež sice nebyla základním pramenem disertace, ale napomohla k doplnění výzkumu, jelikož vytvářela několik představ – smutné vdovy ztrápené starostmi, nebo již zmíněné „veselé vdovy“, které si užívají života, či zamilované naivky. V pramenech osobní povahy pisatelé reflektovali smutek vdov a spíše převažovalo jejich vnímání jako matek, zkušených žen, ovšem našly se i ty pohledy, které v nich viděly zátěž pro rodinu, či jejich neschopnost postarat se sama o sebe. Dále vymizela představa, že vdovou může být pouze stará žena. Naopak přibývalo mladých vdov, které se provdaly za postaršího muže. Kromě pohledu zvenčí lze v ego-dokumentech reflektovat především to, jak vdovy viděly samy sebe. Z výzkumu vyplynulo, že měšťanky ve svém ovdovění spatřovaly smutné období, změnu, konec života, spojovaly si ho s odvyknutím si od společenského dění a mnohdy se nevnímaly jako vdovy, ale spíše jako matky.

Další rovinou ovdovění, která si zasloužila vlastní část, bylo prožívání smutku, v rámci něhož se vdovy cítily osamocené a stýskalo se jim. Každá z vdov prožívala smutek jinak, protože šlo o značně individuální prožitek, avšak nutno podotknout, že vznikl i sociální stereotyp, podle něhož vdovy měly být smutnými ženami. Útěchu v této těžké životní situaci obvykle nalézaly ovdovělé měšťanky v tomto případě katolického vyznání u Boha či u svatých, a tak se modlily za mrtvého chotě, četly modlitební knihy a hledaly smysl života. Církev, jak bylo výše podotknuto, měla obrovský vliv na vnímání tohoto stavu a vytvářela též stereotyp vdov jako slabých žen, o které se musí společnost postarat. Na druhou stranu vdovám dávala víra pocit jistoty, který se ztrátou manžela ztratily.

Poslední část disertační práce byla věnována konci vdovství, respektive vzpomínání na zemřelého manžela, posledním dnům, smrti a „posmrtnému životu“ vdov. Ovdovělé ženy bilancovaly v životě několikrát, intenzivněji dvakrát, prvně ihned po úmrtí manžela a podruhé před svou vlastní smrtí. Existovaly dvě roviny paměti, a to rodinná a kolektivní, v rámci níž se vzpomínky na zemřelého, jak bylo prokázáno, postupem času proměňovaly. Oproti tomu rodinné vzpomínání bylo protknuto jakousi niterností pocitů, která se projevovala ve chvílích, kdy matka vyprávěla o otci svým dětem, kromě toho s ní byly spojeny cesty na hřbitov, či přemýšlení o tom, co se s manželem děje po smrti. Pro zkoumané vdovy bylo velice obtížné zapomenout na muže, kterého si vzaly a s kterým počaly děti, jedině, co jim vzpomínky otupělo, byl čas. Samozřejmě v Praze žila i část ovdovělých žen, které se snažily vytěsnit vzpomínky na manželství a na svého chotě (v případě domácího násilí, alkoholismu apod.).

Až na konci vlastního bytí byly ovdovělé ženy povětšinou se svým životem vyrovnané a v té chvíli je trápilo především jejich vlastní zdraví, popřípadě ubývající finance. Jak bylo prokázáno, vdovy vždy myslely na své děti a pamatovaly na ně i během sepisování závětí a odkazování majetků. Děti smrti ovdovělé matky přišly o blízkého člověka, který jim věnoval většinu života, i proto se v rodinách dlouhou dobu uchovávala vzpomínka na tyto ženy. Bohužel i přesto většina z nich upadla mezi širší veřejností v zapomnění, a proto věřím, že práce pomohla představit nejen vybraných osm ovdovělých žen, ale též ostatní a ukázat tyto skoro zapomenuté ženy nejen jako ty, které patřily do společnosti 19. století, ale i jako ty, jež ji formovaly.

Zakončení této disertační práce představuje nelehký úkol, samozřejmě by se dalo ve zpracování daného tématu pokračovat, zkoumat vdovce nebo ovdovění dalších obyvatel měst, zaměřit se na jiné než katolické věřící, či navázat dále a zvolit časové

období tak, aby zasahovalo až do konce první světové války, během níž zemřel nespočet mužů a ženy se musely masově potýkat se svým ovdověním. Je zajímavé, že od té doby uběhlo více jak století a ovdovělé ženy jsou stále v podobné situaci, neustále jim chybí finanční podpora, málo se pro ně angažují neziskové organizace, funguje jen zlomek nadačních fondů, zaostává i psychologické poradenství a další iniciativy, které by jim pomohly překonat toto složité období. Na závěr tedy doufám, že předkládaná práce, když už nic jiného, přinese jejím čtenářům možnost zamyslet se nad nelehkým údělem těchto žen a snad většina z nich ocení to, jak si mnohé uměly poradit se svým životem a poprat se s osudem, který je stihl.

Seznam zkratek

a kol. – a kolektiv

AHMP – Archiv hlavního města Prahy

ANM – Archiv Národního muzea

apod. – a podobně

atd. – a tak dále

AV ČR – Akademie věd České republiky

c. k., c. kr., cis. král., k. k. – císařský a královský

č. – číslo

čl. – článek

čp. – číslo popisné

Dra., Dr. – doktor

ed. – editor

edd. – editoři

FF JU – Filozofická fakulta Jihočeské univerzity

FF UK – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

fl. – zlatý

fol. – folio

JUDr. – doktor práv

kart. – karton

kr. – královský

kr. – krejcar

LA PNP – Literární archiv Památníku národního písemnictví

MUDr. – doktor medicíny

N – narozených

NA – Národní archiv

např. – například

NK ČR – Národní knihovna České republiky

O – oddaných

obr. – obrázek

OSN – Ottův slovník naučný

pag. – pagina

pí, pí. – paní
prof. – profesor
provd. – provdaná
r – recto
red. – redaktor
roz. – rozená
s. – strana
s.d. – sine dato
s.l. – sine loco
Sb. – sbírky
Sb. z. s. – Sbírka zákonů soudních
sign. – signatura
SOA – Státní oblastní archiv
srov. – srovnej
sv. – svatý
tab. – tabulka
tj. – to je
tzn. – to znamená
tzv. – takzvaný
v – verso
Z – zemřelých
z. z. – zemský zákoník

Seznam použitých pramenů, literatury a internetové zdroje

Prameny nevydané

LA PNP

Fond Jan Neruda
Fond Růžena Pokorná Purkyňová
Fond Cyril Purkyně
Fond Karel Purkyně
Fond Emanuel Purkyně
Fond Jan Evangelista Purkyně
Fond Julius Zeyer
Fond Emanuel Engel
Fond Antonín Jaroslav Vrťátko
Fond Hippolyt Soběslav Pinkas
Fond Adolf Maria Pinkas
Fond Václav Kliment Klicpera
Fond Svatobor
Fond František Věnceslav Jeřábek
Fond Ivan Hálek
Fond Vítězslav Hálek
Fond Josefina Brdlíková
Fond František August Brauner

AHMP

Všeobecné sčítání lidu 1880, Staré Město pražské, Nové Město pražské
Soupis pražského obyvatelstva z roku 1846
Sbírka matrik

ANM

Fond rodina Černých

NA

Policejní ředitelství I, konskripce

Fond Adolf Maria Pinkas

SOA Praha

Sbírka matrik

SOA Zámorsk

Sbírka matrik

Prameny vydané

Adresář královského hlavního města Prahy a sousedních obcí Bubenče, Holešovic-Buben, Karlína, Smíchova, Kr. Vinohradů a Žižkova, Praha 1891.

ALBACH, Josef Stanislav, *Posvátné zvukové modlitby a uvažování pro vzdělané paní a panny*, Praha 1866.

BAŤHA, František (ed.), *Vítězslav Hálek. Dopisy 1849–1874*, Praha 1963.

BOONE, Jean – **SVOBODA**, Josef, *Křesťanská žena*, Praha 1866.

BUŘINSKÝ, Alois, *Duše zbožná. Kniha obsahující pobožnosti ranní i odpolední, mimo jiné modlitby a písně příležitostné, jak jsou v obyčeji v chrámu Nanebevzetí P. Marie v Kroměříži*, Kroměříž 1868.

von COCHEM, Martin, *Pravý zlatý nebeklič. Úplné modlitby křesťanského katolického náboženství*, Jindřichův Hradec 1890.

DOMINIK, Rudolf, *Obecný zákoník obchodní*, Praha 1927.

DREML, Jan Alois, *Divotvůrkyně devatenáctého století svatá Panna a Mučednice Filumena*, Praha 1874.

GALURA, Bernard – **KŘENEK**, František, *Perla pravých křesťanů. Modlitební kniha pro katolické křesťany*, Praha 1860.

GUTH-JARKOVSKÝ, Jiří Stanislav, *Společenský katechismus I*, Praha 1914.

HÁLEK, Ivan, *Zápisky lékaře z Horní Trenčanské*, Praha 1955.

HANSGIRGOVÁ, Františka, *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení o vedení městského i venkovského hospodářství*, Praha 1865.

HAUBER, Johann Michael, *Domácí poklad bohabojné rodiny. Dr. Hauberova úplná křesťanská-katolická modlitební kniha pro pohlaví ženské*, Praha 1863.

- HAUBER**, Johann Michael, *M. Haubera úplná modlitební kniha pro osobu ženskou*, Praha 1837.
- HERITESOVÁ**, Božena (ed.), *Přátelé Zeyer – Herites*, Praha 1941.
- HERRMANN**, Ignát, *Před padesáti lety. Drobné vzpomínky z minulosti II*, Praha 1925.
- HOLEČKOVÁ HEIDENREICHOVÁ**, Jelena, *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*, Praha 1941.
- HORYNA**, Václav, *Důvěrné listy Václava Klimenta Klicpery*, Praha 1982.
- HRDINA**, Martin, *Šeřík a růže. Korespondence Irmy Geisslové a Sofie Podlipské 1883–1897*, Praha 2017.
- JANÁČKOVÁ**, Jaroslava (ed.), *Jakub Arbes. Romaneto v listech. Korespondence z let 1867–1892*, Praha 2010.
- JELÍNEK**, Hanuš (ed.), *Padesát let Umělecké besedy 1863–1913*, Praha 1913.
- JUST**, Eduard, *Nový besedník*, Praha 1871.
- KLICPERA**, Ivan – **SEMERÁD**, Emil, *Václav Kliment Klicpera. Nástin životopisný dle nejlepších pramenů sestavený*, Chlumec nad Cidlinou 1874.
- KONĚRZA**, Josef, *Pryč s kořalkou!*, Praha 1885.
- KOZÁKOVÁ**, Anděla, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.
- KURTÍN**, Jan, *Všeobecný sekretář. Naučení o spisování listův a děláni soukromých listin s přehojným výběrem nejrozmanitějších listův a listin*, Brno 1865.
- KVAPIL**, Josef Š. (ed.), *Sládek – Zeyer. Vzájemná korespondence*, Praha 1957.
- LENDEROVÁ**, Milena (ed.), *Vladimír Hellmuth-Brauner. Paměti rodu*, Praha 2000.
- LUŽICKÁ**, Věnceslava, *Žena ve svém povolání*, Praha 1872.
- MOŠNER**, František, *Pěstounka čili vychovávání malých dětí mimo školu*, Praha 1851.
- Národ – občanský kalendář na obyčejný rok*, Praha 1890.
- Národ – občanský kalendář na obyčejný rok*, Praha 1893.
- NĚMEČEK**, Josef, *Duchovní stráž před branou věčnosti. Jádro všech modliteb pro katolické křesťany*, Praha 1861.
- NEVŠÍMALOVÁ**, Krista, *Informatorium moderní ženy*, Praha 1905.
- PAULY**, Jan, *Církevní a státní předpisy o manželství v Rakousku. Praktická příručka pro duchovní správu*, Praha 1902.
- PÁVEK**, Milan (ed.), *Vítězslav Hálek. Z Amorova deníku*, Praha 1974.
- PODLIPSKÁ**, Sofie, *Láska budoucnosti a jiné novely*, Praha 1903.

- PODLIPSKÁ**, Sofie, *Studie o práci*, Praha 1889 (přednáška Sofie Podlipské čtená 18. ledna 1889 ve spolku Domácnost).
- POHOŘELÝ**, Josef, *Palma ze Sionu*, Praha 1859.
- POKORNÁ PURKYŇOVÁ**, Růžena, *Život tří generací. Vzpomínky na velké Purkyně*, Praha 1944.
- Poloviční nebeklíč*, Jindřichův Hradec 1848.
- PRAŽÁK**, Albert, *Neruda v dopisech*, Praha 1941.
- Programm cis. král. české vysoké školy technické v Praze na studijní rok 1888–1889*, Praha 1888.
- PURKYŇOVÁ**, Marie, *Vzpomínky na J. Ev. Purkyni*, Praha 1910.
- QUIS**, Ladislav, *Vzpomínky ze staré Prahy*, Praha 1984.
- RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ**, Maryša, *Ozářené krby*, Praha 1945.
- RADOŇOVÁ ŠÁRECKÁ**, Maryša, *Salony*, Praha 1920.
- RANDA**, Antonín, *Soukromé obchodní právo rakouské*, Praha 1883.
- RECHZIEGEL**, Josef, *Potěšení jediného srdce mého povždy. Poučná a modlitební kniha pro náboženskou katolickou křesťanku*, Praha 1860.
- REICHERT**, Václav, *Sbírka případů z oboru samosprávy*, Praha 1872.
- RIEDLBAUCHOVÁ**, Tereza – **FARKOVÁ**, Eva (edd.), *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*, Praha 2014.
- ŘÍHA**, Martin, *Poslední léta Nejsvětější Panny Marie na světě*, Praha 1887.
- SLAVÍK**, Bedřich, *Srdce a doba. Listy českých žen*, Praha 1942.
- SRB**, Josef – **TADRA**, Ferdinand, *Památník pražského Hlaholu*, Praha 1886.
- STRETTIOVÁ**, Marie, *O starých časech a dobrých lidech*, Praha 1940.
- STUPECKÝ**, Josef, *Rakouské právo rodinné*, Praha 1900.
- ŠMÍD**, Leopold František, *Ve prospěch vdov a sirotků po zesnulých členech Jednoty národních zpěváků*, Praha 1895.
- Štěpná zahrada obsahující pobožné modlitby křesťanského katolického náboženství*, Jindřichův Hradec 1853.
- ŠUBERT**, František Adolf, *Klicpera dramatik. Jeho profil a místo v české dramaturgii*, Praha 1898.
- TILSCH**, Emanuel, *Dědické právo rakouské se stanoviska srovnávací vědy právní*, Praha 1905.
- TILSCH**, Emanuel, *Rakouské právo občanské. Právo dědické*, Praha 1911.
- TILSCH**, Emanuel, *Rakouské právo rodinné*, Praha 1908.

TURNOVSKÝ, Josef Ladislav, *Paměti starého vlastence*, Praha 1901.

TURNOVSKÝ, Josef Ladislav, *Z naší doby*, Praha 1884.

Vilímkův Kalendář humoristických listů na rok 1895, Praha 1895.

VODIČKA, František, *Nevěsta Krista Pána. Modlitby a rozjímání pro nábožné pohlaví ženské*, Olomouc 1859.

VOJÁČEK, Milan a kol. (edd.), *Marie Červinková-Riegrová. Zápisky I (1880–1884)*, Praha 2009.

VOJÁČEK, Milan a kol. (edd.), *Marie Červinková-Riegrová. Zápisky II (1885–1886)*, Praha 2013.

ZIELECKÁ, Olga (ed.), *Paměti babičky Kavalírové*, Praha 1940.

ZIKMUND, Jaroslav (ed.), *Ve stínu Orfeje. Julius Zeyer a rodina Kalašových ve vzájemných dopisech 1879–1900*, Praha 1949.

Dobová periodika

Časopis katolického duchovenstva, 1864, č. 3.

Časopis katolického duchovenstva, 1877, č. 7.

Časopis lékařů českých, 31. března 1894, č. 13.

Čech. Politický týdeník katolický, 27. března 1873, č. 71.

Český učitel, 5. ledna 1898, č. 9.

Hlas, 24. prosince 1907, č. 1837.

Hlídka, březen 1898, č. 4.

Humoristické listy, 11. srpna 1883, č. 32.

Humoristické listy, 31. října 1913, č. 46.

Květy, 20. srpna 1868, č. 34.

Letem světem. Obrázkový týdeník, 30. října 1934, č. 3.

Lidové noviny, 23. srpna 1900, č. 191.

Lidové noviny, 25. prosince 1937, č. 647.

Lidové noviny, 19. března 1944, č. 78.

Listy filologické, leden 1942, č. 1.

Lumír, 6. října 1859, č. 40.

Máj, 6. prosince 1907, č. 11.

Mlynář, 16. ledna 1895, č. 2.

Mlynář, 2. dubna 1899, č. 7.

Národní listy, 19. října 1865, č. 227.

Národní listy, 3. března 1867, č. 62.
Národní listy, 7. dubna 1868, č. 97.
Národní listy, 15. září 1869, č. 255.
Národní listy, 9. října 1874, č. 276.
Národní listy, 19. února 1881, č. 43.
Národní listy, 21. května 1885, č. 139.
Národní listy, 21. března 1898, č. 80.
Národní listy, 18. listopadu 1902, č. 225.
Národní listy, 1. prosince 1907, č. 332.
Národní listy, 17. listopadu 1909, č. 317.
Národní listy, 5. října 1933, č. 273.
Národní politika, 20. května 1885, č. 138.
Národní politika, 25. dubna 1887, č. 114.
Národní politika, 4. prosince 1887, č. 334.
Národní politika, 3. prosince 1907, č. 334.
Národní škola, 1867, č. 26.
Osvěta 29, 1899, č. 6.
Polední list, 14. ledna 1939, č. 14.
Polední list, 18. března 1945, č. 66.
Politik, 28. dubna 1895, č. 116.
Rozhledy. Revue umělecká, politická a sociální, 15. května 1898, č. 16.
Rozpravy Aventina, 28. května 1931, č. 36.
Světobor, 4. června 1868, č. 23.
Světobor, 27. ledna 1871, č. 4.
Světobor, 29. března 1878, č. 13.
Světobor, 28. června 1878, č. 26.
Učitel, 10. června 1896, č. 11.
Venkov, 8. července 1934, č. 157.
Věstník českých profesorů, prosinec 1900, č. 2.
Vlast, srpen 1891, č. 11.
Volné směry. Měsíčník umělecký, 16. prosince 1941, č. 3.
Zlatá Praha, 2. dubna 1886, č. 16.
Zlatá Praha, 7. dubna 1893, č. 21.
Zlatá Praha, 15. září 1893, č. 44.

Zlatá Praha, 6. ledna 1899, č. 9.

Zvon, 1919, č. 33.

Ženské listy, 1. listopadu 1874, č. 2.

Ženské listy, duben 1908, č. 4.

Ženský svět, 20. listopadu 1898, č. 21.

Ženský svět, 5. listopadu 1901, č. 19.

Ženský svět, 5. prosince 1907, č. 21.

Zákoníky

Občanský zákoník – Zákon č. 946/1811 Sb. z. s.

Obchodní zákoník – Zákon č. 1/1863 z. z.

Slovníky a encyklopedie

JANDOUREK, Jan, *Sociologický slovník*, Praha 2001.

LINHART, Jiří – **VODÁKOVÁ**, Alena a kol., *Velký sociologický slovník*, Praha 1996.

MOCNÁ, Dagmar – **PETERKA**, Josef a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha-Litomyšl 2004.

Ottův slovník naučný XI, Praha 1897.

Ottův slovník naučný XIII, Praha 1898.

Ottův slovník naučný XIV, Praha 1899.

Ottův slovník naučný XVIII, Praha 1902.

Ottův slovník naučný XIX, Praha 1902.

Ottův slovník naučný XX, Praha 1903.

Ottův slovník naučný XXIII, Praha 1905.

Ottův slovník naučný XXVI, Praha 1907.

Ottův slovník naučný XXVII, Praha 1908.

von WURZBACH, Constantin, *Biographisches Lexikon des kaiserthums Oesterreich*, Wien 1875.

Literatura

- ABRAMSOVÁ**, Lynn, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789–1918*, Brno 2005.
- ARIÈS**, Philippe, *Dějiny smrti II*, Praha 2000.
- BAHENSKÁ**, Marie, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2005.
- BAHENSKÁ**, Marie, *Proměna ženského světa*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 691–706.
- BAHENSKÁ**, Marie – **HECZKOVÁ**, Libuše – **MUSILOVÁ**, Dana, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017.
- BAHENSKÁ**, Marie – **HECZKOVÁ**, Libuše – **MUSILOVÁ**, Dana, *O ženské práci. Dobové (sebe)reflexe a polemiky*, Praha 2014.
- BALÍK**, Stanislav, *Pražští advokáti před sto lety*, Documenta Pragensia 8, 1988, s. 177–204.
- BALÍK**, Stanislav – **PEŠEK**, Jiří, *Čeští advokáti 1860–1914 (pražská situace ve středoevropském srovnání)*, in: Petr Svobodný – Jan Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 61–81.
- BAŤHA**, František, *Václav Kliment Klicpera (1792–1859)*, Praha 1966.
- BÍLEK**, Karol, *Kdo je kdo v dějinách Sobotecka*, Sobotka 1995.
- BÍLEK**, Karol, *Písemná pozůstalost. František Věnceslav Jeřábek (1836–1893)*, Praha 1976.
- BLAAK**, Jeroen, *Literacy in Everyday Life. Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries*, Leiden-Boston 2009.
- BOCKOVÁ**, Gisela, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007.
- BOROVÍČKOVÁ**, Adriena, *Z rodinné kroniky*, Praha 1996.
- BRABEC**, Jiří – **JANÁČKOVÁ**, Jaroslava – **JANKOVIČ**, Milan – **KREJČÍ**, Karel – **PEŠAT**, Zdeněk – **POHORSKÝ**, Miloš, *Dějiny české literatury III*, Praha 1961.
- BRADBURY**, Bettina, *Wife to Widow. Lives, Laws, and Politics in Nineteenth-Century Montreal*, Vancouver-Toronto 2011.
- BROŽOVÁ**, Kristýna, *Hippolyt Soběslav Pinkas*, Hluboká nad Vltavou-Řevnice 2016.
- BUREŠOVÁ**, Jana, *Historické kořeny genderové nerovnosti v podnikání a na pracovním trhu*, in: Pavla Slavičková (ed.), *Ženy-podnikatelky v minulosti a současnosti*, Praha 2016, s. 17–51.

- CLARK**, Linda L., *Women and achievement in nineteenth-century Europe*, Cambridge 2008.
- ČECHUROVÁ**, Jana – **RANDÁK**, Jan (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014.
- ČERNÝ**, František, *Dramatik František V. Jeřábek*, Sobotka 1993.
- DAVIS**, Natalie Zemon – **FARGE**, Arlette (edd.), *A History of Women in the West. Renaissance and Enlightenment paradoxes*, Cambridge-Harvard 1993.
- DEKKER**, Rudolf, *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages*, Hilversum 2002.
- DEKKER**, Rudolf, *Child of the Enlightenment. Revolutionary Europe Reflected in a Boyhood Diary*, Leiden-Boston 2009.
- DEKKER**, Rudolf, *Jacques Presser's Heritage. Egodocuments in the Study of History*, Memoria y Civilización 5, 2002, s. 13–37.
- DĚDOUREK**, Antonín, *Chtěl bych svítit lidstvu dál... Pásmo života Jana Nerudy z jeho veršů a prosy*, Třebachovice pod Orebem 1941.
- DOUBEK**, Vratislav, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, Praha 2004.
- DOWNSOVÁ**, Laura Lee, *Od dějin žen k dějinám genderovým*, in: Stefan Berger – Heiko Feldner – Kevin Passmore (edd.), *Jak se píšou dějiny: teorie a praxe*, Brno 2016, s. 347–378.
- DUNN**, Abigail, „*Ob im Tode mein Ich geboren wird?*“: *The Representation of the Widow in Hedwig Dohm's „Werde, die du bist“ (1894)*, in: Clare Bielby – Anna Richards (edd.), *Women and Death. Women Representations of Death in German Culture Since 1500*, Martlesham 2010, s. 88–100.
- van DÜLMEN**, Richard, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002.
- EBELOVÁ**, Ivana, *Písemné prameny osobní povahy a jejich vydávání (se zřetelem ke korespondenci)*, *Práce z dějin Akademie věd* 5, 2013, č. 2, s. 133–144.
- FASORA**, Lukáš, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*, Brno 2007.
- FIALOVÁ**, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.
- FIALOVÁ**, Ludmila, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*, *Documenta Pragensia* 13, 1996, s. 175–183.
- FRAISSE**, Geneviève – **PERROT**, Michelle, *19. Jahrhundert*, Frankfurt-New York 1994.

- FREEMANOVÁ**, Michaela, *Jednota umělců hudebních ku podpoře vdov a sirotek – Tonkünstler Wittwen-und-Waisen Societät (1803–1903) a její role v životě Prahy 19. století*, Documenta Pragensia 18, 2000, s. 177–197.
- FUČÍK**, Julius, *Tři studie. Božena Němcová, Karel Sabina, Julius Zeyer*, Praha 1948.
- FUCHS**, Rachel G., *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge 2005.
- von GREYERZ**, Kaspar – **MEDICK**, Hans – **VEIT**, Patrice (edd.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quelle 1500–1800*, Köln-Weimar-Wien 2001.
- HALÍŘOVÁ**, Martina, *Porodní bába – státní úřednice?*, in: Tomáš Jiránek – Karel Rýdl – Petr Vorel (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017, s. 247–254.
- HANZALOVÁ**, Jarmila (ed.), *Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice*, Praha 1997.
- HAUBELT**, Josef, *Jan Evangelista Purkyně*, Praha 1987.
- HAUSEN**, Karin, *Geschlechtergeschichte als Gesellschaftsgeschichte* (= Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 202), Göttingen 2012.
- HEIDLER**, Jan, *Dr. Adolf Maria Pinkas a vznik českého programu v letech 1848–1850 a 1861*, Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1, 1913, s. 1–33.
- HILL**, Anthony D. – **BARNETT**, Douglas Q., *An Historical Dictionary of African American Theater*, Lanham 2007.
- HORSKÁ**, Pavla, *Hlavní problémy demografického vývoje Prahy ve 2. polovině 19. století*, Documenta Pragensia 5, 1985, s. 31–37.
- HORSKÁ**, Pavla, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.
- HOYER**, Ivan, *O předcích a potomcích rodu Jakuba Jana Ryby*, Genealogické a heraldické listy 15, 1995, s. 13–26.
- HUTEČKA**, Jiří – **KOHOUTOVÁ**, Jitka – **PAVLÍČKOVÁ** Radmila – **ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ**, Radmila (edd.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy*, Praha 2012.
- CHALOUPKA**, Adolf, *Vítězslav Hálek*, Praha 1949.
- CHALUPA**, Aleš – **BĚLIČOVÁ**, Milena – **ČECHURA**, Jaroslav – **RYANTOVÁ**, Marie, *Průvodce po fondech a sbírkách Archivu Národního muzea*, Praha 1998.

- IGGERS**, Wilma Abeles, *Women of Prague. Ethnic Diversity and Social Change from the Eighteenth Century to the Present*, Oxford 1995.
- JALLAND**, Pat, *Death in the Victorian Family*, Oxford-New York 1996.
- JANÁČKOVÁ**, Jaroslava, *Česká literatura 19. století. Od Máchy k Březinovi*, Praha 1994.
- JANÁČKOVÁ**, Jaroslava – **MACUROVÁ**, Alena – **ŘÍMALOVÁ**, Lucie – **WIMMER**, Stanislav – **BAKOVÁ**, Helena (edd.), *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha 2001.
- JIRÁNEK**, Tomáš, *Vojenské manželství v 19. století*, in: Martina Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007 (= Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích), s. 149–155.
- JIRŮK**, František Xaver, *Karel Purkyně*, Praha 1925.
- JIRŮK**, František Xaver, *Soběslav Pinkas*, Praha 1925.
- JURČINOVÁ**, Eva, *Julius Zeyer. Život českého básníka*, Praha 1941.
- JUSOVÁ**, Iveta – **ŠIKLOVÁ**, Jiřina (edd.), *Czech feminisms. Perspectives on Gender in East Central Europe*, Bloomington-Indianapolis 2016.
- KALÁB**, Jaroslav, *O „dačickém původu“ rodu Jiřího Voskovce*, *Dačický vlastivědný sborník* 4, 2007, s. 243–244.
- KETTNER**, Radim, *Cyril Purkyně*, Praha 1938.
- KNOTKOVÁ**, Veronika, „*Slavná rado městská, ráciž mi povoliti příspěvek.*“ *Penzijní zabezpečení pražských obecních úředníků, jejich vdov a sirotků*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.), *Věché stáří nebo zralý věk moudrosti?*, Praha 2009 (= Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 161–169.
- KODROVÁ**, Jitka, *Rodina Braunerova (Příspěvek ke studiu každodenního života měšťanské společnosti Prahy ve druhé polovině 19. století)*, *Opera historica* 4, 1995, s. 267–280.
- KOLÁČNÝ**, Jan, *Řády a vyznamenání habsburské monarchie*, Praha 2006.
- KOŤA**, Jaroslav, *Učitelé v českých zemích na cestě k profesionalizaci*, in: Petr Svobodný – Jan Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 82–112.
- KOVAŘÍK**, Vladimír (ed.), *Když velcí byli malí*, Praha 1965.
- KOVAŘÍK**, Vladimír, *Nerudova cesta k pramenům dětství*, Praha 1970.

- KREJČÍ**, František Václav, *Jan Neruda*, Praha 1902.
- KREJČÍ**, Karel – **HOLEC**, František a kol. (edd.), *Z doby Nerudovy. Příspěvky k dějinám českého života kulturního a společenského v šedesátých a sedmdesátých letech XIX. století*, Praha 1959.
- von KRUSENSTJERN**, Benigna, *Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert*, Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag 2, 1994, s. 462–471.
- KUBEŠ**, Jiří – **LENDEROVÁ**, Milena a kol., *Deníky Františky Honlové z České Třebové* (práce studentů diplomového semináře „Prameny osobní povahy v gender history“), in: Petr Vorel (ed.), *Prameny k dějinám Pardubického kraje*, Pardubice 2005.
- KUČERA**, Martin, *Kultura v českých dějinách 19. století. Ke zrodu, genezi a smyslu avantgard*, Praha 2011.
- LABOUVIE**, Eva, *Schwestern und Freundinnen. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation*, Köln-Weimar-Wien 2009.
- LENDEROVÁ**, Milena, „...ušlechtilé sestřínky“ aneb *Dívčí a ženské ctnosti v době předbřeznové*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Biedermeier v českých zemích*, Praha 2004 (= Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 79–87.
- LENDEROVÁ**, Milena, „*A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.
- LENDEROVÁ**, Milena, „*První česká matka po smrti upálena*“ aneb *Pohřeb paní Augusty Braunerové*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001 (= Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 238–244.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Dámská jízda. Cestovatelky z českých zemí a jejich obraz Itálie v letech 1782–1936*, Pardubice 2017.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Dějiny žen mezi women's a gender history*, *Historia Olomucensia* 37, 2010, s. 43–57.
- LENDEROVÁ**, Milena (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Gender history v českých zemích*, in: Vladimír Goněc (red.), *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno 2001, s. 139–147.

- LENDEROVÁ**, Milena, *Historická biografie: Proměny obrazu v kontextu doby. Příklad Zdeňky Havlíčkové*, in: Bohumila Ferenčuhová a kol. (edd.), *Biografie a historiografia. Slovenský, český a francúzsky pohľad*, Bratislava 2012, s. 83–94.
- LENDEROVÁ**, Milena, *K hříchu i k modlitbě. Žena devatenáctého století*, Praha 2016².
- LENDEROVÁ**, Milena, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, Studie k sociálním dějinám 19. století 7, Opava 1997, s. 29–43.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Od porodní báby k porodní asistenci*, *Theatrum historiae* 1, Pardubice 2006, s. 129–154.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Peněžní deníky „druhého pohlaví ve druhé polovině „dlouhého“ 19. století*, *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 321–332.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Reflexe stáří: „stará paní“ v pramenech osobní povahy*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahl (edd.), *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti?*, Praha 2009 (= Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 259–270.
- LENDEROVÁ**, Milena, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.
- LENDEROVÁ**, Milena a kol., *Ženy s kufříkem a nadějí. Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*, Praha 2019.
- LENDEROVÁ**, Milena – **JIRÁNEK**, Tomáš – **MACKOVÁ**, Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009.
- LENDEROVÁ**, Milena – **KOPIČKOVÁ**, Božena – **BUREŠOVÁ**, Jana – **MAUR**, Eduard (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.
- LENDEROVÁ**, Milena – **KUBEŠ**, Jiří (edd.), *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*, Pardubice 2004.
- LENDEROVÁ**, Milena – **RÝDL**, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006.
- LENDEROVÁ**, Milena – **STRÁNÍKOVÁ**, Jana – **BOROVÍČKOVÁ**, Martina (edd.), *Důvěrné stránky: obrazy z 19. století v pramenech osobní povahy*, Pardubice 2015.
- LENDEROVÁ**, Milena – **TINKOVÁ**, Daniela – **HANULÍK**, Vladan, *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.
- LEYSEK**, Viliam Anton, *Libochovický rodák – Jan Evangelista (Josef) Purkyně (1787–1869) a jeho rod*, *Genealogické a heraldické listy* 36, 2016, s. 2–15.

- LORENZOVÁ**, Helena – **PETRASOVÁ**, Taťána (edd.), *Salony v české kultuře 19. století*, Praha 1999 (= Sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století).
- MACKOVÁ**, Marie, *Fenomén středoškolský profesor druhé poloviny 19. století v habsburské monarchii. Robert Christian Riedl (1838–1909)*, *Theatrum historiae* 8, 2011, s. 163–186.
- MACKOVÁ**, Marie, *Johanna Langer von Schroll – podnikatelka 19. století*, in: Pavla Slavíčková (ed.), *Ženy-podnikatelky v minulosti a současnosti*, Praha 2016, s. 71–86.
- MACKOVÁ**, Marie, *Limito tabák v rakouském státním tabákovém monopolu*, *Theatrum historiae* 2, 2007, s. 275–290.
- MACKOVÁ**, Marie, *Penzisté a penzistky rakouské státní tabákové režie*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahl (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti?*, Praha 2009 (= Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 170–178.
- MACKOVÁ**, Marie, *Pěstování tabáku v rámci rakouské státní tabákové režie po roce 1867*, *Theatrum historiae* 1, 2006, s. 177–202.
- MACKOVÁ**, Marie, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*, in: Martina Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007 (= Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích), s. 67–73.
- MACKOVÁ**, Marie, *To byla c.k. trafika*, Praha 2010.
- MACKOVÁ**, Marie, *Všeobecný občanský zákoník v Habsburské monarchii roku 1811*, *Historica Olomucensia* 40, 2011, s. 53–63.
- MACKOVÁ**, Marie, *Ženy v životech mužů finanční stráže 19. století*, in: Tomáš Jiránek – Karel Rýdl – Petr Vorel (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017, s. 177–190.
- MACKOVÁ**, Olga, *Karel Purkyně*, Praha 1962 (= Katalog k výstavě konané v Jízdárnách Valdštejnského paláce v roce 1962).
- MACURA**, Vladimír, *Znamení zrodu a české sny*, Praha 2015.
- MAGER**, Jan Antonín, *Příspěvek ke genealogii jihočeského příbuzenstva Jana Nerudy*, *Rodopisná revue* 4, 2007, s. 5–9.
- MAGER**, Jan Antonín, *Příspěvek ku genealogii Leitnerů – rodu matky Jana Nerudy*, *Rodopisná revue* 2, 2008, s. 16–19.

- MACHAČOVÁ**, Jana, *Žena v 19. století jako „přívěsek“?*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006 (= Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006), s. 209–214.
- MACHAČOVÁ**, Jana, *Žena ze středních vrstev*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malír (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 262–277.
- MACHAČOVÁ**, Jana – **MATĚJČEK**, Jiří, *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950. Základní zjištění, hypotézy, náměty*, Opava 2002.
- MACHTEMES**, Ursula, *Leben zwischen Trauer und Pathos. Bildungsbürgerliche Witwen im 19. Jahrhundert*, Osnabrück 2001.
- MALÍNSKÁ**, Jana, *„My byly, jsme a budeme!“ České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013.
- MALÍNSKÁ**, Jana, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005.
- MALÍŘ**, Jiří, *Advokát. Příklad JUDr. Václava Šileného*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malír (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 79–110.
- MAREŠOVÁ**, Dana, *Památník slečny Zimmerové z let 1818–1837*, České Budějovice 2013 (Bakalářská práce).
- MAREŠOVÁ**, Dana, *Památník slečny Zimmerové z let 1818–1837*, Časopis Národního muzea – řada historická 184, 2016, č. 3–4, s. 61–84.
- MAREŠOVÁ**, Dana, *Pražská měšťanka Johanna Barbora Englová rozená Zimmerová v odrazu rodinné korespondence 19. století*, České Budějovice 2015 (Diplomová práce).
- MATĚJČEK**, Jiří, *Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchalismu a emancipace žen*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006 (= Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006), s. 215–219.
- MAUR**, Eduard, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001 (= Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 245–254.
- MAUR**, Eduard – **HORSKÁ**, Pavla – **STLOUKAL**, Milan – **KUČERA**, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- MÍKA**, Zdeněk, *Zábava a slavnosti staré Prahy od konce 18. do počátku 20. století*, Praha 2008.

- MORAWETZ**, Michal, *Křižovatky vývoje v době předbřeznové*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 283–304.
- MÜLLER**, Vladimír, *V. Kl. Klicpera*, Praha 1949.
- NEČASOVÁ**, Denisa, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, *Dějiny – teorie – kritika* 1, 2008, s. 81–102.
- NEŠPOR**, Zdeněk R. a kol., *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*, Praha 2010.
- NIEDHAMMER**, Martina, *Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie*, Praha 2016.
- NIEDHAMMER**, Martina, *Počátky židovské emancipace v českých zemích*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 339–354.
- NOSKOVÁ**, Jana, *Biografická metoda a metoda orální historie. Na příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*, Praha 2014.
- NOVÁK**, Arne, *Jan Neruda*, Praha 1921.
- NOVÁK**, Arne, *Studie o Janu Nerudovi*, Praha 1919.
- PADRNOŠOVÁ**, Jitka, *Učitel. Příklad Jana Jaroslava Jelínka*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 111–123.
- PALÁTOVÁ**, Kateřina – **KRAUSOVÁ**, Vendula – **HAVELKOVÁ**, Tereza, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006 (= Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006), s. 501–514.
- PAVELKOVÁ ČEVELOVÁ**, Zuzana, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, Pardubice 2012.
- PELC**, Martin, *Měšťanské spolky*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 471–488.
- PELCOVÁ**, Zuzana, *První obchodník s uměleckými předměty v Čechách*, *Antique* 9, 2002, s. 40.
- PEŠEK**, Jiří – **ZILYNSKYJ**, Bohdan, *Bydliště pražského univerzitního studentstva před sto lety*, *Documenta Pragensia* 5, 1985, s. 158–172.
- POKORNÁ**, Magdaléna, *„Stary náš táta Purkyně...“ Purkyňova dvaasedmdesátka (1859) rozzářila Prahu*, in: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (edd.),

Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti?, Praha 2009 (= Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 233–239.

POKORNÁ, Magdaléna, *Josef Němec. Neobyčejný muž neobyčejné ženy*, Praha 2009.

POKORNÁ, Zuzana – **SLÁDEK**, Miloš a kol., *Průvodce po fondech literárního archivu PNP I-II*, Praha 1993–1996.

POKUDOVÁ, Alena, *Lékař. Příklad Františka Boučka a Nikodéma Kroczka*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 61–78.

PRAHL, Roman, *Karel a Jan Evangelista Purkyně*, *Acta Universitatis Carolinae* 27, 1987, s. 123–132.

PROCHÁZKA, David, „Bytí osudu k dispozici“. *Život českého lékaře a politika Emanuela Engla (1844–1907)*, Praha 2010 (Rigorózní práce).

PROCHÁZKA, David, *Emanuel Engel – dětství a zrání pražského vlastence (1844–1870)*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 49, 2009, s. 53–95.

PSOTNÍČKOVÁ, Jarmila, *Rodokmen Jana Evangelisty Purkyně*, *Rodopisná revue* 12, 2010, s. 7–12.

RAK, Jiří, *Exotismus doma aneb Venkov versus město*, in: Kateřina Bláhová – Václav Petrbock (edd.), *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*, Praha 2008 (= Sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 221–227.

RAK, Jiří, *Pohřeb jako národní manifestace*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001 (= Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 56–64.

ROZSÍVALOVÁ, Eva, *Mladá léta Jana Evangelisty Purkyně*, *Acta Universitatis Carolinae* 27, 1987, s. 13–53.

RUBERG, Willemijn, *Conventional Correspondence Epistolary Culture of the Dutch Elite, 1770–1850*, Leiden 2011.

RUTZ, Andreas, *Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen*, *Zeitenblicke* 1, 2002, s. 1–19.

RYANTOVÁ, Marie, *Památníky aneb štambuchy, to jest alba amicorum*, České Budějovice 2007.

RÝDL, Karel, *K životu a dílu PhDr. Viléma Gablera, prvního ředitele Městské vyšší dívčí školy v Praze*, in: Tomáš Jiránek – Karel Rýdl – Petr Vorel (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017, s. 147–176.

SAINI, Angela, *Od přírody podřadné. Jak se věda mýlila v ženách*, Praha 2018.

- SAK**, Robert, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*, Praha 2003.
- SECKÁ**, Milena, *Jen Náprstková, prosím... neobyčejný život v dobových pramenech*, Praha 2016.
- SECKÁ**, Milena, *Korespondence Josefy Křížové-Náprstkové*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006 (= Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006), s. 547–555.
- SECKÁ**, Milena, *Vojta Náprstek. Vlastenec, sběratel, mecenáš*, Praha 2011.
- SECKÁ**, Milena – **ŠÁMAL**, Martin, *Byl to můj osud... Zápisky Josefy Náprstkové*, Praha 2014.
- SEKYRKOVÁ**, Milada (ed.), *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*, Praha 2006 (= Práce z dějin techniky a přírodních věd 10).
- SEŇKOVÁ**, Dagmar, *Příspěvek k životopisu Emanuela Engla (1844–1907)*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 12, 1991, s. 137–148.
- SCHASER**, Angelika, *Women's Biographies – Men's History?*, in: Volker R. Berghahn – Simone Lässig (edd.), *Biography between Structure and Agency*, New York-Oxford 2008, s. 72–84.
- SHELLE**, Karel – **TAUCHEN**, Jaromír, *Vývoj kodifikace občanského práva*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 305–320.
- SCHULZE**, Winfried (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996.
- SCHŮTOVÁ**, Jitka, *Manželka, matka, tchyně. Dochované památky a korespondence Kateřiny Fügnerové*, Praha 2018.
- SKOČKOVÁ**, Hana, *Příběh „mořské“ porcelánové soupravy*, Rodopisná revue 11, 2009, s. 2–3.
- SKOŘEPOVÁ**, Markéta, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, Historická demografie 35, 2011, s. 1–31.
- SOCHOROVÁ**, Ludmila, *Muž a žena v české vlastenecké společnosti doby biedermeieru*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Biedermeier v českých zemích*, Praha 2004 (= Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 92–103.

- SRŠEŇ**, Lubomír, *Franz Zimmer, první starožitník v Čechách*, *Starožitnosti a užité umění* 7–8, 1997, s. 14–17.
- SRŠEŇ**, Lubomír, *Obchod s uměleckými předměty v Čechách v 1. polovině 19. století*, *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – historie* 51, 1998, č. 1–4, s. 1–49.
- STOKLASOVÁ**, Hana, *Katolické pohřbívání v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, in: Tomáš Jiránek – Karel Rýdl – Petr Vorel (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017, s. 255–270.
- STOKLASOVÁ**, Hana, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017.
- STOKLÁSKOVÁ**, Zdeňka, *České země v době napoleonských válek*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 269–282.
- STRÁNÍKOVÁ**, Jana – **van LEEUWEN TURNOVCOVÁ**, Jiřina, *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*, München-Berlin 2011.
- SVOBODNÝ**, Petr – **HLAVÁČKOVÁ**, Ludmila, *Lékař a smrt*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001 (= *Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*), s. 383–398.
- ŠIMŮNKOVÁ**, Alena, *Statut, odpovědnost a láska. Vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*, *Český časopis historický* 95, 1997, s. 55–109.
- ŠNAJDAUF**, Antonín – **NOVOTNÝ**, Miloslav – **MARKALOUS**, Bohumil – **KYSELA**, František, *Památce Jana Nerudy*, Praha 1934.
- ŠPECINGER**, Otakar, *Krajina mládí a povídek Vítězslava Háška*, *Vlastivědný sborník Kralupska* 12, 2005, s. 33–37.
- ŠTAIF**, Jiří, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005.
- ŠTĚPÁN**, Josef, *Rody Němečků – Varhaníků a Pinkasů ze Sadské*, *Středočeský vlastivědný sborník* 16, 1998, s. 13–28.
- ŠTĚPÁNOVÁ**, Irena, *Mezi národem a politikou*, in: Marie Bahenská – Jana Malínská (edd.), *Ženy a politika (1890–1938)*, Praha 2014, s. 40–46.
- ŠTĚPÁNOVÁ**, Irena, *Renáta Tyršová*, Praha-Litomyšl 2005.
- ŠTĚPÁNOVÁ**, Irena – **SOCHOROVÁ**, Ludmila – **SECKÁ**, Milena, *Ženy rodiny Náprstkovy*, Praha 2001.

ŠŤOVÍČEK, Ivan a kol., *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002.

ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Radmila – **SOBOTKOVÁ**, Irena – **FILIPOWICZ**, Marcin – **ZACHOVÁ**, Alena – **KOHOUTOVÁ**, Jitka – **PETRŮ**, Marek, *I rodina má svou paměť. Rodinná paměť v interdisciplinárním kontextu*, Praha 2018.

TERSCH, Harald, *Frühneuzeitliche Selbstzeugnisse*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (edd.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien-München 2004, s. 727–740.

TICHÝ, Vítězslav, *Básník Vítězslav Hálek*, Praha 1944.

TINKOVÁ, Daniela, „Žena“ – *prázdna kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006 (= Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006), s. 19–32.

TKADLEČKOVÁ, Jarmila, *MUDr. Ivan Hálek*, Bratislava 1959.

TRNKA, Miloslav (ed.), *Tři studie k rodu Julia Zeyera*, České Budějovice 2006.

TUREČEK, Dalibor, *Mnohotvárnost literatury 19. století jako synoptický proces*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 609–636.

UCHALOVÁ, Eva, *Česká móda 1870–1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997.

ULBRICH, Claudia, *Europäische Selbstzeugnisse in historischer Perspektive – Neue Zugänge*, in: Jung Byungwook – Itagaki Ryota (edd.), *In Search of Tradition, Modernity, Colony and Nation in Diaries*, Soul 2014, s. 38–58.

ULBRICH, Claudia – **von GREYERZ**, Kaspar – **HEILIGENSETZER**, Lorenz (edd.), *Mapping the 'I'. Research on Self-Narratives in Germany and Switzerland*, Leiden-Boston 2014.

Václav Kliment Klicpera. Personální bibliografie k 200. výročí narození, Hradec Králové 1992.

VÁLEK, Vlastimil, *Dopisy Václava Klimenta Klicpery, v nichž se odráží přeměna akademického gymnasia z německého ústavu v ústav český*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity 10, 1961, s. 171–178.

- VALEŠ**, Václav, *Círky a stát v době sekularizace*, in: Ivo Cerman (ed.), *Habsburkové. 1740–1918: vznik občanské společnosti*, Praha 2016, s. 489–506.
- VELEK**, Luboš, *Benešovský poslanec Emanuel Engel (1844–1907). Politický a sociální profil politického vůdce*, in: týž (ed.), *Stopy dějin pod Bláníkem. Pocta Jiřině a Erichu Rennerovým od jejich kolegů, přátel a žáků*, České Budějovice 2006, s. 159–174.
- VELEK**, Luboš, *Stáří, smrt a pohřeb politických vůdců*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001 (= Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století), s. 298–308.
- VOBORNÍK**, Jan, *Julius Zeyer*, Praha 1907.
- VOJÁČEK**, Milan, (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*, Praha 2007 (= Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy).
- VOJÁČEK**, Milan, *Zápisky matky chudých a policejní evidence*, *Documenta Pragensia* 34, 2015, s. 239–250.
- VOLAVKA**, Vojtěch, *Karel Purkyně*, Praha 1942.
- VOŠAHLÍKOVÁ**, Pavla, *Česká žena v politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století*, *Documenta Pragensia* 13, 1996, s. 291–299.
- VOŠAHLÍKOVÁ**, Pavla, *Osobnosti v zrcadle dějin. Teoretické a metodologické otázky biografického výzkumu*, in: Marie Makariusová – Pavla Vošahlíková (edd.), *Metodické problémy moderní biografistiky*, Praha 2010, s. 7–10.
- VOŠAHLÍKOVÁ**, Pavla – **MARTÍNEK**, Jiří a kol. (edd.), *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010.
- WIESNER**, Merry E., *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2000.
- WILSON**, Lisa, *Life after Death. Widows in Pennsylvania 1750–1850*, Philadelphia 1992.
- WITTLICHOVÁ**, Lucie, *Materiály k ženské otázce ve sbírkách Archivu Národního muzea*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, Praha 1996 (= Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993), s. 355–368.

Krásná literatura

- BENEŠOVÁ**, Božena, *Nedobyta vítězství*, Praha 1910.
- ČERVINKOVÁ RIEGROVÁ**, Marie, *Letní sen života a jiné povídky*, Praha 1919.
- HÁLEK**, Vítězslav, *Domácí učitel*, Praha 1908.
- HÁLEK**, Vítězslav, *Povídky I*, Praha 1956.
- KOVAŘÍK**, Vladimír, *Daleká, široká pole... Čtení o Janu Nerudovi*, Praha 1984.
- KRÁSNOHORSKÁ**, Eliška, *Z máje žití*, Praha 1871.
- KUBIŠTA**, Ivan – **ŠVARC**, Václav, *Purkyně ve Vratislavi*, Praha 1953.
- MÜLLER**, Karel, *Vdova. Obraz ze života*, Jindřichův Hradec-Tábor 1861.
- NERUDA**, Jan, *Otci a matičce*, Praha 1952.
- RETTIGOVÁ**, Magdalena Dobromila, *Vdovec a vdova*, s.l. s.d.
- ŠPIČÁK**, Josef, *O Janu Nerudovi*, Praha 1894.
- VIKOVÁ KUNĚTICKÁ**, Božena, *Vdova po chirurgovi*, Praha 1893.
- VRCHLICKÝ**, Jaroslav, *Různé masky*, Praha 1889.

Internetové zdroje

- Centrum pro studium ego-dokumentů a historie <http://www.egodocument.net> (k 20. lednu 2020).
- Databáze Historického ústavu AV ČR <https://biblio.hiu.cas.cz> (k 20. lednu 2020).
- Digitální knihovna www.archive.org (k 20. lednu 2020).
- Katalog NK ČR <https://www.nkp.cz/katalogy> (k 20. lednu 2020).
- Nadační fond Vrba www.nfvrba.cz (k 20. lednu 2020).
- Plzeňské sympozium <http://www.plzensympozium.cz> (k 20. lednu 2020).
- Portál archivních fondů a sbírek <http://www.badatelna.eu/> (k 20. lednu 2020).
- Rodina Simuových <http://www.onlinegallery.ro/expozitie-tematica/grafica-din-colectia-anastase-simu/muzeul-national-de-arta-al-romaniei> (k 20. lednu 2020).
- Švýcarská databáze ego-dokumentů <http://wp.unil.ch/egodocuments/de/> (k 20. lednu 2020).

Seznam tabulek

Tab. č. 1 – Přehled zkoumaných fondů a ego-dokumentů v LA PNP

Tab. č. 2 – Přehled základních údajů zkoumaných vdov

Tab. č. 3 – Přehled údajů k posledním dnům manžela

Tab. č. 4 – Přehled údajů k vdovství ženy

Tab. č. 5 – Přehled vybraných fondů ke spolkům podporující vdovy během 19. století uložených v AHMP

Tab. č. 6 – Přehled počtu vlastních a nevlastních dětí, které se dožily dospělosti

Tab. č. 7 – Přehled sňatečnosti zkoumaných vdov a jejich manželů

Seznam příloh

Příloha č. 1 – Obrazová část

Obr. č. 1 – Podobizna Barbory Nerudové (Zdroj: LA PNP, fond Jan Neruda, doklady rodinné, fotografie Barbory Nerudové)

Obr. č. 2 – Podobizna Karolíny Pinkasové (Zdroj: F. X. JIŘÍK, *Soběslav Pinkas*, s. 122)

Obr. č. 3 – Podobizna Johany Englové (Zdroj: L. SRŠEŇ, *Obchod*, s. 38)

Obr. č. 4 – Podobizna Eleonory Zeyerové (Zdroj: LA PNP, fond Julius Zeyer, varia, fotografie portrétu Zeyerovy matky Eleonory Zeyerové z mladých let)

Obr. č. 5 – Podobizna Anny Klicperové (Zdroj: V. HORYNA, *Důvěrné listy*, s. 80. Podle autora existuje pouze jediná podobizna Anny Trnkové, provdané Klicperové, a to jako malého děvčátka)

Obr. č. 6 – Podobizna Aloisie Jeřábkové (Zdroj: LA PNP, fond František Věnceslav Jeřábek, fotografie, portrétní fotografie Aloisie Jeřábkové)

Obr. č. 7 – Podobizna Marie Purkyňové (Zdroj: R. POKORNÁ PURKYŇOVÁ, *Život tří generací*, s. 175)

Obr. č. 8 – Podobizna Doroty Hálkové (Zdroj: LA PNP, fond Vítězslav Hálek, výstřižky, články o životě a díle Vítězslava Háška z let 1926–1940)

Příloha č. 2 – Znázornění příbuzenských vztahů jednotlivých vdov¹¹⁴⁸

Znázornění č. 1 – Příbuzenské vztahy Barbory Nerudové

Znázornění č. 2 – Příbuzenské vztahy Karolíny Pinkasové

Znázornění č. 3 – Příbuzenské vztahy Johany Englové

Znázornění č. 4 – Příbuzenské vztahy Eleonory Zeyerové

Znázornění č. 5 – Příbuzenské vztahy Anny Klicperové

Znázornění č. 6 – Příbuzenské vztahy Aloisie Jeřábkové

Znázornění č. 7 – Příbuzenské vztahy Marie Purkyňové

Znázornění č. 8 – Příbuzenské vztahy Doroty Hálkové

Příloha č. 3 – Ediční zpracování vybraných pramenů

Pramen č. 1 – Žádost Barbory Nerudové k Metropolitní kapitule o udělení nadace¹¹⁴⁹

Pramen č. 2 – Vydání Karolíny Pinkasové za léta 1865–1866¹¹⁵⁰

Pramen č. 3 – Koncept poslední vůle Johany Englové¹¹⁵¹

Pramen č. 4 – Úmrtní oznámení Eleonory Zeyerové¹¹⁵²

Pramen č. 5 – Dopis Hermanna Klicpery Anně Klicperové¹¹⁵³

Pramen č. 6 – Dopis Františka Adolfa Šuberta Aloisii Jeřábkové¹¹⁵⁴

Pramen č. 7 – Fragment pamětí Marie Purkyňové¹¹⁵⁵

Pramen č. 8 – Rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové¹¹⁵⁶

¹¹⁴⁸ Pro tvorbu rodokmenů byl využit genealogický program Ancestry.

¹¹⁴⁹ LA PNP, fond Jan Neruda, Barbora Nerudová, korespondence úřední odeslaná, žádost k Metropolitní kapitule v Praze o udělení nadace z roku 1867.

¹¹⁵⁰ TAMTÉŽ, fond Hippolyt Soběslav Pinkas, korespondence přijatá, Karolína Pinkasová Hippolytu Soběslavovi Pinkasovi, Praha 17. dubna 1868.

¹¹⁵¹ TAMTÉŽ, fond Emanuel Engel, doklady rodinné, koncept poslední vůle Johany Englové, Praha 23. dubna 1857.

¹¹⁵² TAMTÉŽ, fond Julius Zeyer, tisky, úmrtní oznámení Julia Zeyera a členů Zeyerovy rodiny, úmrtní oznámení cizí.

¹¹⁵³ TAMTÉŽ, fond Václav Kliment Klicpera, Anna Klicperová Trnková, korespondence přijatá, Hermann Klicpera Anně Klicperové, Chropyně 24. října 1892.

¹¹⁵⁴ TAMTÉŽ, fond František Věnceslav Jeřábek, Aloisie Jeřábková Šolcová, korespondence přijatá, František Adolf Šubert Aloisii Jeřábkové, Praha 12. května 1894.

¹¹⁵⁵ TAMTÉŽ, fond Karel Purkyň, rukopisy cizí, fragment pamětí Marie Purkyňové, s.l. s.d.

¹¹⁵⁶ TAMTÉŽ, fond Ivan Hálek, rukopisy cizí, rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové.

Příloha č. 1 – Obrazová část

Obr. č. 1 – Podobizna Barbory Nerudové Obr. č. 2 – Podobizna Karolíny Pinkasové

Obr. č. 3 – Podobizna Johany Englové

Obr. č. 4 – Podobizna Eleonory Zeyerové

Obr. č. 5 – Podobizna Anny Klicperové

Obr. č. 6 – Podobizna Aloisie Jeřábkové

Obr. č. 7 – Podobizna Marie Purkyňové

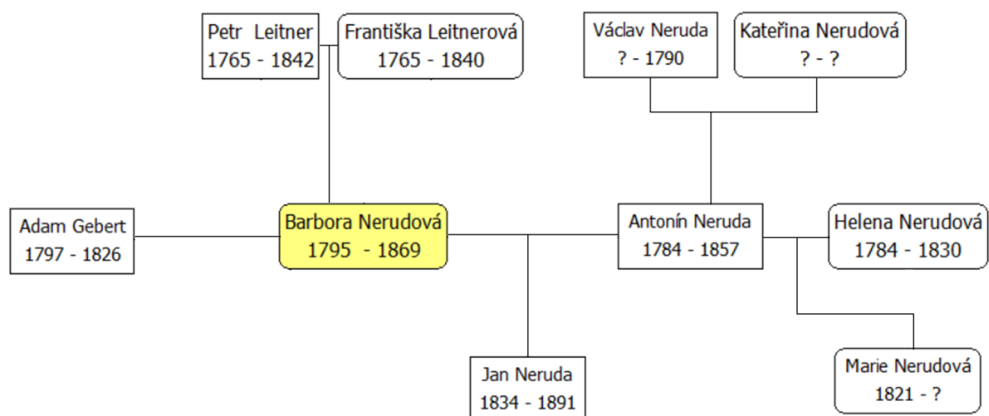

Obr. č. 8 – Podobizna Doroty Hálkové

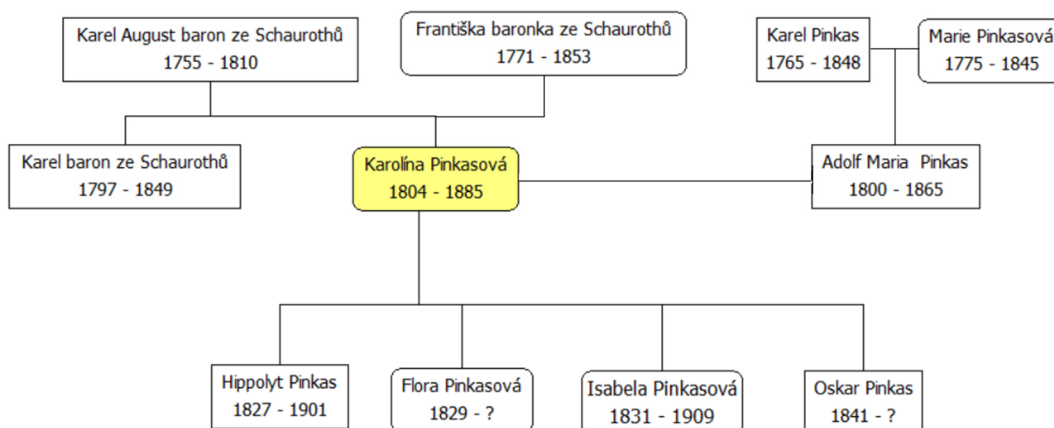

Příloha č. 2 – Znázornění příbuzenských vztahů jednotlivých vdov

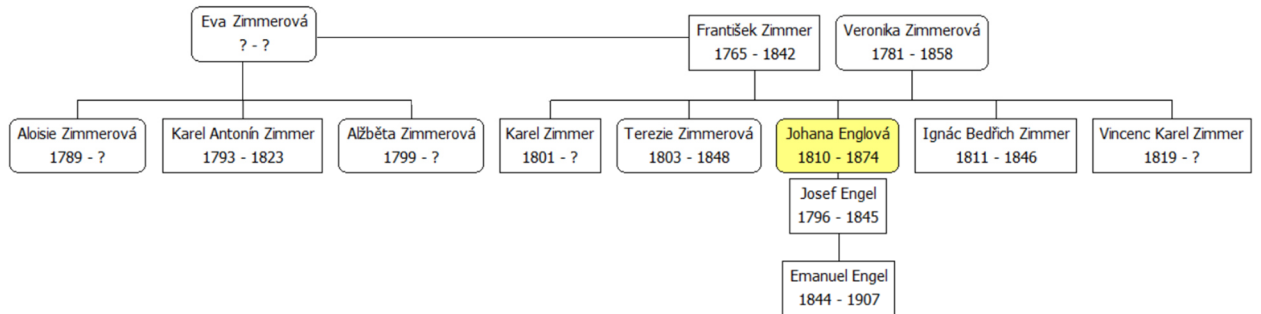
Znázornění č. 1 – Příbuzenské vztahy Barbory Nerudové

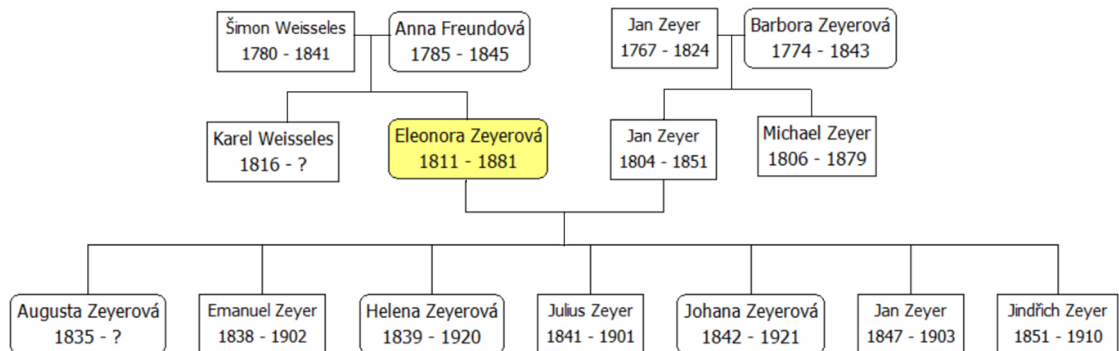
Znázornění č. 2 – Příbuzenské vztahy Karolíny Pinkasové

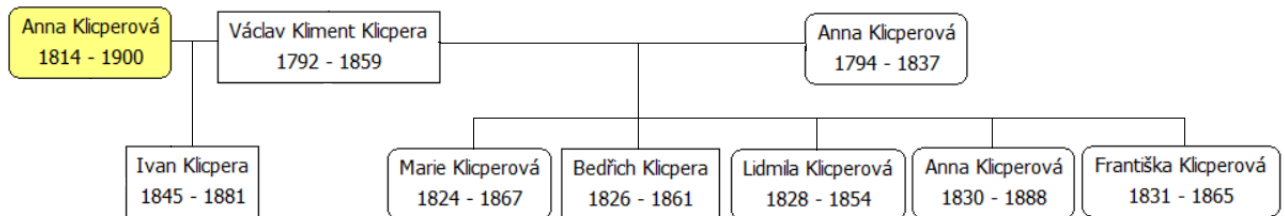
Znázornění č. 3 – Příbuzenské vztahy Johany Englové

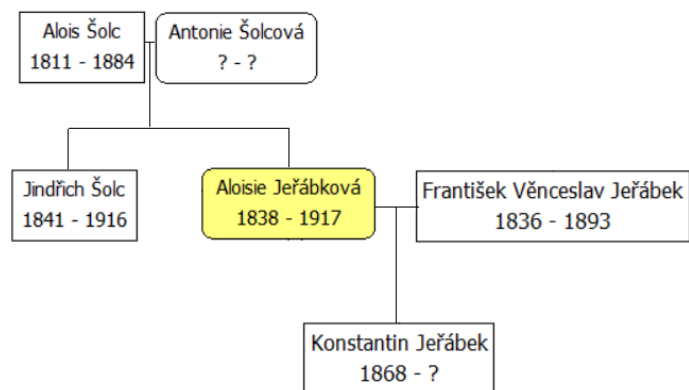
Znázornění č. 4 – Příbuzenské vztahy Eleonory Zeyerové

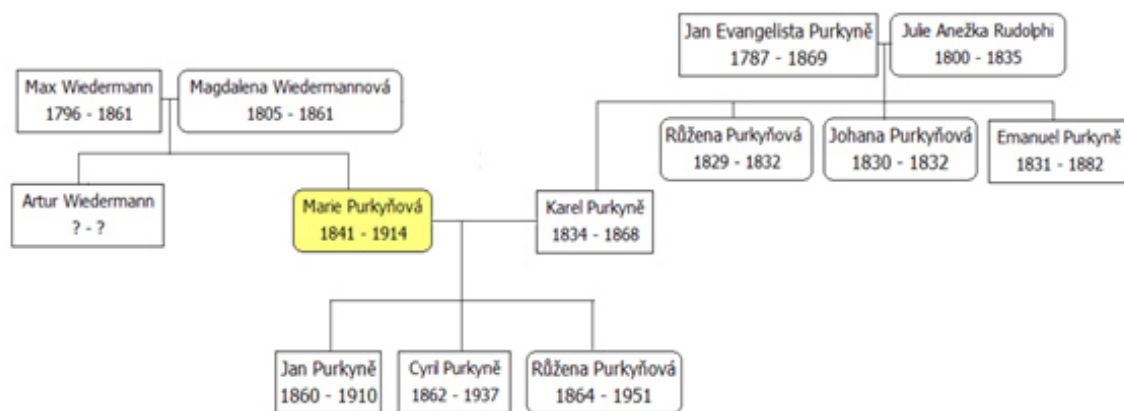
Znázornění č. 5 – Příbuzenské vztahy Anny Klicperové

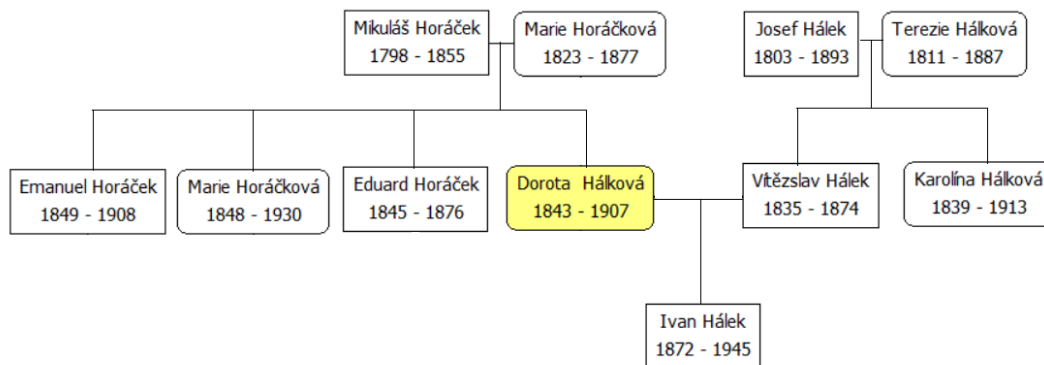
Znázornění č. 6 – Příbuzenské vztahy Aloisie Jeřábkové

Znázornění č. 7 – Příbuzenské vztahy Marie Purkyňové

Znázornění č. 8 – Příbuzenské vztahy Doroty Hálkové

Příloha č. 3 – Ediční zpracování vybraných pramenů¹¹⁵⁷

Pramen č. 1 – Žádost Barbory Nerudové k Metropolitní kapitule o udělení nadace, český jazyk, Praha 5. června 1867.

Barbora Nerudová v žádosti určené Metropolitní kapitule prosí o udělení Ferdinandovských nadací pro vdovy rakouských vojáků. Svoji žádost doplnila o vysvědčení zachovalosti manžela a vlastní vyšetření z lékařské prohlídky.

K vysoké, povždy věrné Kapitole pražské!

Níže podepsaná osměluje se zadati [!] o jeden [!] z uprázdněných císařských Ferdinandovských nadací, určených pro vdovy rakouských vojáků.

Zesnulý manžel¹¹⁵⁸ můj sloužil u vojsk [!] na sedmadvacát [!] ¹¹⁵⁹ let, byl dle vysvědčení zde přiložených vždy zachovalý (přílohy A + B), i vystoupiv konečně ze služby byl odměněn patentem vysloužilcův a udělením c. kr. trafiky. Po jeho smrti r[oku] 1857 obdržela jsem tuže [!] trafiky sama, avšak nemohu ji nyní více zastati, aniž mně skrovný z ní výdělek dovoluje, abych přibrala sobě pomocnou nějakou sílu. K jinému výdělku také již schopna nejsem pro pokročilé stáří své, jsouc již sedmdesáté dvě léta stará a mimo to chorobami stížena (přílohy C + D).

Zosměluji [!] se nyní za uprázdněnou nadaci žádati tím spíše, že jsem zažádavši již jednou byla poukázána k době pozdější.

V Praze, dne 5. června 1867.

Barbora Nerudová

¹¹⁵⁷ Jména osob zmíněných v Edičním zpracování vybraných pramenů lze nalézt v Rejstříku osob nacházejícím se v závěru této práce, v němž je kromě datace narození a úmrtí navíc uveden bližší popis jednotlivých osob.

¹¹⁵⁸ Antonín Neruda.

¹¹⁵⁹ Dvacet sedm let.

**Pramen č. 2 – Vydání Karolíny Pinkasové za léta 1865–1866, německý jazyk,
Praha 21. srpna 1866.¹¹⁶⁰**

Vydání financí, které si Karolína Pinkasová zapisovala od 11. listopadu 1865 do 21. srpna 1866, celkově vyšlo na 1114 zlatých a 38 krejcarů.

den	měsíc		franků	zlatých	krejcarů
11.	listopadu 1865	Na úrocích	120	53	16
26.	listopadu 1865	měsíční peníze na 3 měsíce prosinec 1865, leden a únor 1866 po 70 zlatých		210	
26.	února 1866	měsíční peníze za tři měsíce březen, duben a květen 1866 a úroky do konce června 1866	625	261	96
3.	května 1866	měsíční peníze za 3 měsíce červen, červenec a srpen 1866	525	258	18
18.	června 1866	úroky do konce září 1866	100	58	8
21.	srpna 1866	měsíční peníze za 3 měsíce září, říjen a listopad 1866	525	273	
		Celkem	1895	1114	38

1160

Tag	Monat		Francs	fl	kr
11.	Nov[em]b[er] 1865	An Zins	120	53	16
26.	Nov[em]b[er] 1865	Monatgeld auf 3 Monat December 1865, Jänner und Feber 1866 a 70 fl.		210	
26.	Feber 1866	Monatgeld für 3 Monat März, April u[nd] Mai [1]866 und Zins bis Ends Juni [1]866	625	261	96
3.	Mai 1866	Monatgeld für 3 Monat Juni, Juli u[nd] August 1866	525	258	18
18.	Juni 1866	Zins bis ultima September 1866	100	58	8
21.	August 1866	Monatgeld für 3 Monat September, Oktober und November 1866	525	273	
		Summa	1895	1114	38

Pramen č. 3 – Koncept poslední vůle Johany Englové, německý jazyk, Praha 23. srpna 1857.¹¹⁶¹

Jeden z dochovaných konceptů poslední vůle Johany Englové dokládá majetkové poměry ovdovělé ženy. Odkazy mířily nejen k příbuzným, ale i k obchodníkům (krejčová, obuvník), kterým Johana dlužila za práci.

<Gulešové jsem dlužná za 2 šaty 23 zlatých.>

Krejčové Krajbichové 9 zlatých za šedý oblek a 4 páry podvlékaček pouze za práci.

Obuvníci Šebkové za 2 páry bot a jeden pár opravených.

<Obuvníku Čmelíkovi 5 párů kozaček a jeden pár bot.>¹¹⁶²

<Z tisíců zlatých, které jsem měla u mého švagra Ryby¹¹⁶³ obchodníka s uměním v Praze, patří z nich úroky mé matce¹¹⁶⁴ tak dlouho, pokud žije, tak také kapitál 500 zlatých co mám na toušeňském dvoře u Brandýsa.>

6 párů stříbrných příborů, 6 lžící, 1 naběračka, 1 lžice na ragú, 1 solnička, 6 struháků, 6 kávových lžiček, 1 lžice na smetanu patří mému synovi Emanuelovi,¹¹⁶⁵ tak také mu patří {úplně} zařízení v pokoji jako forte piano a hodiny.

¹¹⁶¹ V originálním znění „<Den Gulesch bin ich für 2 Kleider 23 fl CM schuldig.> Den Schneider Kreibich 9 fl CM für den graue Anzug und für 4 Pa[a]r Unterhosen bloß die Arbeit. Den Schusterin Sebek für 2 Pa[a]r Stiefel und ein P[a]ar Geflickt. <Der Schuster Czmelik 5 Pa[a]r Schtiefeln [!] und ein Pa[a]r Schuhe.> <Von den Tausend Gulden CM, die ich bei meinen Schwager Ryba Kunsthändler in Prag, habe gehören, die Interessen meiner Mutter so lange sie lebt, so auch von der Kapital zu 500 fl, was ich auf der Tauschiner Wirthof bei Brandeis habe.> 6 Pa[a]r silberen[e] Essbestecke, 6 Esslöffel, 1 Verlag Löffel, 1 Ragou Löffel, 1 Salzpißel, 6 Rasteln, 6 Kaffee Löffeln, 1 Schmetten Löffel gehören meinen Sohn Emanuel, so auch die {vollkommen} Einrichtung in ein Zimmer forte piano und Uhr mitgerechnet. Mein Freund Anton Jaroslav Wrtátko soll Vor[m]und meines Sohnes Emanuel sein, weil der würdige Doctor Wrzak zu beschäftigt ist um sich des Kindes wie ich es wünsche anzunehmen. <Der Mutter gehört mein Doppelschal, mein schwarzes Kleid und Mantel, und was Sie sonst noch von Wäsche oder Kleider wünsche nur muss der Wunsch bescheiden sein. Der Marie Duschek gehört ein vollständiges Bett. Das heißt 1 Madratze, ein Oberbett und 2 Polster, und ein oder das and[e]re Kleidungsstück. Die ältere[n] Kleidungsstücke und {altere} Wäsche gehören der Tante Jirota oder ihrer Tochter.> <Der Mutter 3 Pa[a]r Silberbestecke, 3 Esslöffel wurde Form älterer Art und der kleinere Vorleglöffel. Meinen beiden Brüdern etwas aus den Serwandt zum Andenken.> Meinen Schwager Duschek und Ryba jeden eine Dose. Meinen Schwager Emanuel etwas von präziosen für seine Frau. Doctor Wrzak ein einschichtiges Bild. Mein Samt Mantel, meine Diamanten alles was von Wäsche Kleidungsstücke bleibt sam[m]t Möbeln und betten Madratzen und Bilder, die mein Sohn nicht behalten will, soll zu Geld gemacht werden, wovon Wrtátko 100 fl zu einen bestim[m]ten Zweck erhält, den er kennt. Den Wrtátko gehört, die Zucker Dose von Kristall mit silber Untersatz, 6 Kaffee Löffel, sam[m]t Schmetten Löffel, 3 Pa[a]r silberen Bestecke und 3 Esslöffel. Der Franzl das ganze Bett, worin Sie schläft, der Kasten und die kleine innen Kleideralmer am Boden. Den Josip Vranyczany die blaue größte Schmetten Tasse mit silberene Untersatz. Meine Hause [!] und sonst alles was steht und liegt gehört meinem Sohn Emanuel. <Von den gelösten Gelde soll meine Mutter noch so viel an Int[e]ressen bekom[m]en, dass das Ganze was sie zu bekom[m]en hat 10 fl CM monatlich bis zu ihre Lade macht.> Johanna Engel Prag 23ten August 1857.“

¹¹⁶² Gulešovou, krejčovou Krajbichovou, obuvníci Šebkovou a obuvníka Čmelíka se nepodařilo blíže určit.

¹¹⁶³ Václav Alex Ryba.

¹¹⁶⁴ Veronika Zimmerová.

Můj přítel Antonín Jaroslav Vrt'átko by měl být poručníkem mého syna Emanuela, protože hodný doktor Vrzák¹¹⁶⁶ je příliš zaneprázdněný přijmout dítě, jak já si přeji.

<Matce patří můj dvojí šál, moje černé šaty a kabát, a cokoliv jiného, co si přeje z prádla nebo oblečení jí musí být splněno. Marii Duškové patří kompletní postel. Tzn. 1 matrace, peřina a 2 polštáře, a jeden nebo další kus oděvu. Staré oblečení a {staré} prádlo patří tetě Jirotové nebo její dceři.¹¹⁶⁷>

<Matce 3 páry stříbrných příborů, 3 lžíce staršího stylu a malá naběračka. Mým oběma bratřím¹¹⁶⁸ něco z vybavení k paměti.>

Mým švagrům Duškovi¹¹⁶⁹ a Rybovi každému jednu dózu. Mému švagrovi Emanuelovi¹¹⁷⁰ něco drahocenného pro jeho ženu. Doktoru Vrzákovi jeden jednovrstvý obraz. Můj sametový kabát, moje diamanty, vše co zbylo z prádla a oděvů stejně nábytek a nejlepší matrace a obrazy, které můj syn nechce, by se měly proměnit za peníze, z čehož Vrt'átkovi náleží 100 zlatých pro konkrétní účel, který zná. Vrt'átkovi patří cukřenka z křišťálu se stříbrným podstavcem, 6 kávových lžiček, stejně lžiček na smetanu, 3 páry stříbrných příborů a 3 lžíce.

Františce¹¹⁷¹ celou postel, kde spí, truhlu a malou vnitřní almaru na šaty na podlaze.

Josipu Vranyczany modré velké šálky na smetanu na stříbrném podstavci.

Můj dům a mimoto vše, co v něm stojí a leží, patří mému synovi Emanuelovi.

<Z uvolněných peněz by moje matka měla dostat ještě stále tolik na úrocích, že všechno co musí dostat je 10 zlatých měsíčně až do jejího nákladu.>

Johana Englová

Praha 23. srpna 1857

¹¹⁶⁵ Emanuel Engel.

¹¹⁶⁶ Václav Vrzák.

¹¹⁶⁷ Teta Marie Jirotová, její dcera se jmenovala Aloisie Jirotová.

¹¹⁶⁸ Petr Karel a Vincenc Karel Zimmer.

¹¹⁶⁹ František Dušek.

¹¹⁷⁰ Emanuel Engel, bratr Johanina manžela Josefa Engla.

¹¹⁷¹ Nepodařilo se blíže určit, o kterou Františku se jedná.

Pramen č. 4 – Úmrtní oznámení Eleonory Zeyerové, český jazyk, Praha 29. května 1881.

Úmrtní oznámení Eleonory Zeyerové začíná vyjmenováním všech pozůstalých, kteří dávali zprávu o její smrti. Dále oznámení podávalo informaci o dnu, hodině úmrtí a věku zemřelé. Následovalo sdělení o dnu a místě pochování a konání zádušních mší.

Emil Zeyer,¹¹⁷² c. k. setník u 4. pluku pěchoty, **Julius Zeyer**, spisovatel, **Jan Zeyer**, architekt, a **Jindřich Zeyer**, soukromník co synové; **Augusta Fiedlerová** roz[ená] **Zeyerová**, **Helena Jungfeldová** roz[ená] **Zeyerová** a **Žany David z Rhonfeldu** roz[ená] **Zeyerová**¹¹⁷³ co dcery; **František Fiedler**, úředník při c. k. státní dráze, **František David z Rhonfeldu**, c. k. podplukovník u 9. pluku dělostřelectva, a **Vilém Jungfeld**, majitel domu a obchodník, co zeťové; **Františka Zeyerová** roz[ená] **Švagrovská**, a **Žany Zeyerová** roz[ená] **Kraftová**¹¹⁷⁴ co snachy; **Eleonora**, **Anna** a **Regina Fiedlerové**, **Angelo** a **Dora Zeyerovi**, pak **Valerie Davidova z Rhonfeldu** co vnuci, dávají hlubokým bolem sklíčení tímto velice truchlivou zvěst, že se Všemohoucímu zalíbilo z tohoto světa na věčnost povolati jich vroucně milovanou matku, tchyni a babičku, paní

ELEONORU ZEYEROVOU,

vdovu po c. k. dvorním mistru tesařském a majitelku usedlostí.

Skonala v Pánu náhle, v sobotu dne 28. května t[ohoto] r[oku] o ½ 10. hodině dopolední, majíc věku svého 70. roků raněna byvši mrtvicí.

Tělesná schránka drahé zesulé bude v úterý dne 31. května t[ohoto] r[oku] o 10. hod[ině] dopolední, v domě smutku v Podskalské třídě č. p. 334–II. slavně vykropena, a napotom do rodinné hrobky na hřbitově Volšanském [!] k věčnému odpočínutí uložena.

Zádušní mše svaté konati se budou ve farním chrámu Páně u sv. Trojice v Podskalí ve středu dne 1. června t[ohoto] r[oku] o 10. hod[ině] dopolední, a pak ve čtvrtek dne 2. června t[ohoto] r[oku] o 10. hod[ině] dopolední ve farním chrámu Páně v Liboci, k čemuž se uctivě zve.

V Praze, dne 29. května 1881.

¹¹⁷² Emanuel Zeyer.

¹¹⁷³ Johana Zeyerová, provdaná Davidová z Rhonfeldu.

¹¹⁷⁴ Nejspíše manželka Jindřicha Zeyera.

**Pramen č. 5 – Dopis Hermanna Klicpery Anně Klicperové, český jazyk, Chropyně
24. října 1892.**

Po smrti Václava Klimenta Klicpery se začali jeho vdově Anně Klicperové ozývat rozliční příbuzní, kteří chtěli získat alespoň něco z dědictví po zesnulém. Jedním z nich byl i Hermann Klicpera, který se označoval za pravnuka Václava Klimenta Klicpery. Žádal v dopise vdovu o věci z pozůstalosti zemřelého.

Moje milá drahá tetinko!

Ačkoliv mě ani neznáš, a já sám se tomu stydět musím, že jakožto jediný potomek onoho výtečného básníka a spisovatele Václava Klimenta Klicpery do Prahy jsem ještě nezavítal, a hrob jej a manželku drahého zesnulého nenavštívil, což ale v nejkratší době učiniti se zavazuji, dovoluji sobě přece se na tebe, drahá tetinko, obrátiti se velkou prosbou! Za první [!] tě velice prosím, nech ty otázky v archy přiložené, když ti samé nemožno někoho vyplnit, a jen mu diktuj tu odpověď na moje otázky. Dále tě velmi prosím, jestli bys nějaké psaní po drahém strýčku měla, které by se na jeho působnost vztahovaly, tak mně jich laskavě propůjč, já bych sobě jich opsal a zase raději jich tobě zase zpět odešlu bez poškození! Měla bys nějaký rukopis, který ještě uveřejněný není, tak prosím tě, půjč mně ho také! Máš-li, drahá tetinko, nějaký větší obraz od něj z poslední doby, tak prosím tě, nech ho podle něho na moje útraty jeden udělat, já ho rád zaplatím, může mě ho ten jistě na dobírku hned poslat! Drahý zesnulý strýček byl taktéž s mnohým[i] vysoce rozenými pány zadobře, nemáš, drahá tetinko, nějakou korespondenci, kterou on by s nima [!] vedl mezi spisy.

Na Moravě má se o jeho životě, jeho působení a o všech událostech, které jeho osoby týkají písebné [!] vzpomínky vydati a já jsem byl vyzván, bych to, co mě [!] známo, přispěl!

Psal mojí drahé mamince, obdržel jsem taktéž od ní několik psaní drahého strýčka, které mě náramně potěšily, však to vše nestačí, by jeho působnost v patřicím světle objasněná byla, prosím tedy tebe, milá drahá tetinko, bys mě k tomu byla nápomocná, každý lístek po drahém strýčku ještě skvostným klenotem pro mě! Kdo ho má více ctíti, kdo ho zvelebiti, nežli já, jeho pravnuk, jeho poslední mužský potomek. Chci, by jméno Klicperovo ještě dlouho bylo jmenováno, aj i tenkrát, když my již nebudeme! Ty, drahá tetinko, víš dobře, že můj drahý zesnulý otec co státní úředník, vždy v německých městech byl, naše vychování tedy německé bylo, ačkoliv mateřskou řeč otec nikdy zanedbati nenechal, že já tedy teprve v čtyřicátém roku svého [!] se

začínám k svému národu, k svojí vlasti hlásiti, žádněj [!] mě za zle míti nemůže, vždyť jsem byl německy vychován, nyní mě ale mé uvědomění, můj rozum, má těžší povaha, kterou jsem lety nabyl, {cestu ukazuje, a která zní}, tví předkové jsou Čechové [!] a výteční národové, ty musíš za němi [!] kráčet, musíš jako Klicpera taktěž drahou českou zem milovati, a toť nejhlavnější příčina, že povšechním [!] pátrám, co k zvelebení mojeho [!] drahého strýčka by prospívalo! Od Ivana¹¹⁷⁵ mám jeho knihu ‚Indra‘¹¹⁷⁶ [!], kterou mému drahému otci věnoval, jsou-li nějaké jiné spisy ještě po něm, tak mně jich skrzeva [!] nějaké knihařství, které je na skladě má, nech protiv [!] dobírce zaslati. Zároveň máš-li nějaké vzpomínky na Ivana písebné [!], byly by mě [!] velmi vítané, byl to nadaný muž, škoda, věčná škoda o něj, to byl drahý strýček!

Na drahého Ivana vím si, co chlapce dobře upamatovati, když k nám jezdíval na práz[d]niny! Nehněvej se, milá tetinko, na mě, že tě s takovými věc[m]i obtěžuji, ale na koho se mám obrátiti, kdo mě [!] může v té věci vyhověti, jak jen ty drahá tetinko. Tedy když sama psáti nemůžeš, tak jen někomu řekni, aby to napsal a ty buď tak laskavá a mu diktuj, co má psáti. V příloze ti odesílám 10 zl[atých] na vydání, které by tobě mé požadování způsobilo! Knihy, obraz a ostatek [!] já si sám ještě zapravím [!], to ať se mě [!] jen pošle na dobírku!

Tedy ještě jedenkrát a mnohokrát tě milá tetinko prosím, vyhov mojímu [!] přání dle možnosti, líbající tobě mnohokrát ruky, zůstávám se srdečným pozdravením.

Tvůj upřímný pravnuk
Hermann Klicpera
kníž[ecí] arc[ibiskupský]
správce v Chropyni na
Moravě
24. 10. 1892

¹¹⁷⁵ Ivan Klicpera.

¹¹⁷⁶ Název knihy Ivana Klicpery Jindra.

Pramen č. 6 – Dopis Františka Adolfa Šuberta Aloisii Jeřábkové, český jazyk, Praha 12. května 1894.

Tehdejší ředitel Národního divadla František Adolf Šubert v dopise pro Aloisii Jeřábkovou hodnotil kvalitu díla jejího manžela Františka Věnceslava Jeřábka.

Velectěná paní!

Dramatickou práci zvěčnělého pana chotě ‚Zavržená mezi ženami‘ přečetl jsem bedlivě a dal ji také přečísti dramaturgovi p[anu] prof[esorovi] Frídovi.¹¹⁷⁷ Náš společný úsudek jest ten, že práce tato jeví sice na nejednom místě stopy skvělého ducha Jeřábkova,¹¹⁷⁸ že však podstatou svou jest to práce svrchovaně romantická – řetěz překvapujících jmen zkombinovaných náhodou – která by se při nynějším vkusu sotva dodělala žádoucího úspěchu. Cyklus dramát Jeřábkových, který byl letos v Národním divadle sehrán, ukázal hlavní stádia uměleckého vývoje autorova, a bohužel musím konstatovati, že pohrobní [!] práce jeho, o niž právě jde, nebyla by krokem kupředu.

Sehrání něco značně slabšího nežli jsou dramata ‚Služebník svého pána‘ a ‚Syn člověka‘ nemělo by významu a nijak by se tím památce autorově neposloužilo. Máme již podobné zkušenosti z pohrobních [!] prací Bozděchových,¹¹⁷⁹ při kterých nebyla ani uznána pieta, která vedla k provozování těchto prací.

Hledě k tomu, co jsem si právě dovolil Vám, velectěná paní, otevřeně a upřímně říci, vracím Vám, velectěná paní, zapůjčený rukopis a znamenám

s veškerou úctou oddaný

F[rantišek] A[dolf] Šubert
ředitel král[ovského] česk[ého]
zemsk[ého] a Národního divadla
V Praze, dne 12. května 1894

¹¹⁷⁷ Bedřich Frida.

¹¹⁷⁸ František Věnceslav Jeřábek.

¹¹⁷⁹ Emanuel Bozděch.

Pramen č. 7 – Fragment paměti Marie Purkyňové, německý jazyk, s.l. s.d.¹¹⁸⁰

Z paměti Marie Purkyňové se dochoval pouhý fragment, a to v rozsahu jednačtyřiceti ručně psaných stran. V nich Marie zachycuje nejen vlastní životní osudy, ale i své rodiny (Wiedermannů a Purkyňů). Následující ukázka byla vybrána proto, že v ní Marie psala o svém otci a matce.

[...] Můj otec¹¹⁸¹ byl jeden z velmi oblíbených vratislavských zpěváků a k tomu jeden z velmi dobrých herců. Jeho rodiče byli zámožní vídeňští obchodníci, byli velice rozhořčení, když otec nechtěl přijmout obchod, ale to se mu nelíbilo, ‚Žij a nech žít‘, bylo jeho heslo, skutečná vídeňská krev. S jeho temperamentem, životní radostí a krásným hlasem, samozřejmě pro něj bylo těžké splnit přání rodičů.

Otec obdržel v Praze jedno velice ucházející angažmá, udělal dobré mínění zlým hrám. Byla jsem velice šťastná, když jsem přišla do Prahy a slyšela od jeho milých přátel, mnoho z nich je stále naživu, tolik chvály na jeho zpěv. Moje matka¹¹⁸² mě brala s sebou k její přítelkyni z dívčích let k paní Kateřině Podhorské, která mě velice ráda přijala. Byla tehdy již v penzi, kdo ji viděl, nemyslel si, že je bývalá primadona. Nebyla krásná, její obličej měl ve výrazu něco velmi pěkného, také nebyla tak přátelská a vlídná ke každému, ovšem byla všeobecně respektovaná a milovaná. V jejím bytě byl až pedantský pořádek, a vše bylo velmi jednoduché a měšťanské. S mojí matkou jsme k ní často chodily na kávu a dlouhý čas jsme si povídaly. [...]

¹¹⁸⁰ „[...] Mein Vater war ein in Breslau sehr beliebter Sänger und ein sehr guter Schauspieler dabei. Seine Eltern waren wohlhabende Wiener Kaufleute, waren sehr böse dass er nicht lieber das Geschäft übernahm, das hat ihm aber gänglich Mis[s]fallen, er war Lebeman[n] ‚leben und leben lassen‘ war sein Wahlspruch, ein echte Wienerblut. Mit seinem Temperament Lebenslust und schöner Stimme, war es freilich schwer den Wunsch der Eltern zu erfüllen. Als er in Prag ein sehr annehmbares Engagement erhielt, machten sie gute Meine zum bösen Spiel. Sehr gefreut hat es mich als ich nach Prag kam, und hörte von seinen fremden von denen noch viele lebten, so viel Lob über seinen Gesang. Meine Mutter führte mich zu ihrer Freundin aus der Mädchen Zeit Frau Katarina Podhorsky kom[m]et, welche mich sehr herzlich empfing. Sie war damals schon in Pension, wer sie sah hatte nicht gedacht dass er eine ehemalige Primadonna vor sich hat. Sie war nicht schön, ihr Gesicht hatte aber etwas sehr liebes im Ausdru[c]k, auch war sie so freundlich und wohlwollend gegen jeden dass sie all gern ein geachtet und beliebt war. In ihrer Wohnung war eine fasst pedantische Ordnung, und alles sehr einfach und bürgerlich. Wir gingen oft zu ihr wo sie mit meine Mutter beim Cafée von längst vergangenen Zeiten sprachen. [...]“

¹¹⁸¹ Max Wiedermann.

¹¹⁸² Magdalena (uměleckým jménem Helena) Wiedermannová.

Pramen č. 8 – Rukopis Aloisie Hálkové o Dorotě Hálkové, český jazyk, s.l. s.d.

Aloisie Hálková, snacha Doroty Hálkové, se rozhodla sepsat po smrti tchyně vzpomínku na její život. Vzniknul tak rukopis o sto třech stranách zachycující důležité momenty života Doroty Hálkové.

Na Slovensku na starém žilinském hřbitově je jednoduchý, zelení zarostlý hrob. Za ním stojí na podstavci kamenná deska s nápisem: Dorota Hálková † 1907. Už čtyřicet osm let, téměř půl století, tu dříme věčný sen žena, kterou jako mladičkou dívku opěvoval básník Vítězslav Hálek ve svých ‚Večerních písních‘. Starší generace Žilinčanů [!] ještě pamatuje starou paní, matku oblíbeného lékaře Ivana Hála, který jako znamenitý diagnostik, svědomitý lékař, člověk s nejvřelejším cítěním k bědnému lidu Horní Trenčianské byl znám široko daleko.

Dnešní mladý svět prochází lhostejně městem mrtvých; snad jen mechanicky přečte nápisy na pomnicích, které mu ostatně nic neříkají. Stává se dost často, že v létě zabloudí turista – Čech na žilinský hřbitov a ptá se hrobníka po hrobu paní Dorotky Hálkové. Postojí, zavzpomíná: zde se končí životní dráha děvčátka, kterému – tehdy patnáctiletému – vyznal Hálek svou lásku básní ‚Z svých písní trůn ti udělám‘.

O skromné, v ústraní žijící paní Hálkové kromě rodiny a nejbližších přátel věděla široká veřejnost jen tolik, že záhy – již v jednatřiceti letech – ovdověla, že vzorně vychovala svého jediného syna, při smrti otcově dvouletého, který vystudoval lékařství a odešel působit jako lékař na Slovensko, které od dětských let miloval. Žil s matkou na Čadci v tehdejších Uhrách, později v Žilině, kde paní Hálková zemřela a je pochována. Mne vždy tížilo vědomí, že o rodině Hálkových jsou rozšířeny nepravdy. Dokonce v Masarykově naučném slovníku je uvedeno, že se Hálek jmenoval křestním jménem Viktor. A přece ve farních matrikách v Odolené Vodě, kam rodiště Hálkovo Dolíněk patřil, bylo by se dalo snadno zjistit, že Hálek byl křtěn jménem Vincent. Dále je uveřejněno, že se Hálek přiznal do rodiny bohatého pražského advokáta, a proto mohl netížen jsa hmotnými starostmi psát svoji beletrii a dramata a v klidné životní pohodě se věnovati žurnalistice. Tyto neopodstatněné nepravdy byly převzaty do literatury z kritik děl Hálkových, aniž bylo pátráno v rodinných záznamech, a aniž byla rodina žádána o sdělení skutečnosti. Takto se tyto, bohužel, nepřesné údaje rozšířily do celé veřejnosti; dokonce i v školních učebnicích je Vítězslav Hálek takto zkresleně uváděn.

Já, která jsem znala paní Dorotku Hálkovou od svého dětství, mnoho o ní slýchala v naší rodině a prožila s ní jako žena jejího syna Ivana posledních pět let jejího života, cítím povinnost v této skromné vzpomínkové knížce opravit vzpomenuté nepravdy. [...]

Rejstřík osob

A

Aldridge Ira (1807–1867), herec 165
Althan Michal (1756–1800), hrabě, šlechtic, majitel Svojsic 161
Amerling Karel Slavoj (1807–1884), ředitel c. k. české hlavní školy 154
Anýž Josef (1852–1912), politik, novinář, pedagog 103
Arnold Jan (1785–1872), kněz, v roce 1848 se účastnil revolučního dění 93

B

baron ze Schauerothů Karel August (1755–1810), šlechtic, generál 43, 44
baron ze Schauerothů Karel (1797–1849), šlechtic, voják, syn Karla Augusta a Františky baronů ze Schauerothů 43
baronka ze Schauerothů Františka (1771–1853), roz. Dačická z Heslova, šlechtična 43, 44
baronka ze Schauerothů Karolína (1804–1885), provd. Pinkasová, vdova po Adolfu Mariovi Pinkasovi 8, 33, 43, 44, 45, 46, 47, 77, 96, 97, 115, 117, 132, 133, 140, 143, 148, 157, 158, 159, 200, 203, 205, 206, 209, 241, 242, 243, 245, 250
Barrande Joachim (1799–1883), vědec, geolog a paleontolog 12, 39, 40

Beau Jean Baptiste (?–?), strýc Adrieny Denoncinové, bratr její matky Marie Louise Denoncinové (1810–1889) 45
Benešová Božena (1873–1936), spisovatelka, básnířka, novinářka 176
Boháček Josef (?–?), řemenářský mistr, manžel Marie Nerudové 38
Bohmann Karel (1806–1889), obchodník s uměleckými předměty, syn Petra Bohmanna 162
Bohmann Petr (1768–1817), nakladatel, prodejce grafik 162
Bourgesová Anna (1856–1930), dcera Františka Augusta a Augusty Braunerových 140
Bozděch Emanuel (1841–1889), dramatik, kritik, novinář, překladatel 256
Brauner Bohuslav (1855–1935), chemik, syn Františka Augusta a Augusty Braunerových 163
Brauner František August (1810–1880), právník, politik 71, 114, 162, 167
Brauner Vladimír (1853–1924), advokát, syn Františka Augusta a Augusty Braunerových 114, 163
Braunerová Augusta (1817–1890), manželka Františka Augusta Braunera, pražská měšťanka 36, 114, 140, 163, 205

Braunerová Zdenka (1858–1934), malířka, dcera Františka Augusta a Augusty Braunerových 27, 33

Brdlíková Josefína (1843–1910), zpěvačka, pianistka, skladatelka 182, 199

Brouk Jan (?–?), obchodník s kůžemi 58

C

Czech z Czechenherzu Adolf (1834–1875), c. k. major, manžel Zdenky Villaniové 164

Čzeko Františka (1835–?), porodní bába 119

Č

Čelakovský Jaromír (1846–1914), historik, novinář, politik, syn Ladislava Čelakovského 154

Čelakovský Ladislav (1799–1852), básník 40

Černá Jelena (1875–?), dcera Tomáše a Marie Černých 181

Černý Tomáš (1840–1909), právník, politik 74, 105, 106, 107, 108, 109, 124, 144

Černý Vratislav (1871–1933), právník, politik, syn Tomáše Černého 28, 156

Červinka Václav (1844–1929), hospodářský správce 138, 146, 154

Červinková Riegrová Marie (1854–1895), spisovatelka, filantropka, dcera Františka Ladislava Riegra

a Marie Riegrové Palacké, manželka Václava Červinky 12, 27, 64, 78, 130, 144, 176, 205

D

David, šlechtic z Rhonfeldu František (1831–1902), šlechtic, c. k. setník dělostřeleckého pluku, manžel Johany Zeyerové 153, 253

Davidová, šlechtična z Rhonfeldu Valerie (1874–1947), dcera Františka a Johany Davidových, šlechticů z Rhonfeldu, vnučka Eleonory Zeyerové 253

de Guiche Antoine Héraclius de Gramont (1789–1855), šlechtic, voják 39

Denoncin Edouard (1857–1916), syn Adrieny Denoncinové 46

Desfours Walderode Josef (1772–1838), šlechtic, voják 161

Dohm Hedwiga (1831–1919), německá spisovatelka, feministka 20

Dückelmann Melichar (1820–1846), městský stavební správce 53

Duchet František (?–?), advokát, dědeček Adolfa Marii Pinkase 43

Durdík Josef (1837–1902), filozof, estetik, překladatel, poslanec českého zemského sněmu 125, 147

Durdík Pavel (1843–1903), lékař, publicista 176

Dušek František (?–?), kriminální rada, purkmistr Hradce Králové 48, 252

Dušková Aloisie (?–?), dcera Františka a Alžběty Duškových, neteř Johany Englové 202

Dušková Marie (?–?), provd. Faltysová, dcera Františka a Alžběty Duškových, neteř Johany Englové 202, 252

Dušková Nina (?–?), provd. Grossmannová, dcera Františka a Alžběty Duškových, neteř Johany Englové 202

Dvořáková Julie (?–?), služka u Klicperů 137

E

Engel Emanuel (1805–?), lékař, bratr Josefa Engla 113, 151, 185

Engel Emanuel (1844–1907), lékař, politik, syn Josefa a Johany Englových 53, 104, 105, 107, 123, 138, 139, 146, 147, 151, 153, 154, 155, 163, 164, 165, 198, 200, 202, 203, 207, 251, 252

Engel Josef (1796–1845), lékař 49, 52, 53, 77, 79, 87, 147, 164, 185

Engel Vincent (1801–1857), obchodník v Terstu, bratr Josefa Engla 113, 151, 185

Erben Karel Jaromír (1811–1870), archivář, historik, spisovatel, překladatel 171

F

Ferdinand I. Dobrotivý (1793–1875), rakouský císař, král český a uherský 126, 127

Fiedler František (1824–1903), c. k. setník pěšího pluku, manžel Augusty Zeyerové 153, 253

Fiedlerová Anna (?–?), dcera Františka a Augusty Fiedlerových, vnučka Eleonory Zeyerové 253

Fiedlerová Eleonora (?–1930), dcera Františka a Augusty Fiedlerových, vnučka Eleonory Zeyerové, provd. Nováková 253

Fiedlerová Regina (?–?), dcera Františka a Augusty Fiedlerových, vnučka Eleonory Zeyerové, provd. Gahlertová 253

Fingerhut Antonín (1775–1832), sládek 121, 172

Fingerhut Ferdinand (1824–1887), sládek, syn Antonína a Anny Fingerhutových 97

Fingerhutová Anna (1788–1873), obchodnice, majitelka lihovaru a vinopalny 10, 121, 122, 158, 168, 172, 177

František Josef I. (1830–1916), rakouský císař, král český a uherský 147

Frič Josef František (1804–1876), advokát, politik, otec Vojtěcha Friče 71, 73, 74, 168

Frič Vojtěch (1844–1918), právník, zemský advokát, bratr Josefa Václava Friče 154, 206

Frida Bedřich (1855–1918), dramaturg, divadelní kritik, překladatel 256

Fügner Jindřich (1822–1865), spoluzakladatel spolku Sokol 80, 86, 95, 167

Fügnerová Kateřina (1834–1906), manželka Jindřicha Fügnera 17, 36, 86, 95, 105, 115, 131, 137, 149, 167, 197, 198, 199

G

Gablerová Anna (1830–1903), vdova po Vilému Gablerovi (1821–1897) 137, 206

Gabriel Josef Ambrož (1820–1880), vydavatel, spisovatel, právník, politik 59

Gebert Adam (1797–1826), kloboučník, první manžel Barbory Nerudové 37

Gebert Michael (?–?), voják, bratr Adama Geberta 37, 38

Geisslová Irma (1855–1914), spisovatelka, básnířka 196

Goethe Johann Wolfgang (1749–1832), spisovatel, básník, dramatik, politik 161

Grégr Eduard (1827–1907), lékař, politik, novinář, bratr Julia Grégra 124, 125, 206

Grégr Julius (1831–1896), politik, novinář, bratr Eduarda Grégra 74, 82, 103, 171

Guth-Jarkovský Jiří Stanislav (1861–1943), středoškolský profesor, propagátor sportu, spisovatel 85

H

Hálek Ivan (1872–1945), lékař, syn Vítězslava a Doroty Hálkových 25, 26, 75, 91, 105, 106, 107, 108, 124, 135, 136, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 184, 186, 197, 204, 206, 208, 255, 258, 259

Hálek Jiří Emanuel (1870–1870), syn Vítězslava a Doroty Hálkových 75

Hálek Josef (1803–1893), hostinský, otec Vítězslava Háalka 72, 150

Hálek Vítězslav (1835–1874), spisovatel, básník, prozaik, dramatik, publicista 26, 40, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 124, 148, 150, 176, 179, 184, 190, 191, 192, 193, 194, 204, 258

Hálková Karolína (1839–1913), provd. Vernerová, sestra Vítězslava Háalka 72

Hálková Terezie (1811–1887), roz. Sypecká, manželka Josefa Háalka, matka Vítězslava Háalka 72, 150

Hanka Václav (1791–1861), spisovatel, básník, historik, knihovník 161

Hansgírgová Františka (1823–1871), spisovatelka 114

Hanušová Betty (1846–1901), zpěvačka, manželka Zdeňka Fibicha 147, 202

Haralíková Anna (?–?), hospodyně u Jana Nerudy 207

Hauber Johann Michael (1778–1843), teolog 188

- Havlíček** Borovský Karel (1821–1856), básník, novinář, politik 144
- Havličková** Zdeňka (1848–1872), nazývána „dcera národa“, dcera Julie a Karla Havlíčka Borovského 33, 100, 144, 166, 167
- Herben** Jan (1857–1936), spisovatel, politik 200
- Herberová** Františka (?–?), kmotra Karla Purkyně 66
- Herites** František (1851–1929), spisovatel, básník, lékař 160
- Hermann** Ignát (1854–1935), spisovatel, humorista 208
- Hilferding** Alexander Fjodorovič (1831–1872), ruský slavista, publicista, jazykovědec 164, 165
- Horáček** Eduard (1845–1876), lesník, bratr Doroty Hálkové 73
- Horáček** Emanuel (1849–1908), lesník, bratr Doroty Hálkové 73, 103, 107, 135, 156, 197
- Horáček** Jaromír (1885–1920), úředník, synovec Doroty Hálkové 123, 135
- Horáček** Mikuláš (1798–1855), právník, otec Doroty Hálkové 71, 74
- Horáček** Vladimír (1881–1919), úředník, synovec Doroty Hálkové 123, 135
- Horáčková** Dorota (1843–1907), provd. Hálková, vdova po Vítězslavu Hálkovi 8, 26, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 85, 86, 87, 88, 91, 93, 95, 96, 105, 107, 108, 123, 124, 125, 131, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 166, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 190, 198, 199, 200, 201, 204, 206, 207, 208, 209, 241, 242, 244, 248, 258, 259
- Horáčková** Marie (1848–1930), provd. Černá, sestra Doroty Hálkové, manželka Tomáše Černého 73, 74, 131, 135, 140, 141, 144, 156, 184, 190, 208
- Horáčková** Marie (1823–1877), roz. Procházková, manželka Mikuláše Horáčka, matka Doroty Hálkové 71, 108, 134
- Humboldt** Friedrich Wilhelm (1769–1859), přírodovědec 161
- Hynková** Magdalena (1815–1883), herečka 114
- CH**
- Chmela** Josef (1793–1847), profesor královehradeckého gymnázia 58
- Chmel** Karel (?–?), domácí Barbory Nerudové 127
- J**
- Jahn** Jiljí (1838–1902), chemik, spisovatel, politik 88
- Jeřábek** František Věnceslav (1836–1893), spisovatel, básník, novinář, pedagog 61, 62, 63, 64, 65, 81, 83, 87, 88, 94, 125, 165, 191, 192, 194, 256

Jeřábek Konstantin (1868–?), syn Františka Věnceslava a Aloisie Jeřábkových 64

Jeřábek Václav (?–?), obuvník, houslař, kreslíř, otec Františka Věnceslava Jeřábka 61

Jirotová Aloisie (?–?), neteř Johany Englové 202, 252

Jirotová Marie (?–?), teta Johany Englové 202, 252

Jiříček Pavel (1851–1880), sochař 192

Jonák Eberhard Antonín (1820–1879), profesor politických věd a statistiky 147

Jungfeld Vilém (?–?), obchodník se dřívím, manžel Heleny Zeyerové 153, 253

Jungmannová Kateřina (1811–1889), poprvé provd. Lauermannová, podruhé provd. Petrovičová, dcera Josefa Jungmanna 168, 173

K

Kalašová Marie (1854–1937), spisovatelka, překladatelka 203

Kašpar Alois (1843–1913), filolog, archeolog 56, 177

Kavalír František (1796–1853), zakladatel sklářské huti, manžel Anny Kavalírové 84

Kavalírová Anna (1804–1879), manželka Františka Kavalíra 84, 126, 181, 189

Klásterský Antonín (1866–1938), básník, překladatel 160

Klicpera Bedřich (1826–1861), koncipista u finančního ředitelství v Košicích, syn Václava Klimenta Klicpery z prvního manželství 57, 59, 113

Klicpera Emanuel (?–?), profesor, otec Aloisie Hálkové 153

Klicpera Ivan (1845–1881), spisovatel, syn Václava Klimenta a Anny Klicperových 58, 60, 94, 105, 113, 129, 130, 136, 137, 154, 156, 159, 172, 176, 183, 188, 190, 195, 255

Klicpera Hermann (?–?), domnělý pravnuček Václava Klimenta Klicpery 114, 242, 254, 255

Klicpera Václav (1763–1812), krejčí, otec Václava Klimenta Klicpery 57

Klicpera Václav Kliment (1792–1859), spisovatel, dramatik 40, 57, 58, 59, 60, 72, 77, 80, 81, 90, 94, 95, 113, 114, 129, 191, 192, 193, 194, 206, 254, 255

Klicperová Aloisie (1882–1954), provd. Hálková, dcera profesora Emanuela Klicpery, manželka Ivana Háčka 125, 136, 140, 153, 154, 201, 208, 258

Klicperová Angelína (1839–1839), dcera Václava Klimenta a Anny Klicperových 58

Klicperová Anna (1830–1888), provd. Pálkovičová, dcera Václava Klimenta Klicpery z prvního manželství 57, 59, 93, 113, 158, 159, 172, 190

- Klicperová** Františka (1831–1865), dcera Václava Klimenta Klicpery z prvního manželství 57, 59, 183, 187, 188
- Klicperová** Lidmila (1828–1854), dcera Václava Klimenta Klicpery z prvního manželství 57, 59, 60, 80
- Klicperová** Marie (1824–1867), provd. Valentová, dcera Václava Klimenta Klicpery z prvního manželství 57, 58, 59, 82, 113, 158, 159, 171, 172, 180, 181, 182, 187, 194
- Klostermann** Karel (1848–1923), spisovatel 160
- Knaf** Josef (1801–1865), lékař 161
- Kober** Ignác Leopold (1825–1866), nakladatel, knihkupec, tiskař 124
- Kolár** Josef Jiří (1812–1896), herec 67
- Kolář** Josef (1830–1910), spisovatel, slavista 147
- König** Jan Jindřich Krištof (1777–1867), malíř 66
- Kotík** Antonín (1840–1919), historik, redaktor, spisovatel 125, 165, 166, 185
- Kounic** Václav (1848–1913), šlechtic, politik 154
- Krákorová** Katynka (1827–1888), partnerka Vojtěcha Náprstka, dcera pražského kavárníka 158
- Krásnohorská** Eliška (1847–1926), spisovatelka, básnířka, libretistka, překladatelka 96, 125, 145, 176, 191
- Kulhánek** Václav (?–?), dvorský rada Nejvyššího justičního úřadu 162
- L**
- Landau** Moses Israel (1788–1852), nakladatel 161
- Lauermann** Antonín (1811–1844), úředník, první manžel Kateřiny Jungmannové 173
- Lauermannová** Mikšová Anna (1852–1932), spisovatelka, stála v čele prvního českého literárního salonu 64, 141, 177, 193
- Laufer** Jan (?–?), hradní podomek 39
- Leitner** Petr (1765–1842), zednický mistr 36, 37
- Leitnerová** Barbora (1795–1869), poprvé provd. Gebertová, podruhé provd. Nerudová, vdova po Antonínu Nerudovi 8, 12, 24, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 82, 95, 102, 103, 104, 110, 111, 121, 122, 126, 127, 128, 138, 142, 168, 173, 187, 188, 195, 201, 203, 204, 207, 209, 241, 242, 243, 245, 249
- Leitnerová** Františka (1765–1840), roz. Valešová, manželka Petra Leitnera 36, 37
- Lev** Josef (1832–1898), operní pěvec, hudební skladatel 207
- Levý** Václav (1820–1870), sochař 67, 69
- Löschner** Karel (?–?), obchodník, poručník Renáty Fügnerové 105
- Lužická** Věnceslava (1832–1920), spisovatelka 116, 151

M

Maixner Čeněk (1838–1911), grafik, ilustrátor, dřevorytec 70

Maixner Karel (1840–1881), malíř, ilustrátor, litograf 70

Maixner Petr (1831–1884), malíř 70, 191

Maixnerová Josefa (?–?), sestra Čenka, Karla a Petra Maixnerových 70

Malý Ladislav (1862–1956), spisovatel 91

Mánes Josef (1820–1871), malíř 67, 70

Mastná Žofie (1836–1905), provd. Erbenová, manželka Karla Jaromíra Erbena 131, 171

Mauder Josef (1854–1920), sochař 192, 207

Mayer Šimon (?–?), šikovatel 38

Mikeš Antonín Viktor (1830–1874), diurista u finančního ředitelství 110

Mikešová Kateřina (1830–1882), vdova po Antonínu Viktoru Mikešovi 110

Milde Karel (?–?), domácí Barbory Nerudové 127

Müller Karel (1823–1900), kněz, spisovatel 177

Musil Antonín (1805–1869), státní úředník 111

Musilová Anna (1808–1892), vdova po státním úředníkovi Antonínu Musilovi 111

Myslбек Josef Václav (1848–1922), sochař 67

N

Náprstek Vojtěch (1826–1894), národopisec, mecenáš 96, 192, 193, 158

Náprstková Josefa (1838–1907), manželka a spolupracovnice Vojtěcha Náprstka 17, 25, 26, 27, 85, 96, 121, 136, 143, 160, 181, 183, 184, 188, 194, 196, 205, 210

Němcová Božena (1820–1862), spisovatelka 17, 192

Němec Josef (1805–1879), úředník finanční stráže 17, 124, 133

Neruda Antonín (1784–1857), kanonýr, kantýnský v újezdských kasárnách 38, 39, 40, 41, 42, 78, 82, 94, 95, 121, 126, 137, 158, 196, 249

Neruda Jan (1834–1891), básník, prozaik, novinář, kritik, syn Antonína a Barbory Nerudových 24, 38, 39, 40, 41, 42, 75, 82, 92, 104, 107, 110, 111, 118, 126, 138, 158, 196, 202, 206, 207, 209

Neruda Václav (?–1790), švec v Zásmukách, otec Antonína Nerudy 137

Nerudová Helena (1784–1830), roz. Pelikánová, první manželka Antonína Nerudy 38

Nerudová Marie (1821–?), provd. Boháčková, dcera z prvního manželství Antonína Nerudy 38

Nevšimalová Krista (1854–1935), spisovatelka 84, 110

Nobacková Růžena (1858–1900),
provd. Grégrová, manželka Julia Grégra
109, 122

Novák Jan (?– 1819), první manžel
Anny Fingerhutové 121

Nováková Teréza (1853–1912),
spisovatelka 179

P

Patera Adolf (1836–1912), filolog 147

Pálkovič Viktor (?–?), úředník
paroplavební společnosti dunajské
v Pešti, manžel Anny Klicperové 59, 60

Pátková Antonie (?–?), provd.
Nováková, ředitelka vzdělávacího
ústavu pro dívky 72

Pechová Dorota (1816–1892), matka
Elišky Krásnohorské 149

Petrovič Dimitrij (1828–1856), Srb,
středoškolský profesor, spisovatel,
druhý manžel Kateřiny,
roz. Jungmannové 173

Pikardová Alžběta (1812–?), dcera
lékárníka 161

Pinkas Adolf Maria (1800–1865),
advokát, politik 43, 44, 45, 46, 47, 71,
80, 87, 95

Pinkas Hippolyt (1827–1901), malíř,
syn Adolfa Marii a Karolíny
Pinkasových 12, 44, 45, 46, 47, 68, 80,
87, 95, 107, 115, 132, 133, 140, 153,
157, 158, 159

Pinkas Karel (1765–1848), advokát,
otec Adolfa Marii Pinkase 43, 44

Pinkas Ladislav (1863–1936), právník,
syn Hippolyta a Adrieny Pinkasových
133, 159

Pinkas Oskar (1841–?), sládek
v Březové na Moravě, syn Adolfa Marii
a Karolíny Pinkasových 44, 46, 47

Pinkasová Adriena (1835–1882),
roz. Denoncinová, manželka Hippolyta
Pinkase 45, 46

Pinkasová Flora (1829–?), dcera
Adolfa Marii a Karolíny Pinkasových
44

Pinkasová Isabela (1831–1909), provd.
Springrová, dcera Adolfa Marii
a Karolíny Pinkasových 44, 46, 47, 148,
157

Pinkasová Jiřina (1867–1939),
manželka Václava Voskovce, matka
herce Jiřího Voskovce (1905–1981),
dcera Hippolyta a Adrieny Pinkasových
133

Pinkasová Karolína (?–?), provd.
von Selmnitz, sestra Adolfa Marii
Pinkase 44

Pinkasová Marie (1775–1845),
roz. Duchetová, matka Adolfa Marii
Pinkase 43

Podhorská Kateřina (1807–1889),
zpěvačka 257

Podlipská Ludmila (1861–1915), dcera
Josefa a Sofie Podlipských, manželka
Jaroslava Vrchlického 133, 157

Podlipská Sofie (1833–1897),
spisovatelka, překladatelka, manželka

Josefa Podlipského 10, 27, 28, 36, 111, 117, 131, 133, 152, 157, 160, 176, 177, 179, 182, 185, 196, 198, 199

Podlipský Josef (1816–1867), lékař, novinář, politik 168

Podlipský Prokop (1859–1900), právník, politik syn Josefa a Sofie Podlipských 133, 157

Pokorný Karel (1891–1962), sochař 192

Pokorný Rudolf (1853–1887), básník, manžel Růženy Pokorné Purkyňové 155

Presl Jan Svatopluk (1791–1849), pedagog, přírodovědec, profesor zoologie a mineralogie 53, 162

Procházka Eduard (1826–1872), obchodní společník Doroty Procházkové v jirchářství, syn Doroty Procházkové 71

Procházka Jan (1789–1832), jirchář, mistr koželuh 71

Procházka Jan (1825–1885), syn Doroty Procházkové 71

Procházková Antonie (1824–1857), dcera Doroty Procházkové 71

Procházková Barbora (1818–?), dcera Doroty Procházkové 71

Procházková Dorota (1793–1867), majitelka jirchářství a domů v Praze, manželka Jana Procházky 71

Purkyně Cyril (1862–1937), geolog, přírodovědec, vysokoškolský učitel, syn Karla a Marie Purkyňových 69, 157, 197, 204

Purkyně Emanuel (1831–1882), lesník, profesor na škole v Bělé pod Bezdězem, syn Jana Evangelisty a Julie Purkyňových 66, 68, 103, 197

Purkyně Jan (1860–1910), vystudoval techniku, zabýval se technickou hygienou, syn Karla a Marie Purkyňových 69, 156, 197

Purkyně Jan Evangelista (1787–1869), fyziolog, anatom, biolog, filozof, básník 65, 66, 67, 68, 69, 70, 85, 109, 134, 168, 197

Purkyně Karel (1834–1868), malíř, ilustrátor, kritik 45, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 79, 85, 88, 89, 90, 103, 108, 109, 133, 191, 192, 194, 196

Purkyňová Emílie (?–?), roz. Braunová, manželka Emanuela Purkyně 68

Purkyňová Johana (1830–1832), dcera Jana Evangelisty a Julie Purkyňových 66

Purkyňová Julie Anežka (1800–1835), roz. Rudolphi, manželka Jana Evangelisty Purkyně 66

Purkyňová Růžena (?–?), vdova po hospodářském úředníkovi z Libochovic, matka Jana Evangelisty Purkyně 65, 66

Purkyňová Růžena (1829–1832), dcera Jana Evangelisty a Julie Purkyňových 66

Purkyňová Růžena (1864–1951), provd. Pokorná, malířka, spisovatelka, dcera Karla a Marie Purkyňových 12,

28, 69, 118, 134, 136, 142, 144, 155,
157, 176, 197, 204, 208

Q

Quis Ladislav (1846–1913), spisovatel,
básník, právník, novinář 75, 92, 207

R

Radoňová Šárecká Maryša (1890–
1958), spisovatelka 122, 146, 147

Rejšek František (?–?), c. k. plukovní
duchovní správce, veřejný biskupský
notář 38

Rettigová Magdalena Dobromila
(1785–1845), spisovatelka, autorka
kuchařek 60, 176

Rieger František Ladislav (1818–1903),
politik 71, 147, 164, 167, 206

Riegrová Palacká Marie (1833–1891),
česká filantropka, dcera Františka
Palackého, manželka Františka
Ladislava Riegra 44, 110, 130, 144

Ritter Jan (1842–1901), malíř karet 120

Rott Eustach (1795–1869), otec
Karolíny Světlé a Sofie Podlipské,
obchodník 168

Ruben Christian (1805–1875), malíř
a kreslíř 45

Ryba Václav Alex (1800–1863),
majitel uměleckého závodu, knihkupec,
nakladatel, manžel Terezie Zimmerové
49, 50, 251, 252

Rybová Marie Růžena (1805–1829),
služka na zámku u hraběte Riese

Stahlburga, sestra Václava Alexe Ryby
51

S

Saemisch Theodor (1833–1909),
německý oftalmolog, lékař 200

Savojská Marie Anna (1803–1884),
savojská princezna, česká a uherská
královna, rakouská císařovna, manželka
Ferdinanda I. Dobrotivého 128

Serafinová Barbora (1779–1852),
vdova po mlynáři a vlastníkovi domu
s hostincem, sestra Anny Fingerhutové
122, 156

Schiller Friedrich (1759–1805),
spisovatel 155

Schubertová Terezie (?–?), teta Karla
Purkyně 108, 109

Schumannová Sabina (?–?), vdova,
majitelka trafiky v Praze, později
v Zásmukách 40

Simu Anastas (1854–1935), tajemník
rumunského vyslanectví v Berlíně,
zakladatel muzea v Bukurešti, syn Sity
Simuové 123

Simu Anton (?–?), syn Sity Simuové
123, 165

Simuová Marie (?–?), dcera Sity
Simuové 123

Simuová Sita (?–?), matka Anastase,
Antona a Marie Simuových 123

Sládek Josef Václav (1845–1912),
spisovatel 154, 199

Sladkovský Karel (1823–1880), politik,
novinář 74

Slavínská Jindřiška (1843–1908),
herečka 70, 118

Smetana Bedřich (1824–1884),
hudební skladatel 67, 180

Sontagová Františka (1788–1865),
herečka 161

Sontagová Jindřiška (1806–1854),
pěvkyně, dcera Františky Sontagové
161

Springer Antonín (1825–1891),
vysokoškolský učitel dějin umění,
novinář 46

Strakatý Jan (1835–1891), právník,
politik 40, 206

Strettiová Anna (1783–1858), vdova,
živnostnice 111, 122

Strettiová Marie (1876–1953),
pravnučka Josefa Jungmanna, autorka
paměti 28, 111

Strobach Antonín (1814–1856),
právník, politik 104, 105

Sucharda Stanislav (1866–1916),
sochař 191

Světlá Karolína (1830–1899),
spisovatelka 28, 131, 179

Š

Šafařík Pavel Josef (1795–1861),
jazykovědec, literární historik,
spisovatel 29

Šafaříková Julie (1803–1876),
roz. Ambrózyová, manželka Pavla
Josefa Šafaříka 30

Šimáček František (1834–1885),
nakladatel, po jeho smrti dědí jeho
nakladatelství synové Jaroslav
a Bohuslav 125

Škroup Alfred (1843–1914), houslista,
kapelník, syn Františka Škroupa 107,
157

Škroup František (1801–1862),
hudebník, hudební skladatel 107

Šolc Alois (1811–1884), kupec
v Sobotce, starosta, politik 60

Šolc Hynek (?–?), syn Aloise a Antonie
Šolcových 61

Šolc Jindřich (1841–1916), právník,
politik, syn Aloise a Antonie Šolcových
61, 65, 159

Šolcová Aloisie (1838–1917), provd.
Jeřábková, vdova po Františku
Věnceslavu Jeřábkovi 8, 60 61, 62, 63,
64, 65, 83, 88, 96, 125, 137, 159, 160,
165, 185, 241, 242, 244, 247, 256

Šolcová Antonie (?–?),
roz. Wilhelmová, manželka Aloise
Šolce 60

Špindler Ervín (1843–1918), politik,
spisovatel, novinář 148, 190

Šternberk Kašpar Maria (1761–1838),
šlechtic, přírodovědec, botanik, geolog,
paleontolog 161

Šternberk Manderscheid František
Josef (1763–1830), šlechtic,

spoluzakladatel Vlasteneckého muzea
161

Štulc Václav (1814–1887), spisovatel,
kněz 105, 113

Šubert František Adolf (1849–1915),
divadelní ředitel, dramatik, režisér 125,
193, 194, 242, 256

Švamberg František (?–?), obchodník
s ovocem, pražský měšťan, bratr Anny
Švambergové 57

Švamberg Václav (?–?), obchodník
s ovocem, pražský měšťan, otec Anny
Švambergové 57

Švambergová Anna (1794–1837),
provd. Klicperová, ochotnická herečka,
první manželka Václava Klimenta
Klicpery 57, 58

T

Thomé František (1807–1872), herec,
ředitel Stavovského divadla 94

Trayerová Josefa (1789–1849), provd.
Černá, vdova po obchodníkovi 50

Trayerová Ludmila (?–?), příbuzná
Johany Englové z matčiny strany 50

Trnková Anna (1814–1900), provd.
Klicperová, vdova po Václavu
Klimentu Klicperovi 8, 57, 58, 59, 60,
77, 80, 81, 93, 95, 113, 114, 124, 128,
136, 137, 148, 156, 158, 159, 167, 171,
172, 176, 181, 182, 183, 184, 187, 190,
193, 195, 203, 205, 206, 241, 242, 244,
247, 254

Trnková Kateřina (?–?), sestra Anny
Klicperové 129, 136

Turinský František (1797–1852),
spisovatel, básník, soudce 58

Tyrš Miroslav (1832–1884), historik
umění, estetik, kritik 92, 93, 105, 109,
194

Tyršová Renáta (1854–1937),
historička umění, etnografka, manželka
Miroslava Tyrše 17, 33, 92, 93, 105,
109, 141, 144, 167

U

Unterholzner Karel (1787–1838),
právník, vysokoškolský profesor 66

Uxovi Václav a Marie, majitelé domu
v Zásmukách, od nichž ho koupili
Nerudovi 39

V

Valenta Jan (?–?), syn správce pražské
loterní sběrný, manžel Marie
Klicperové 59, 158, 172

Vaňourková Gabriela (?–?), vdova po
profesorovi, ředitelka školy Spolku
sv. Ludmily 130

Verner Josef (1835–1911), sladovnický
mistr, manžel Karolíny Hálkové 72

Viková Kunětická Božena (1862–
1934), spisovatelka, politička 79, 176

Villani Karel Drahotín (1818–1883),
šlechtic, politik, básník 164

Villaniová Matylda (1826–1885), manželka Karla Drahotína Villaniho 147, 163, 164

Villaniová Zdenka (1846–1880), provd. Czechová, dcera Karla Drahotína a Matyldy Villaniových 164

Vlček Václav (1839–1908), spisovatel 93

Vranyczany Josip (?–?), chorvatský šlechtic 251, 252

Vrchlický Jaroslav (1853–1912), spisovatel, básník, dramatik, překladatel 64, 133, 160, 176

Vrtátko Antonín Jaroslav (1815–1892), spisovatel, knihovník 51, 52, 96, 154, 162, 163, 164, 175, 200, 201, 202, 206, 252

Vrzák Václav (?–?), právník 71, 105, 252

W

Weingarten Vilém (?–?), c. k. rada a vrchní poštovní správce, manžel Aloisie Zimmerové 48

Weisseles Karel (1816–?), obchodník, bratr Eleonory Zeyerové 54

Weisseles Šimon (1780–1841), obchodník, majitel domů a továrny na zpracování žíní, otec Eleonory Zeyerové 54

Weisselesová Anna (1785–1845), roz. Freundová, manželka Šimona Weisselese 54

Weisselesová Eleonora (1811–1881), provd. Zeyerová, vdova po Janu Zeyerovi 8, 12, 13, 54, 55, 56, 57, 84, 102, 115, 116, 120, 121, 132, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 153, 157, 177, 179, 181, 187, 198, 199, 200, 203, 205, 207, 209, 241, 242, 243, 246, 253

Wiedermann Artur (?–?), drážní inženýr, syn Maxe a Magdaleny Wiedermannových 67, 134

Wiedermann Max (1796–1861), zpěvák 66, 67, 257

Wiedermannová Magdalena (1805–1861), roz. Dolejšová, herečka, dcera Maxe a Magdaleny Wiedermannových 66, 67, 257

Wiedermannová Marie (1841–1914), provd. Purkyňová, vdova po Karlu Purkyně 8, 28, 33, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 85, 103, 108, 109, 118, 123, 131, 133, 134, 136, 142, 144, 145, 155, 156, 157, 159, 179, 185, 196, 197, 198, 204, 241, 242, 244, 248, 257

Winter Zikmund (1846–1912), spisovatel 88

Z

Zenger Václav Karel Bedřich (1830–1908), meteorolog a fyzik 147

Zeyer Angelo (1878–1945), malíř, ilustrátor, syn Jana a Františky Zeyerových, vnuk Eleonory Zeyerové 253

- Zeyerová** Dora (1878–1888), dcera Jana a Františky Zeyerových, vnučka Eleonory Zeyerové 253
- Zeyer** Emanuel (1838–1902), voják, syn Jana a Eleonory Zeyerových 56, 153, 253
- Zeyer** Jan (1767–1824), pražský měšťan, tesařský mistr, velkoobchodník se dřívím 55, 56
- Zeyer** Jan (1804–1851), pražský měšťan, tesařský mistr, velkoobchodník se dřívím, manžel Eleonory Zeyerové 55, 56, 57, 83, 115, 147, 177
- Zeyer** Jan (1847–1903), architekt, syn Jana a Eleonory Zeyerových 56, 153, 253
- Zeyer** Jindřich (1851–1910), cukrovarník, syn Jana a Eleonory Zeyerových 56, 85, 115, 116, 153, 201, 253
- Zeyer** Julius (1841–1901), básník, syn Jana a Eleonory Zeyerových 31, 56, 115, 132, 141, 143, 153, 193, 199, 203, 207, 208, 253
- Zeyer** Michael (1806–1879), tesařský mistr, syn Jana a Barbory Zeyerových 56
- Zeyerová** Anna (1811–1883), roz. Freyerová, manželka Michaela Zeyera 56
- Zeyerová** Augusta (1835–?), manželka c. k. setníka pěšího pluku Františka Fiedlera, dcera Jana a Eleonory Zeyerových 56, 153, 253
- Zeyerová** Barbora (1774–1843), roz. Železná, manželka Jana Zeyera 56
- Zeyerová** Helena (1839–1920), manželka měšťana, majitele domu a obchodníka se dřívím Viléma Jungfelda, dcera Jana a Eleonory Zeyerových 56, 153, 157, 253
- Zeyerová** Johana (1842–1921), manželka c. k. setníka dělostřeleckého pluku Františka Davida, šlechtice z Rhonfeldu, dcera Jana a Eleonory Zeyerových 56, 153, 253
- Zeyerová** Johana Kristina (?–?), roz. Kraftová, manželka Jindřicha Zeyera, snacha Eleonory Zeyerové 253
- Zeyerová** Františka (1844–1909), roz. Švagrovská, manželka Jana Zeyera, snacha Eleonory Zeyerové 253
- Zimmer** František (1765–1842), starožitník, obchodník s uměleckými předměty, nakladatel 47, 48, 49, 50, 52, 161, 162
- Zimmer** Ignác Bedřich (1811–1846), obchodník, bratr Johany Englové 49, 52
- Zimmer** Jindřich Ignác (1815–1817), bratr Johany Englové 49
- Zimmer** Karel Antonín (kolem roku 1793–1823), společník otce v obchodě, bratr Johany Englové 48
- Zimmer** Petr Karel (1801–?), nadporučík schwarzenberských hulánů, bratr Johany Englové 48, 252
- Zimmer** Valentin Vilém (1808–1808), bratr Johany Englové 49

- Zimmer** Vincenc Karel (1819–?),
přisedící u vojenského soudu, bratr
Johany Englové 49, 252
- Zimmerová** Aloisie Terezie (1789–?),
provd. Weingartenová, sestra Johany
Englové 48, 50
- Zimmerová** Alžběta (1799–?), provd.
Dušková, sestra Johany Englové 48, 50,
202
- Zimmerová** Augustina Gabriela
(1807–?), sestra Johany Englové 49
- Zimmerová** Eva Terezie (?–?),
roz. Praudlinová, první manželka
Františka Zimmera 48
- Zimmerová** Johana (1810–1874),
provd. Englová, vdova po Josefu
Englovi 8, 33, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
56, 77, 87, 96, 104, 105, 112, 113, 118,
123, 131, 138, 139, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 151, 154, 155, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 175, 179, 185, 200, 201,
202, 203, 206, 209, 241, 242, 243, 246,
251, 252
- Zimmerová** Julie Josefa (1821–1822),
sestra Johany Englové 49
- Zimmerová** Klára Kateřina
(1816–1817), sestra Johany Englové 49
- Zimmerová** Marie Anna Terezie
(1816–1817), sestra Johany Englové 49
- Zimmerová** Marie Arnoštka
(1806–1807), sestra Johany Englové 49
- Zimmerová** Matilda Josefa (1813–?),
sestra Johany Englové 49
- Zimmerová** Terezie Alžběta
(1803–1848), provd. Rybová, sestra
Johany Englové 49, 50, 51
- Zimmerová** Veronika (1781–1858),
roz. Trayerová, druhá manželka
Františka Zimmera, matka Johany
Englové 47, 48, 49, 52, 161, 251, 252
- Zítek** Josef (1832–1909), architekt 95,
147